

ה ע ב ר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת :

ברוך קרוא

יהודה פלוצקי

המוכיר :

א. אחרוני

מועצת המערכת :

ב"צ דינור

יוחנן טברסקי

יצחק מאור

זלמן שזר

תל-אביב

אייר תשכ"ד

חוברת י"א

הוצאת „אלתירא“, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפיזהנדלר בארצות-הברית

ה ת ו כ ן

עמוד

- 3 פרופסור בן־ציון דינור בגבורות, מאת המערכת
7 ד"ר מרדכי יאסטרוב, מאת ד"ר נ. מ. גלבר
27 מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי, מאת ד"ר מ. אלטבאואר
37 ה"דיין" (פרקים בתולדות העתונות היהודית־רוסית), מאת י. סלוצקי

מאה שנה להולדת ש. אניסקי

- 53 מתולדותיו, מאת המערכת
59 "חווה יהודי ישיש", מאת ד"ר א. קאופמן
60 זכרונות על ש. אניסקי, מאת רוזה מונסוזון־אסינגר
69 ש. אניסקי בוילנה, מאת ש. אנתוביל
75 ש. אניסקי וה"דיבוק" שלו, מאת דוד ורדי
82 הצגת הבכורה של "הדיבוק", מאת מ. ווייכרט
88 מכתבים אל ח. נ. ביאליק, מאת ש. אניסקי
92 מכתבים אל רוזה מונסוזון, מאת ש. אניסקי

- 106 שלום בצלאל צדיקוב, באת ש. בן־מתתיהו
112 חיים קוירובסקי, מאת ד. בר רב הא"י
116 עם אחד משרידי עם עולם, מאת צבי לבנה
118 ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד, מאת מ. כובה
123 ספרי זכרון נפתחים, מאת י. סלוצקי
128 יהודה סלודוחה ז"ל, מאת ד"ר צבי הרכבי
129 לגורלו של היסטוריון יהודי־רוסי, מאת י. ס.

- 131 אגרות מ. פרוור לי. ל. גורדון הובאו לדפוס ע"י ד"ר ש. ברימן

933.597) 05

34510/2
ספריה העירונית "שער ציון"
שד' שאול הטלך 25, ח"א
מלמן 17 19, 33235

פרופסור בן-ציון דינור בגבורות

גיל הגבורות נראה בעיני רבים כגיל המנוחה. וזה אדם להגיע לגיל מכובד זה, הרי מילא כביכול את תפקידו בחיים, ועכשיו זכאי הוא לכאורה להשקיף על פעולתו בעבר, להעריכה, להתחמם לאורה ולבלות שנותיו בהרהורים ובזכרונות. מעטים הם היוצאים מכלל זה, ספורים הם הממשיכים בבואם לגיל זה ואף מעבר לו במלוא תנופת עבודתם ומגיעים לשיאי יצירה חדשים.

בין מעטים ברוכים אלה ימנה מורנו ורבנו פרופסור ב. דינור. בדרך חיו פועל ב. דינור כשהוא משלב עבודה ציבורית, חינוכית, ספרותית ומדעית גם יחד. כמורה וכמנהל בית-המדרש למורים בבית-הכרם וכשר החינוך לשעבר רב חלקו בעיצוב פני החינוך העברי בארץ; כמרצה לתולדות ישראל באוניברסיטה העברית חינוך דור חדש של חוקרים ואנשי-מדע. הוא לקח חלק בהקמתם של מוסדות תרבות ומחקר רבים (ביניהם החברה הארצישראלית להיסטוריה ומוסד "יד ושם") ומפעלים ספרותיים מדעיים חשובים ("ספר הישוב", "ציון", "ספר תולדות ההגנה" ועוד). מספר חיבוריו בכל שטחי החיים והמדע יגיע למאות. ומפעם לפעם יוסיף עליהם חיבור נוסף, לפעמים בשדה חדש לגמרי.

רבים היו שדות פעולתו של פר' ב. דינור ועליו אפשר להמליץ מה שהוא עצמו אמר לכבודו של ר' זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל, לרגל יובלו השבעים. על שני יצרים שבנפשו: "יצר העיון והמחקר ויצר העשייה והפעולה הציבורית" ("העבר", חוב' ז', עמ' 3). אולם בראש וראשונה פר' דינור הוא היסטוריון — חוקר תולדות עם ישראל. זהו השדה שבו השקיע מיטב כוחותיו, ממנו לא ניתק אף בעת שהוטלו עליו תפקידים ציבוריים ומדיניים אחרים, ואליה חזר במשנה מרץ עם סיומה של כל פעילות אחרת.

יתכן ופר' דינור הוא האחרון בשורת ההיסטוריונים שלנו שהעזו להתמחד עם ההיסטוריה העברית על כל תקופותיה. בימינו — ימי ההתמחות — ספציאליזציה בלעז — כשכל חוקר וחוקר מצמצם עצמו בתקופה מסוימת, שוקע בה ומאבד לעתים את הקשר עם רקמת ההיסטוריה הכללית — יש צורך בכשרונות עצומים. זכרון מופלא ויכולת ניתוח מופלגת — כדי להעז להבוק את כל מרחבי ההיסטוריה הארוכה שלנו, המתפשטת לא רק לאורך דורות רבים אלא גם על פני כל כדור הארץ, ומקורותיה כתובים בשבעים לשון ולשון. פר' דינור חונן בסגולות שהכשירוהו לעמוד בעול כבד זה, ומחקריו המשתרעים על פני כל ההיסטוריה שלנו — מימי המקרא ועד לימי השואה ותקומת מדינת ישראל — יעידו על כך כמאה עדים.

אף ימי הגבורות מצאוהו כשהוא שקוע בעצם תהליך הכנתו וכתובתו של ספרו המונומנטלי "תולדות ישראל", שהכרך החמישי שלו (מבין שלושים הכרכים המתוכננים) הולך ונדפס בימים אלה בירושלים. ארבעת הכרכים שכבר יצאו לאור עד עתה והמקיפים קרוב לחמש מאות שנה, מכיבוש ארץ-ישראל על-ידי הערבים עד מסעי הצלב — כל אחד ואחד מהם כולל כמה וכמה מחקרים מקיפים, שהם כספרים בפני עצמם. כיבוש הארץ על ידי הערבים וחיייהם של היהודים תחת שלטונם — הרי זה פרק מלא-ענין ומכריע בתולדות הישוב העברי בארץ-ישראל, מלכות הכוזרים היהודית ופרשת הקראים נדונות בפרקים המיוחדים להן. כ־90 עמודים הוקדשו לתאור דמותו ופעולתו של סעדיה גאון, שפר' דינור רואה בו את "אחד האישים הדגולים בכל תולדות ישראל". יצירת בפני עצמה הוא הכרך הרביעי המכיל תאור נרחב של סדרי חייהם של היהודים בחומר וברוח בראשית ימי-הביניים.

שיטת כתיבתו ההיסטורית של פר' דינור הגיעה בספר זה לליטוש המוגמר. בדרך כלל קיימת בספרות ההיסטורית הבחנה בין קובצי תעודות, שאינם עניין אלא לחוקרים בעלי-מקצוע (כגון "פנקס מדינת ליטא" לש. דובנוב), לבין

ספרי היסטוריה, שבהם מוסר ההיסטוריון את סיפור המאורעות ההסטוריים ומסביר את השתלשלותם, כשהוא נשען על המקורות, וכל זה בלשונו הוא ובסגנון המקובל בין בני־דורו. והקורא אינו מרגיש, אם נכתב הספר בידי אמן, כי בעצם כל גבורי העבר, מימי קדם ועד ימינו, מדברים בלשון אחת, בלשון המחבר, ותגות לבם וכל מהלך מחשבתם באים אליה, כשהם משתברים דרך העדשה שהציב המחבר בינם לביןנו. פר' דינור אינו מתייבץ בין המקור לבין הקורא. הוא משתדל לקרב את הקורא אל המקור, על מנת שירגיש זה האחרון את סגנונה של התקופה, את דרך בטויה, את האוירה המיוחדת לה. מובן שאין המקור בא תמיד במלואו, אלא רק אותו חלק שלו שיש בו משום הכרת למתן האינפורמציה ההיסטורית, ואף זה בא בתרגום לעברית (אם נכתב המקור בשפה זרה) ובלוית באורים והסברים. כך נוצר פסיפס רב־גוונים, הנותן בהרכבו המלא תמונה מלאה של התקופה בכל מקוריותה, ברוחה וכלשונה. אולם בראש כל פרק ופרק מביא פר' דינור „דברי־פתיחה“, הכוללים סקירה ממצה ומסכמת, המעמידה את הקורא על נקודת־ראותו המיוחדת בפרשה הנידונה בפרק, ובסופו של כל פרק באות הערות למקורות ובהן חידושים ורמזים, הפותחים דרכים למחשבות ולמחקרים חדשים.

ודאי שהקריאה בספר זה תובעת מהקורא יתר מאמץ ויתר עיון מן הקריאה בספר הכתוב בשפה חלקה ושוטפת של מחבר בן־זמננו, אולם לאחר שהתרגל הקורא והסתגל לכך — שכרו רב, והוא מרגיש עצמו כנכנס לכבשונה של היסטוריה ומטייל בפרדסה עתיק־הימים.

בבואו לכתוב היסטוריה מקיפה של עם ישראל בכל דורותיו היה על פר' דינור לבדוק ולבקר את עבודתם של הקודמים לו — מיוסט ועד ש. דובנוב, ליצור את התכנית ההיסטורית המיוחדת לו והמבוססת על השקפותיו על ההיסטוריוגרפיה היהודית. חידושים רבים חידש פר' דינור בשטח זה, ואנו לא נזכיר כאן אלא את אחד החשובים בהם והוא ה„פלשתינא־צנטריות“, דהיינו — קביעת מעמדה המיוחד של ארץ־ישראל כגורם מרכזי בחיי האומה, לא רק בתקופה שבה ישב ישראל על אדמתו, אלא גם בשנות הגולה הארוכות. פר' דינור קבע כי הישוב היהודי בארץ ישראל לא פסק מעולם, עד לכיבוש הערבי (בשנת 636) היוו היהודים את היסוד הלאומי המכריע ביהודה ובגליל, ועד מסעי הצלב — „לא פסק ישובם של המוני יהודים בארץ־ישראל“, ולאחר מכן „נהרו לארץ מכל הארצות ובכל הזמנים היסודות החזקים ביותר ביהדות“ ו„עשו להעלות הארץ למרכז של מתנתות יהודית“.

את שיטתו זו מבסס פר' דינור בפרקים הנרחבים שהוא מיהד ב„תולדות ישראל“ שלו לארץ־ישראל ולקשר שבין תפוצות ישראל לבין הארץ בכל הדורות. בכך ניתן לתולדות העם היהודי — מרכז ארצי איתן, שכל פוריי האומה קשורים אליו ומאוחדים על־ידי לשלמות אחת בעבר, בהווה ובעתיד.

★

לא נבוא במאמר ברכה קצר זה להאריך בהערכת מפעלו של פר' דינור בכל שחפי פעולתו. נעבור לערוגה הקטנה המיוחדת לנו — לאנשי „העבר“ — היא הפינה המונחת במידה לא קטנה, של מחקר תולדות יהודי רוסיה. מחקר ההיסטורי בתולדות יהודי רוסיה, שתחילתו בסוף המאה ה־18, נפסק עם המהפכה הקומוניסטית ולא זכה להמשך של ממש. פחות מ־150 שנה — למן חלוקת פולין הראשונה (1772) ועד למהפכה הרוסית (1917) — התקיימה יהדות

רוסיה כמושג גיאוגרפי-היסטורי אחיד, ובזמן זה עלתה מקיבוץ נחשל, שהיה נתון בצידי הדרכים של ההיסטוריה היהודית, ל"אם הגלויות" ו"תולדות ישראל בדורות האחרונים עמדו בכללן במזלה של היהדות הרוסית" (ב. דינור, "ציון", כרך כ"ב, עמ' 118). במסה שכתב ב. דינור בראשית הפלישה הנאצית לברית המועצות על "יהדות רוסיה" כתב בין השאר: "במכות שהוכינו בעשרים השנים האחרונות, ובחולשה שאפפה אותנו ושהתגלתה בכל ישותנו והיותנו — לא מעט יש לזקוף על חשבון הוצאת הקבוץ היהודי הגדול ביותר ממערכת הלוחמים על עתידו של ישראל" ("מאזנים", כרך י"ג, עמ' 133).

במאמרו של פר' דינור על "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה" ("ציון", כרך כ"ב) ניתן מפתח כולל לעבודת המחקר בתולדות היהדות הרוסית: ב"ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשפחתיים" (פורסם לראשונה ב"ציון" כרכים ח"י) תואר הרקע התברתי שעליו צמחה התנועה הגדולה שעיבבה במידה רבה את דמותה של היהדות ברוסיה ובכל ארצות מזרח-אירופה. בספרו "חיבת ציון" (תרצ"ב-תרצ"ד), במאמרו של יחיאל צ'לנוב וב"מפלטי דרך" (תש"ו) עסק בתולדות התנועה הארצישראלית בין יהודי רוסיה, ובמאמרו על "תכניתיו של א. אגנאטיב לפתרון שאלת היהודים וועידת נציגי הקהילות בפטרבורג בשנות תרמ"א-תרמ"ב ("העבר" חוב' י') חדר למה שנעשה מאחורי הקלעים בין מדינאים רוסים ושתדלנים יהודים בשנות המפנה הגורליות 1881-1882. שני הכרכים של זכרונותיו "בעולם ששקע" (1958) ו"בימי מלחמה ומהפכה" (1960) מהווים אף הם מקור רב-ערך לתולדות יהדות רוסיה בדור האחרון שלפני שקיעתה.

אבל יותר מכל אלה שמור עוד בגניזו של פר' דינור, וכוונתנו היא להרצאות על תולדות יהודי רוסיה שהרצה פר' דינור באוניברסיטה העברית. הרצאות אלה אינן זקוקות אלא לעיבוד וליטוש אחרון מצד מחברן על מנת שספר חשוב ויסודי על נושא זה יהיה מוכן לדפוס. יודעים אנו כי המכשול העקרי להשלמתו של המפעל הוא — המצור היקר מכל יקר — הזמן. האם לא תמצא דרך להתגבר על כך? אוהביה ומוקיריה של יהדות רוסיה היו שמחים אילו ידעו כי יש תקווה שפר' דינור יתפנה מעט על מנת להתחיל בעיבודו הסופי של ספרו על תולדות היהודים ברוסיה.

"העבר", שפר' דינור סייע רבות לקיומו כחבר מועצת המערכת, כיועץ ומדריך לעורכים וכמשתתף קבוע בחברותיו, מאהל לו שיאריך ימים ויעזור כוח להשלים ולסיים את תכניתו הרבות והגדולות, ובתוכן גם את סיפור תולדותיה של היהדות הרוסית.

המערכת

ד"ר נ. מ. גלבר

ד"ר מרדכי (מרקוס) יאסטרוב

(מיוזמי האחווה הפולנית-יהודית ערב מרד 1863)

אחר מותו של הצאר ניקולאי ה'ו, הידוע באכזריותו לגבי העם הפולני, עוררו תכניותיו הליברליות של יורשו אלכסנדר ה'ו תקוות חדשות בקרב הפולנים וגרמו לפעולות פוליטיות מטעם חוגים לאומיים שונים שהתגבשו בוארשה. בעלי האחוזות המאורגנים ב"אגודת החקלאים" *Towarzystwo Rolnicze* בראשותו של הרוזן אנדזיי זאמויסקי היו מעוניינים להשיג תנאים פוליטיים וחברתיים, שהיו מאפשרים לפולנים חיים לאומיים, הם לא היו להוטים אחרי תיקונים קשורים בריפורמה אגררית. המעמד הבינוני — הסוחרים, בעלי-תעשייה וסדנאות — המאוחדים באגודת הסוחרים *Zgromadzenie kupców* — שאף למאבק ליגלי לשם השגת אוטונומיה פוליטית-חברתית. בניגוד למדיניות זו אהדו האינטליגנציה, בעלי-המלאכה והפועלים את הסיסמאות הקיצוניות של האמיגרציה למלחמה גלויה נגד השלטון הרוסי.

החוגים המתונים קיוו, שאלכסנדר ה'ו יבצע תיקונים ניכרים בחיי המדינה. אולם לשוא היתה תקוותם. דברי רוב הזרמים באו לידי מסקנה, שרק בכוח אפשר להשיג את החופש.

סיסמותיו של נפוליאון ה'ו על חופש האומות המדוכאות עודדו את מנהיגי האמיגרציה הפולנית מחוץ לגבולות פולין — הן את הדמוקרטים והן את השמרנים להתחיל בפעולה פוליטית למען שחרורה של פולין.

בשנת 1860 — שלושים שנה לאחר המרד בנובמבר 1830 — היה נדמה למנהיגי העם, שהזכרונות על מרד זה יעוררו את ההמונים לפעולות למען חידוש פולין עצמאית. המפלגה המהפכנית עמדה בקשרים אמיצים עם חוגים מהפכנים ברוסיה, שהתגברו בשנת 1860. דובר גם על אחוזות הפולנים עם ההמונים המזרח-כאים ברוסיה למלחמה משותפת בצאריזם.

בשנת 1860—1861 התחילו המהפכנים בארגון תהלוכות והפגנות בהן היו צריכים ללכד את כל שכבות העם. במיוחד היו מעוניינים לרכוש למען המאבק הלאומי את האכרים היהודים.

עוד לפני הפגנות-האחווה עם היהודים, התחילו לדבר על הצורך לחסל את השנאה לגבי יהודים. בקרב היהודים התחילו חוגי האינטליגנציה — סטודנטים — בני היהודים הנאורים, שחונכו כבר ברוח פוליטי וזריזו את עצמם כבני העם הפולני, להסיף לאחווה. חוגים אלה כבר היו קשורים עם קבוצות לאומיות פולניות ולקחו חלק פעיל בכל הפעולות הלאומיות. היו עוזרים באיגרון הפגנות. ברכישת אכרים ופועלים לתנועה הלאומית ואף באוסף כספים לצרכי התנועה הלאומית. תקופת התהלוכות וההפגנות היתה צריכה להכשיר גם את היהודים

להשתתפות פעילה במאבק העתיד למען שחרורה של פולין, שבא לביטוי במרד שפרץ בינואר 1863.¹

בין יחמי האהון היהודית-הפולנית התבלט ד"ר מרדכי (מרקוס) יאסטרוב. שהטיף יחד עם הרב דב מייזלש, המטיף יצחק קראמשיק ומתתיהו רוזן, לשינוי היחס לגבי הפולנים והטעים, שהיהודים מעונינים בקשרים אמיצים עם העם הפולני לטובתם הם.

א.

ד"ר יאסטרוב, נולד ב־5 ביוני 1829, ברוגאן.² אביו ר' אברהם, בעל השכלה עברית, היה סוחר ונתן לו חינוך יהודי. בשנים 1844–1852 למד בגמנסיה בפתח ורכש לו גם את ידיעת השפה הפולנית. בפיקוחו של המירה לונגפלד לא הוזיח את הלימודים היהודיים והמשיך בהם גם בלמדו באוניברסיטה בברלין. באוניברסיטה למד יאסטרוב בפקולטה לפילוסופיה והתמסר במיוחד לבלשנות קלאסית אצל הבלשן הידוע קורציוס. להיסטוריה אצל ליאופולד ראנקה, לפילוסופיה אצל פרופ' טראנדאולאנברג, ולמקרא אצל פרופ' באנארי.

מבחינה יהודית התרשם בברלין מד"ר מיכאל זאקס, שהתנגד לחיקוי הצורות הפרוטסטנטיות בבתי הכנסת שהיה מקובל באותו הזמן, אלא שאף לפתח מתוך היהדות עצמה צורות ומנהגים שהיו ברוח המסורת והפירוש הנכון של היהדות. ביחוד הושפע מיכולת הביטוי שלו כדרשן. בין ידידיו שלמדו יחד אמו אצל זאקס היה ד"ר להמן, המנהיג הרוחני העתיד של האורתודוקסיה בגרמניה ועורך ה־Israelit ד"ר קייזרלינג, עמנואל דויטש מחבר המחקר הידוע על התלמוד³ וד"ר יואל הפרופיטור העתיד לפילוסופיה יהודית בברסלוי בשנת 1853 (ג' אלול) קיבל ממורו ברוגאן הרב משה פייכנפלד סמיכה לרבנות.

בשנת 1855 עבר יאסטרוב להאלה ושם הוסמך לד"ר לפילוסופיה ע"ס דיסרטציה על אברהם אבן עזרא: „De Abraham ben Meir Aben Esrae principis philosophiae (Halle 1855). אחרי גמר לימודיו נתקבל למורה בבית הספר היהודי בברלין בהנהלתו של ד"ר רוזין. בשנת 1857 היה מורה בבית הספר של ד"ר מיכאל זאקס. מכיון שבדעתו היה לכהן כמטיף באחת הקהלות קיבל גם תעודות-סמיכה בכ' אלול 1857 מידי הרב הראשי בדרודן ולייפציג, ר' בנימין וולף לנדא, על כושרו להיות מטיף וב־27/3 1857 גם מאת המטיף הידוע בימים ההם ד"ר מיכאל זאקס בברלין.

ב־8 ביאנואר 1858 ביקר בווארשה. ביקור זה היה כרוך בהזמנתו העתידה לכהן כמטיף בבית-הכנסת של הגאורים ברחוב דאגילביצובסקא. ב־3 במאי 1858 הגיעה לידו ההזמנה של ד"ר א. ברנהארד⁴ לכהן כמטיף במקומו של ד"ר גולדשמידט. שנתמנה לרב ומטיף בלייפציג.

1) על היהודים (מרד 1863) מדובר בהרחבה בספרי — Die Juden und der polnische Aufstand 1863, Wien—Leipzig, 1923.

2) ר' יעקב שאצקי: געשיכטע פון יידן אין ווארשע. ניו-יורק 1948, כרך II, פרק XI, XIV. J. K. Urbach: Udział Żydów w walce o niepodległość Polski. Warszawa 1938, p. 108–176.

3) עיר במחוז פוזנא. באותה תקופה בת 5000 תושבים, מהם כשליש יהודים עניים ומעטים בעלי-אמצעים.

4) ג'דפס „Edinburgh Review” סבורים שדויטש שמש ל'ז'רג' אָלויס דוגמא לדמותו של מרדכי ב.דניאל דירונדא.

5) ד"ר אדולף ברנהארד (1801–1870), יליד פוזנא, היה רופא כללי בוורשא, מפעילי בית-הכנסת והחברה „למודי תורה”, בעל השכלה יהודית, אספן ספרים וספרייתו היתה עשירה בספרים עבריים ומדעי היהדות.

יש לציין, שאחרי שד"ר גולדשמידט החליט לעזוב את וארשה, פנו ראשי בית־הכנסת אל פרופ' ד"ר היינריך גרץ בבקשה להציע להם מועמד מתאים. שלא יהיה גטסה יותר מדי לתיקונים. פרופ' ד"ר גרץ, שהיה קרובו של יאסטרוב, הצביע על ד"ר יאסטרוב. אותו הכיר והעריך את השכלתו היהודית והכללית והציע את מועמדותו בהדגישו, שהוא רב מתון והעיקר — יודע פולנית. על יסוד המלצתו הוזמן ד"ר יאסטרוב לבוא לארשה. בינתיים התחתן ד"ר יאסטרוב ב־16/5 1858 עם ברטא וולפזון (נולדה בסוף 1834 בפוזנא). ביולי 1858 נבחר כמטיף ובסוף אוגוסט הגיע עם רעייתו לארשה.

בית־הכנסת בדאגליבוצבסקא מנה בזמן בחירתו של יאסטרוב 250 חברים. ברובם עשירים שראו עצמם כמשכילים ונאורים, אולם קשורים היו עוד קשר אמיץ עם המסורת היהודית. בראש ועד בית־הכנסת עמדו בתקופה זו, מתחילתו ורונ, ד"ר ברנהרד, אדם אפשטיין, הנריק נתנווהן, שמואל אוריגלברנד, משה כהן והרמן מאיר.

לד"ר יאסטרוב קבעו משכורת שנתית בסך 700 רובל, הוצאות לדירה בת 3 חדרים, וריהוט. בהווה התחייב ד"ר יאסטרוב להטיף אחרי שנה בשפה הפולנית.

בבואו לארשה נגרר יאסטרוב לפעולה פוליטית־פובליציסטית. עוד ב־26 בפברואר 1857 הגישו מנהיגי היהודים למזכיר המדינה לעניני פולין בפטרבורג טמובסקי, תזכיר⁶). אחרי תיאור מצבם של יהודי פולין, ההגבלות ותוצאותיהן המזיקות ליהודים הגישו את משאלותיהם לשיפור התנאים ובקשו למסור את התזכיר לצאר. אותה שנה בקש הוועד לעניני יהודים, שהוקם בפטרבורג ב־1856 לפי הוראת הצאר, את הממשלה בפולין להגיש הצעות לתיקון מצבם של היהודים בפולין. לשם כך נוסדה בוארשה ועדה מיוחדת מורכבת מ־3 חברים, שעבדה תזכיר על מצב היהודים ובו הצעות צנועות למדי לתיקון, שהיו דומות לתכנית הסיום הפוליני בשנות 1788—1792, וכללו תביעה להרחיב את זכויות היהודים.

נגד תביעה זו יצא מנהל הועדה לעניינים פנימיים ודתיים בוארשה פאול מוכאנוב, שהגיש בשנת 1857 לנציב גורצ'אקוב הצעות נגדיות לאלו של הפטיציה היהודית. כאשר הגיע יאסטרוב לארשה, הצליחו יהודים משכילים להשיג את תזכירו של מוכאנוב. עוד טרם שהגיע לידי השלטונות בפטרבורג, ביזמתו של יאסטרוב, שתרגם את התזכיר לגרמנית ופירשו, הוצא התזכיר לאור בגרמנית בהאמבורג⁷) ונשלח לפקידים בכירים ברוסיה וכן לדיפלומטים בחו"ל. זמן קצר אח"כ יצא הספר בתרגום צרפתי ע"י א. לובלינר בבריסל⁷). בזה התחיל יאסטרוב את פעילותו הפובליציסטית — אמנם בעילום שמו — לטובת יהודי פולין.

בהתחלת פעולתו הודמן לו להיות עד להתפרצות השנאה ליהודים מטעם חוגים פולניים מסויימים שהגיעה לשיאה, בשנת 1859 — שנה אחת לאחר בואו לארשה.

אירועי־שנאה זו צוינו בפולין בשם „Wojna Żydowska” (המלחמה

(5) זדפט ב, 43, Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce, 148—159.

6) Beleuchtung eines ministeriellen Gutachtens über die Lage der Juden im Königreich Polen veranlasst durch Kaiserlichen Willen und bürokratische Willkür. Hamburg 1859, S. 72.

7) O. Lubliner: De la condition civile et politique des Juifs dans le Royaume de Pologne, Bruxelles 1860, p. 74.

היהודית) בשנת 1859, החילתה — במאורע קל-ערך ביותר, אולם סיבתה המעשית היתה יותר עמוקה. הפולנים ראו רק את העשירות של השכבה הקטנה של יהודים התופסת בידיה תעשייה ומסחר, וכן קבוצת נדבנים, שתמכו למוסדות תרבות וספרות, דבר שנראה להם אף מסוכן מסיבות לאומיות-דתיות. תופעה אלו עוררו בקרב החברה הפולנית רגשות שנאה ואפשר גם קנאה. אישים פולנים — כגון הסופר קראשבסקי — הצביעו על היהודים כגורמי „מאטריאליזם דסטרוקטיבי”. בדצמבר 1859 נתנה הכנרית הצ'כית ווילהלמינה נערודא קונצרט בווארשה. לקונצרט בא קהל מצומצם. העתון *Gazeta Warszawska* פירסם למחרת מאמר של קניג, שהיהודים לא באו לקונצרט. הואיל ולנערודא אין „אף-נשר” והיא מבטאה את האות „ר” באופן ברור ולא כמנהג היהודים, כותב המאמר העליב והשמיץ את היהודים בביטויים גסים מאד.

המאמר עורר זעם בקרב האינטליגנציה היהודית. שאפילו לפי דעת האמרי-גרציה הפולנית „מהות הודות למצבה הכלכלי ואורת החיים חברה משכילה וברצונה להשתתף בחיים ולטעום טעם ההנאה מאוצרות התרבות”⁸⁾, היא החליטה להתחרים את העתון ושלחה לעורכו מחאות אנונימיות. קבוצת 26 יהודים עם הנריק טפליץ ונתנון בראש, שלחה לעורך העתון מכתב חריף, בו האשימו בנימה אירונית את ה„שליאכטא”, שאינה עושה כלום לפיתוחה הכלכלי בפולין ואינה סובלת שאחרים יעשו זאת. בהדגשה מיוחדת ציינו, שיהודי פולין הם חלק אינטגרלי של העם הפולני. הם דרשו, שהמכתב יורפס בעתון במשך 8 ימים והמערכת תחזור מן האשמות נגד היהודים במאמרו של קניג. עורך העתון אנטון לשנובסקי סירב להדפיס את המכתב בטענה שקודם כל יש לקבל רשות מהצנזור. לשנובסקי פנה גם אל מוכאנוב, הממונה על הצנזורה, וקבל ממנו את הרשות להדפיס את המכתב עם תשובתו. אולם לא בעתון גופא אלא בטופס מיוחד, שכל קורא העתון יוכל לקבלו באופן אישי במערכת.

אולם לשנובסקי לא הדפיס את המכתב אלא ציטט ממנו בתשובתו ובקש מיהודים שיפסיקו להעשיר את העם הפולני וידאגו להמוני ישראל העניים. לשנובסקי לא רצה גם לחזור מן האשמות שבאו במאמרו של קניג. החלוקה מלחמה בקונטרסים וכתבי-פלסתר נגד היהודים, שתוארו כעלוקות המנצלות את הפולנים.

התפרצויות אלו גברו במידה כזו, שהקונסול הכללי האוסטרי הברון לדרר דיווח לוינה על האנטגוניזם בין הפולנים והיהודים המביא לידי קרע. ראוי לציין שיאסטרוב והרב מייזל לא נקטו במלחמה זו שום עמדה ולא מצאו לנכון לצאת באיוו הצהרה שהיא מטעם הציבור היהודי.

„המלחמה היהודית” הסעירה את האמיגרציה הפולנית, שחששה כי היא תסכן את הפולנים במלחמתם הפוליטית. ההיסטוריון לבל יצא בחריפות נגד ההתפרצות האנטי-יהודית בווארשה בחוברת מיוחדת *Sprawa żydowska w roku 1859* ודרש להפסיקה. בינתיים רצתה הקבוצה היהודית לתבוע את לשנובסקי לבית-דין ציבורי, אולם הוא סירב וחגיש בשמו משפט נגדם. בית-דין, מורכב שופטים פולנים, הוציא ב-26 באפריל 1859 פסק-דין, לפיו נידונו כל 26 היהודים לשלושה חדשי מאסר.

נגד פסק-דין זה הוגש ערעור ובית-הדין ביטל ב-21 בדצמבר 1860 את

8) *Wiadomości Polskie*, Paryż 1858.

פסק־הדין הראשון כחסר כל יסוד, היות ולשנובסקי לא היה זכאי להגיש משפט וכל הוצאות המשפט הוטלו עליו.

לפי דרישותיה והכרזותיה של האמיגרציה הפולנית, שהתחילה לחשוב על הכנות המרד הופסקה „המלחמה היהודית“ מתוך הכרה, שהפולנים זקוקים לאחדות, שהיתה צריכה לכלול גם את היהודים. וכך נוצר הרקע הפוליטי לאחווה יהודית־פולנית.

התנועה הלאומית־המהפכנית, שהתחילה לפעול בפולין במחתרת ורכשה גם את הנוער היהודי המחונן ברוח הפולנית, שאפה להפסיק את הקרע עם היהודים. יאסטרוב הכיר את המצב מהרגע הראשון והבין את השינוי הפתאומי שבא ביהסי הפולנים לגבי היהודים. הוא לא הופתע, שהיהודים השנואים עוד מתמולי־שלשום הפכו להיות גורם פוליטי בשאיפות הלאומיות של העם הפולני. עד כמה הבין יאסטרוב את מעמדם של היהודים בפולין למדים אנו מדבריו הבאים: „היהודים עשויים להיות במרד הבא (1863) הן מבחינה הפאסיבית והן החיובית אחד הגורמים העיקריים. בניגוד למרד בשנת 1830 בו לא נעשה אף ניסיון לרכוש אותם לא למען הארץ ולא לעניינם במאבק הפנימי“⁹. השנאה העצומה של הפולנים עם התחלת התנועה הלאומית, שהיתה עלולה להדאיג מטעמי הסדר וטובת המדינה כל ממשלה — רק לא זו של מוכאנוב — לא היתה לפי יאסטרוב דתית. אלא לאומית. היהודים לא תמכו במרד 1830, כי הרגישו אז שאין הם רצויים בעיני צמרת המרד והבינו שאי קבלתם לצבא הלאומי, כוונתה שלא יבואו היהודים אה"כ בתביעות פוליטיות להעניק להם שוויוניות מלא.

יאסטרוב לא שאף למלא תפקיד פוליטי במרד. את תפקידו הראשי ראה בפעולה חינוכית ובשילוב הנוער בערכי היהדות. בהכירו יפה את תכונת העם הפולני התנגד לדבקות היהודים ברומנטיקה הפולנית, שבה ראה סכנה לחינוך היהודי. מראשית פעילותו הטיף לאהבת העבר היהודי והחליט להיות הפטרון של הנוער הלומד.

אחד המבצעים החינוכיים הראשונים שלו היה אירגון חוג השתלמות של 50 גמנזיסטים וסטודנטים, שהתאספו בביתו של הנריק טפליץ (1826—1876). בחוג זה קיים יאסטרוב קורס והרצאות על תולדות ישראל וקירב אותם לחיים היהודיים. הוא לא היה יכול להזדהות עם האינטליגנציה היהודית, וביחוד עם הנוער שחלם על פולין משוחררת בה יתגשם המינוג התרבותי ואף החברתי של היהודים עם הפולנים. יאסטרוב על אף השקפותיו הקרובות לאסכולת הרבנים הנאורים רצה קודם כל לשרת את עמו ולא סלח לנאורים שהתבדלו מהמוני ישראל.

הוא דרש הקמת בתי־ספר ליהודים ודבריו לא נעמו למתבוללים הקיצוניים. הוא חשב על חכמת־ישראל בשפה הפולנית, יסוד כתבי־עת יהודי לפי הדוגמה במערב־אירופה. בניגוד לחברו המטיף יצחק קראמשיק, שהטיף להתבוללות פולנית־לאומית שלמה, היה יאסטרוב מעורה כולו ביהדות והיסטוריה וחובב השפה והספרות העברית.

בראשית פעולתו נוסד ביזמתו בית־מדרש פרטי לרבנים לפי דוגמת „חברות־ש"ס“, כי הוא לא החשיב את בית־המדרש לרבנים בורשה, שלא מצאו מתאים לתנאי החיים היהודיים בפולין. הוא המליץ לשגר צעירים לגרמניה ללמוד

⁹) Die Vorläufer des polnischen Aufstandes. Leipzig 1864, p. 21.

שם בבית־המדרש לרבנים בברסלוי, כדי להנכחם לרבנים ומורים שיפיצו בפולנית השכלה יהודית אמיתית. לפי הצעתו הוקמה קרן מיוחדת ונשלחו צעירים לברסלוי. כאשר וויאלופולסקי טיפל בתיקונים ברשת מוסדות החינוך בפולין, ובמסגרת זו — גם במוסדות החינוך היהודיים ובעתידו של בית המדרש לרבנים בראשעה, נתקבלה תכניתו של יאסטרוב¹⁰ שקבע, כי בכל בתי־הספר היהודיים יש ללמד דתי־ישראל ויש לחסל את בית־המדרש לרבנים. צעירים הרוצים להתמסר למשרות רבנים צריכים ללמוד בגימנסיה ובאופן פרטי לימודים יהודיים. הואיל ולפי תכניתו של וויאלופולסקי התחלקו בתי־הספר לפי הדתות: לקתולים — בשפת ההוראה הפולנית ולפרוטסטנטים — בגרמנית, דרש יאסטרוב להקים בתי־ספר יסודיים ולהקים סמינריונים מיוחדים למורים. שילמדו עברית ולימודי־הדת היהודים בבתי־הספר היסודיים ובגמנסיות. בעקבות הצעותיו פורסם בתכנית הרשמית של הממשלה מ־13 במרס 1861, שנתפרסמה בנובמבר 1861 בסעיף 73: „יש להפוך את בית־המדרש לרבנים לבית־ספר פדגוגי מחוזי בעל חמש כתות, ז. א. לסמינריון לחינוך מורים יהודים עם לימודים נרחבים יותר בשפה העברית, ובתלמוד“. תכנית זו לא בוצעה עקב האירועים הפוליטיים בפולין עם פרוץ המרד¹¹.

בניגוד לנאורים התייחס יאסטרוב בהבנה היסטורית — על אף התנגדותו — לחסידות. הוא העריך אותה כתנועה שבאה מתוך התפתחות היסטורית מיוחדת בפולין. הוא התנגד למשכילים וללא־יהודים שהביטו על החסידות מלמעלה ברגשות של בזו. הוא ראה בחסידות מידות טובות, הראויות לחיקוי, אלא שצריך לדעת כיצד לנצלן. בפגישותיו עם האדמו"ר מגור לא הצליח לשכנעו שיסכים לתיקונים בחינוך — ע"י הקמת בתי־ספר לילדי ישראל.

לבני המתבוללים הדגיש, שיש לשאוף לפולוניזציה מבחינה לשונית ולא לאומית, כי לא רצה בניתוק מהיהדות והמוניישראל. פולין היא המולדת של כל תושביה, ולכן גם של היהודים. הוא לא התעלם מהמציאות היהודית בפולין, שהיתה גדושה פילוגים, שנאת־אחים, עוורון ומשפטים קדומים, שהיו, לפי דעתו, תוצאות היחס של הממשלה המעליבה את כבודם ע"י תעלולי רודנים ובירוקרטים קטנטנים¹². מובן, שיאסטרוב לא נשאר אדיש למאורעות הפוליטיים שהביאו לאחוז הפולנית־היהודית בה היה חלקו ניכר. הוא ראה כרצוי ודרוש מבחינה האינטרסים היהודים להשתתף בהפגנות הפוליטיות בשנת 1860—1861. הוא תפס בחוש הפוליטי כי ביחסים הפולניים־היהודיים בא משבר, שיש לנצל לשיפור מצבם של היהודים, כי הוא יוכל בעתיד להוות את הגשר לקבלת שוויון הזכויות. את יאסטרוב לא כיוונו לצעד זה הסנטימנטים של חוגי האינטליגנציה היהודית, שראו כבר את עצמם כ„פולנים בני דת־משה“. בניגוד לחוגים אלה וכן לנוצר, הודרך יאסטרוב יותר מסבות תועלתיות מתוך הכרה, שזו הדרך היחידה ליצירת תנאים מציאותיים לדרקיום בין הנוצרים והיהודים. יאסטרוב היה גם בתקופה זו רחוק מאד מהתקשרות ואף אהדה להתבוללות. שמטרתה ניתוק מהיהדות ההיסטורית.

באזכרה שקיימה בבית־הכנסת שלו ב־9 במארס 1861 לזכר החללים ב־27 בפברואר קרא בהתלהבות: „אכן מצאנו אחים והאחים מצאו אותנו“. „אנחנו

10) Jutrzenka 1863, Nr. 17, p. 167—168.

11) Aron Sawicki: Szkoła rabinów w Warszawie. Miesięcznik Żydowski 1933, p. 273—274.

12) בהקדמתו הכתובה בברסלוי ב־5/8 1862 לקובץ דרשותיו: Kazania. Poznań 1862.

מאוחדים אתם והם אתנו, המצוקה והשנאה וההשפלה לבין האחים נשכחו¹³. על בני־ישראל לחזק את הרוח האצילה, שהשתלטה באורח כה נפלא בכל האומה. לפי דבריו על „אחי בישראל לחנך את ילדינו להראות לא רק את רגשי התודה במעשה ובקרבנות על ההארכה — לא נותר על האהבה בה קרבה אותנו הארץ, ואת תודתנו יהיה טיפוח ההשכלה“. הנימה העיקרית בדרשותיו¹⁴ מתבטאת בתביעתו לשינוי החינוך בלי לוותר על לימודי היהדות.

מענין לציין, שיאסטרוב הזכיר לשומעיו באת מדרשותיו בתקופת ההשגנות כי ישראל אהב את מולדתו ההיסטורית ארץ־ישראל, בה היה חי כאומה חיים תרבותיים נאים. „אסור לשכוח את העבר, כי זכרון זה הוא הכח שלנו. אהבת מולדתנו החדשה (פולין) היא בלתי אפשרית באם היינו יכולים לשכוח את מולדתנו הישנה (א״י)“. ובנימה זו עמדת יצא בדרשה זו נגד הקיצונים, שטענו כי על היהודים לשכוח את א״י: „ואתם רוצים לכנות את ישראל כפורה־תודה על שעוד חיים וזכר הוא בדמעות את קברות אבותיו, את קבר אומתו, ביום בו חרגו אותו האויבים. ביום בו נהפכו הערים הקדושות למדבר, ציון לשממה וירושלים לחורבה וכל מה שהיה יקר לעמנו נהרס ונחרב“¹⁵.

„לא כך, אחי. מי שמתעלם מהעבר וחי רק להיום, זה אינו חושב על המחיר ואין לו כוח ולא רצון להקרבה לעתיד ולכלל“¹⁶.

יאסטרוב לא היה מתבולל במלוא מובן המלה, ואף לא לפי תכונת הנאורים המתונים בוארשה, שראו את מגמתם היחידה להיות מבחינה לאומית ולשונית אך ורק פולנים. קשורים קשר חלש עם היהדות ומסורתה. הוא לא הטיף בדרשותיו לתיקוני־דת לפי דוגמת הרבנים הנאורים בגרמניה. להפך, תוכן דרשותיו היה נתון לחיים יהודיים, להווי היהודי, לערכי התרבות היהודית ולעבר ההיסטורי של העם היהודי. הוא ראה, שהתפתחות היהודים צריכה להיות קשורה עם עברם: היהדות היתה לפי דעתו ובשבילו גוף חי ולא רק עצם דתי. האחוה היהודית הפולנית היתה בשבילו רק אמצעי פוליטי לאפשרות של שוויוניות למען יהודי פולין.

אכנס הטעים יאסטרוב בדרשותיו בוארשה, שהאחוה היא גם החזקת טובה של היהודים על „הכנסת־אורחים“ שפולין העניקה להם מבי א.ו. באחוה ראה גם את הדרך היחידה לקרב את יהודי פולין לתרבות האירופאית, כי „ידידיכם, היידיים הנאמנים של האור, קוראים פה אחד שאנחנו בני־ישראל זקוקים לתחייה ולחידוש, אנו צריכים כיוון חדש בחנוך ובחשכלה, כן עלינו לשאוף לאור ולתרבות. אנו זקוקים — נגיד זאת בגלוי וישר — לשיטות חינוך לנוער שלנו שיתאימו לרוח זמננו ולצרכיו. שיכשירו את הנוער שלנו לדור בריא עם רגש בריא ועם תפיסה בריאה של חובותיו החברתיות והאזרחיות. לנו דרוש אור, אין ברצוננו לנטוש את תורתנו ולהכחיש, לא שילדינו יבגדו בה, לא ולא, ברצוננו להקים על יסודות תורתנו בנין מלא אור, בנין הידע והדעת“¹⁷.

הוא הדגיש אמנם את הקשר האיתן של היהודים עם עברם ההיסטורי, אולם בדבריו על הנביצות להסתגל לתרבות ולשפה הפולנית היטיף, שלא מדעת להתבוללות

(13) Kazania, עמ' 21.

(14) שם, עמ' 46, 59.

(15) שם, עמ' 73, דרשה במנחם־אב.

(16) שם, עמ' 74.

17) M. Jastrow: Kazania, Poznań 1862, p. 58.

תרבותית, שהיתה צריכה לבוא במרוצת הזמן כתוצאה מחינוך פולני, שהיה מחליש ואף מנתק את הקשר עם העבר ההיסטורי.

על כך שיאסטרוב היה רחוק מהרציון, שעל היהודים להשתתף במאבק הפוליטי של הפולנים כפי שהוצע ע"י אישי האמיגרציה והאדומים בפולין עצמה מוכיחה העובדה, שהוא אחד את הצעות החינוך של ויאלופולסקי, שראה ביהודים גורם חשוב ועשה למען מתן שוויוניות ליהודים, כפי שהוכיח במזן זכות בחירה ליהודים למועצות הערים והמחוזים ואח"כ בדקרט מ"5 ביוני 1862 על שווי זכויות ליהודים. ביחוד העריך יאסטרוב את פעילותו של ויאלופולסקי בשטח החינוכי והגיש לו גם הצעות לתיקון החינוך לילדי ישראל כגון להכשרת מורים למען בתי"ס יהודיים.

למעשה לא הרחיק יאסטרוב לכת מבחינה פוליטית מעבר לגבול ההפגנות, שהעצימו את האהדה הפולנית-היהודית וניה רחוק מכל שאיפות פוליטיות אחרות של המפלגה הפולנית.

בזמן מאסרו ב„ציטאדלא“ נקט יאסטרוב לגבי חוקרי עמדה ברורה, בהדגישו בגלוי את דעתו על מצב היהודים בפולין, מצב שהביאם לאהדה עם הפולנים. בכתב-התשובה שנדרש ממנו ציין בלי היסוס את היחס הבלתי-אנושי של השלטונות לגבי היהודים, יחס מעליב ומשפיל מצד בתי-המשפט, הסתת המונים נגד היהודים ע"י הסקידות וכן הדגיש בגלוי-לב כי ההפגנות שגרמו לאהדה היהודית-הפולנית, הוכיחו ש„המדוכאים — במקרה זה היהודים — מקבלים בשמחה את הירידידותית המושטת להם ע"י המדכאים שלהם לשעבר“ (הפולנים) וע"כ אין להשתומם לפי דבריו, ש„אין צורך לשכנע את החלש (היהודים) שיתקשר עם החזק (הפולנים)“. הוא הדגיש את הצורך של האהדה הפולנית-יהודית בנימוק ריאליסטי, שהרדיפות הפוליטיות והכלכליות מצד הרוסים קרבו אותם לפולנים. הפולנים הכירו שחטאו בעבר נגד היהודים ובאו לידי הכרה שעליהם לחיות עם היהודים בשלום ואהדה.

החוקרים ציפו, כי יאסטרוב ואף מיילוש ימסרו להם נתונים על המהפכנים ובוזה טעו טעות מוחלטת, שניהם הופיעו בקומה זקופה ובגאווה כנה. יאסטרוב וגם מיילוש העריכו את העמדה החיובית בענין היהודים של כל חלקי הפולנים. הן השמרנים המאוגדים ב-Towarzystwo Rolnicze והן האזרחים המלוכדים ב-Zgromadzenie kupców וגם של הסיעות המתקדמות והרדיקליות המושפעות ברובן המכריע מסיסמאות האמיגרציה הפולנית בחו"ל.

מוכרונותיו אנו למדים, שבעניני היחסים הפולניים-היהודיים הושפע יאסטרוב למעשה ע"י הרב מיילוש. הוא התנגד שהנזער היהודי יושפע אך ורק על ידי הרומנטיקה הפולנית, עד כדי ניתוק מהיהדות. הדגיש תמיד את תאניטרי סים של בני-ישראל וצרכיהם המיוחדים.

אחרי שנחקר בפאבליון העשירי בציטאדלה נידון יאסטרוב יחד עם מיילוש לגירוש מפולין. היות והיה נתין פרוסי השתדל הקונסול הפרוסי בארשה למען שחרורו. כאשר נודע ב"12/2 1861 שהוא נאסר התחילו לפעול למענו גם בברלין. אולם עקב המתיחות בפוזנא גופא היו קרוביו וידידיו סבורים, שמוטב לדחות את ההשתדלות בברלין. בינתיים הודיעו מוארשה שנעשים צעדים והובטח, ששחרורו יבוצע תוך זמן קצר. בינתיים התחילה חקירתו ולקונסול הפרוסי הובטח שהמשפט יתחיל בהקדם האפשרי. בדצמבר 1861 גברו בגרמניה המאמצים לשחרורו. המשרד לענייני-חוץ בברלין הורה לקונסול בארשה להחיש את שחרורו; כאשר

עוכב השחרור הגיש בינואר 1862 למשרד־החוץ בברלין בקשה, להשתדל באמצעות השגרירות בפטרבורג אצל השלטון הרוסי, גם פרוש' גרץ פנה אל אישים בברלין לפעול לטובתו של יאסטרוב. סר"ס הצליחו המאמצים.

יהודי וארשה, וביחוד האינטליגנציה, הצטערו, שיאסטרוב עזב את פולין. כולם ציינו ש,פעולתו הקצרה אולם הנאה, דרשותיו היפות על רמתן הגבוהה, קולו הסימפטי ושאפתו הבלתי פוסקת לקרב את השכבות השונות בקהילה ולהפנותם לטובת הכלל עוררו התלהבות במידת כזו, שבית־הכנסת ברחוב דאניאלביצובסקא לא היה יכול להכיל את מספר האנשים שבאו להרשם כחברי בית־הכנסת"¹⁸).

אחד מחלמידיו בקורס שלו — יעקב רוטוואנד — קבע בצער ש,לא היה ניתן לקהלה לשמוע זמן רב את דרשותיו היפות של יאסטרוב, כי נידון לגירוש מפולין"¹⁹.

פעילותו בוארשה נשארה בזכרון טוב שנים רבות אחרי צאתו. בשנת 1883 שלחו לו לפילדלפיה מוארשה אדריסה עם מערכת כל־יתה לאות הכרה ותודה על שפעל בתועלת כה גדולה לפני 20 שנה (1863) ²⁰.

מאסרו העלה אותו לדמות לאומית פולנית וסביב אישיותו נרקמה אגדה. שבשובו מפולין סרב לקבל את הרבנות במאנהיים, כי הוא קשור בפולין קשר נפשי אמיץ.

המשורר הפולני הרומנטי מיאצ'יסלאב רומאנובסקי הנציח זאת באחד משיריו בו שם בפי יאסטרוב את התשובה הבאה למשלחת הקהילה במאנהיים:

Słucha ich rabin i rzecze: „Posłowie biada!

Jam tu się zrodził, tu służąc Jehowie

Zginę, gdy zginie braci mych gromada”.

„Rabinie — poseł niemiecki odpowie —

Nie niotaj darów, które kraj nasz składa

Zważ, przyjacielami nam królowie świetni

A przy tej Polsce kto stoi?” — „Szlachetni”.

[הרב שמע דבריהם ואמר „הוי שליחים, אני נולדתי פה, פה עבדתי את ד'. אמות, באם תמות עדת אחי”.

[רבי — ענה השליח הגרמני, אל תזלזל במתנות שארצנו מגישה לך, דע ידידינו — המלכים הנעלים, ומי עומד לימין פולין?

„האצילים” (ענה יאסטרוב).]

זו האגדה על יאסטרוב — אולם אחרת לגמרי היא המציאות.

ב.

מיד אחרי שחרורו יצא יאסטרוב לברסלוי והגיע לשם ב־2.12.1862. אשתו וילדיה נשארו עוד בוארשה, כי ראשי הקהילה קיוו שגירושם של שני הרבנים הוא רק לזמן קצר ויותר להם לחזור לוארשה.

18) Hilary Nussbaum: Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie (1881), p. 103.

19) Jakób Rotwand: Wspomnienia, Izraelita 1906, No. 7.

20) D. Amram: Memorial Address on the Tenth Anniversary of the Death of Marcus Jastrow, Philadelphia 1913, p. 7.

ימים מספר אחרי שחרורו ניסו בני משפחתו וידידיו להשפיע גם על אשתו שתעזוב את וארשה ותבוא אליו לברסלוי, היות והוא נמצא במצב נפשי קשה. גם אייזנשטון מה יהיה גורלו מבחינת הפרנסה העיקרית עליו. הוא היה מודאג אם תהיה מוכנה הקהלה הווארשאית לשלם לו את המשכורת השנתית ואם יש תקווה לשוב או שהקהלה תשחררו מתפקידו.

כפי שכתב ב־13/2, יום אחרי בואו לברסלוי, היה עוד מבולבל מכל שאירע לו; בדמינו ראה ז'נדרמים, בית הכלא. לא פחות היה מודאג לגורל ספריו וגיירותיו, שהוזכרו בחיפוש המשטרה בדירתו. אשתו הודיעה לו, שהקהלה אוספת כספים — 600 רובל — כדי לפצותו על הנזק. דבר זה גרם לו צער עד כדי כך שהיה רוצה להתזכר את הכסף ביריקה — כנראה בגלל הסכום המעט, כי באותו המכתב מציין הוא, שהוא בעצמו השיג 800 רובל לאלמנתו של ספיר הוא לא היה „קדוש מעונה לענין נעלה“. יש להסיק מכאן שיאסטרוב ראה עצמו כקרוב לענין נעלה.

גם הידיעות על החוקרה לה זכה בווארשה ויחס הקהלה, ששלמה לאשתו את המשכורת ונשיאה הודיע לה שהיא תשולם לו גם להבא, אינן מרגיעות את יאסטרוב.

אולם הוא לא שכח באיזו סכנה היה בווארשה כששמע, שידידו קראמשיטק הוגלה והוא סוים חפשי כי מה היה גורל משפחתו המסכנה לו היה גור דינו כזה של קראמשיטק.

בברסלוי התחיל יאסטרוב להסתגל לתנאים החדשים. חברת המלומדים, ההיסטוריון פרופ' גרץ וד"ר יואל, השפיעה עליו לטובה. הוא התחיל לכתוב מאמרים ב„נאצינאל צייטונג“ על המצב בפולין והסבות והגורמים שהביאו לידי המהומות והתנועה המהפכנית בקרב הפולנים, מאמריו נדפסו ברצון ועשו רושם על הקוראים ואישי החברה הגרמנית עקב תאורו האובייקטיבי והמאלף, שנבע מידיעתו המפורטת על המתרחש בפולין.

לא מעט הוסיף למאמריו סגנונו שהיה בהיר ופשוט עד כדי כך, שפרופ' גרץ כתב לו: „יכול אני להגיד עליך, מבלי להחניף לך, שאתה כותב בצורה נעימה ובהירה ושאתה צריך להתמסר לכתיבה“.

במאמריו, בהם נתן קודם־כל תאור המצב הפוליטי והתככים של הבירוקרטיה הרוסית, שהשתלטה ברודנות על כל המדינה ורדפה באכזריות כל תנועה, שמטרתה לשפר את תנאי החיים מכל הבחינות, לא הגוים במאומה, כי היו מבוססים על עובדות ומיסמכים מהימנים. בכנות גילה בהקדמתו, שתקוותו היא כי מאמריו שהוציא אחרי־כך בספר בלי לציין שהוא מחברו, בשם:

Die Vorläufer des polnischen Aufstandes, Beiträge zur Geschichte des Königreichs Polen von 1855 bis 1863. Leipzig 1864, Verlag von Otto

Wogand, 1864. ישמשו להיסטוריון העתיד כמדריך להכרת התקופה המדוברת. בינתיים פנו אליו מקהילות שונות — טהורן, מאגדאבורג — בהצעות לקבל שם משרת רב, אולם את החלטתו לתת תשובה חיובית התנה בהחלטת וארשה אם עליו לחזור או לאו. אך לא אחר להודיע, שפרופ' גרץ „לא ירשה לו לחזור לווארשה“.

בסיפוק לא קטן התרשם מביקור משלחת של פולנים, צעירים בברסלוי ב־17 בפברואר 1862 (5 ימים אחר בואו לברסלוי), שהגישו לו אדריסה עם תחיתות

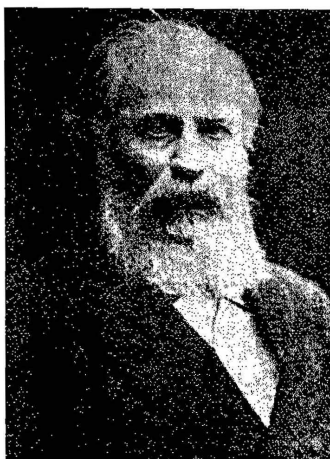

ד"ר מרדכי יסטרוב

הרב דב בער מייזליש

(מאוסף א. שבדרון, הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית)

ד"ר לודביג נתנסון

המטיר יצחק קראמשטיק

האחזה היהודית הפולנית
בטיסה: חרות, אחדות, עצמאות

הלוי 5 החללים ב-2.3.1861 בהשתתפות ב"כ ראשי הדתות בפולין
(למעלה משמאל): הרב ד. ב. מייזלש וד"ר מ. יסטרוב.

רבות. האין פה השפעת האגדה על פעילותו הפרדפולנית, שנפוצה בימים אלה בפולין ומחוצה לה?

יאסטרוב חי באיבטחון אם יוכל לחזור לווארשה, ועד בית־הכנסת בווארשה החליט לא לשחרר אותו מתפקידו ולשלם לו את משכורתו עד אשר בית הדין לא יאסור סופית את שוכו לפולין. בינתיים קיבל ידיעות מוארשה, שהניירות המוחרמים הוחזרו, פרט לדרשתו בשפה הפולנית. ובסיפוק מיוחד קיבל את ההודעה „שהעיר (וארשה) כולה מדברת על צאתך אתה וצאת הרבנים“. ידיעות על השקט, שהוחזר בינתיים בווארשה, מעוררות בו את המחשבה אם לא יוכל לחזור ל„פעילותו הנהדרת“ בווארשה, למרות שמדי פעם בפעם נראה לו עתידו כערפל והוא איננו יכול לחזור. באפריל 1862 הגיעה לברסלוי אשתו, שביקרה אצלו כבר בסוף פברואר, עם הילדים.

החדשים פברואר—מאי עברו בלי שיאסטרוב ידע מה עתידו. ביוני (1862) כתב לו ידידו מוארשה, הרמן מאיר, שבזמן האחרון השתנה המצב לטובה למרות המצור וכולם מלאי תקווה, שצועדים לקראת „עתיד מאושר“, לקראת מצב של צדק ואהבת החוק. אמנם לפי דבריו אין ספק, שישנם רבים בלחי מרוצים, להם תספק מדיניות של פטרבורג סיבה לעורר אי־שקט, אולם תקוותו שהם יישארו במיעוט.

מתוך מכתבו של הרמן יש לראות, שיאסטרוב היה בדעה, שהשפעת הקיצונים באמיגרציה תהיה על העליונה, אולם מאיר, והוא אחד מנציגי היהודים, שתמכו במדיניותו של וויאלופולסקי, מקווה שהשפעת הקיצונים תהיה ללא תוצאות. במכתבו משתקפת ההשקפות של ראשי היהודים הנאורים, שקיוו לשיפור מצבה של יהדות פולין והבינו שליהדות זו צפויה התנגשות בפנים ולכן זקוקים הם לאישיות מסוגו של יאסטרוב והוא יוכל לחזור ולהשמיע שוב את דבריו „בתור אורח פרוסי בעל לאומיות פולנית“.

נימה אחרת נשמעה במכתבו של ידידו לואי מאיר, בעל השכלה מקיפה וסופר שרכש לו כבר שם. לפי דבריו אין יאסטרוב מבין „את העם (פולנים) וכן לו היית כה מסור“. מבין השיטין, קוראים תרעומת מצדו, שיאסטרוב „בו לרעיון ההקרבה“ של הפולנים ושמצטרף הוא „למקהלת הגרמנים שאינם רואים בעיניים“ של הפולנים. ולכן מוטב שיאסטרוב יהיה „זהיר במכתביו“.

בינתיים פנתה אליו, בהמלצתו של פרופ' גרץ, קהילת מאנהיים בהצעה שיכהן שם כמטיף ומורה⁽²¹⁾. לשאלתו בווארשה האם ישוחרר מתפקידו שם, קיבל ב־22 ביוני 1862 מיידיו משה כהן, שהיה מראשי בית־הכנסת הגרמני ברחוב דאגילאביצובסקא ומשכיל ידוע. מכתבו, שאין בווארשה „מקום לפעולתך“ ולכן הגיעה ההנהלה למסקנה שאינו צריך לסרב למאנהיים, אולם מצד שני אין לתת לענין להתפתח במידה כזו, שיווצר הרושם „שאתה מקבל את ההצעה. אויבים ישתמשו בזה נגדך“. דעתו של כהן, שידחה את החלטתו הסופית לחדש ימים. כי ודאי שהוא זמין ללכת יחזרו תוך חודשיים.

על יסוד מכתב זה כתב יאסטרוב למאנהיים, שיוכל לחזור לווארשה ושיוכל לפעול שם מחדש למען מעמדם החוקי של יהודי פולין, לכן רצונו לא להיות מועמד לתפקיד הרב במאנהיים. רק במקרה שלא ישיג ערבויות לבטחונם בווארשה, ישמח להיות מועמד לרבנות במאנהיים.

(21) במאנהיים נתפתח משרת הרבנות אחרי מותו של הרב משה פראגנר, שכהן שם בשנים 1849—1861.

עוד לא התיבש הדיו על מכתבו למאנהיים וכבר בידו מכתב ממשה כהן מיום 5 ביולי 1862 עם הידיעה, שהוא ומיזלש יקבלו רשות לחזור ולמלא את תפקידם אולם בתנאי שיקבלו את האזרחות הרוסית.

לפי דעתו של כהן ילדותי יהיה מצדו אם יפחד לעשות זאת. ומה שנוגע לבטחונו האישי — הרי מאסרים, ישיבה במצודות וגירושים כה רגילים בפולין שאין לפחד מהם. כהן נופף בו בגלוי, שלא יעשה עצמו לזחוק, כי „אין לסלוח לך על פחדך“. הוארשאים כנראה כעסו עליו בגלל היסוסיו ומתניהו רזון מהמיני הקהילה „חושב אותך למוג'ל בגלל חששותיך“ ולדוגמא מצביע כהן על מיזלש, ש„אינו מכיר פחד ומקבל את התנאים“ (האזרחות הרוסית) והצעתו ברורה למדי — „אל תהיה תינוק“.

לא מן הנמנע, שמכתבו עצבן את יאסטרוב והוא המשיך במגע עם קהילת מאנהיים באמצעותו של אברהם גייגר, פרופ' גרץ כותב לו ב־28 ביולי בגלוי, שאנשי מאנהיים שאלו על גייגר על אודותיו. אולם גייגר — אותו מכנה גרץ במלה בלתי עדינה Lump — בודאי נתן אינפורמציה לא לטובתו.

את מינויו של מתניהו רזון²² ליועץ המדינה ניצל יאסטרוב לברך אותו ולהודיע לו, כי הוא היה רוצה לחזור לוארשה, אולם אין ביכולתו לחכות עד אין סוף ולכן איננו יכול גם לדחות את תשובתו הסופית למאנהיים. כדי להוכיח לרזון את אהדתו לפולין כותב הוא לו: „התרגלתי כל כך לחיים בפולין עד שהתנאים החברתיים בגרמניה נראים לי קטנים וצרים“.

חובתו לגבי הממשלה מחייבת אותו להשאר אורח פרוסי. למרות הכוונות הטובות של „הממשלה הנוכחית“ — ז. א. של הרזון וויאלופולסקי — אינו יודע „אם הממשלה בפולין מובטחת נגד ריאקציה כפי שזה היה באוקטובר (1861)“. והנה באוגוסט התיר הנסיך קונסטאנטין, נציב פולין, את חזרתו של יאסטרוב. אולם ידיעה זו היתה מוטעית. השלטונות הצבאיים התנגדו לשחרורו של מיזלש ויאסטרוב. ושוב מקבל יאסטרוב ידיעות מדידיו בוארשה — לואיס מאיר, שאין תקווה לשוב. ביאוש מר הוא כותב: — Finis Poloniae — ושיאסטרוב צדק בדעותיו.

כנגד פסימיותו של מאיר קבע משה כהן במכתבו אל יאסטרוב מ־1 בספטמבר שיוכל „לחזור בשקט לוארשה ולשאת דרשה פולנית בכדי לצנן את תומי המח הצעירים“²³. הוא הדגיש שיאסטרוב נחשב הדדות למאמציו בחוגים הגבוהים כנאמן וכאיש בעל אומץ, שלא נמלט. אותו ואת מיזלש יציגו בפני הנסיך קונסטאנטין כראויים לקבל רשות לחזור לוארשה. לגנרל גוביקוב — יד ימינו של קונסטאנטין — נאמר לזכותו, שבשנת 1861 למרות האיומים מצד הקיצונים אמר יאסטרוב בכל שבת את התפלה לשלומם של הצאר.

המצב הבלתי־ברור לא ניתן ליאסטרוב מנוח. דאגתו לעתידו ושל משפחתו דחפה אותו לנהל משא־ומתן עם קהילת מאנהיים אף שלא היה שלם עם התפקיד בעיר זו. למרות שהציעו לו משכורת שנתי ב־1200 רייכטס־טאלר.

22) את רזון החשיבו הפולנים ל„רוטשילד של יהודי וארשה“ והעריכו אותו לא רק כפטריוט פולני אלא כמעצמה שבעזרתה אפשר לרבוש לעיני ישראל וזה דבר גדול. דברים אלה כתב המדינאי הפולני באמירציה אנדרז'י אדוארד קוֹזְמִיאָן, שנפגש אתו יחד עם שר האוצר הצרפתי וולובסקי (מצאצאי פרנקיסטים בפולין) ערב המרד 1863 בויזבאדן. לשם הגיע הרזון בשליחות דיפלומטית. ר. — Andrzej Edward Koźmian: Listy Przewodnik Na-ukowy i Literacki, Lwów 1894, t. XXII, p. 839.

23) כוונתו לצעירים יהודים שתמכו בסיעה הפולנית הקיצונית שדחפה למרד.

בינתים קיבל הודעה, שב־27 באוגוסט 1862 נתן הנסיך רשות לשוֹבו ללא תנאים, ודרש שיחזור מהר, כדי שיגיע עוד לימים הנוראים. למרות הודעה זו וידיעתו כי ידידיו בוארשה מצפים לבואו, נסע יאסטרוב למאנהיים שם הראה להם את המכתבים מוארשה ואף על־פי־כן היו מעוניינים בו. הוא החליט לחכות לבחירתו ואז יודיע מה החלטתו, כי שאיפתו להוכיח לוארשאים באם יחזור „שחורתי מתוך אהבה ולא מתוך הכרח“.

מתוך כתבה מיום 7 בספטמבר 1862 ב„מאנהיימער צייטונג“ למדים אנו, שב־6/9 היה בית־הכנסת מלא אנשים לא רק בני הקהילה אלא גם חברי העדות הנוצריות כדי לשמוע את דרשת האורח (גאסט־פרעדיגט) של ד״ר יאסטרוב. האישיות שנודעה הודות לגורלה במהומות האחרונות בפולין, „תוכל להגיד — מציין העתון — שהוא — יאסטרוב — הצדיק לחלוטין בהופעתו אתמול את שמו כמטיף מפורסם“. העתון מדגיש, שיש לברך את הקהילה היהודית אם תצליח לרכוש את יאסטרוב כמטיף.

ב־8 בספטמבר כתב יאסטרוב לאשתו, שבחירתו במאנהיים בטוחה. הם משתגעים אחרי. האנשים מוצאים חן בעיני. הם לבביים וגלויים כמו פולנים. גם המשכורת 1133 רייכטסמארק והדירה היא לפי דעתו משביעה רצונו. ענין מאנהיים נודע כנראה לאנשי וארשה — אמנם לא בנוסח השיר הנ״ל של המשורר רומאנובסקי.

ב־27 בספטמבר תבע ממנו משה כהן לחזור והדגיש, כי זאת חובתו, וחובת קהילת מאנהיים לשחררו. היא תוכל למצוא מטיף אחר, ווארשה אינה יכולה לוותר עליו. במכתב צויין גם, שיאסטרוב נכנס להתחייבות בזמן שעדיין היה קשור לוארשה. הוא לא יוכל לקבל תפקיד אחר בלי הסכמת וארשה ואסור לו ליצור רושם „שאתה בורח מאתנו. עשית שטות שאינך כותב לוועד שלנו“.

דוד פונר, גיסו של הרב מייזלש, שאל אותו במכתב מ־5 באוקטובר 1862 האם נפל פחד עליו בפני סכנת התפקיד; האם גרם לזה „הבז של מולדתו (פרוסיה) לכל דבר שאיננו נאה לתצר מלכות“. והוא נעשה הססן ובלתי בטוח בעצמו, אבל מהתחייבות גדולה אין משתחררים בקלות.

בינתים התקיפו אותו בוארשה מתנגדיו, ידידיו הגנו עליו ובוועד בית־הכנסת הצביעו 51 בעד שובו המידי ו־45 נגד. הוחלט גם לשגר למאנהיים את אורגלברנד הרמן מאיר לשכנעו לשוב לוארשה. בינתים העמיד יאסטרוב לוארשה תנאים כספיים ואחרים לשוֹבו. בוועד הצביעו 51 בעד שובו ללא תנאים ו־46 היו בעד קבלת התנאים. אורגלברנד הציע להביא את יאסטרוב על חשבונו הוא, למרות שהיה טרוד בזמן ההוא בצנינים אישיים ועסקיים.

יאסטרוב נמצא במבוכה, ידידו הנערץ הרב מייזלש, שבינתים חזר בראשית נובמבר 1862 לוארשה, יעץ לו לשוב ללא תנאים. ידידיו כתבו לו ש־500.000 יהודים פולניים מצפים לו ומתנגדיו מנצלים את סירובו נגדו באופן אישי וגורמים לשם רע בגלל תנאים, ומצד שני הביעה הקהילה במאנהיים את רצונה העז שישאר. במצבו הנפשי הקשה מחליט הוא לחזור ומקווה שבוארשה ימצא את השקט הנפשי. כאשר הוגש לו ע״י השליח המיוחד כתב־ערעור של ועד בית־הכנסת בוארשה מיום 16/9 1862, שכל חששותיו הן מחוסרי כל יסוד, ביקש את קהילת מאנהיים לדחות את מועד כניסתו לתפקיד עד סידור יחסו לוארשה.

הוועד במאנהיים ביקש ממנו לבוא בלי דיתוי למאנהיים. אחרי בואו לשם ביקש שוב לפטרו, אולם הוועד הצהיר שאין הוא רואה סיבה לכך.

לפי בקשתו נתמנתה ועדת-בוררות להכריע על התחייבותיו החוקיות והמסטריות לגבי שתי הקהילות — וארשה-מאנהיים. ב־20 באוקטובר 1862 פסקה הבוררות המורכבת מ־3 חברים, שלא היתה מצדו שום התחייבות לחזור לארשה לאחר התנייה שהוצגה ולכן היה רשאי לקבל את משרת הרב במאנהיים. למרות פסק הדין שהיה לטובתו של ד"ר יאסטרוב ב־2 בנובמבר 1862 לקהילת מאנהיים אגרת-גלויה ובה החלטת הסופית להתפטר ממשרתו במאנהיים. ועד הקהילה במאנהיים הודיע לו, שמצטער הוא על החלטתו זו ושלח לו אפילו את משכורתו והוצאות הנסיעה בסך 300 פלורין. שנת 1863 ומאורעותיה התקרבו. בינואר בילה יאסטרוב עם משפחתו בקולברג וכתב ש"בשקט של המולדת (פרוסיה)", יותר נעים מבאנארכיה של פולין.

המרד בפולין פרץ ב־22 בינואר 1863. יאסטרוב לא חזר לארשה וידידו ד"ר לאונבורג, ממנהיגי היהודים בבאדן, כתב לו בפירושו: "חששתי שבגלל המהפכה הפולנית עלול היית להסתכן בתסבוכת בלתי-נעימה חזרשתי שתעזוב את מקומך הנוכחי". בהודמנות זו הוא רומז לו, שמאנהיים היתה שמחה לו היה חוזר אליה.

הנוער הפולני מכל השכבות, חוץ מן האכרים, נהר ליערות שם גייסו והוקמו פלוגות הלוחמים. ומה היה יחס היהודים אל המרד?

רוב הנאורים ממעמד הפלוטוקרטי, הסוחרים הסיטונאים, בעל-יתעשייה, שאהדו את התנועה הפולנית-הלאומית ונקטו יחד עם שכבות אלו מבין הפולנים עמדה, "להמתין ולראות". מאות יהודים השתתפו כלוחמים בפלוגות המורדים, ומפליא הדבר שדווקא בני הנוער היהודי שידעו פולנית התווכחו בימי הפגנות במעוזונים ובבתי-הקפה על המטרות הפוליטיות והיו פעילים בהפגנות ותהלוכות. אספו כספים לצרכי המרד העתיד, הפיצו במחתרת כרוזים וספרות בלתי-ליגלית, בני העשירים והאמידים העדיפו להכנע לרצון הוריהם ולצאת לחו"ל להשתלם באוניברסיטאות ורק מעטים מהם יצאו לחזית. רובם של הלוחמים היהודים היו "בני עמך" מהעיירות בפולין, פולסיה ואף מליטא ורוהלין, שנדחפו לזרם המהפכה הפולנית. כפי שמוסרים כותבי זכרונות פולנים, המדגישים את הגבורה של היהודי האלמוני, קשה לדעת אם הדבר בא מתוך התלהבות לפולין או מתוך רגש פנימי, שבפולין המשוחררת ישופר מצבם העלוב בו היו נמצאים בימי השלטון הרוסי. יאסטרוב, אף שלא היה נוכח בפולין, ידע זאת וכעד מרחוק נתן לדעותיו על המרד ביטוי במאמריו ב"Nationalzeitung"⁽²⁴⁾. במכתביו אל ידידיו בווארשה מתעניין הוא במתרחש בפולין, מתוך חליפת המכתבים אפשר לראות שאי-חזרתו לפולין העיקה עליו. הוא חשש ופחד שמשמיצים בפולין את שמו. השלטונות הפרוסיים לא רצו לתת לו דרכון לפולין ובוארשה חשבו שזוהי רק אמתלא.

בפברואר 1863 נפגע יאסטרוב בתאונה והיה זקוק לטיפול רפואי. בפקודת הרופאים נסע למקום ריפוי Vevey בשווייץ על גדות האגם ג'ניבה. נראה, שבגלל מחלתו החליט יאסטרוב להתפטר מכהונתו במאנהיים ובמקומו השתדלו להבחר

(24) בספרו — Vorläufer — הכיע יאסטרוב את דעתו, שהמרד הפולני, לא היה פורץ בלי הפרובוקאציות של חממשלה והיה נכשל בגלל התנגדות העם, שהיה יחודי מכל אחד עשיר ונסינות מרים בשטח מהפכות, שקיימו באונס. לפי דעתו היתה זו שגיאה, שוויאלי-פולסקי נכשל בה. בו ראה יאסטרוב את המדינאי הפולני היחיד, שהיה יכול להציל את המצב.

ב. פרידמן, ד"ר מוריץ גידמן, ד"ר פרלס וד"ר אברהם (אדולף) שמידל. לפי המלצתו של יאסטרוב נבחר ב. פרידמן, שכהן שם עד שנת 1879. במאוס 1863 החלים יאסטרוב ממחלתו. כאשר נודע, שלא יחזור למאנהיים פנה אליו ד"ר ליאופולד לאנדבורג, מראשי הקהילה בבאדן, בהצעה שיכהן בקהילה.

מאורשה לחצו עליו לחזור וליאסטרוב נודע אף שמשמיעים אותו. ב־30 ביוני 1863 מרגיע אותו משה כהן, שאין יסוד לחששותיו אלה. האיש שניסה להשמיצו נכשל עד כדי כך שלא ימשיך יותר.

בינתיים בא שוב מפנה זמני. אברהם גייגר עזב את כהונתו בברסלוי ונבחר למטיף בפרנקפורט ד/מ. נ. סלומון מחשובי הקהילה הציג, שיאסטרוב ישתדל להיות מועמד לכהונה זו. הוא מפציר גם ביאסטרוב לא לחזור לאורשה. אולם הקהילה בוארשה בדעה אחרת לגמרי. היא החליטה בספטמבר 1863 כי מחובתו של יאסטרוב לעשות כל מאמץ לקבל מאת השלטונות הפרוסיים דרכון — כנראה שבוארשה לא האמינו, שבנידון זה עושים לו קשיים — ולחזור לפולין. הם מדגישים, שהעתונות בחו"ל מפריזה בתיאור התנאים השוררים בוארשה ועליו — נאמר בתקיפות — „להיות כאן לחגים“, חושדים בו שהוא מנצל את המסיבות כדי להשיג את מקומו של גייגר. כהן כותב לו בגלוי, ששגיאתו היא לא בכך שחשש לחזור אלא שקודם הבטיח לו מקום ואח"כ „אמרת שאתה חושש לחזור“, וזה עשה רושם רע. חובתו לחזור לחגים ואח"כ „תוכל להגיד שאין ברצונך להשאר יותר כאן. אינך עבד לאיש, אך אתה עבד לתפקידך ולכבודך של חבריך“. גם ידידו הרמן מאיר אינו יכול להשלים עם אי-שובו ומבקשו לעשות כל מאמץ להשיג דרכון.

ב־13 בספטמבר כתב לו שוב משה כהן ומבין השיטין מתבטא אי-אמון. „ידועים אנו — כותב הוא — שאתה איש ישר ומכובד. אם מטרבים בהחלט להוציא לך דרכון, תודיע על כך לוועד“. בינתיים קיבל יאסטרוב הודעה רשמית, שהשלטונות מטרבים סופית לתת לו דרכון. מאורשה נעשה עוד מאמץ נוסף להתחזרו. ב־22 באוקטובר 1863 כתב לו אדם אפשטיין — נשיא קהילת וארשה, שביקר בברסלוי, שעליו לחזור למקום מגוריו (וארשה), בו שימש בתפקידו מספר שנים.

העובדה, שבאוקטובר 1863 נשלחו מאורשה רהיטיו וכל כלי־משק הבית מוכיחה, שיאסטרוב ויתר לחלוטין על מחשבתו לחזור לפולין. כמובן, שהידיעה, שאילו היה נמצא בפולין היה „נלכד ברשת המאסרים“, מוכיחה לו עד כמה הוא צריך להיות מאושר שהוא רחוק מאורשה, בכל זאת ביקש מאורשה לאשר לו עוד ג' חדשים חופש.

מבחינה פוליטית חשב יאסטרוב את מחשבותיו על עתידה של פולין. הוא משוכנע שרוסיה תהפוך את פולין לחבל רוסי. הנריק נתנון, שגר בסתיו 1863 זמנית בברסלוי, כתב לו, שלא יוכל להסכים לדעתו זו. הפולנים בעלי ספרות גדולה אף פעם לא יסכימו, שיגזלו מהם את לאומיותם. כהוכחה מביא הוא את דוגמת הצ'כים, אותם לא הצליחו לגרמן הגרמנים בעלי תרבות רמה יותר מזו של הצ'כים. להיפך, במאבק זה התחזקה צי"ה מבחינה לאומית עוד יותר.

נתנון מציין, שרוסים שנולדו בפולין התבלבלו בעם ובלשון הפולנית ורבים מהם אף משתתפים במרד נגד רוסיה. בנוגע ליהודים — טוען נתנון, שהם יתנגדו להתבלבלות. אולם הודות להתקרבות האחרונה בין היהודים והפולנים יקבלו עליהם

את גור ההתבוללות. לטענתו של יאסטרוב, שבפוגא התבוללו היהודים בגרמנים משיב נתנון, ששם דחפו הפולנים את היהודים להתגרמן ושגיאה זו לא תחזור בפולין. נוכח המצב בפולין, יעודו ושליחותו של יאסטרוב למלא תפקיד ראשי בפיתוח התרבות בקרב יהודי פולין ולהפכם לאזרחי פולין נאמנים, משוכנע נתנון בניגוד ליאסטרוב שרוסיה תצטרך להכנע לתביעות הפולנים ובעוד שנים קשות מספר "תגשמה תקוותיו ואם גם לא נזכה לעצמאות של שנת 1772 — הרי נתקדם".

בניגוד לידידיו הדורשים ממנו לחזור בלי שישים לב למצב הפוליטי והמלחמתי ישנם ידידים — והם כותבים לו בלי לחתום — שמברכים אותו "שה' ע"י מקרה של מזל הציל אותך מלחזור הנה" (לפולין), ששם היו מאסרים וביניהם נאסרו שוב קראמשיטק ודניאל נייפלד — "אנשים אשר כל אחד היה נשבע שלא יקרה להם דבר".

על אף התנאים הקשים בוארשה חושבים על שובו של יאסטרוב. אדם אפשטיין מודיע לו ב־11.6.1863, שהתגבר על הקשיים והשיג בשבילו דרכון. אולם יאסטרוב רוצה עוד להשאיר לע"ע בגרמניה. גם אפשטיין מיעץ לו לא לחזור עוד לוארשה כי "המצב כאן רע, עגום מיום ליום, מאסרים של רבים הם ענין של כל יום ויום". בין הנאסרים ברנהרד גולדמן ואביו יצחק. חיים גנדא ועוד. נאסרו גם אלה שבזמנו נעצרו יחד עם יאסטרוב ושחררו ועכשיו הוחזרו לציטאדלה. היו גם שמועות שמייזלש ייאסר שוב. בתנאים אלה של מצב מלחמה ממש בורח כל אחד שביכלתו לברוח.

אפשטיין, שהיה בזמן ההוא נשיא ועד בית־הכנסת, תמך בבקשתו להארכת חופשתו ואף להמשך תשלום משכורתו. על מנת שלא יקבל משכורתו חתם הטל על יאסטרוב לעבד תקנון של בית־הכנסת ותכנית לבית־ספר יסודי דתי. אפשטיין, שגם לו כנראה הביע יאסטרוב כמו לנתנון את דעתו על האפשרות של סיפוח פולין לרוסיה, איננו בדעה זו. "אינני שותף לדעה, שפולין תסופח לרוסיה, שום מעצמה, לא צרפת ואנגליה ולא אוסטריה, לא תרשה לרוסיה להגדיל את כוחה באירופה. פולין מוכרחה להיות משוחררת. השאלה היא רק על הגבולות".

בראשית שנת 1864 בא שינוי־מה במצב הבטחוני. ידידיו של יאסטרוב מקוים, כי יוכל לבוא לפסח, מתוך הנחה שהענינים לא יישארו תמיד במצב מתוח. מתוך מכתב אחד של אשתו מסתבר, שיאסטרוב הגיע אפילו להסכם עם וארשה. כנראה בענין שובו לתפקידו.

אולם במאוס 1864 קיבל יאסטרוב מכתב מאת משה כהן, "שאין לחשוב כעת על שובך הנה לחג הפסח" מבלי שמסר את הסיבה לכך. בינתיים מתנגדת גם משפחתו של יאסטרוב. שיחזור לוארשה ואחיו הרמן כותב לו מריי־די־אניירו: "זה עתה קראתי, שמזכיר הקהילה היהודית בוארשה (רוטבאנד) עם ארבעה יהודים נשלחו לסיביר. האם אתה עוד חושב לצעוד לקראת סכנה כזאת?" נכון ששובו יהיה מעשה הקרבה נעלה מאד, אך ללא כל תועלת, כי אזלת יד הפולנים ואדישות של מעצמות אירופה יעזרו רק לרוסיה לדכא כל התנגדות.

באפריל 1864 האריכה קהילת וארשה שוב את חופשתו עד ליולי — אולם ביוני הודיע לו משה כהן, "שובך הנה כעת בלתי־אפשרי", בגלל האשמה שהוא (יאסטרוב) עזר לסטודנט גרבוזבסקי בחיבור שיר — כנראה פולני־לאומי. בית־הדין פנה אפילו אל הנסיך קונסטאנטין בבקשה, שידרוש פעולות משפטיות נגדי

בפרוסיה. הגם שהנסיך דחה זאת מפני שאין זה מן החכמה לתת פרסום לדבר זה בחוץ-לארץ. — מוטב שלא יבוא. כי במקרה זה יאחזו בית-הדין נגדו צעדים. נוכח השתלשלות חדשה של העניינים הפוליטיים בפולין בכיוון החמרחם, החליט יאסטרוב סו"ס לבקש את וארשה לשחרר אותו מתפקידו. הועד בוארשה הבין לנפשו ובצער רב שחררו עקב הסיבות המשכנעות, אולם „מתוך תקוה לראות את הד"ר האהוב שוב בקרבנו ולשמע את דרשותיו, שרכשו את לבנו ומשכו אותנו לבית התפלה“.

עכשיו הרגיש יאסטרוב את עצמו חפשי מכל התחייבות כלפי וארשה והתחיל במשא'ומתן עם קהילת וורמס. ב־11 ביוני 1864 נבחר למטיף הקהילה, שהגישה את הודעת בחירתו לאישור הממשלה. בחייו התחיל פרק חדש, אולם הוא שמר על קשריו עם ידידיו בוארשה, כי עוד שנים רבות העיק על מצפונו שעזב את פולין ולא ידע איך לתרץ זאת.

מתוך הרשימות שנודעו מיומנו יש להסיק, שהאגדה שיחסו לו במאבקו למען פולין נשארה רק נושא לאגדה רומנטית. דאגתו לקיומו, לפרנסת משפחתו וגם התנגדות קרוביו, ידידיו, וביחוד של פרופ' גרץ לשוב, מנעו ממנו לשחק את תפקיד הגבור למען פולין, כפי שרצו וציפו ממנו הפולנים הרומנטיים. למרות כל האכזבות נשאר זכרו בהיסטוריוגרפיה היהודית-פולנית כדמות שעטרה לו האגדה.

ג.

בוורמס²⁵ נשאר יאסטרוב רק שנתיים, כי הממשלה לא אישרה את בחירתו בגלל פעילותו הפוליטית בפולין. בשנת 1866 הוזמן לבוא לפילדלפיה כרב בבית הכנסת הריפורמי „רודף שלום“²⁶.

הזמנתו לפילדלפיה באה במקרה. מאיר, אחד מחברי הגנהלת בית-הכנסת „רודף שלום“ שמע בזמן ביקורו במאנהיים את דרשתו והתרשם ממנה. אחרי שובו לפילדלפיה, שם חיפשו אותו זמן רב ומטיף לקהילת „רודף שלום“, הציע את מועמדותו של יאסטרוב, שנתקבלה. בסתיו 1866 הגיע יאסטרוב לפילדלפיה ובחר פה אחד. משכורתו השנתית היתה 5000 דולר, עם דירה מרוהטת. לפני שימש הרב יעקב פרנקל כחזן. כמטיפים כהנו ד"ר ווידאבאָר וד"ר אילובי (Jilowy). כיוון הקהילה היה למעשה קונסרבטיבי ולא ריפורמי, כיוון שהזדהה עם השקפותיו של יאסטרוב. זמן קצר אחרי היכנסו לתפקיד קיבל חוזה לכל ימי חייו. מיד אחרי בואו לפילדלפיה לא הסכים לכל החידושים של הרפורמיס מאסכולתם של י. מ. ויזן וד"ר שמואל הירש, המטיף בבית-הכנסת השכן בפילדלפיה „כנסת ישראל“ — שהיה יורשו של דוד איינהורן, הקיצוני שברבנים הריפורמיים.

יאסטרוב יצא בגלוי נגד התיקונים, בהם ראה עיוות המסורת היהודית, כגון תפילה משותפת של גברים ונשים, שפת תפילה באנגלית במקום עברית, את יחסם

25 קהלת וורמס בנסיכות הססה־דאָרמ־שטאט מנתה 1500 חברים. לפי החוזה היה יאסטרוב מחוייב לדרוש דרשה בכל שבת שניה, ובשבת שבין דרשה לדרשה לתת שיעור בכתבי קודש.

26 לתולדות „רודף שלום“ ר' Davis Eduard: Rodeph Shalom Congregation Philadelphia 1926.

הסובלני לגבי חברת המיסיון. בדרשותיו התקף את המתקנים הללו, ביחוד את י. מ. וייז.

כמובן שיחסו השלילי לא מצא חן בעיני חבריה המסיף השכן ד"ר שמואל הירש²⁷ הוא יצא נגד יאסטרוב בחוברת הריפת.

„Dr. Jastrow und sein Gebaren in Philadelphia. Ein ehrliches, leider abgenötigtes Wort“ (Philadelphia 1869).

החוברת כתובה בנימה אישית, גדושה אף לעג, השמצות והשפלות. בצינה את יאסטרוב כאיש מחוסר מדעיות — דבר שלא הלם את האמת, כפי שידוע לנו מפעילותו של יאסטרוב בחקר היהדות. מעמדו של יאסטרוב בתוך המלחמות והפולמוס שבין הרפורמים למתנגדיהם, היה די קשה ורק במרוצת הזמן הצליח ליצור סביבו, בקהילתו, אוירה חברתית נוחה לפעולתו.

ביחוד הרגיזה את ד"ר הירש, שהיה בשנת 1869 נשיא ועידת הרבנים הרפורמיים, שהתקיימה בפילדלפיה וקבעה את עקרונות היהדות הרפורמית. השקפתו ההיסטוריוזופית של יאסטרוב באחת מדרשותיו.

לפי יאסטרוב המדינה, כהגשמת הרעיון המוסרי של הצדק, היא גילוי התקופה החדשה. לפני זה היה מושג זה זר. כוח־אונס, מצב־רוח של השליטים השתלטו בחיי המדינה, היהדות לא מצאה במדינה כזו את מולדתה, אולם היהדות הרגיש ששבביל להשאר שלמה ואיתנה דרושים לה חיי מדינה אחרים לגמרי. לכן כיוונה את מבטיה למדינתה העתידה — לארץ ישראל.

לפי השקפתו היהדות החדה (האורתודוקסית) וכן הרפורמית דורשת מילוי התחייבויות לגבי הדת ואף בקרבנות אישיים. הוא נלחם גם באורתודוקסים באמריקה על שלא ראו בארץ ישראל את מולדתם האמיתית.

בדרשה מיוחדת יצא בחריפות נגד אלה שלא האמינו בשיבת ישראל לארץ ישראל. בחוברות מיוחדות יצא נגד עמדתם הקיצונית של י. מ. וייז, שינמאן פוט, מקיצוני הרפורמים באמריקה.

בקונטרסו קורא ד"ר הירש לדיבוריו של יאסטרוב jesuitisches Grinsen (מוקיונות ישועית) וטוען כי שום יהודי אינו רוצה לחזור לא"י. לפי דעתו, רוב היהודים שחוזרים על התפילות הקשורות בשיבת ציון, אומרים זאת, אולם אין הם מתכוונים לכך.

מראשית פעולתו עסק יאסטרוב בענייני הציבור. ביוזמתו הקימה קהילתו בשנת 1870 בית־כנסת חדש. מספר החברים הלך וגדל הודות להתרשמות המבקרים מדרשותיו והרצאותיו. בשנת 1888 חונך בנין בית הספר. הוא עזר להקים חברות (United Hebrew Charities) ומוסדות־סיוע. השתתף בפעילות בעבודות מועצת הקהילה. ביוזמתו נוסד גם קולג' ע"ש מימון. בדצמבר 1892 יצא לפנסיה ונתמנה לרב כבוד של קהילתו ובמקומו נבחר לרב הקהילה ד"ר ה. ברקוביץ²⁸.

פרט לרבנות היה גם מרצה לפילוסופיה של הדת בקולג' על שמו של ר. מימון. בפילדלפיה התמסר קודם כל לנושאים החביבים עליו עוד מימי

27 ד"ר שמואל הירש (1809—1889) 1838—1841 רב בדאסא, עד 1866 רב ראשי בלוקסמבורג. אח"כ הוזמן כמסיף ורב בבית הכנסת הרפורמי „כנסת־ישראל“ בפילדלפיה, כיוורש של דוד איינהורן. בגרמניה השתתף באספת הרבנים בברלין־שווייג (1840) ובפרנק־פורט ענה"מ (1845). באמריקה היה נשיא ועידת הרבנים בפילדלפיה בשנת 1869. היה בעד טקסי־התפילה ביום א' במקום בשבת ובעד שפת התפילות באנגלית ומחזקת התפילות תמכוונות לשיבת ציון. כתב ספרים, מהם יש להזכיר במיוחד: Religionsphilosophie der Juden, 2 vol. (1842), Die Messiasidee der Juden (1843).

28 The Jewish Exponent (Philadelphia), 1903, 16.X., p. 4.

האוניברסיטה — לעבודה המדעית בחקר הלשון העברית והארמית. את תוצאות
חקירותיו הבלשוניות סיכם בחיבורו הגדול:

Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Jerushalmi, and
the Midrash Literature

בשני כרכים. שיצא לאור בלונדון—ניו יורק 1880—1903 ובהוצאה חדשה בלונדון
בשנת 1920²⁹).

הוא השתתף גם בתרגום האנגלי של התנ"ך שיצא לאור ע"י Jewish
Publication Society of America ובתרגום הסידור יחד עם הרב בנימין סולד.
כעורך המדור לתלמוד כתב ערכים מדעיים באנציקלופדיה היהודית-האנגלית. חרנם
לאנגלית פרקים רבים מתולדות היהודים לפרופ' ד"ר צבי גרץ ופרסם מאמרים
על נושאים מהחבתי-ישראל במרבית העיתונים היהודים באירופה ובארצות-הברית.
בזמן הפולמוס על החיקונים בדת נמנה בין המחוונים. לקח גם חלק פעיל
בעניני כללי-ישראל, היה חבר "Alliance israelite universelle", ובעדים
לחמיכת וקליטת המהגרים, שהתחילו לזרום מאירופה המזרחית בשנות השמונים.
בהסתכלו במצב היהודים באירופה המזרחית חל בעולם מחשבותיו מפנה
אידיאולוגי. התקשרותו מתמיד בעבר ההיסטורי של ישראל והכרתו, שאין רשאים
להנתק מקשר עם המולדת ההסטורית — ארץ ישראל, הביאוהו להצטרף לתנועת
חיבת ציון, שהתחילה לחזור לאפריקה בשנות השמונים.

ביוזמתו של הרב בבית-הכנסת הספרדי בניו יורק פוררה מנדס נתפרסמו
ב"Sunday Times" מכתבי-אהדה לחיבת-ציון מאת המטיפים והרבנים בערים
הגדולות. בהם המליצו על הצטרפות לחובבי ציון. ביניהם היה גם ד"ר יאסטרוב³⁰.
יאסטרוב הסיק גם מסקנות פוליטיות מעשיות והגיע לידי הכרה, שאין מניס
לפתרון הבעיה היהודית — אלא הקמת מדינה יהודית בא"י. הוא התקרב אל
הכומר האמריקני א. בלקסטון³¹, שהטיפ קרוב לשנת 1890, כי הפתרון ההגיוני
להגירת היהודים, שהלכה והתגברה בממדים גדולים, הוא הטייתה לארץ-ישראל.
שנועדה מאליה להיות בית מולדת ליהודים. על כן על המעצמות, שהעניקו
בקונגרס הברלינאי (1878) לעמי הבלקנים חופש ועצמאות מדינית בתחום ארצות
מושבע, להשיב גם את ארץ-ישראל לידי היהודים. ברוח זו הכין בלקסטון תזכיר
מיוחד³² והגישו ביום 6 במרס 1891 לנשיא ארצות-הברית בנימין האריסון
ולמוכיר המדינה ג'מס ב. בלן עם הבקשה להשפיע בכוח שלטונם ומעמדם על
כל מעצמות אירופה ולעורר אותן לכנס קונגרס בין-לאומי, שידון דיון יסודי במצב

(29) משאר ספריו וקונסטנטינו נזכיר: —

- 1) Zwei Predigten. Berlin 1859, 2) Israels Auserwählung. Predigten. Berlin 1860, 3) Die Lage der Juden in Polen (בלי שם המחבר), Hamburg 1859, 4) Kazania polskie. Poznań 1862, 5) Die Vorläufer des polnischen Aufstandes, Leipzig 1964 (בלי שם המחבר), 6) Vier Jahrhunderte aus der Geschichte der Juden von der Zerstörung des ersten Tempels bis zur makkabäischen Tempelweihe (in 12 Vorlesungen), Heidelberg 1865, 7) Sippurim, Prag, 8) Shylock. Eine Vorlesung gehalten in der deutschen Gesellschaft in Philadelphia. N.Y. 1876.

בכתובים נשאר:

- 9) Proben aus der hebräischen Poesie im Mittelalter (Ms), 10) Sociale Zustände in Polen (Ms), 11) Course of lectures upon Psalms (Ms). 1890—1891.

30) N. Sokolow: Hibbath-Zion. Jerusalem 1934, p. 287.

31) עליי הפרק א. בלקסטון בספרי: חסידי אומות העולם. מבשרי התחייה. תל-אביב

תרצ"א, ע' 151—159.

32) Palestine for the Jews. A copy of the memorial presented to President Harrison, March 6, 1891, p. 11.

היהודים ובתביעות שיש להם על ארץ ישראל כעל ארץ-מולדתם הישנה. על הקונגרס — לפתור את שאלת היהודים בדרך השבת ארץ-ישראל לידי היהודים. על תזכירו של בלקסטון חתמו 500 אישים ידועים בשם מחוגי העתונות, הכהונה הנוצרית, רבנים ואישים בעלי מעמד והשפעה מן הערים ניו-יורק, שיקאגו, פילדלפיה, בלטימור וואשינגטון. כל אלה, יהודים ולא-יהודים, התכנסו לשיבה בשיקאגו בנשיאות בלקסטון והחליטו לתמוך בפעולתו זו.

מבין אישי פילדלפיה השתתף ד"ר יאסטרוב, שחתם גם על התזכיר⁽³³⁾. אחרי כל האירועים שעברו עליו החל משנות 1858—1864, הפך את תביעתו מני אז, שאסור ליהודים לנתק את הקשר עם העבר ועם המולדת ההיסטורית שלהם — לדבר שאיפתו הממשית לתחיית העם היהודי בארצו. החל משנת 1891 פעיל הוא ברוח זו, כותב ומרצה, משתתף בעבודת החברה Mikveh Israel Association וחבר הוועד שלה. ביוזמתו נוסדה בפילדלפיה בשנת 1897 במסגרת התנועה הציונית האגודה הציונית המקומית „אוהבי ציון" והוא נבחר ב־25 בספטמבר 1897 ליו"ר שלה⁽³⁴⁾.

כאשר הוקמה ביולי 1897 הפדרציה של ציוני אמריקה, עם הפרופ' ד"ר ריכארד גוטהייל כנשיא. נבחר ד"ר יאסטרוב יחד עם ד"ר פלונטל לסגנו. בועידה הרביעית של הפדרציה של ציוני אמריקה, שהתכנסה בשנת 1901 בפילדלפיה⁽³⁵⁾, הרצה ד"ר יאסטרוב על The Zionism and its Critics⁽³⁶⁾.

בהרצאתו סקר יאסטרוב את הרעיון הציוני והרגיש במיוחד שהציונות איננה תופעה חדשה בתולדות ישראל. במלים חריפות גינה את מתנגדי הציונות החותרים תחתה בטענות-ישוא, שהיא עומדת בניגוד לאהבת המולדת ולחובות האזרחיות המוטלות על יהודי אמריקה. להיפך, הוא הוכיח שבמלחמתה האחרונה השתתפו ציונים רבים בהתנדבות. הוא קרא להתייחס באמון מלא אל מנהיגי התנועה העולמית.

דבריו נתקבלו בתשואות רבות. גם בועידה זו נבחר להנהלת הפדרציה, כסגנו של נשיא ההסתדרות הציונית פרופ' ד"ר ריכרד גוטהייל.

ד"ר יאסטרוב נפטר ב־13 באוקטובר 1903 בגרמנטון ע"י פילדלפיה⁽³⁷⁾.

33) M. Jastrow Ph. D. Rabbi Congregation "Rodei Shalom".

34) Die Welt 1897, Nr. 21, p. 12. The Jewish Exponent 1903, 16.X., p. 4. Mitteilungen des A.C., 21/6 1901, p. 16, Die Welt 1901, על הועידה ב־.

35) Nr. 27.

N. Sokolow: The History of Zionism, על חלקו של ד"ר יאסטרוב בציונות: 36 London 1918. vol. II, p. 356; Isidor S. Meyer: Early History of Zionism in America, N.Y. 1958, p. 192. 216.

37) מ"ד ילדי נשאר בתיים 5, 2 בנים ו־3 בנות. מבין יש להזכיר: 1) יוסף, פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטה מדיסון (Wisconsin) נולד 30/6 1863, נפטר ב־1927; 2) מוריס — פרופ' לשפות שמיות באוניברסיטת פנסילבניה, נולד 30/8 1861 בארשה, נפטר בספטמבר 1921.

מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי

מרד ינואר 1863 היה החוליה הטראגית ביותר בשרשרת ההתמרדויות של הפולנים במלחמתם לחופש מאז אבדן עצמאותם, ומאורעות הדמים הקשורים במרד זה סחפו לתוכם רבים מבין היהודים ועלו להם בקרבנות דם ורכוש גדולים. תוצאות המרד הטביעו את חותמם על מהלך החיים תחת הכיבוש הרוסי והשפיעו על מצב היהודים בחלק זה של פולין המחולקת: ההתפכחות אחרי התבוסה, נוסף על השפעתה של הפילוסופיה הפוזיטיביסטית של המערב, אשר קיבלה בפולין אופי מעשי מאד ודגלה בסיסמאות של „עבודה מן המסד“, „עבודה אורגאנית“, העלתה לפני הצבור הפולני את בעיית כיבוש המסחר, המלאכה והתעשייה ודבר זה הביא להתגברות האנטישמיות הכלכלית, אשר הדיה ניכרים בספרות הפוזיטיביסטית של המחצית השנייה של המאה שעברה⁽¹⁾.

עד כמה השפיעו מאורעות שנת 1863 על יהודי פולין אפשר לראות מן החדים העמוקים שעורר המרד בספרות היהודית, הן העברית והן האידית, וכן בפולקלור היהודי.

בשטח הכיבוש הרוסי (פולין הקונגרסאית, ליטא, ווהלין וכו') לא הרשו התנאים הפוליטיים המיוחדים וכן הצנזורה החמורה לכתוב באופן גלוי על המרד, וביחוד ברוח אנטי־רוסית. על כן מוצאים אנו בספרות היפה באותם השטחים שהוכרת ומהומנים שלאחר המרד רק הדים מעטים על אותה התקופה ובספרים שיצאו אז לאור יחסם של המחברים למרד הוא לכל היותר אדיש, אם לא עויין⁽²⁾.

„היהודים בוורשא בזמן המרידה האחרונה“

הראשון שהעלה בספרות היהודית את נושא המרד ואת יחסם של היהודים אליו היה הסופר והמשכיל, איש ברודי שבגליציה, ליאו הרצברג־פרנקל (Leo Härzberg-Fränkell) אשר פירסם בשלשה המשכים, בכרך הראשון (חוב' יולי, אוגוסט וספטמבר 1865) של כתב־העת היהודי בלשון הגרמנית, שיצא לאור בווינה: *Illustr. Monatshefte für d. gesammten Interessen des Judenthums*. את הספור: *Die Juden in Warschau zur Zeit der letzten Bewegung*.

(1) השוואה: Nowela Pozytywistyczna, opracowała Zofia Grzybowska. Szkolna Biblioteka na Wschodzie, t. 36, Jerozolima 1944. בין הנובלות — אחדות על נושאים יהודיים. של אוֹרֶשקוֹב, יוגושה ושימאנסקי, ובמיוחד חשוב לבעייתנו מאמר על האנטישמיות של אלכסנדר סוויגנטובסקי, „הפירוש הלא מיותר“, הספר יצא לאור על ידי הפולנים, פליטי המלחמה בארץ־ישראל.

(2) אפילו ספור של ג. וו. באָרְג, „נאמאָסטניק“ (הנציב העליון הרוסי בפולין: *Записки о польских заговорах и восстаниях 1831-1864* — הכתוב ברוח לאו דווקא אהדת לפולנים ולמרדנים, לא יכול היה להופיע ברוסיה ומחברו הוציא לאור בפוֹן.

בספור זה מתאר המחבר את גורלה של משפחה יהודית בוארשה. שמוצאה מווילנה. אבי המשפחה, צבי גולדהיים, למד נסיונות מריט מימי המרד הפולני בשנת 1831. מתנגד להשתתפותם של היהודים ב"קשר". כי אינו מאמין בהבטחות הפולנים על מתן שוויוניות ליהודים. בנו, קארל, נספח לתנועת המרד. מתוך אהבתו לעלמה פולנית, בת אצילים, אורליה, שצדה אותו בחרימה, למען יהיה בידה לכליחפץ בשעת המרד. הוא הקים בבית־התפילה, אשר בבית אביו שכרובע היהודי, דפוס חשאי. בו נדפסים כל הכרוזים של תנועת המרי. בתחילה נלהב הוא להכרזות על שוויון ואושר לכל תושבי פולין. אולם במהרה מתאכזב הוא לאחר שנוכח לדעת, כי העומדים בראש המרד, פרט לכודדים כמו הבארון מארינסקי, מתייחסים אליו בכוח ובשנאה ודורשים להוציאו להורג בעד האשמתו שואר בבגידה. לאחר שקארל הושם בבית הסוהר, עם גילוי בית הדפוס החשאי, והוצא משם על־ידי קצין רוסי אחד, שזכר לאביו את החסד שעשה עמו בווילנה, עוזב הוא — יחד עם אחותו הרמינה — את וורשא ומתיישב בקרבת ק'בלנץ שעל שפת הרייגוס ו.חי בבדידות מאושרת, כחקלאי, חיי עבודה ושלום". (שם, עמ' 452).

ספור זה של הרצברג־פרנקל שימש מקור ל ש ת י יצירות: ל.הגמול" של פרץ סמולנסקין (הגמול או היהודים בוארשה בעת המרד האחרון, בו יסופר ממסתרי הקשר בשנת 1864 (!), מה ראו על ככה היהודים לתמוך בידי הקושרים ומה הגיע אליהם", אדעסא, תרכ"ו, 53 עמודים) ולסיפור באידיית של אייזיק מאיר דיק: "די אידען אין ווארשויא אין דער צייט פון לעצטען פוילעשעם מיאטעז. איבערזעצט פון רוססישען", ווילנא, דפוס י. ר. ראם, תר"ל (1869). 63 עמ'.

סמולנסקין לא הסתיר את המקור אם כי לא הוכיר את מחבר הסיפור ולא ציין בדיוק את שם כתב־העת בהקדמה: הוא כותב: "יסוד להספור הזה לקחתי משפת אשכנז מתמאנאטשריפט (1) פיר דאס יודענטהום שנת 1864 (!) ועשיתי בו כחפצו".

בייחוד הדגיש סמולנסקין את השינויים ב"הקאפיט" האחרון, בו לא בא אף דבר זר אחד והנו באמת בריאה חדשה, כי לא מטרת האשכנזי מטרחי ועל הקורא לשפוט אם השכלתי או הסכלתי עשה" (שם).

ואמנם מסיים סמולנסקין את הסיפור בדברי שבת... לצאר (ואולי היה זה מס שפתים בלבד מצד המעבד; במקור אין, כמובן, כל זכר ל"פאנגיריק" זה): "מלכנו הצדיק הרחוב גבולות ישראל ועוד ידו נטויה לעשות אתנו טובות לו נקווה, והמורדים אשר הבטיחו משברם, ישיחו שמות בארץ, יגולו, יחמסו, גם ישלחו אש במשכנות מבטחים, ואין קצה לאש אשר ישלחו ברחובות היהודים, ועוד לא יבושו להאשים את הנשרפים כי המה במעל זה, אך חרפתם אל חיקם תשוב וישראל יעשה חיל אם יזכה..."

סמולנסקין גם שינה שמותיהן של כמה נפשות בסיפור: הנסיך קרובובסקי שבמקור הופך אצלו ל"ביעסאווסקי", כנראה, כדי לציין את אופיו השטני; הבארון מארינסקי, המגן על קארל במשפט המורדים, הופך ל"סלאוואטסקי" וכו'. כי סיפורו הנ"ל של א"מ דיק הוא עיבוד סיפורו של הרצברג־פרנקל. נתברר לי מתוך קריאתו, עד כמה שידוע לי, לא צויין דבר זה עד כה; גם לא אצל א. יערי בביבליוגרפיה שלו של "ספרי אייזיק מאיר דיק שבירושלים" (ר' קרית ספר, כ' ליב, חוב' א', עמ' 82 — יערי מביא את הפרטים שהובאו לעי

ומוסיף רק את תאריך רשיון הצנוורה ומקומו ומגדיר את הספר „תיאור המאורעות משנת 1861“, ללא כל הערה על מקורו של התרגום³.

דיק לא שינה מתוכן הסיפור, שינה רק את שם העלמה הפולניה מאורליה ל„העדוויגה באלעווסקאיה“, את שמה של אחות קארל מ„הרמינה“ ל„ערמינה“ (כנראה, בהשפעת „התיווך“ הרוסי), והתאים את סגנון המקור לסגנונו הוא וחבל אותו באמריי־שפר וכמשלים עממים, כמו למשל:

„מיר דארפן זיך ניט אריין מישען אין דעם שטורעם, אוונ וועט עס קיין נוצין בריינגען ווען דיא פאליאקין זאלן אפילו איין נעמין וועט מען אינו דאך לאוין שטיין ביא דער טיהר ווען עס וועט זיין דער גרויסער מאהלציט...“.

„גמול ישרים“ לסמולנסקין

מרד 1863 משמש רקע לעלילות מותחות ברומן הגדול של סמולנסקין, „גמול ישרים“ (ההוצאה הראשונה — ווינה תרל”ז). גבור הרומן, אמיל (עמנואל בעברית), בנו של משכיל עברי מאוסטריה שבא לפולין לנהל את עסקיו של אציל אחד, מתקרב אל החברה הפולנית. אחותו של אותו אציל מתאהבת באמיל. גם ברומן זה חוזרת הסכימה: האב מתנגד להשתתפותם של היהודים במרד, והבן מתלהב להכרזות על שוויון הזכויות ליהודים ולא זו בלבד שלוקח בעצמו חלק בהכנות למרד אלא רוצה גם לגייס את הנוער היהודי בעיר שתיקא. דבר זה מביא את הגיבור לכלל תסבוכת. הפולנים מאשימים אותו בבגידה, כי גילה את סודם ליהודים. שאחד מהם הלשין עליהם בפני השלטונות הרוסיים כנקמה על שחטפו את הבחורה שאהב למנזר. אמיל ניצל ממות תודות להתערבותו של האציל ולבסוף הוא מגיע לדרגת מפקד אחת היחידות במרד ולאחר התבוסה הוא עובר עם יחידתו לאוסטריה ומתגרש שם לצבא האוסטרי. הרומן נגמר ב„הפי אגד“ — האצילה הפולניה מתגייסת ונישאת לאמיל הורווי „בחרו שבת בבית בנם על נחלת אשתו אשר היתה יהודיה שומרת דת כאשר שמרה בתחלה הדת הקטולית וכל רואה את הזקנים בשלותם יקרא: אכן זה הוא גמול ישרים“.

את האוירה של ערב המרד תאר סמולנסקין בקווים דקים, בהקדימו את תאור המאורעות באליגוריה מהי הטבע „כמו לפני רעש הארץ“:

„בעיר שתיקא איש לרעהו יספר ויחד ישיחו ויתלחשו בבית וברחוב, בבית־התפלה ובית־המרחץ, כי יום רעש גדול ומהומה נכון לבוא. מי זה הוציא הקול הזה, זאת נעלמה מעיני כלם, איש לרעהו יספר ולא ידע עד מה ורעהו ישיב ולא ידע מדוע ובכל זאת יקשבו רב קשב ויתעתדו לגדולות ונצורות... עצלות רבות עמסות משא לעיפה בר חובלנה אל בתי התפלות אשר הפולנים ולבתי הנוצרים והנוצרות כמו יפחדו יחד מפני הרעב.“

הזקנים ספרו להצעירים כי גם לפני שלשים שנה כזאת היתה, כי כרתו עצה והעמיקו סוד במחשך אצילי הפולנים עם חבר הכהנים לפרוק עול הממלכה מעליהם ויקראו „מרד“ והנערים שמעו את השם הנורא הזה ולא ידעו מה הוא ובכל זאת חלו ורגזו, ורבים חללו מלכת אל החדר מיראת המרד“ (שם, חלק ב, עמ' 67'66).

3) את סיפורו לא תירגם דיק מן המקור הגרמני אלא, כפי שצין, מתרגום רוסי, כנראה, מתוך הקובץ: Л. Герцберг-Френкел, Польские евреи — שיצא בפטרבורג ב־1868. (המערכת)

בצבעים קודרים ביותר מתאר סמולנסקין את תוצאות המרד לגבי היהודים:
 „אך לבני ישראל גדלה הצרה כפלים. כי בכל עת המרד הרבו הפולנים
 לשדוד ולתמוס ככל אשר מצאה ידם. גם כספם גם נשמתם לקחו אם ערב לב
 איש לעמוד בפניהם. ואחרי כן ביום הפקודה כאשר נתנה הממלכה מס על הארץ
 היו המה הראשונים לשאת בעול המס הזה, כי אצילי בני פולין מרחוק ברחו
 והנתפשים אסרו וישלחום ביד פשעם ורק היהודים נשארו על מקומם ויפול
 עליהם הגורל לתת כפר הטאת הארץ, כעת כל מעיני השכר נסכרו, ויפנו אל
 ימין ואל שמאל למצוא מוצא למחיה ואין” (שם, חלק ג', עמ' 74).

„עדנא דרתחא” לי”ל לבגדה

תמונה מקיפה ומדויקת יותר של ימי ההכנות למרד וראשיתו גותן סיפור:
 הגדול של הסופר היהודי-הרוסי, יהודה-לייב לבאנדה, „גוריאצ'יה ויימיה” (אשר
 תורגם גם לאידיש בשם „אין שטורם“). הסיפור בא לראשונה בשלושת הכרכים
 הראשונים של המאסף היהודי-רוסי „יבריסקאיה ביבליותיקה“, שיצאו לאור
 בעריכת א. לנדאו בשנות 1871—1873.

גם בסיפור זה חוזרת הסכימה: האבות מתנגדים להשתתפות היהודים במרד,
 הצעירים מתלחבים מן ההכנות היפות על חופש ושוויון-זכויות (בייחוד —
 הבנות הנוטות להתבוללות עם הפולנים), אלא שלא כל הנוער הלך שבי אחרי
 ההכנות — קבוצת צעירים המתרכזת סביב אחד מגבורי הרוזמן, סאריק, דוגלת
 דווקא בסיסמאות ההשכלה ברוח ההתבוללות ברוסים ומתנגדת בכל החריפות
 להשתתפות במרד. יריעת הספור רחבה ביותר, המחבר מעביר בפני הקורא גלריה
 שלמה של טפוסים מן האוכלוסיה היהודית בליטא, של פולנים ושל רוסים.
 בציוריות רבה מתאר לבאנדה את ראשית המרד:

„החורף של שנת 1863 היה חם שלא כרגיל. בדמיה, כאילו הטבע נטה לסייע
 לפולנים, אשר העדיפו משום מה לבחור לפעולתם את החורף מאשר את הקיץ.
 לפי אות, התלקח המרד בבת אחת במקומות שונים בפולין, וכבר בימיו הראשונים
 קיבל ממדים מאיימים. ביערות הגיעו כמתחת לאדמה תבורות מזוינות, אשר
 הפילו קודם כל את עמודי הטלגרף, הרסו מסילות ברזל והתנפלו פה ושם על
 פלוגות צבא מבודדות. בפחות מאשר עשרה ימים עבר המרד את גבולות והליון.
 ליטא וזאמוט. בחמשה עשר ימים בלבד הקיפה הלהבה את כל המחוזות של
 הוויסל-פוליסה לשעבר” („יבריסקאיה ביבליותיקה“, כרך ג', עמ' 71-72⁴).

„בצל עץ התליה” לא. א. קבק

כעבור שנים רבות חזר לנושא זה הסופר העברי, א. א. קבק, אשר הקדיש
 למרד את החלק השני של הטרילוגיה שלו „תולדות משפחה אחת” — „בצל עץ
 התליה” (תל-אביב, הוצאת „עם עובד”, תש”ד).

גם ברוזמן המודרני הזה נשארה הסכימה הידועה לנו מן היצירות הקודמות
 על המרד: אבות ובנים, התלהבות למרד ולהשתתפות היהודים בו ומאידך הגיון
 קר ונסיגה מן העבר הנוגדים עמדה זו: פולנים — האוהבים את היהודים
 ומוכנים להעניק להם מלוא זכויות ולעומתם — אנטישמים אכזריים אשר למענם

(4) קטעים מספרו של ליבנדה באו בתרגום עברי בחוברת י' של „העבר”, עמ' 157—169.

הוצאה להורג של יהודי חף מפשע זה ענין של מה בכך ; ולבסוף אכזבה מרה אצל אלה אשר מסרו נפשם למען הענין ה„משותף“.

בעיני אלה הדגים הסופר העברי ביריעה אפית רחבה של אירועים, המבוססים בחלקם על עובדות היסטוריות ידועות, ומתוך השקפה היסטוריוסופית עמוקה. קבץ יציר גלריה מגוונת ביותר של טיפוסים יהודיים ולא־יהודיים : המשפחות היהודיות המשכילות והאמידות בווארשה, ברגר, וולפון (אף הן, כבספורו של פרנקל־הרצברג, מוצאן מליטא), דוקטור אסתרין, המטיף בבית־הכנסת ליהודים מתבוללים, וממחיבי המרד (אולי רמז לאישיות היסטורית — הרב ד״ר מרדכי יאסטרוב?), הרופא ד״ר הרמן, טיפוס מעניין של קוסמופוליט יהודי, אוהד החופש והקידמה, אשר נפל קרבן לטרור של „בעלי הפגיונות“ מן המשמר הלאומי, וכו' וכו'. ומתבלטת במיוחד דמותו של חיים לאפונר, איש סודם של ראשי המרד, הקורא את בני עמו להשתתף במרד בצד הפולנים (למשל, הדרשה הנלהבת שלו בבית־הכנסת היהודי בוורשה בנוכחותה של האצילה הפולנית, הנסיכה לובינסקה, המאוהבת בסתר בפטריוט היהודי הצעיר). בחוס וברגש תוארה דמותו של יהודי בליטא, ישראליק, בן־דודו וידיד נעוריו של חיים לאפונר, האוהד אף הוא את המורדים — אבל דבר זה לא מנע את המורדים לתפוס אותו בשעה ששוטט בסביבה „מתוך געגועים למחוז ילדותו“ ולחלות אותו באכזריות, ללא משפט, כי חשדו בו כי ריגל לטובת הרוסים. קבץ שילב בין „נפשות הרומן“ גם דמות היסטורית ממש, את רומאולד טראוגוט, שאותו בפגש חיים בזמן שנשלח מטעם מטה המורדים בווארשה לליטא, כדי לפעול בין היהודים לטובת המרד. תאור פגישה זו (בבית הקברות בלילה חשוך) וכן תאור קודם של גניבת מיסמכים מתוך משרדי הנציבות הרוסית בווארשה ע״י היהודיה וואנדה ברגר, שהתחפשה לאיכרה פולנית, מלאים דרמטיות, ואולי נכתבו תחת הרושם של אירועים דומים מחיי המחתרת בארץ.

האקורד הסופי של הרומן הוא, כאמור, אכזבה וייאוש. מותו של ישראליק זיעזע את לאפונר עד עומק נפשו והוא החליט להסתלק מזירת הקרבות ולגדוד למרחקים, לדרום־רוסיה, לחיק משפחתו.

טראוגוט, היוצא לווארשה כדי ליטול לידינו את משרת ה„דיקטטור“ של המרד בא להפרד מחיים לאפונר :

— „מר לאפונר ! — אמר עם כניסתו אגב לחיצת־יד — שמעתי על האסון. אני משתתף בצערך. אבל... כמו שנאמר בכתב־הקודש : „כי כזה וכזה תאכל חרב“... גם על אותו יהודי מסכן שהבחורים שלנו תלו אותו הצטערתי, שכן אף הוא היה למר חבר או קרוב. מה לעשות, מרי ! דרך החיים סלולה בין קברות... את המלים האחרונות הביע בנעימה כזו של יראת־קדושה, עד שלאפונר סבור היה שאף הן כתובות אי־שם בכתב־הקודש“ (שם, עמ' 371).

...טראוגוט יצא, ועמו נפרש ממנו והלך לו כל עברו. יחד עם רגש ההקלה שהיה בו שרתה עליו איוו עגמימות־נפש. „הבה ונראה, הבה ונראה !“ אמר לעצמו כאדם שיוצא בדרך להקביל את פני החדש, שאינו ידוע...“ (שם, עמ' 372).

„ביערות פולין“ ל. אופאטושו

שנת 1863 והשתתפותם של היהודים במרד מצאו את ציירן הגדול בסופר האידי יוסף אופאטושו, בטרילוגיה שלו „ביערות פולין“, וכיחוד בחלקה

השני, "1863" (וארשה, 1921). כמו מתחת למקל-קסמים קמה בסיפורו של אופאטושו התקופה ההיא, שתוארה על ידו בכוח אמנותי ממדרגה ראשונה. בשורה של תמונות, המושכות את לב הקורא בפלאסטיות שלהן ובמעופן והמבוססות על עובדות היסטוריות, רואים אנו קטעים מחייהם של הגולים הפולנים בפאריס, אספות סודיות, חיי המחנה ביערות פולין וקרבות המורדים עם הרוסים. ובכל העלילה הזאת משולב גורלו של הגבור היהודי, מרדכי.

מזעזעת עד היסוד היא התמונה הסופית של החלק השני, המזכירה במקצת את הגובלה הידועה של הסופר הפולני סטיפאן ז'רזימסקי "יגרונו עורבים וזרזירים" — תמונת תלייתו של ר' אברהם, "יהודי היער", אשר שתף פעולה עם המורדים.⁵

ר' אברהם עמד על יד השליאכצ'ץ המת. הוא ראה במרחק חמישים צעד ממנו את הקוזאקים מטפלים בעץ גבוה. מתקינים תליה. ושלוחות, שסרה מעלין זה עתה, שוב הקיצה בו. הוא התחיל לאמר וידוי בקול רם. היכה באגרופו על לבו ולא יכול להסית דעתו מן העורבים השחורים, המתחרים מענף אל ענף ומקרקים.

— מוכן! — קרא מי־שהוא.

ר' אברהם נודקף, הלך קוממיות תחת תגשם, כאילו לא אותו מובילים אל התליה. הוא הוציא מכיס־מכנסיו את כל הכסף שבהם, ורק מלא־הפניו, חייך למראה הקוזאקים הבורעים וגופלים בתוך הביצה, חוטפים את המטבעות. הוא הסיר מעליו את פרווה־הכבשים, את הכובע, התיר את שוּע־הזהב עם השרשרת, פשט את חזיתו, השיר מעליו את בגדיו זה אחר זה, כעץ, המשיר עליו בסתיו, ובכתנתו הפתוחה נגש אל התליה.

וכשהיה ר' אברהם עדיין חלוי בחמימותו, כבר התחילו העורבים לוטשים את מקורותיהם המחודדים, טסו בצריחה, כרוחות רעות, מן השליאכצ'ץ אל אברהם ומאברהם אל השליאכצ'ץ, עשו את שלהם, והיער, ספוג־סחב, נודעזע:

— "קרע־ע! קרע־ע!"

גם בספרות הפולנית אין עדיין ספר, שיתאר באמנות ובכשרון כה גדול את היאבקות הדמים עם הצאירים בתקופת מרד 1863.

בשירה

מקום מיוחד בספרות הקשורה עם המרד יש לייחד לשירים פולנים כתובים בידי יהודים־מורדים בימי ההפגנות ההמוניות ברחובות וארשה ובעת ההכרזות החגיגיות על חופש לכולם. בין המשוררים האלה מצטיינים ביחוד הנריק מרצבאך ומ. אפשטיין. בשיר בשם "לאם היהודיה" (על משקל השירים "לאם הפולניה")⁶ קורא מרצבאך את אחיו היהודים להקריב את עצמם לענין המשותף ומביע את שמחתו על שווי־הזכויות שניתן ליהודים.

(5) הקטע דלהלן — לפי תרגומו העברי של א. פישקין (ת"א, תרפ"ט), עמ' 188—189.

(6) השיר מצוטט לפי מאמרו של קארול דראזדגאר „Udział Żydów w powstaniu polsk. 1863—1864", Miesięcznik Żydowski, 1932, 399—424. בדפוס מחדש בספרו: "Skrasana. Iubnia".

Nie będzie, jako dawni Żydzi,
Cierpiął pod jarzmem wstydu, nienawiści,
Za wiarę ojców nikt go nie wyszydzi,
I słowo prawdy dla niego się ziści.
Razem z ziolkami na ojczystej ziemi
Łać ma łzy szczęścia, łać i potu strugi,
Cieszyć się z niemi i orać wraz z niemi
I dzielić trudy, pracę i zasługi...

(בתרגום בפרוזה: "...לא יסבול עוד, כהיהודים מקודם, תחת עול בושה ושנאה, לא ילעגו לו עוד על אמונת אבותיו, וגם למענו יתגסם דבר האמת. יחד עם אחים על אדמת-מולדת ישפוך דמעות גיל וזרמי זיעה, ישמח אתם ואתם יחרוש, יהלק אתם עמל, עבודה וזכויות").

בספרות הזכרונות

פרק מיוחד בנושא שלנו הוא באיו מידה השתקף המרד של 1863 בספרות הזכרונות היהודית.

מקום חשוב בפרשה זו יש ליחיד לספר-הזכרונות הנודע של יחזקאל קוטיק (1847–1921): יחזקאל קאטיק, מיינע זכרונות, שני חלקים (לפי ההוצאה השנייה, שיצאה לאור ע"י כלל-פארלאג, ברלין, תרפ"ב–1922).

המחבר, איש קאמעניץ-ליטובסק (עיירה בפלך גרודנו, במרחק שבעה מיל מיער בילוביזה) הקדיש למרד 1863 דפים רבים בחלק הראשון של זכרונותיו. במלים קצרות אך מרשימות מתאר קוטיק את התחלת המרד, לאחר שניתח את מצב היהודים עם שחרור האכרים מעול ה"פאנשצ'יזנה": "והיכף פרץ המרד בפולין ובלייטא בראשית 1863, זה כבר היה ממש אסון ליהודים, ה"פריצים" והשליאכטה יצאו במחנותיהם ליערות עם נשק והחלו ל"כבוש" את העיירות, בהן לא דרכה רגל של חייל רוסי. כאשר נכנסו לעיירה, היו מסירים קודם-כל את הגשר הרוסי מבניני השלטון, מעלים את סמל פולין והיו צועקים: 'רוסיה כבושה'. ה"פריצים" המורדים היו מתנהגים באופן מיוחד עם היהודים" (שם, עמ' 270–271).

"הצבא הרוסי רדף אחרי הפריצים, היה עושה בהם שמות, אך לגמור אתם בבת אחת היה קשה. מיד לאחר שחרושים נסוגו מן העיר, היו שוב מופיעים מחנות הפריצים. במשך שנה שלמה התנהלו הקרבות בין הרוסים והפולנים" (שם, עמ' 271–272).

מצד אחד מתאר קוטיק, מעשי גבורה של הלוחמים הפולנים (ר' עמ' 275–276), וכן מסירות היהודים אשר היו מסתירים בבתיהם את המורדים מפני הקוזאקים (ע' 271), או היו מגינים על נשות הפריצים, כאשר הקוזאקים רצו להלקותן, אם לא מצאו את הבעלים בבתיהם (עמ' 197–198) — ומצד שני מביא הוא תמונות של התעללות המורדים ביהודים ש"העיו" לשוטט בדרכים בימי הקרבות. אפיינית התמונה, בה קצין רוסי, אשר הפתיע עם גדודו קבוצת מורדים ביער, הציל יהודי מידי מפקד פולני, שהתעלל בו, לא על מנת להרגו, אלא לשם הנאה גרידא (ר' עמ' 272–273).

בזכרונות תואר בצורה דרמטית גורלם של המורדים עם נצחון הרוסים ומעשי-נקמה אכזריים של האיכרים באדוניהם הפולנים וכן הוסברו התמורות בחיי הכלכלה של יהודי העיירה אחרי המרד, לחיוב ולשלילה: כאשר רוב בעלי האחוזה הושמו בבתי-סוהר או הוגלו לסיביר קיבלו היהודים מידי ה"פריצות" את ניהול הנחלות, אותן שיפרו והעשירו, עד כדי כך שבעלי האחוזה שהזרו מן הגלות, לא הכירו את נחלותיהם (עמ' 280—284).

לצד מאורעות מוזכר קוטיק גם אישים, כגון את מפקד המרד במחוז זה, אוגנינסקי⁷, ובמיוחד הקדיש דפים אחדים — בהקשר למרד — לדמות יהודית מענינת בין חסידי העיירה, ר' ישראל, זמר ומלחין נודע, שהיה פטריוט פולני נלהב; הוא, "תלה תקוות בנפוליון השלישי; לאחר — כך הוא קיוותה — שהפולנים, "יטרידו" את הרוסים, יבוא נפוליון עם צבאו כדי לסייע לפולנים לקבל בחזרה את ארצם". הוא היה בקיא בתנועות של המורדים ושל הצבא הרוסי. כאשר קרא בעתונות על הצלחת המורדים, שמח, "כאילו כבשו את ירושלים" וכשמעו על מפלה, התאבל, אך לא נכנע, כי האמין בנצחון הפולנים.

אותו ר' ישראל הלחין שלשה שירי-לכת לנצחון הפולנים, הראשון, כאשר הצאר יסכים להחזיר את פולין לפולנים וצבאם ייכנס לוארשה; השני לכבוד הצבא הצרפתי כשיחזור לצרפת, והשלישי להכתרת המלך הפולני והכרזת החוקה החדשה, אשר, כפי שהבטיח ר' ישראל, "ההיה הליברלית ביותר בין חוקות העולם".

מחבר הזכרונות הביא בספרו תווים משני שירי לכת אלה, שנרשמו לפי ששר אותם ר' יחזקאל מזכרוננו (עמ' 122—123).
תבוסת המורדים הביאה את ר' ישראל למרה-שחורה, ממנה ניסה להשתחרר על-ידי שתייה מופרזת של י"ש...

שרה פייגה פאנצ'ר מספרת בזכרונותיה מימי ילדותה בעיר דווינסק על הסבל הרב שעבר על היהודים בימי המרד בעיירות ובכפרים בליטא. גודלי הפרטיזנים הפולנים חבצו מהם סיוע במזונות ובמתן ידיעות, התעללו בהם וגם הוציאו להורג. הרוסים האשימום בסיוע לפולנים והטילו עליהם עונשים כבדים⁸.

פולקלור

לבסוף אביא את הדי המרד בפולקלור היהודי.
בקובצים של שירי-עם שונים מוצאים אנו שירים אחדים, שיש להם שייכות

7) לדעת מחברי הספר: "Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty" (ד. פייגנאווא וז'יין) (יצא לאור על-ידי המכון ההיסטורי היהודי בוארשה, וארשה 1963), ידיעה זו של קוטיק על הגראף אוגנינסקי, במפקד המרד במחוז זה — אינה נכונה. אגב, בספר הנזכר (עמ' 104—108) הופיע תרגום פולני של מספר-זכרונות של צצליה שטיקגולד, בתו של הרב יוסף-חיים קארו מוולוצלאוק, המתייחס למרד; המקור נמצא בידי ה"ר גלבר; קטעים אחרים מספר-זכרונות זה הופיעו גם בתרגום אידי ב"יחזקאל בלעטער", כ"מ"ב, ניר-יונק 1962.

8) שרה פייגה פאנצ'ר, מזכרונות 'מי ילדותי, וארשה 1903, עמ' 11—12. יש בודאי חומר וזכרונות רב גם של יהודים, משתתפי המרד, בשתי הוצאות פולניות מיוחדות, בעלות אופי מימאריסטי לרוב והקשורות בתקופה זו והן:

1. Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863—1864 r., Lwów, 1888—1894.
2. W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego, Lwów 1903 —

אבל, לצערי, לא יכולתי להשיג אותן בארץ.

לנושא שלנו. כמו באוסף של גינצבורג-מארעק, מס' 57 וכן במאמרו של ש. אַנ־סְקִי על השיר היהודי העממי ב„ייבריסקאאי סטארינה“, כ' ב'. על שיר אחד רצוני לעמוד במיוחד. זה הוא שיר עממי על מורד פולני שהוצא להורג במינסק בימי המרד. את השיר גילה י. צינברג, בין כתב־יד עבריים של המשורר יהל"ל, אף הוא יליד מינסק, בספריה אחת בלנינגרד, ופרסם אותו בכתב העת „צייטשריפט“, כרך ב'—ג' (מינסק 1928). יהל"ל תירגם את השיר מאדיש לעברית והעיר, כי את השיר היו שרים במנגינה מיוחדת. המתרגם לא מסר את שם הלחם הפולני, שהוצאתו להורג עשתה רושם כה חזק על יהודי מינסק, עד שהנציחו אותו בשיר עממי. לולי המקום, מינסק, אפשר היה לקשור את השיר עם הוצאתו להורג של המשורר־המורד הבילורוסי, קונסטאנטין קאלינובסקי, שהיה מראשי המרד במחוזות אלה⁹). ואשר הוצא להורג בפקודת מוראביוב בוויילנה. השיר מתאר את סבלי הנידון, את הובלתו למקום ההריגה ואת דברי פרידתו מעיר מולדתו.

הנה לדוגמה, בתים אחדים, בכתב מודרני:

„אַך ווי שלעכט, ווי די האַרץ שרעקט מיר!
מ'קלאַפּט מיר אָן האַסטיק אין טיר,
איך ווייס גיט וואָס און גיט ווען,
וואָס מיט מיר באַטייטן קען.
ס'גייען אַריין הייל מיט היילע דעגן
און מיט די שפיין צו מיר אַנטקעגן.
מיינע כוחות גייען מיר אויס
אַ שרעק, אַ שרעק! איך האַלט גיט אויס!
(בית 1)

„מינסק, מינסק, באַוויינט מיין קלאַג!
איך זע זיך מיט אייך היינט דעם לעצטן טאָג,
זייט געזונט, ביימער, בליט!
איך זע אייך היינט און מער שוין גיט.
די זון פון הימל און וואָס איך זע
פרייע וועלט אַדיע, אַדיע!
מיט אייך צו זעגענען זיך גייען מיר די כוחות אויס.
אַ שרעק, אַ שרעק! איך האַלט גיט אויס.“
(בית 4)

„מ'האַט מיר צום סלופ ציגעפירט,
די הענט אויף הינטער פאַרבאַנדאָזשירט.
זעט, וואָס עס ווערט פון אַ העלד, אַ גבר,
וואָס מ'טוט אַ קלאַפּ טר! טר! טר!
די האַרץ צעשפּרינגט די בלוט צעמישט
נאָך אַמאָל מ'שיסט! מ'שיסט!
דעם לעבן פאַרשפּילט, די יאָרן אויס.
אַ שרעק! אַ שרעק! איך האַלט גיט אויס!“
(הבית האחרון)

9 ע', למשל: P. Łossowski i Z. Młynarski, Rosjenie, Białorusini i Ukraińcy
w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959

מלבד שירי'עם הקשורים בנושא שלנו, היו מהלכות בין המוני העם בפולין אגדות ומעשיות על מרד 1863. א. ח. אלמי (א. ח. שעפס) הוציא באיריש ובפולנית בשנת 1927 אוסף של 19 מעשיות על המרד בשם: „1863 (יידישע פאוסטאניע מעשעלעך)“, 110 עמודים. המחבר שמע אותן מפי סבתו, חיה שעפס, שהיו לה הרבה זכרונות אישיים מימי המרד, כי בעלה הראשון, יליד לומז'ה, השתתף במרד בצד הפולנים.

לאוסף המעשיות של אלמי ערך תרבותי-היסטורי וגם היסטורי-מדיני, כי הן מעידות, מה היה יחסם של המוני העם בפולין למאורעות החשובים בתולדותיה. כמה ממעשיות אלו מלאות חן ודמיון עממי עשיר, ואחדות מהן, כמו „תקיעת־כף“, הן בעלות אופי דראמתי מובהק.

לקשישים מבין יוצאי פולין, מכל מחנותיה, ידועים מילדותם סיפורים כאלה מפי הוריהם והורי-הוריהם והיה רצוי לאסוף אותם ולהצילם משיכחה. סקירה זו, שבודאי איננה שלמה וממצה¹⁰, מוכיחה, עד כמה השפיעו מאורעות הדמים של מרד 1863 על היהודים בפולין ומה היה יחסם לתקופה חשובה זו בתולדות ארץ מגוריהם.

10) אני מודה לד"ר נ. גלבר (שהוא, אגב, מחבר המונוגרפיה הידועה בגרמנית על „היהודים והמרד הפולני של 1863“, ווינה, 1923), שהואיל לקרוא את מאמרי לפני מסירתו לדפוס והוסיף הערות ביבליוגרפיות רבות ומועילות לנושא המאמר. אולם, לצערי, לא יכולתי למצוא בספריות בארץ את כל החומר שהד"ר גלבר ציינו בהערותיו, ובין השאר גם לא את כתבי-העת של המתבוללים היהודים בגליציה Ojczyzna („מולדת“), משנת 1882, בו נתפרסם בהמשכים (כתובות 1—11) הרומן של פליכס לויצקי „Ezechiel Hermann“, וכן במוסף העברי לאותו כתבי-עת „המזכיר“ (בשנת 1883) — הסיפור של הסופר היהודי היימן בשם: „משפחת עלסנער — ספור מלחמת הפולאנים תאחרונה בעד חרות ארץ מולדתם“.

טבק מובחר - סינון מקסימלי

עם פילטר דיקו היחיד והמיוחד במינו

יהודה סלוצקי

ה. ד. י. י.

(פרקים בתולדות העתונות היהודית-רוסית¹)

לזכרו של ברוך שוחטמן ז"ל

א

הנסיגות הראשונים להוציא לאור עתונים יהודים בשפה הרוסית, שנעשו בראשית שנות הששים למאה החולפת, הסתיימו בכשלון. הן ה"ראזסבט" והן ה"ציון", שבא אחריה, לא האריכו ימים. נגישות השלטון הרוסי מחד גיסא ואדישותו של קהל הקוראים היהודי, שדיעת השפה הרוסית לא היתה נפוצה בקרבם, קרבו את גסיסתם של חלוצי העתונות היהודית-רוסית, שהחלו להופיע לפני שהוכשר הדור לכך.

אולם במשך שנות השבעים חלו שינויים רבים ומכריעים בתולדות היהודים ברוסיה, עד שנראה היה למעונינים בכך כי יש מקום לחידוש נסיונם של הראשונים.

ראשית החלה להתגבש שכבה דקה של יהודים יודעי רוסית וקוראיה, של אינטלגנציה יהודית-רוסית. בראשית שנות הששים היתה שכבה כזו קיימת רק באודיסה, ורק בודדים ממנה התגוררו בקהילות רוסיה הגדולות. בשנות השבעים כבר נמנו יודעי הרוסית לאלפים. כ־4800 ילדים למדו בבתי-הספר הממשלתיים ליהודים, כ־800 בחורים ישבו בבתי-המדרש הממשלתיים לרבנים בוילנה ובניי-טומיר. מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים הרוסים עלה מ־547 בשנת 1863 עד ל־2045 ב־1870. כמה מאות למדו באוניברסיטאות רוסיות². עלייתם זו של יודעי הרוסית ולומדיה התחזקה עקב גורמים פוליטיים וכלכליים שנשאו אופי מהפכני. בשנות הששים החל בכל רחבי רוסיה תהליך מהיר של התפתחות קפיטליסטית. שנתמך על-ידי הממשלה. יהודים רבים השתלבו בכל עוז בתהליך זה. לקחו חלק כבעלי-הון פקידים, טפסרים, סרסורים וכו' בסלילת מסילות הברזל החדשות, בהקמתם של בנקים חדשים, בפיתוח תעשיית המזון,

(1) בחוברות ב' וד' של "העבר" באו שני מאמריו של ב. שוחטמן ז"ל על העתונים היהודים-רוסים הראשונים — ה"ראזסבט" וה"ציון", שיצאו באודיסה בשנות 1860 ו־1862. בדעתו של שוחטמן היה להמשיך בשורה זו של מאמרים עד שתקיף את כל תולדות העתונות היהודית-רוסית. ב"ח תשרי תשי"ז (ספטמבר 1956) נפצע שוחטמן פצעי-מות על-ידי חיילי הלגיון הערבי, שפתחו ביריות על המשתתפים בכינוס לידיעת-הארץ ברמת-רחל בירושלים. עבודתו הספרותית-מדעית נפסקה כאמצע ועמה גם שורת המאמרים על העתונות היהודית-רוסית. מונגורפיה זו על ה"דין" היא מעין המשך לשורת המאמרים הנ"ל ומקדשת לזכרו של הסופר והביבליוגרף החרוץ והדגול, שהיה אף חבר מועצת מערכת "העבר" מראשיתו. (2) ר' ציון המקורות למספרים אלה במאמרי "צמיחתה של האינטלגנציה היהודית-רוסית", "ציון", כרך כ"ה (תש"ך), חוב' ג—ד, עמ' 227—228.

בהתרחבות המסחר בתבואה ובעצים. בכל ענפי כלכלה אלה היתה דרושה ידיעה השפה הרוסית במידה זו או אחרת.

המרד הפולני ב-1863 פקח את עיני השלטונות הרוסים לראות את הסכנה הנשקפת לשלטונם באיזור המערבי של המדינה מהתעצמותם התרבותית של הפולנים באיזור זה ומקיומה של אוכלוסיה גדולה דוברת דיאלקט גרמני (אידיש) בחבלי הארץ הגובלים עם גרמניה. "אין רוסיה יכולה לראות בשויון נפש — כתב העתון רבי-השפעה „רוסקיה וידומוסטי" — כי מיליון וחצי מנאמניה בני הדת היהודית — יחזקו לא את האלמנט הרוסי, אלא את האלמנט הזר, ולפי לשונם והשכלתם יטו את הכף לא לצד רוסיה כי אם לצד גרמניה. גם היהודים עצמם — יהיה הרבה יותר טוב ומועיל אם יצטרפו לעם הרוסי הגדול בלי כל נטיות להיות לגרמנים או לפולנים" (3). ועורך העתון מ. קאטקוב יעץ לממשלה במפורש: „לרכוש לטובת רוסיה את לבו של כל המעמד הבינוני העוסק במסחר ובתעשייה בחבל המערבי, שהוא רובו ככולו יהודי. יהיה זה צעד עצום קדימה בדרך ההתרוססות שהוותותה על-ידי השלטון העליון" (4).

צעד מדיני חשוב למשיכת היהודים לתרבות ולהשכלה הרוסית נעשה עוד בראשית שנות הששים עם צאת החוק מ-27 בנובמבר 1861. לפיו הותרה הישיבה בכל רחבי המדינה לכל יהודי שסיים בית-ספר גבוה. החוק שימש גורם מושך לגיוצר היהודי המוכשר לחפש לו דרך לשוויוניות ולפרנסה בשפע על-ידי קבלת חינוך תיכוני וגבוה בבתי-הספר הרוסיים.

ב

המשכילים היהודים ברוסיה, שדבקו בשנות הארבעים והחמישים למאה החולפת בשפה הגרמנית ובה ראו את שפת השכלתם של יהודי רוסיה, הסתגלו במהרה לקו החדש של הרוסיפיקציה המוגברת. מייסדי „חברת מרבי ההשכלה", שקמה בפטרבורג ב-1863 טענו, ש„הממשלה הרוסית לא תוכל לסבול כי יהיה בקרבה עם לבדד ישכון מופרד במלבושו, לשונו ומנהגיו ובארחות חייו מכל הגוים אשר יסובבוהו" (5). „אין טוב לבני-עמנו — כתב א. א. הרכבי בשנת 1866 — כי אם להתאחד עם מושלי הארץ ולא עם הפולנים, כי מלבד אשר אלה האחרונים לא יקרבו את ישראל, כי אם לצורך הנאתם — עוד ראוי לשם על-לב, כי לפי דעת כל יודעי הדיפלומאטיה כבר נפלו בני-פולין ולא יוסיפו קום. יוכל להיות כי עוד 50 או 60 שנה יבלעו הפולנים בין בני הרוסים והאשכנזים עד כי לא יודע כי באו אל קרבם" (6). אחד ממייסדי „חברת מרבי ההשכלה" רוברט איליש, בן ריגה, מצא לבכון להדגיש בספר שיריו „מנגינות יהודיות" (Еврейския мелодии) שיצא לאור ב-1864, כי „היהודים כאומה שוב אינם

(3) לפי С. Цинберг, История еврейской печати в

России, Петроград 1915 קאטקוב. מ. העורך ע"י המאמר נכתב כנראה ע"י העורך מ. קאטקוב. עמ' 116.

(4) לפי מאמרו של ג. וולטקה „לתולדות השכלתם והינוכם מהורם של היהודים".

(5) י. ל. רוזנטאל, „תולדות חברת מרבי ההשכלה" (פטרבורג, 1885) ח"א, עמ' 5.

(ווסחוד" 1895, חוברת 4, עמ' 25.

(6) „המגיד" 1866, גל' 37.

קיימים" וזה מכבר חדלו לחשוב עצמם כאומה ואינם אלא "רוסים בני דת-משה"⁷.

לשינוי הלך הרוחות בין המשכילים אופיינית העובדה. כי בה בשעה שסופרי "ציון" ראו כדבר המובן מאליו שעל יהודי פולין לעבור לשפה הפולנית⁸, הרי המשכילים בסוף שנות הששים הטיפו לאחיהם לדבוק בשפה הרוסית, לא רק באיזור המערבי, אלא אף באיזור מלכות פולין, והסופר העברי א. א. פאפירנא, ששימש לאחר סיום בית המדרש לרבנים הממשלתי בוילנה, כמורה בבית הספר היהודי-ממשלתי בעיירה הפולנית זאקרוצ'ים (פלך וארשה), תבע מיהודי פולין שירכשו את ידיעת השפה הרוסית ויהיו לחלוצי הרוסיפיקציה באיזור הויסלה⁹. הפרוגרמה הפוליטית של המשכילים בשנים אלה היתה הסתגלות מהירה לקו הממשלתי החדש, ומשכילי אודיסה, שהלכו בראש כל אחיהם במדינה, לא פיגרו גם בדרכם החדשה, וביסדם בשנת 1865 סניף "לחברת מרבי ההשכלה". אשר בין ראשיו נמנו כל עורכי העיתונים היהודים-רוסים לשעבר: חיים טרנופול, יוסף רבינוביץ, ליאון פינסקר ועמנואל סלובייצ'ק, הכריזו ב"תכנית עבודתם", כי "מטרתו העיקרית של הסניף היא להקנות ליהודים את הלשון הרוסית עד כדי כך שתהיה לשפתם הלאומית"¹⁰. "מנוי וגמור כאמת היסטורית ברורה, כי היהודים חייבים להיטמע באוכלוסיה הכללית של ארצות מושבותיהם, ולשמור רק על ההבדל הדתי. — סיגול השפה הרוסית מצד היהודים הוא בלי ספק התנאי הראשון שבו תלויה כניסתם לתוך כללותו של העם הרוסי. — שיתוף הלשון הוא האמצעי הטוב ביותר לטמיעה. — בסיגול הלשון הרוסית מצד היהודים תלויה הרחבת זכויותיהם וגם מתן שוויון-זכויות גמור להם"¹¹.

יחד עם הגורמים החיוביים והמעודדים לחידוש העתונות היהודית-רוסית העלו את הצורך בהופעתה גם גורמים שליליים ומעוררי-דאגה. הצלחותיהם של היהודים במסחר, בבנקאות, באמנויות החפשיות עוררו דאגה הולכת וגוברת בצמרת החברה הרוסית. תנועה אנטי-יהודית חזקה התפשטה בחברה הרוסית. מאמרי השטנה של המומר יעקב ברפמן וספרו הנודע ספר "הקהל", בהם "גילה" לנוצרים את דבר קיומו של ארגון נסתר המיועד לעזור ליהודים לנצל את ה"גויים" ולשעבדם, מצאו הזדקנות רב בפקידות הרוסית ובקהל המשכילים הרוסי, והעתונות הרוסית מלאה מאמרי השמצה על יהודים. "אותה הספרות (הרוסית) אשר עשר שנים לפני כן דחתה פה אחד ובאומץ רב את העלבונות שנפלו בחלקם של אישים פרטיים ממוצא יהודי — כך כותב עורך ה"דיין", בגיליונו הראשון (1869), ברמזו לתקרית שאירעה בשנת 1858, כאשר כל האינטלגנציה הרוסית יצאה במחאה נגד עתון שהעז לפגוע בכבודם של שני סופרים כותבי-רוסית ממוצא

7) לפי ספרו ה"ל של צינברג, עמ' 117. וכן אומר הרב ש. מינור בדרשה לרגל כניסתו לתפקידו כרב מטעם הממשלה במוסקבה (1870): "אנו רוצים ושואפים להיות רוסים בני-דת-משה" (Речи) — מוסקבה 1875, עמ' 69. וכן בעמ' 251.

8) כך, למשל, קיבל "ציון" בברכה את הופעת העתון היהודי-פולני — Jutrzeńka — ורצה בהוצאתו לאור. "רעיון נהדר" (גל' 2).

9) ר' מאמרי ב"ציון" 1869, גל' 13.

10) — П. Чериковер, История Общества распрощания просвещения, 4. 1, Петроград 1914, стр. 239

11) לפי א. דריואנוב, "פינסקר וחמנו" (ירושלים 1953), עמ' 83.

יהודי¹²) — מרשה לעצמה עלבונות נעדר־בושה ביותר כלפי כבודה וערכה של כל האומה היהודית¹³). „נחוץ להוציא לאור מכתב־עתי בשפת המדינה, לא לני ולא בעדנו, אבל לאחינו הנוצרים ובעד הממשלה אשר בצילה אנו חוסים — כך כתב ח"י גורלאנד, אף הוא מחניכי בית־המדרש לרבנים בוילנה להמגיד" — על מכתב־עתי בשפת הארץ מוטל החוב הקדוש להיות באומץ מליץ יושר כינינו ובין המלך, עליו להראות לעיני כל את רוחנו וכשרונותינו. על ידינו הננו חייבים לצעוק חסם על משנאינו ומנדינו. בו ראוי לנו, כי נריב את ריבנו ונלחום את מלחמת תורחנו ודחנו, וגם בו נגיד לפעמים על מחסורינו, להודות על האמת ולהתרחק מן השקר"¹⁴).

הלך־רוח זה הביא את הסניף האודיסאי של „חברת מרבי ההשכלה" לחדש את הופעת העתון היהודי בשפת הרוסית. בהשתדלות ראשי החברה בפטרבורג ניתן הרשיון במהרה¹⁵), והעתונאי היהודי ש. אורנשטיין, שעבד כמה שנים במערכת הירחון הפטרבורגי „ביבליותיקה דליא צ'יטינא", קיבל על עצמו את עריכת העתון¹⁶), שגלינו הראשון הופיע ב־16 במאי 1869 בשם „דיין" („היום"). בשם זה היה משום סמליות: לאחר העתון הראשון — ה„ראזסביט" — שפירושו — השחר, האיר אור ה„יום" ליהודי רוסיה. היה בכך משום אופטימיות רבה לגבי גורלם ועתידם של היהודים במדינה.

1

לפי ההסכם בין אורנשטיין לבין סניף החברה באודיסה היה עליו לשמש כעורך אחראי לעתון, אולם ועדה מיוחדת צריכה היתה לתת את הסכמתה המוקדמת לכל המאמרים המופיעים בעתון. חברי הועדה היו בתחילה צמנואל סולובייצ'יק (עורך „ציון" לשעבר) וש. לוינסון¹⁷), אולם כעבור זמן קצר התפטרו חברי הועדה מפאת חוסר זמן והעתון עבר למעשה לידי משמרת צעירה יותר, שבמרכזה עמד מנשה מרגלית ואליהו אורשנסקי.

מנשה מרגלית, שנוול ב־1837 בברדיצ'ב, היה כבן 32 בצאת ה„דיין", היה מראשוני החניכים של בתי־הספר היהודיים הממשלתיים וסיים ב־1861 את חוק לימודי בבית־המדרש לרבנים בודיטומיר, בתואר רב. אולם הוא לא נמשך לכהן ברבנות מטעם הממשלה, שימש בהוראה בבתי־הספר הממשלתיים בעירו, עסק בצרכי ציבור וכתב ב„ראזסביט" הראשון. בהשתדלותו של נ. פירוגוב, התומך הנלהב בהשכלתם של היהודים בדרום־רוסיה, נכנס מרגלית למכון המשפטים של האוניברסיטה בקיוב וסיים ב־1869, במסרו כעבודת־גמר מחקר על „חוק הירושה לפי תורת משה והתלמוד". בשנות לימודיו השתתף מרגלית בעתונות הרוסית הכללית בקיוב, כשהוא כותב מאמרים להגנתם של בני־עמו בפני דיבותיהם של

(12) על תקרית זו, שעשתה רושם רב בין המשכילים היהודים־רוסים נכתב רבות. ר' מאמרו המפורסם של ש. גינבורג Забытая эпоха („ווסחוד" 1896, חוב' 5/6, עמ' 130—133).

(13) „דיין" 1869, גל' 1.

(14) „המגיד" 1869, גל' 22.

(15) ר' י. ל. רונזטל, בספרו הנ"ל ח"ב, עמ' 140.

(16) לפי ספרו הנ"ל של צ'דיקובר (עמ' 244) באה היזמה לכך מצד אורנשטיין.

אגב, אורנשטיין חזר אחר כך לעבוד בעתונות הכללית, אף השתמד (שם, עמ' 240).

(17) ר' רונזטל בספרו הנ"ל ח"ב, עמ' 148.

אויביהם ומתנגדיהם. עם סיום לימודיו עבר מרגלית לאודיסה ומיד הצטרף לתבורה שהוציאה את ה"דיין". בכך החלה פעילותו הציבורית רבת השנים בין יהודי רוסיה, שבה המשיך ללא הרף עד מותו בשנת 1912. מבהיק ובעל־כשרון רב ממנו היה חברו הצעיר לימים אליהו אורשנסקי, שנולד ביקאטרינוסלאב ב־1846 ומת בדמי ימיו ב־1875. את ראשית חינוכו קיבל אורשנסקי בחדר, בו רכש ידיעה עמוקה בתלמוד ובספרות ימי הביניים. רבני קהילתו ראו בו עליו וגדול בתורה לעתיד. רק בהיותו בן 16 שנה הכריע אורשנסקי בדעתו ובחר ללכת לאוניברסיטה ולא לשיבה¹⁸. ב־1868 סיים את חוק־לימודיו במכון למשפטים באוניברסיטת אודיסה. דחה את הצעת הנהלת האוניברסיטה להשאר בה כעובד מדעי בתנאי שימיר את דתו, והצטרף למערכת ה"דיין".

אנשי מערכת ה"דיין" ובני חוגם האמינו כי עומדים הם ערב הרחבת זכויותיהם של היהודים במידה ניכרת — וראו את תרומת היהודים להשגת שוויונם המלא בהתרוססותם הגמורה. "טמיעה גמורה בתושבים העיקריים — זהו המשיח לו מצפה הציבור המעולה והנאור שלנו"¹⁹ — כך הכריזו אנשי ה"דיין" בשער עתונם.

במודעות שבישרו את צאת העתון הודיעו בעלי ה"דיין", כי עתונם יצא לפי תכנית ה"ראזסביט" וה"דיין"²⁰. הכינוי "בטאונם של היהודים הרוסים", שהתנוסס על שער שני העתונים הקודמים, בא אף בראש ה"דיין". אף כמה מסופרי העתונים הראשונים לקחו חלק בעתון החדש. אולם רוח חדשה נשבה בדפי ה"דיין". האיש שהשביע חותמו על ה"דיין" יותר מכל המשתתפים בו היה הצעיר כתבורה אליהו אורשנסקי, שמאמרו הכתובים בחריפות ובהעמקה השפיעו על כיוון העתון ועיצבו את דמותו ואת רוחו. ה"דיין" ניסח ברורות את המגמה המדינית של האינטלגנציה היהודית־רוסית בימים ההם, והיא — ברית עם רוסיה המנצחת. אמנם כבר המשכילים הראשונים בימי ניקולאי הראשון ראו עצמם כבני־בריתה של הממשלה הרוסית, אבל הדור השני של המשכילים־האינטלגנטים היהודים־רוסים רצה לבוא בברית לא רק עם הממשלה, אלא אף עם החברה הרוסית כולה. הם הציעו לאומה הרוסית ברית־אחים ותבעו בפה מלא תשלום תמורת ברית זו. הפרוגרמה של ה"דיין" נוסחה בשני מאמרים ראשיים שבאו בעתון בסוף 1870. "אנו רוצים לדבר על ערכם המדיני של היהודים ברוסיה — כותב מחברם האלמוני של מאמרים אלה — היהודים חיים באזורי הספר של רוסיה, וביחוד באיזור הויסלה. שבו היסוד הרוסי זעום עד למאוד, והנאמנות (благонадежность) הפוליטית יש לה ערך רב מאוד"²¹. המחבר מציין, כי שלושה מליונים יהודים החיים בין 25 מליוני תושבי הפלכים המערביים מתוהים בהם אחוז לא קטן, אך "אין להתעלם מכך, כי הם חיים בעיקר בערים, בהן מתגורר החלק המפותח, העשיר — ומכאן גם בעל ההשפעה הגדולה ביותר על האוכלוסיה, ושם מהווים הם אם לא את היסוד המכריע, על כל פנים יסוד חזק למדי". המחבר

18) ר' ימפולסקי, "זכרונות ימי נעוריו", "כנסת ישראל" תרמ"ו, עמ' 359.

19) "דיין" 1869, גל' 10, עמ' 151.

20) ר' מודעות על צאת ה"דיין" ב"קול מבשר" של ארז תרכ"ט. כמאמר ראשי בגל' 1 לשנת 1871 מדובר על כך שה"דיין" הוא לא רק חידוש העתונים שקדמו לו, אלא אף "המשכם הישיר".

21) "דיין" 1870, גל' 49.

מודה בפה מלא, כי היהודים שולטים בכלכלת האזור הזה ומציין, כי „השפעה כלכלית היא כוח מדיני אדיר“. היהודים יכולים בתנאים ידועים להיות אפילו כוח מסייע לשאיפת הממשלה לרוסס את האיזורים האלה. הוא מזכיר את נאמנותם של היהודים לשלטון הרוסי בשנות המשבר 1812 (פלישת נפוליאון לרוסיה). 1831 (המרד הפולני הראשון) ו־1863 (המרד הפולני השני). הוא מציין כי היהודים יכולים להיהפך ליסוד פרורוסי באיזור הבאלטי, שרזה גרמנית שוררת בו, באיזור גובורוסיה, המהווה עדיין קונגלומיראט של עממים מרובים, שמכולם „היהודים בלבד אין להם מולדת אחרת אשר אליה ישאו את עיניהם“, ובביסרביה המולדאבית, שבה מהווים היהודים כמעט את האלמנט היחיד הדובר רוסית²². את טענותיו נגד משטר הדיכוי וההגבלות כלפי היהודים השמיע ה„דיין“ בעזו ובנימה חוקפנית. בימים שמשקלם של היהודים בחיי הכלכלה והמסחר במערב־רוסיה שימש אחד הנימוקים העיקריים בפני שוטניהם בחוגי השלטון, בחברה ובעתונות הרוסית, העיז ה„דיין“ להרים על נס עובדה זו, להודות בה ולהביאה כנימוק מכריע להרחבת זכויותיהם של היהודים. בהרחבה יתרה מתאר ה„דיין“ את כוחם הכלכלי של המוני היהודים בדרום־מערב רוסיה. „בידיהם המסחר, התעשייה ובתי־החרושת. היהודי שם בנקאי, קבלן, חוכר אחוזות הפולניות, בעל־הבית, פונדקאי, חייט, מוזג, בעל־עגלה, סרסור ורוכל. מוסדות הלימוד מלאים יהודים. רוב הבריוריים בערכאות ובאדמיניסטרציה עוסקים ביהודים או בהתנגדויות בין היהודים לבין שאר התושבים. — במלה אחת היהודי בכל מקום ובכל פינה. — האם יש צורך להוכיח כי נאמנותם של תושבים אלה יש לה חשיבות ראשונה במעלה?“ המחבר מסביר, כי היהודי הוא אנטי־מהפכן מטבעו ועניניו מזדהים עם ענניה של רוסיה, אולם כדי לקרבו לא די להקנות לו את השפה הרוסית. „נחוץ שהיהודי יחשוב עצמו לרוסי, וזה לא יהיה, כמובן, לפני שיכירו בו כבאזרח רוסי גמור“.

ה„דיין“, ששימש בימים ההם שופרה של הבורגנות היהודית המתפתחת ועולה, דבק בהשקפה הליברלית על משחק הכוחות החפשי בכלכלה, ולועג היה לכל אלה המנסים לעצור בהתפתחותם של תהליכים כלכליים בעזרת חוקים מגבילים. אופייני לגישתו זאת היה הויכוח על איסור קניית קרקעות שחל על היהודים באיזור המערבי. מטרת החוק היתה להבטיח את מעבר הקרקעות מידי בעלי־האחוזות הפולנים לידיים רוסיות בלבד. ה„קיובליאנין“, עתונם של הרוסי־פיקטורים בקיוב, גילה באחד ממאמריו את אמצעי ההערמה בהם נוקטים קוני הקרקעות היהודים על מנת לעקוף את החוק הזה. ה„דיין“ אינו מנסה להכחיש עובדות אלה. להיפך — טוען הוא — היא הנותנת: אם למרות קיומו של החוק מתקיימות מכירות קרקע כאלה, סימן הוא כי „האינטרסים הכלכליים נוטים לצד זה, ואותם לא יכריעו שיקולים ממין אחר“²³. אפילו מברחי־המכס היהודים, שהממשלה הרוסית נאבקה בהם בלי־חשך, ונקטה אף באמצעי קיצוני של גירוש כל היהודים מרצועות הגבול ברוחב של חמישים וירסטאות, אפילו הם — טוען אורשנסקי באחד ממאמריו ברות הליברליזם הקיצוני, המגנה כל התערבות

(22) „לולא היהודים המפוזרים בכל ביסרביה — כותב ה„דיין“ — היה צריך התמיד (הרוסי) לשכור לו מתורגמן מולדאבי“.

(23) „דיין“ גל' 1870, עמ' 820.

ממשלתית בחיי המסחר ורואה בחומות־המכס פגיעה בזכויות האזרח — מביאים בעצם תועלת לתושבים. בספקם להם סחורות בזול⁽²⁴⁾.
זו היתה הפרוגרמה של ה„דיין“ כלפי חוץ, והיא שיקפה את עלייתה של הבורגנות היהודית בשנים ההן, ביחוד בדרום רוסיה. סבור אני כי אליהו צ'יריקובר לא צדק בכתבו במאמרו על „היהודים במהפכה הרוסית“, כי „נציגיה של האינ־טלגנציה היהודית ברוסיה, כמו — — א. אורשנסקי — — ציפו לקבל את האמנסיפציה כחסד מגבוה, והציעו תמורתה טמיעה ונאמנות. הכנעה בלתי־מוגבלת של האוכלוסיה היהודית“⁽²⁵⁾. הטון במאמרו של אורשנסקי וחבריו ב„דיין“ לא היה קול מתחננים ומצפים לחסד, אלא קול ענות גבורה. היהודי המשכיל הרגיש וידע כי מביא הוא ברכה למדינה ותבע את זכויותיו ברמה. אין להבין טון זה מבלי להביא בחשבון, כי סופרי ה„דיין“ השלו את עצמם, שלאחר הריפורמות הגדולות במדינה יגיע תורם של היהודים. „רוח השויון הבלתי־מוגבל — כותב ל. סלונ־מסקי, איש קיוב — בה חזרות כל הריפורמות האחרונות של השלטון הנוכחי, מוסדות ה„זימסטבור“, התקנון העירוני ולבסוף חובת הצבא הכללית, שביטלה עקרונית את כל ההבדלים בין המעמדות, צריכה להביא בהכרח להכרת שויונם של כל הנתינים הרוסים. — — וכך מנבא לנו המהלך ההגיוני של כל התיקונים החדשים את פתרון השאלה היהודית בעתיד הקרוב, כתוצאה שאין להימנע ממנה מהרוח שבה חזרה המדיניות הפנימית של ממשלתנו“⁽²⁶⁾.

ד

כשם שהיה ה„דיין“ תוקפני כלפי חוץ, כן היתה גם גישתו לבעיותיה הפנימיות של יהדות רוסיה קיצונית. עמנואל סולוביצ'יק, עורכו של „ציון“ המתון שמונה שנים שנים לפני־כן, מצהיר מעל דפי ה„דיין“, כי „היהודים מכירים שהצלחתם בהתמזגות עם העם הרוסי“⁽²⁷⁾. הוא מסכים, כי „ביטול השלטון העצמי היהודי בצורת קהילות יהודיות מיוחדות, הוא תנאי הכרחי להתמזגותם האזרחית (של היהודים) עם כלל התושבים, אולם ביטולם של החוקים הקובעים שלטון עצמי לקהילות היהודיות חייב ללכת בד בבד עם ביטול כל החוקים המגבילים את היהודים“⁽²⁸⁾. אופייני הוא יחסו של ה„דיין“ לשפה ולספרות העברית מ. ל. לילינבלום, שבא לאודיסה בסוף 1869, העיד שמשכילי העיר „שונאים אותה (את „שפת עבר“) ואת סופריה וספריה, ואת כל הרוח הלאומית — תכלית שגויה“⁽²⁹⁾. לסופרי ה„דיין“ היה ברור כי „מיום שאיבדו היהודים את עצמאותם המדינית — אבד לשפה העברית כל ערך ממשי בחיים“⁽³⁰⁾. עורך ה„דיין“ — אורשנסקי — לא ידע קרוא עברית, ועוזרי, רובם חניכי ה„חדר“ לשעבר, זלזלו בספרות העברית החדשה.

(24) שם 1869, גל' 32, עמ' 523.

(25) א. צ'יריקובר, „היהודים בעתות מהפכה“ (ת”א תשי”ח), עמ' 149.

(26) „דיין“ 1870 גל' 50, עמ' 824, שמעות על ביטול ההגבלות לגבי היהודים באות ב„מכתבים מפטרבורג“ של א. לנדאו „דיין“ 1871, גל' 5, עמ' 74. כן מוקדש להן מאמר ראשי בגל' 6 לשנת 1871.

(27) „דיין“ 1869, גל' 6, עמ' 86.

(28) שם, גל' 8, עמ' 114.

(29) מכתבו של מל”ל ליליג מ־15.12.1869 „בחינות“ תשי”ז, חוב’ י”א, עמ' 42.

(30) „דיין“ 1869, גל' 3, עמ' 43.

ראש המומחים לעברית ולספרותה ב"דיין" היה א. א. קובנר, שהמשיך מעל דפי ה"דיין" את התקפתו הקשה על ה"ליטצראטור העברית" (31) בה החל במחקריו "חקר דבר" (1866). "התרבות העברית" — כותב קובנר ב"דיין" — אינה אלא דברי הבל ותו לא. — מספר לומדי העברית הולך ומתמעט מיום ליום. — לכתוב בה ספרי טבע, להוציא עתונים, לפתור בעיות חברה ולכתוב רומנים — כל זה אינו אלא תמימות יתירה. בין כל עמי תבל מתפתחת חכמת ישראל בשפות עמי אירופה, והדבר מובן — אנשים גדולים מוצאים, כי אין השפה העברית מספיקה לפיתוח מתשבותיהם. די להזכיר את הרמב"ם ואת משה מנדלסון" (32). "לא אחת ולא שתיים — כותב הוא במקום אחר (33) — תבענו את דעתנו נגד ספרות יהודית בשפה העברית העתיקה. — אילו היו כל הכשרונות שהסופרים היהודים מבזבזים על השפה העברית מוקדשים למחשבה ולמדע האירופאים — היתה דרגת השכלתם של היהודים עולה מעלה מעלה" (34).

דעה מתונה יותר הביע מנשה מרגלית, אף הוא טען, כי "השפה העברית צריכה לפנות את מקומה — לשפת המולדת", אולם נכון היה להודות כי העברית חייבת להשאיר "שפת בית-הספר והמדע בחוגים ובמקרים ידועים", אם כי "לא תוכל להתפתח לדרגת שפה חיה" (35).

אולם עם כל קיצוניותם ועם כל יחסם השלילי לערכיה הלאומיים של האומה היה גם לאנשי ה"דיין" רצון לשמור על משהו מהיחוד הישראלי. בימים ההם עלתה על הפרק בעית ביטולה של מערכת התינוך היהודית-ממשלתית. רוסיפיקאטורים קיצוניים מבין הרוסים (ואף מן היהודים) טענו, כי קיומם של מוסדות אלה מסייע לשמירת ההתבדלות היהודית, משען להשקפתם זו מצאי ב"ספר הקהל" של המשומד בראפמן, שטען, כי בתי-הספר הממשלתיים, לרבות בתי-המדרש לרבנים, אינם אלא תכסים ערמומי מטעם ה"קהל" היהודי, הרוצה להשתלט על היהודים בסיוע מנגנון הממשלה.

ה"דיין" יצא להגן על רשת חינוך זו, שהמשכילים השקיעו בה כוחות רבים יתלו בה תקוות לא מעטות. הוא מציין, כי מוסדות אלה עשו רבות למען הריסיפיקציה בקרב היהודים, ויחד עם זאת מתאונן הוא על מעמדם השפל של הלימודים היהודים בהם (36) ותולה את הקולר במורים היהודים, ששיטותיהם הבטלניות מביאות לכך ש"רגש של תעוב מתפתח בחניכי בתי-הספר אלה למקצועות היהודים" (37) בכל המאמרים האלה ניכר הרצון לראות בבתי-הספר היהודים-הממשלתיים, וביחוד בבתי המדרש לרבנים — בית-יצור לחכמת ישראל, נוסח מערב-אירופה, שייצרו תוכן חדש לרוח ישראל, בנוסח "הרוסים בני-דת-משה". יחסו של ה"דיין" לדת ישראל — הגרעין היחיד ביהדות שבקיומו הודי

31) הספרות העברית לפי ביטוי של קובנר, ר' למשל בראש מאמרו על "כנוי דוד" לד. מ. מיצקין, כל כתבי א. א. קובנר (ת"א תש"ן), עמ' 7.
32) א. א. קובנר, ביקורת על "אבות ובנים" לש"י אברמוביץ, "דיין" 1870, גל' 2.
33) מאמר של א. א. קובנר (בעילום שמו) על "עמק רפאים" למ. ל. לילינבלום, "דיין" 1870, גל' 25. ר' מכתבו של מל"ל ליל"ג מ-1870. 19.8.1870 ("בחינות" חשי"ז, חוב' י"א, עמ' 56) בו נמסר שם כותב המאמר.

34) "דיין" 1870, גל' 25, עמ' 417.

35) "דיין" 1869, גל' 5, עמ' 76.

36) שם, גל' 6, מגל' 12.

37) שם, גל' 6 וגל' 16.

עורכי העתון — הוא יחס רציני ביותר. כאשר המיר אחד ממורי בית-המדרש לרבנים בוילנה — משה הורביץ — את דתו, והשלטונות לא העבירוהו ממשרתו. מחזה על כך עמנואל סלוביצקי מעל דפי ה"דיין" מחזה נמרצת⁽³⁸⁾. מבחינה זו מעניין הפולמוס בענין תרגום התנ"ך לרוסית שהתחולל בפטרבורג ומצא זה רק על עמודי ה"דיין" באודיסה.

ה.

תרגום התנ"ך לרוסית נראה היה למשכילים הדוגלים בהתקרבות לעם הרוסי כצעד חשוב בדרך להשגת מטרתם. כלום לא הביא תרגום התנ"ך לגרמנית — למפנה תרבותי בחייהם של היהודים במרכז אירופה? עוד בשנת 1864 טען ה. ז. סלונמסקי, כי "יש צורך להוציא ספרי תפילה בתרגום רוסי — ולאט לאט אפשר להכניס את השימוש בשפה הרוסית גם בעת לימוד כתבי הקודש. — וכך תעבור כל הספרות היהודית לשפה הרוסית"⁽³⁹⁾. י. ל. גורדון כתב לחברת מרבי ההשכלה, כי האמצעי המהיר ביותר להפצת השפה הרוסית הוא "לתת ליהודים את התנ"ך בשפה הרוסית. שעה שקדושת הספר תביאם להתייחס אליו בכבוד ולא להימנע מלעין בו, הרי ידיעת התוכן תסייע להם להתגבר על הקושי הלשוני"⁽⁴⁰⁾. פר' דניאל חולסון המומר כתב בגלוי כי "תפקידו של תרגום זה — שהיהודים, בעזרת המקור הידוע להם פחות או יותר, ילמדו את השפה הרוסית"⁽⁴¹⁾.

שלטונות הכנסייה ברוסיה, שדבקו בתרגום הסלאבי העתיק של כתבי הקודש, אסרו את פרסומו של תרגום התנ"ך לרוסית, תרגום התורה לרוסית שנעשה על-ידי א. ל. מאנדלשטם והודפס בברלין ב-1862 נאסר במכירה ברוסיה. אולם בשנות 1868—1869 הוציא "הסינוד הקדוש" נוסח תרגום רוסי של התנ"ך, שאושר על ידו הותר לבוא בקהל בתחומי רוסיה. ועד "חברת מרבי ההשכלה" פנה אז אל השלטונות ובקש שירשו לו להוציא לאור תנ"ך רוסי ליהודים. שביסודו יהיה הנוסח הכנסייתי, בהשטות ובשינויים קלים, כדי להתאימו למקור העברי ולרוח ישראל, בין משכילי פטרבורג התהלכה השמועה, כי החלטה זו לפנות לסינוד הקדוש באה ביזמתו של חבר ועד החברה, הפרופסור המומר דניאל חולסון, שלקח חלק רב בתרגום התנ"ך לרוסית מטעם הכנסייה. חולסון, שהשתמד, לא לשם שמים, כמובן, אלא כדי לזכות בקתדרה לשפות שמיות באוניברסיטה בפטרבורג, גילה כל ימיו ענין בבני אמונתו הישנה, ולפי בקשתו נבחר בשנת 1867 לוועד "חברת מרבי ההשכלה". מציאותו של מומר בועד חברה יהודית נכבדה היתה מוזרה מאד. וביחוד רגוז על כך האינטלגנטים היהודים, שהשנאה למושמידים היתה קשה ומפעפעת בקרב רבים מהם אף יותר מאשר בין האורתודוקסים. המשכיל היהודי, שנשאר נאמן לעמו ולדתו, לא "החליף את הדינר" ושילם בעד יהדותו הן בקיצוץ זכויותיו האזרחיות והן בהגבלת התקדמותו במקצוע שבחר בו, הביט בבוז ובשנאה אל חברו שהתגבר על מכשולים אלה בדרך של צביעות ושל אונאת דעתן של הבריות. "חוגי האינטלגנציה היהודית בפטרבורג — כותב שאול

(38) שם, ג'ל' 20, עמ' 308.

(39) "קובלואצין" 1864, ג'ל' 64 (לפי ספרו הג'ל' של צ'ריקובר, עמ' 95).

(40) שם.

(41) מכתבו למערכת ה"דיין", "דיין" 1870, ג'ל' 18, עמ' 296.

גינצבורג — התייחסו לחולסון בביקורת רבה. היו ביניהם אנשים בעלי־שם, שטעמו יפה את טעם חוסר הזכויות היהודי. כך, למשל, לא קיבל אלכסנדר פאסובר את משרת הפרופסור שאליה הכין את עצמו ונאלץ לשמש כעורך־דין. ד"ר י. ל. קצנבלוט (כוקייב־יגל) נאלץ לעזוב את משרתו כרופא צבאי; נח באקסט לא קיבל קתדרה באוניברסיטה, אם כי היה מומחה לפיזיולוגיה וקנה לו שם בעולם המדע, — רבים אחרים מן האינטלגנציה היהודית שמעו לא פעם את ההצעה להמיר את דתם במחיר קאריירה, אולם דחוה בגאון. בהכירים בזכויותי המדעיות של חולסון, התייחסו בכזו לאישיותו, הם לא יכלו לסלוח לו את השתמדותו בשביל הקתדרה באוניברסיטה⁴².

בה בשעה שה"גבירים", ראשי המדברים ב"חברת מרבי השכלה" בימים ההם, ראו בהברותו של חולסון "מציאת כשרה", שהרי מי כמוהו יכול להשתל בפני שרים ואנשי־כנסיה לטובת היהודים⁴³, וביחוד זכרו לו לטובה את ספרו נגד עליית הדם (שהבארון גינצבורג שילם לו תמורתו טבין ותקילין), הרגישו האינטלגנטים יפה את הפגם ואת השקר, את אי־מוסריות ואת ההשפלה הכרוכים בישיבתו של המומר בעד ה"חברה", שהתיימרה לייצג את יהודי רוסיה כולה בפני שרים ואנשי־כנסיה לטובת היהודים⁴⁴, וביחוד זכרו לו לטובה את ספרו הסאה ועוררה את חמתם ואת רוגזם של המשכילים.

סופר ה"דיין" בפטרבורג, אדולף לנדאו, היה הראשון שהתעורר למלחמה בהחלטה זו. באחד מ"מכתביו מפטרבורג", שהיה משגרם דרך קבע למערכת ה"דיין", כתב לנדאו בסוף שנת 1869: "מתהלכות אצלנו שמעות מוזרות בנוסחאות שונות כאלו בקשה החברה, מהסינוד רשות להדפיס את התרגום הכנסייתי עם הנוסח העברי"⁴⁵, והוא תובע מן החברה שתברר את האמת שבשמעות אלה. במכתב יותר מאוחר ניסה לנדאו להסביר כי תרגום התנ"ך של ה"סינוד" אינו משובה ביותר⁴⁶. אולם טעמו האמיתי של לנדאו מתבלט בדברי הליצנות שהוא שם בפי אחד מזקני המשכילים בעיר: "כשהמלך תלמי רצה לתרגם את התורה לא סמך על חכמי אלכסנדריה, אלא הביא חכמים יהודים מארץ־ישראל, ועתה, כשדרוש ליהודים תרגום לתורתם, פונים הם אל זרים"⁴⁷. שוב אי־אפשר היה להצניע את החלטתו של הועד. גם מעל דפי העתונות הרוסית התפתח הפולמוס בענין זכותם של היהודים להוציא לאור את תרגום תורתם בנוסח משלהם. ה"מוסקובסקייה וידומוסטי" חיזוה את דעתו, כי אין לדרוש מן היהודים שישתמשו בתנ"ך של ה"סינוד" ולו אך מפני שתרגום זה נעשה שלא

42 ש. גינצבורג, "משומדים אין צארישן רוסלאנד", ניו־יארק 1946, עמ' 148—149.
43 ידוע המעשה במכתבו של אחד הרבנים לחולסון שישתדל בענין מסוים לפני השלטונות, ובו כתב הרב כביכול לחולסון, שעליו לעשות זאת, "כי לכך נוצרת" (לשון גופל על לשון — התנצרות). ועל כך השיב חולסון בנוסח התפלה: "עד שלא נוצרתי אינני כדאי, ועכשיו שנוצרתי — כאילו לא נוצרתי" (ר' א. דרואנוב, "ספר הבדיחה והחידוד", ת"א תרצ"ט, ח"ב, עמ' ק"ע). ספק אם יש בסיס ממשי למעשה זה, אולם היא מעידה על רצון ללמד סניגוריה ולהעמיד באור חיובי את המשומד, שעשה את מעשהו אך ורק מטעמי קאריירה.

44 "דיין" 1869, גל' 29.

45 שם, 1870, גל' 1, עמ' 11. לנדאו מצביע על שיבושים שונים בתרגום הרוסי, שמקורם בתרגום השבעים.

46 שם, עמ' 12.

בידי יהודים⁴⁷). וה"גוביה ורימיה" אף הוציא קול, כי "חברת מרבי ההשכלה" החליטה להעביר את היהודים על דתם⁴⁸, פרופסור הוולסון יצא מגדרו ושלח מכתב מלא חמה למערכת ה"דיין". הוא טען, כי מאחר שידוע, כי ה"סניוד" לא יאשר לעולם את הוצאתו לאור של תרגום יהודי לתנ"ך⁴⁹ (החליט הועד להסתפק בתרגום הכנסייתי בשונים מעטים. במכתב שני הכריז הפרופסור, כי אף על פי שיצא מגדר היהדות, הרי שכתתם ויגונם של בני עמו קרובים ללב, ומאחר שהוא מוצא, כי ההתפשטות התנ"ך הרוסי בין היהודים שלנו תהיה להם לברכה, אין הוא יכול לראות בשוויון נפש את ההתנגדות לתכנית זאת, וכאיש נוצרי ברור לו, כי הכנסייה, איננה יכולה ואיננה צריכה להוציא מידיה את הוצאתם לאור של ספרים חשובים כספר התנ"ך ולמסור זאת לאנשים פריטים, וביוחד לבני דת אחרת⁵⁰).

על דבריו אלה של המשומד, שדחק עצמו בחוסר-נימוס לרשות שאינה שלו, ענה לנדאו במכתב חריף למערכת⁵¹. הוא ציין כי לא הזכיר במכתביו את שמו של חוולסון, וכי התערבותו של זה בענין כה עדין יכולה רק להזיק לעצם הענין, "מר חוולסון — כותב לנדאו — עומד מתוך לגדר היהדות, והגנתו על ספר דת יהודי, המתורגם על-ידי לא יהודים, ונוסף על כך — על-ידי כוהני דת אחרת — תוכל רק לעורר השדות גדולים ביותר". לנדאו רואה בהתערבותו של הפרופסור בענין, "שעליו לעמוד בו מן הצד", חוסר טאקט, ובטענתו, כי הכנסייה אינה צריכה להתיר תרגום יהודי לתנ"ך רואה הוא מעין מלשינות ורמז לסינוד שלא יתיר הופעה של תרגום כזה.

כתוצאה ממאבק פובליציסטי זה בטל ענין הוצאת התרגום הכנסייתי של התנ"ך על ידי "חברת מרבי ההשכלה", וכעבור זמן מה הודיע חוולסון על התפטרותו מועד החברה, "משום רוב טרדותיו בלימודים"⁵². הממשלה נעתרה להרשות את הפצת תרגומו הרוסי של התנ"ך מאת א. ל. מאנדלשטם, וא. לנדאו קיבל ידיעה זו בהכרזה, כי "סוף סוף התגשמה שאיפתם של כל המסורים לענין התמזגות היהודים עם התושבים העיקריים"⁵³.

בויכוח זה על הוצאת תרגום התנ"ך באו לראשונה לכלל התמודדות גלירה על הנהלת עניני הציבור היהודי ברוסיה שני כוחות ציבוריים: מצד אחד — חוג ה"גבירים" ומשמשיהם בפטרבורג, שראו עצמם זה כמה עשרות שנים כשתלני היהדות הרוסית בפני השלטונות, ומצד שני — האינטלגנציה היהודית-רוסית הצעירה, שראתה זכות לעצמה לשמש בציגות ומנהיגות ליהודים ולהחליף את דרך השתלנות בדרך של מאבק ציבורי. ה"דיין" הוכיח עצמו כמכשיר יעיל במאבק זה והאינטלגנציה היהודית-רוסית חגגה את ניצחונה הציבורי הראשון.

47 לפי "דיין" 1870, גל' 10, עמ' 159. (50 שם, גל' 18, עמ' 296.

48 שם, עמ' 160. (51 שם, גל' 21, עמ' 353.

49 שם, גל' 14, עמ' 236.

52 י. רינוטל, "תולדות חברת מרבי ההשכלה" ח"א, עמ' 71 (ד"ר מאספת החברה מ-1870.15). ראוי להזכיר כי בשנת 1897 חזר פרופסור חוולסון והעלה הצעה, כי במחלקה המורחגת באוניברסיטה בפטרבורג, שהוא היה מנהלה, יקבלו הכשרתם רבנים מודרניים לקהילות ישראל. על הצעה זו התנהלה חליפת מכתבים בינו לבין מתנגדיו מעל דפי ה"ווסטווד" השבועי (ר', "ווסטווד" השבועי, גל' 1—8, 18, 19). אחד המתוכחים כתב לחוולסון, כי "כמשומד לא גאה לו להתערב בהכשרת רבנים לישראל" (גל' 8).

53 מכתבים מפטרבורג, "דיין" 1871, גל' 12, עמ' 181.

אדולף לנדאו, שלקח חלק נכבד בפולמוס עם פר' חוולסון, עתיד היה להיות בעשורת השנים שלאחר מכן אחד מראשי בניה וסופריה של העתונות היהודית-רוסית, כמייסדים ועורכים של ה"ייברסקאיה ביבליותיקה" (1871—1880) וה"ווסחוד" (1881—1899). לנדאו הצטרף לחבורת יוזמי ה"דיין" מראשיתה, ובגליון הראשון של העתון בא מכתב עידוד שלו אל עורכי ה"דיין", בו קרא להם "להאבק באנשי החושך, בבורים ובצבועים ונוסף לכך גם ב"שויון-הנפש הקטלני" — שהשתלט על רבים במחננו — מחנה היהודים-הרוסים המשכילים". הוא כתב על הצורך לעורר משכילים אלה "לשירות עמם, שאליו ישתייכו באורח פורמלי בלבד, מאחר שבשויון נפשם מסכנים הם את השכלת יהודי רוסיה, כמו אלה שניתקו כל קשר עם עמם, משום שדוגמאות מעין אלה מרחיקות את היהודים מן ההשכלה ומחזקות את הבערות ואת העמידה על מקום אחר" (54). לנדאו תובע מן המערכת שלא תעלים עיניה מחסרונות העם היהודי, אולם עליה לגלות גם את המאור שביהדות ולעמוד על כל אותם המומנטים ההיסטוריים בהם "שרתו היהודים שנהנו מחופש ומשויון זכויות שרות רב-ערך את האנושות כולה והיו רחוקים מרחק רב מאותה התבוללות שאויביהם מונים אותה בה", והעיקר — על העתון להוכיח, כי "האמנסיפציה של היהודים הכרחית לא רק לטובת היהודים, אלא אף לטובת עניניהן של הממשלה והחברה הרוסית כולה".

לנדאו הפך לאחד מעוזריו של ה"דיין", שימש נציגו של העתון בעיר הבירה (55) וכתבו המיוחד מפטרבורג. מכתביו של הנעשה בפטרבורג ובקהילה היהודית בעיר זו נתפרסמו לעתים קבועות ב"דיין" בחתימת כינויו "המביט" (Гамбетта) באביב 1870 ביקר לנדאו באודיסה, ואז כתב מאמר ארוך על "השקפת האדמיניסטרציה הרוסית על שאלת היהודים" (56).

במאמרו של לנדאו בולטת ההכרה בחשיבותה של קהילת פטרבורג ובערכה כקהילה המרכזית לכל יהודי רוסיה. היא תמך בחברו דוד פיינברג, שעמל רבות בשנים ההן (1858—1871) בארגון קהילת פטרבורג על יסודות מודרניים (57), אלא בעוד שפיינברג ראה בעשירי העיר היהודים את הגורם הראשון במעלה לארגון הקהילה, דגל לנדאו בשיתופם של חוגי האינטליגנציה בהנהלתה, וב"מכתבי הפטרבורגיים", שהופיעו ב"דיין", הוכיח את החברה היהודית בעיר-הבירה ש"אינה רוצה שינהלה אנשים אשר ברוב טפשיהם החליפו את הקריירה המסחרית הנוחה בקאריירה הקשה והבלתי-נוחה של איש-מדע" (58).

לנדאו ביקר מעל עמודי ה"דיין" את שיטתם המדינית של עשירי פטרבורג במאבקם למען זכויות בני-עמם, שהתבססה בעיקרה של תודלנות אישית. הוא גיסה להוכיח כי בקרב הפקידות הממשלתית בשלה ההכרה בהכרח להרחיב את זכויותיהם של היהודים. אולם השתדלנים הפטרבורגים ובראשם חברון גינצבורג מסתפקים בקטנות. "אפילו דעת הקהל הרוסית, במידה שהיא מוצאת את ביטחונה

(54) מכתבו של לנדאו לגליון ה"דיין" הראשון. המכתב נכתב ב־15.4.1869.
(55) זאת אפשר ללמוד מהערה ב"דאר המערכת" בסוף הגליון הראשון, בו מפנה המערכת את אחד מאנשי פטרבורג שפנה אליה, שימסור את החומר שבידו לידי א. לנדאו.
(56) המאמרים באו בגל' 11—18 של ה"דיין" לשנת 1870.
(57) ר' זכרונותיו של פיינברג ב"העבר", חוב' ד', עמ' 20—36.
(58) "דיין", 1869, גל' 24, עמ' 379.

בעתונות, תובעת למען היהודים, מתוך שיקול תועלתן של הממשלה והחברה הרוסית, הרבה יותר מאשר תובעים היהודים עצמם. עובדה זו ראויה לציון מיוחד משום שהיא מוכיחה איך פועלים לרעה חוקי האפליה והדיכוי על אפיים של המדינאים. הם הופכים אותם ליצורים שפלי רוח שאינם מעויזים לבקש לעצמם אפילו את אשר תובעים בשבילם אחרים; הם אינם מעויזים להכריז בקול עד כמה מפילים ומעליבים החוקים המיוחדים לא רק את היהודים, אלא גם את תושבי המדינה כולה⁵⁹). ובמכתב אחר כותב לנדאו: "היהודים שוכחים כי לא הרוטשילדיזם הביאו להם את האמנסיפציה, אלא הריסורים"⁶⁰).

לעומת עסקניה של היהדות הפטרבורגית מעלה לנדאו על נס את נציגי יהדות מערב-אירופה. שגילו עניין רב בגורל אחיהם שבמזרח, ביחוד לרגל הרעב הכבד בליטא בשנת 1869. שנים מהם, נרסיס לוין וליהמן, עברו אז ברוסיה בשליחות חברת "כלי-ישראל-חברים" לחקור את מצב אחיהם. "בה בשעה שאנו פה, בפטרבורג — כותב לנדאו — איננו רואים ואיננו רוצים לראות את הנעשה בקרבנות, שולחים אחינו במערב את ציריהם, כדי ללמוד בפרטיות את מצבנו ולמצוא אמצעים להקלת סבלותנו במדה האפשרית"⁶¹).

מכתביו החרפים של "המביט", שנשא חן בעיני קוראי העתון⁶², עוררו רוגז בין רבים מ"נכבדי" פטרבורג. על כך נוספו מאמרים אחרים בהם צוינה אדישותם של "פני" היהדות הרוסית לגורל ההמונים ודאגתם לשכבה דקה של עשירים ומשכילים. "מזבם הכללי של יהודי רוסיה — כתב ה"דיין" — לא ישתנה מכך שלכמה עשרות צעירים יוקל לתפוס משרות ציבוריות וממשלתיות"⁶³).

יש לשער כי חוגים אלה, וחברת מרבי ההשכלה, שהיתה בשנים ההן, נתונה להנהלתם, הפסיקו את התמיכה בעתון. יתר על-כן עשירי פטרבורג התעוררו לתמוך בזימתו של עורך "המליץ" א. צדרבוים, שהחל להוציא בראשית 1871 בפטרבורג שבועון יהודי רוסים בשם *Бестник Русских евреев*. עתון זה — כתב מוכיר "חברת מרבי ההשכלה" עמנואל לוין לברון ה. גינצבורג — יהיה עתונתו, וזאתאומרת עתונתם של האנשים הנאמנים וצלולי-המחשבה, אנו לא נעזו פנים בפני השלטונות, כמו בעלי ה"דיין"⁶⁴, החל מראשית 1871 החל עתונו של צדרבוים להופיע בפטרבורג, כשהוא מתחרה ב"דיין", ה"דיין" נהל פולמוס עוקצני וקטלני נגד צדרבוים, כשהוא מדגיש במיוחד את אי-הכשרתו של צדרבוים מפאת ידיעותיו הקלושות בשפה הרוסית לשמש עורך של עתון רוסי⁶⁵).

אולם יתכן כי ה"דיין" היה ממשיך בקיומו ומתגבר על מתחרהו, אילו לא אירע מאורע אחר שקרב את קיצו, והוא הפגרום באודיסה בפסחא 1871.

(59) שם, גל' 10, עמ' 157.

(60) שם, גל' 22, עמ' 347. גבריאל ריסר (1806—1863), מראשי הלוחמים לאמנסיפציה

של יהודי גרמניה. (61) שם, גל' 8, עמ' 127.

(62) וכן כותב לאחר 14 שנים גרשון באדאס (ג. גורביץ) ב"רשמותיו של פורש":

"המביט" הקסימו ב"מכתבים" שלו" ("ווסמוד" 1884, חוב' ה', עמ' 21).

(63) מאמר ראשי ב"דיין" 1869, גל' 8, עמ' 113.

(64) ספרו הגל' של א. צ'ריקובר, עמ' 90. על עזרת עשירי פטרבורג לצדרבוים

ר' מכתבו של מ. פרדור ליל"ג מ-25.10.70 (חוברת זו, עמ' 167).

(65) ר' למשל מאמרים ראשים ב"דיין" 1870, גל' 47, 1871, גל' 5.

אין לומר כי פרעות מסוג זה היו בגדר חידוש גמור באודיסה, למעשה מגיע לאודיסה תואר הלוצה הפרעות ביהודים בכל רוסיה. ביוני 1821 פרעו ביהודים היונים תושבי העיר. פרעות רציניות, בהם נהרגו שני יהודים, נפצעו עשרות רבות ורכוש רב נשדד — אירעו בפסחא 1859⁶⁶), ה"דיין" עצמו נאלץ להגיב בכל אחת משלוש שנות קיומו על מאורעות מעין אלה. בקיץ 1869 הוכר יהודים בחוצות אודיסה⁶⁷), ובסוף 1870 כותב א. לנדאו על "הפגנת איבה אנטי יהודית באודיסה" ומציין, כי הן הפכו ל"תופעה כרונית" בעיר, הוא אף שאל: "למי היוזמה במאורעות אלה החוזרים, כזכור לנו, מדי שנה בשנה?"⁶⁸).

החידוש במאורעות 1871 היה בהיקפם. המהומות נמשכו שלושה ימים, וכ־1400 יהודים נפגעו, וכונו או נשדדו. קשה מזה היה ליהודים יחסם של השלטונות שהתבטאו באדישות, שכיסתה בקושי על אהדתם לפורעים. א. ניקטנקו מוסר בימנו הידוע על מה שדובר בחוגי החברה והשלטונות בפטרבורג על הפרעות באודיסה. "קשה להבין — כותב הוא — את פעולתם, או מוטב לומר את חוסר פעולתה של האדמיניסטרציה המקומית, לא זו בלבד שלא דאגו למנוע את המהומות העממיות נגד היהודים — אלא נחננו להם להתלקח ולהפוך להתקוממות (бунт) אמיתית, שהשתוללה שלושה ימים תמימים והיתה כרוכה כמעט בכל מקום במעשי שוד. — קיים חשד, כי המשטרה המקומית לא פעלה במתכוון, מאחר ששרויה היא בריב עם בתי־הדין המקומיים. העמידה פנים כאילו הם שיתקו את שלטונה, וטענה כי משום כך נמנע מאנשי המשטרה מלנקוט באמצעים נמרצים"⁶⁹).

שבעתים קשה הית למשכילים היהודים יחסם של בני ה"חברה" הרוסית, שהאינטלגנטים היהודים שאפו כליך להתמזג עמהם. אלה יצאו בכרכות — לפי עדותו של א. אורשנסקי — לחוות במחזה הפרעות⁷⁰). ביחוד הרעיש את לבם של האינטלגנטים היהודים יחסה המוזר של העתונות הרוסית, העתונות הצוררת הכריזה בגלוי, כי "הניצול היהודי" הוא שגרם לפרעות באודיסה, וזו ה"ליברלית" כביכול, שיהודים לקחו חלק רב בפיתוחה, מלאה פיה מים ושתקה, משום שחששה, כנראה, שיצא לה שם כ"אזהבת יהודים". לאחר יותר משנה הזכיר א. לנדאו לעתונות הרוסית את חטא שתיקתה זו. "כאשר האספסוף שמתפרע, שיכור משוד ומגזל, הרס בתים באודיסה, היכה אנשים, השאיר מאות משפחות בלי קורת גג לראשם — מה עשיתם אז, אתם, מכווני דעת הקהל, אתם מורי העם? האם עלה בידכם לעמוד על הגובה? האם פניתם בזמן הנכון בדברי פיוס? האם ניסיתם להפיג את היצרים שהתפרצו בפניה אל העם? האם קראתם לאספסוף חסר־דעה: די לכם אנשים רוסים, אל תהפכו לחיות פרא. הרי אלה בני־אדם הם, אחיכם, ואותם

66) על פרעות אלה באו כתבות מפורטות ב Allgemeine Zeitung d. Judenstums וכן בעתון הליברלי "רוסקי ויטניק" (קטעים מסקירתו של עתון זה במאמרו של י. סוסיס יביריסקאיה סטארינה" 1914, עמ' 35—40).

67) "דיין" 1869 גל' 17, עמ' 259.

68) שם, 1870, גל' 43, עמ' 704.

69) А. В. Никитенко, Записки и дневник, СПб

1893 1. 1., стр. 264

— И. Оршанский, Евреи в России СПб 1872, стр. 157

שודדים אתם? הרי אלה אזרחים כמוכם, ועליהם מתנפלים אתם כחיות? לא, זאת לא עשייתם. במקום מילות הרגעה שרתם פה אחד, אתם העוסקים בבניית היום הבערות, עם האספסוף המשתולל והפרוע, ואין אני מדבר על הגולוס, זו תזיקית, המחליפה גוניה, של העתונות הרוסית, ולא עם המזדנבים אחרי במוסקבה ובפרובינציה, אלא אפילו על ה"פטרבורגסקיה ווידומוסטי" (17) (אשר זאת לא יסלה לו לעולם). במקום להשקיע את היצרים עוררתם אותם יותר ויותר, וכמעט וקראתם למסע מלחמה כללי נגד היהודים" (18).

מבוכה ויאוש השתדרו בין משכילי אודיסה, וביחוד קשה היה מצבם של אנשי ה"דיין". הנלהבים והקיצונים שבהם. בעצם ימי הפרעות היה עליהם לחנות במראה העיר המשתוללת, והפורעים לא פסחו אף עליהם ורגמו באבנים את משרדי המערכת, שעובדיה נאלצו להסתתר בחדרים האחוריים (19). הצנזורה אסרה על העתון לכתוב על הפרעות, "דינו רפו" (20) — מספר בזכרונותיו אחד מעוזרי המערכת, מיכאל קוליסר, שהיה לאחר זמן לאחד מראשי האינטלגנציה היהודית-רוסית. "קרוב לשלושה שבועות חלפו — כתב ה"דיין" — מאז אירעי באודיסה מאורעות שעוד לא נשמעו כמוהם, ועמודי עתונתם של רוסיה ושל אירופה מלאים את תאוריהם, בה בשעה שבעתוננו — כלי ביטויים של יהודי רוסיה — החייב לבטא את צרכיהם, שאיפותיהם, שמחתם ואבלם — לא נזכר המאורעות כלל וכלל" (21). רק בדרך רמז יכול היה ה"דיין" להודיע לקוראיו, כי שתיקה זו נגזרה עליו מטעם השלטונות, כדי שלא לעורר את הניגודים בין העדות.

אליהו אורשנסקי ומנשה מרגלית ועמהם עורך-הדין אלכסנדר פאסובר ניסו לפעול בדרך אחרת, הם רצו לארגן את יהודי אודיסה למאבק משפטי בצוריהם, לתבוע לדין את המשתתפים ואת האחראים לפרעות. אולם יהודי אודיסה בחרו לעבור בשתיקה על עלבונם. מחקר עובדתי-סטטיסטי על הפרעות נערך על-ידי קבוצת משכילים זו, אף נשלח למערכות כמה עתונים ליברליים, אלא שלא זכה להופיע בהם "מטעם צנזורה או מטעמים אחרים" (22).

באיריה זו לא הרגישו אורשנסקי וחבריו כל אפשרות לפעולה, וב-8 ביוני 1871 הודיעו על הפסקת עתונם. "הגענו כולנו לכלל הכרה — כותב בזכרונותיו א. קוליסר — כי השאלה היהודית היא בעצם — שאלת התפתחות התרבות הכללית וההומאנית, ומכאן שהיהודים — פובליציסטים וסופרים — חייבים לקחת

(71) מראשי העתונות הליברלית ברוסיה.

(72) א. לנדאו, Вечно новый вопрос "ייברסקאיה ביבליותיקה", כרך ג.

עמ' 419.

(73) ר' מ. מרגלית — מאמרו על אורשנסקי ב. "ווסחוד", 1901, חוב' 1, עמ' 6.

(74) זכרונותיו של מ. קוליסר, "ווסחוד" השבועי 1900, גל' 91, עמ' 29.

(75) "דיין", 16.4.1871.

(76) זכרונותיו הנ"ל של קוליסר, עמ' 30. קוליסר מזכיר את העתון "ויסטניק ייברופי". דריאנוב בספרו "פינסקר וזמנו" (עמ' 99) מזכיר את ה"אויטיצ'סטכנייה ואפיסקי". כן מספר מנשה מרגלית במאמרו על "שאלת היהודים בכללותה ובפרטיה" על "אחד מהלכי בראלים ביותר בירחוני רוסיה" ש"הסכים לאחר רוב תחנונים לתת מקום למאמר מקיף על הפרעות האלה, והוא כבר סודר בפרט ולפתע החליטה המערכת, לפי דרישת אחד מחבריה החרוצים, לפרק את הסדר ולהסיל ויטו על מאמר זה" ("ווסחוד", 1881, חוב' א', עמ' 26). במאמרו על הפרעות בירחון "ייברויסקי מיר" (1911) מציין מרגלית את שם העתון ("אויטיצ'סטכנייה ואפיסקי") ואת שם חבר המערכת שגרס לפסילת המאמר ("יליסיב").

חלק בעבודה התרבותית הכללית ולעבוד, יחד עם זאת, לטובת היהדות" (77) על מנת להגשים רעיון זה קנה אורנשטיין בשותפות עם העתונאי הליבראלי אוסטריאלוב את העתון „גובויה ורימיה" (78) והפכוהו לעתון מתקדם. אורנשטיין כתב בו מאמרים להגנת בנייה הכתות הרוסיות הנרדפות. בדרך זו רצו משכילים אלה להאבק בעקיפין בשנאת ישראל ולהביא שחרור ליהודי-רוסיה בתוך כל עממיה הרבים (79).

בכך בא לסיומו נסיון נוסף להקים עתון יהודי-רוסי בעל שער קומה, שילחם את מלחמותיה של יהדות רוסיה, ה„דיין" ציין שלב נוסף בהתפתחותה של עתונות זו, והיה אופייני לתקופה שבה הגיעו תקוותיהם של המשכילים ביהדות רוסיה לקבל אמנטיפציה מהירה — לשיאן, הוא אף היווה שלב בהתפתחותה של האיגוד סלגנציה היהודית-רוסית במאבקה לכבוש לה מקום בהנהגתה הציבורית-מדינית של יהדות רוסיה. הוא סלל את הדרך לעתונות היהודית-רוסית, שמרכזו עבר מאודיסה לפטרבורג ושהפכה בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה העשרים לגורם חשוב בחייה הציבוריים והתרבותיים של היהדות הרוסית.

(77) „ווסחוד" (השבועי) 1900, גל' 91, עמ' 30.

(78) ר' מכתבו המעניין של אורנשטיין לליבאנדה מ־15.12.1871 {„ייבריסקאיה ביבלייר תיקה", כרך X, עמ' 10}. בו הוא כותב בין השאר: „בימים הראשונים מוטב לא לנגוע ככל האפשר בשאלה היהודית. — לידידיך הרוסים מוטב שלא חספר על כוונותינו המיוחדות — שאם לא כן יכריזו עלינו כעל „עתון יהודי" ונאבד חלק ניכר מהשפעתנו". עוד בשנת 1875 היה ה„גובויה ורימיה", שעברו לרשות הסופר היהודי יוסף נוטוביטש, „העתון היחיד לעיתעתה הנותן ברצון ליהודים אפשרות להאבק בפומבי עם אויבים ומעלילים" (מכתבו של ג. בגרוב לליבנדה מ־9.7.1875, שם, עמ' 13).

(79) על תכנית דומה שנתעוררה בחוגי ה„גבירים" בפטרבורג ב־1882, לכבוש את העתונות שתעמוד לצד היהודים, היינו לייסד מכתבי־עתים מיוחדים ונכבדים, כדי שיוכלו על ידם להמליץ תמיד על היהודים, להגן עליהם ולהוכיח בראיות ברורות שהיהודים מביאים תועלת למדינה — מספר בזכרונותיו י. ליפשיץ („זכרון יעקב" ח"ג, עמ' 96). מיכאל קולישר ייסד לשם מאבק ב„קובליאנין" האנטישמי עתון ליברלי בשם „זאריא", שיצא לאור בקיוב בשנות 1880—1886.

מאה שנה להולדת ש. אנ-סקי

מתולדותיו

בין הדמויות היקרות שפעלו ביהדות רוסיה בדור האחרון לפני שקיעתה ימנה שלמה זנביל רפפורט, המכונה ש. אנ-סקי, שאנו מעלים את זכרו בחוברת זו של „העבר“ למלאת מאה שנה להולדתו בויטבסק.

מפותלת ועקלקלה היתה דרך חייו של ש. אנ-סקי. תחילתה בבית הוריי יהודים בעלי-בתים, חרדים על דתם ועמלים לפרנס את בני משפחתם. ראשית חינוכו בחדר ובקלויז — על הגמרא ומפרשיה. בגיל הנוער נתפס להשפעתה של ההשכלה העברית, הגה ב.פ. סמולנסקין וי. ל. גורדון והעריץ את „חטאות נעורים“ למ. ל. לילינבלום. בהשפעתה של ספרות זו הפך לאפיקורוס, למד רוסית, ובן 18 עזב את בית אמו לחפיץ השכלה בעירה ליווינה הנדחת, ולאחר שנאלץ לעזוב אותה מחמת התנגדותם של החרדים לדת לפעולתו — עבר אנ-סקי לדוינסק, ושם שקע בספרות הרוסית הרדיקלית, ובעקבות המהפכנים הרוסים יצא אל העם הרוסי. באו שנות נדודים ארוכות בכפרים שבלב רוסיה המרכזית, באזור המכרות של הדוניץ ובפרברי העוני של הכרכים הרוסים. אנ-סקי חי עם המוני העם הרוסי כאחד משלהם, הפיץ ביניהם דעת בשעורים ובהרצאות, כשהוא ידע לקנות את ליבם על אף מוצאו היהודי. על יסוד הסתכלותו בהמונים אלה כתב אנ-סקי את סיפוריו ואת מחקריו ברוח ה„נארודניקים“ וב־1892 יצא לאירוסה המערבית, ובמשך 16 שנים (1894—1910) ישב בפאריס ושימש מזכירו של מנהיגם הרוחני של הסוציאליסטים העממיים פ. לאברוב.

בהשפעת בן-עירו וחרבו מנוער זיטלובסקי החל אנ-סקי להתעניין שוב בגורלו של העם היהודי. ראשית דרכו בחזרה אל עמו התבטאה בכתיבת ספורים ברוסית על חיי היהודים. לאחר מכן החל לכתוב שירים וסיפורים באידיש. באחד השלבים של חזרתו זאת כתב את הימנון ה„בונד“ „די שבועה“, בו ניסה להעמיד את ה„בונד“ כתחליף לארץ-ישראל ולכל הערכים הלאומיים הכרוכים בה. אולם במהרה עבר אנ-סקי שלב זה של לאומיות מימית ודלילה נוסח ה„בונד“. הוא נמשך אל היצירה היהודית העממית ואל הפולקלור היהודי. בעזרת משפחת הבארון גינזבורג ארגן אנ-סקי בשנות 1912—1914 „משלחת מדעית לאיסוף מוצגי הפולקלור היהודי“. בראש משלחת זו* עבר אנ-סקי בששים וששה יישובים יהודים בוואלין ובפודוליה, אסף מאות מוצגים ורשם ספורים, מעשיות-עם, שירים, ניגונים. החומר שנאסף רוכז בפסטרבורג על מנת שישמש יסוד למוזיאון לפולקלור יהודי, כן הוציאה המשלחת חלק ראשון של הספר „דאס יידישע עטנאגראַפישע פראגראַם“ (פסטרבורג, 1915), שבו באו הוראות לחוקרי הפולקלור היהודי ו־2037 שאלות המקיפות את כל עולמו של אדם מישראל — מלידתו ועד מותו.

* במשלחת השתתפו בזמנים שונים המוסיקאים יואל אנגל וקיסלהוף, הצייר שלמה יוזובין והצעירים שמואל שראייר (שרירא) ויצחק פיקנצ'ר (גוראריה).

באה המלחמה העולמית הראשונה ואנ"סקי הצטרף בכל חום נפשו לעבודה הסיוע לקרבנות המלחמה היהודים. הוא יצא בשליחות "חברת הסיוע היהודית" לאזורי החזית והגיש עזרה ככל אשר יכול לפליטים, ליתומים, לחולים, פצועים ורעבים. פעמים רבות נעזר בקשריו עם עסקנים ציבוריים מבין הרוסים. את אשר ראה בימים ההם תאר בספרו "דער יידישער חורבן פון פוילן, גאליציע און בוקאווינא" (יצא לאור גם בעברית בתרגומו של ש. ל. ציטרון).

בשנות המלחמה התקרב אנ"סקי לרעיון הציוני, בראותו בציונות את אחד הגילויים הכבירים של חיוניות העם העברי. הוא היה בין המעטים בציבוריות היהודית והציונית שתמך ברעיון הגדודים העברים שיצאו לכבוש את ארץ ישראל למען העם היהודי, אף יסד יחד עם י. טרומפלדור ופ. רוטנברג "קבוצה לאומית" סוציאליסטית של שוחרי ארץ-ישראל, כן התעוררה בלב אנ"סקי האמונה הדתית, הוא השתתף ברצון בתפילות ובטכסים דתיים ונראה היה כאילו חזר הוא לימי נעוריו בבית אבא בויטבסק.

בעצם ימי המלחמה כתב אנ"סקי את מחזהו "הדיבוק" שבו באה לכלל ביטוי חשפעת הפולקלור היהודי שנתגלה לפניו בסיוריו בדרום רוסיה. הרבה השתדל אנ"סקי שתיאטרון רוסי בעל רמה יעלה את מחזהו על הבמה, אולם לא זכה לכך, ורק לאחר מותו הוצג המחזה על ידי "הלחקה הוילנאית" (ר' מאמרו של ווייכרט בחוברת זו) ולאחר מכן על-ידי "הבימה" המוסקבאית.

עם התגברות המשטר הסוביטי נאלץ אנ"סקי לעזוב את רוסיה. הוא עבר לז'ילנה וממנה — חולה ורצוף — למקום המרפא אוטווצק ע"י וארשה.

בל' בחשוון תרפ"א (8.11.1920) נפטר אנ"סקי בוארשה, המונים ליווהו לקברו. שנחבז סמוך לקברותיהם של י. ל. פרץ ויעקב דינזון.

בתולדות התרבות היהודית שמור מקומו של אנ"סקי כאחד ממניחי היסוד לאתגורפיה ולמחקר הפולקלור היהודי במזרח-אירופה וכמחבר "הדיבוק", שהפך לאחד המחזות הקלאסיים של הריפירטואר הלאומי שלנו.

המערכת

ח. חוזה יהודי ישיש

א

עם סמיון אקמוביטש אנ־סקי נפגשתי פעמים רבות בשנות לימודי בבר (שוויצריה). אנ־סקי היה בא תכופות מג'נבה לברן, ולעתים התגורר שם כמה שבועות. בברן התגורר ידידו הקרוב וחברו למפלגת הסוציאליזם-רובולוצי (ס.ר.) ד"ר חיים זיטלובסקי. אנ־סקי הרצה לעתים בחוג הס"רים הנאות פומביות על נושאים סוציאליסטיים מהפכניים. בין הס"רים לבין הסוציאלידים הייתה התנהל אז מאבק אידיאולוגי חריף. ומפעם לפעם היו מנהיגי הס"ד אנהיגים הס"רים מרצים בפני המושבה הרוסית הגדולה בברן (שהיתה מורכבת 80-90 אחוז מנוער יהודי לומד באוניברסיטאות) על מרכסיותם, סוציאליזם, קפיטליזם, הבעיה האגררית, וכו'. פעם או שתיים הופיע גם אנ־סקי בהרצאה על בעיה האכרים. אולם לעתים תכופות ראינו את אנ־סקי בין חוגי הנוער של לנו, חוגי הסטודנטים היהודים הלאומיים, הנוער הציוני. הוא היה בא למסך הסטודנטים היהודית שלנו, ישב, שוחח. בא לנשפין ולהרצאתנו. הרגשנו "גאורדובולין" רוסית זה, שבסיסית ה"הליכה על העם" יצא אל הכפר הרוסי, האכר הרוסי, להשכיל, ללמד, "לזרוע דעת ואור", להאבק באפלת הדורות ובעבודות, כי אנ־סקי זה, אחד ממנהיגי הס"רים, קרוב הוא לנו בנפשו, ככר־משפחה אינטימי.

בא לברן כאורח, האגודה היהודית האקדמאית" הסופר היהודי-רוסי הנודע מ. בן־עמי, שהתישב לאחר פרעות 1905 בג'נבה, בה התגוררו אז גם מנדלי מוכר ספרים ושלום־עליכם. בנשף שנערך לכבודו הקריא בן־עמי מספוריו האחרונים. אנ־סקי נוכח אף הוא בנשף. עם סיום ההקראות נשארנו, כעשרה שנים־עשר סטודנטים, בבית־הקפה עם בן־עמי, אנ־סקי הצטרף אלינו. קדמנו בברכה את פני בן־עמי, הוא ענה לנו בנאום קצר. דבר על סבלו של ההמן היהודי, על נסיונותיו וחיותיו הקשים. בן־עמי נשא תמיד בליבו כעין מרירות, כעין פחד נפשי. אולם אנ־סקי הכניס למסיבה ערנות וחיוניות, הוא דיבר על סיפוריו של בן־עמי, על ההווה של ההמונים היהודים, על העתיד היהודית, על היהדות הפטריארכלית ועולמה הרוחני העשיר.

הקשבנו לאנ־סקי בנשימה עצורה. הקשבנו והסתכלנו בעינים שוקקות בפני "גאורדובולין" ומהפכן רוסי זה. לרגעים הגיע אנ־סקי בדבריו לפתוס מפתיע. אנ־סקי סיים, הסתכלנו כולנו בחיבה עליו. הוא חימם את כולנו בחום נשמתו.

חייד בשמחה גם בן־עמי. בלחצו בידידות את ידו של אנ־סקי אמר: "אתה, אנ־סקי, הנך בתוך נפשך יהודי אמיתי בן הדור הישן עם כל היותיו ואמונותיו."

בקיץ 1905 התגוררתי בכפר קלארן-סיר-מונטרה על חוף אגם ג'נבה. פעם לעת בוקר, בטיילי בכפר, פגשתי בש. אנ'סקי, ברכנו איש את רעהו בחמימות. "עזור לי, קאופמן — אמר לי — למצוא לי חדר, משוטט אני זה כשעתים בכפר, הולך מבית לבית ואיני מוצא חדר. אני זקוק לחדר רק לשלושה ימים, ברצוני לנוח שלושה ימים, יותר מזה לא אוכל, ובית-מלון — לא לפי כיסי הוא. והיכן מתגורר אתה? אולי יש אצלך פינה כלשהיא?" הלכנו יחד אל דירתה, אצל בעלת הבית שלי לא היו חדרים פנוים, התגוררתי בחדר אחד עם חבר בן-עירי, אף הוא סטודנט. בהדרגה מטה וספה, וחדר-כניסה מיוחדת מן החדר.

— ואם — "כמנהג הסטודנטים" — נתגורר שלושתנו יחד במשך שלושת הימים? מה דעתך על כך, קאופמן? הנה אני אשכב על זו הספה? — שאל אנ'סקי. — בבקשה ממך, סימיון אקימוביטש! מאד נשמח לקבל פניך.

שלושה ימים התגוררנו באותו חדר וכל הזמן היינו יחד. ארבעתנו (ש. אנ'סקי, שנינו וסטודנטית אחת) ערכנו טיולים בסביבה, עלינו על הגבעות, בקרנו בטירת שיליון, שטנו על פני אגם ג'נבה, נסענו לעמק רון ובכל מקום היה אנ'סקי, כמובן, מורה-דרך לנו. הוא ידע את הכל, את כל האגדות, המסורות הקשורות עם המקום. ואיך ידע לספר על טירת שיליון ועל אסיר שיליון!

אולם ביחוד חיים בזכרוני הערבים שבלינו יחדיו, שיחותיו של אנ'סקי סיפוריו מחיי היהודים, מן העבר היהודי. הוא דיבר במין התלהבות דתית על אלה היכולים להתרומם לפסגות לימוד התורה ולרדת למעמקים עטופי הסוד של נפש המוני העם. אפשר היה לחוש בעין את אהבתו העזה לעם, לעברו, הרגשנו את הגעגועים הלאומיים שהיו צפונים בו. הוא סיפר לנו על אלה שהקריבו נפשם על קידוש השם.

— האם יודעים אתם על אלה גדולי הרוח, מקדשי השם? ובשקט, כדובר אל עצמו, אמר אנ'סקי: "יתכן ובאמת שמעו את קול ד' דובר אליהם!"

— ואחם, קינדערלאך, האם ראיתם יהודים כאלה, אמיתיים, חסידים, האם יודעים אתם מה פירושה של "מסירות נפש"? (לא ידעתי אז שאנ'סקי כתב זמן מה לפני כן את סיפורו "מסירות נפש").

ספרתי לאנ'סקי שמוצאי הוא ממשפחת "אדמו"ר הוקן", הרב מלאדי, ממשפחה חסידית פטריארכאלית, כי עוד בהיותו ילד, לומד בגימנסיה, הביאה אותי סבתא לרבי מליובאביטש ולרבי מקאפיט, שברכוני, ונתנו לי קמיע, על מנת שאהיה "יהודי טוב ונאמן". בילדותי התגוררתי שבוע ימים בבית דודי הרב שניאורסון, השתתפתי בסעודה חסידית, שמעתי תורת חסידים, שירי חסידים, שרתי יחד עם החסידים את "נגונו של הרבי".

אנ'סקי שמע אותי ברוב ענין ושאל: "והיכן אותו הקמיע שנתן לך הרבי?" ואנ'סקי החל לחקור אותי במפורט על כל מה שראיתי ושמעתי בבית רבי, וכל אותו ערב שר אנ'סקי שירי חסידים, שר בחציקול, ברגש, הורגש שנפשו היא המשוררת, שכל קרביו מתרוננים, כתפילה צלצלה שירתו.

ופעם לאחר שסיפר אגדה חסידית יפה, אמר ביסקט לאחר רגע של הפסקה, כאילו נתמלט הדבר מקרב נפשו: "כמה קשה לחיות בין שני עולמות! הלב נקרע לגזרים..."

מה רבה היחה אהבתו של אנ־סקי אל עמו. כמה אהב עולם זה העסוק בערפל של רומנטיות, שממנו יצא הוא עצמו ושממקורו שאב תמיד. הוא סיפר פעם על בית המדרש הישן, בית מדרש בעוריו, צייר את צללי העבר ומסורותיו. התפעל מהשירה של החיים ההם ואמר: „מה איתנות עדיין חומותיו של העם היהודי!“

לא פעם נזכרתי באנ־סקי, בשלושת הימים שבילינו תחת גג אחד. אולם בהערצה מיוחדת וזכרתי את שמו, הכרתי והרגשתי את אותו אנ־סקי משנת 1905 שמסר בקסם כה רב את אגדות עם יהודיות ושר מעומק הנפש מגנינות חסידים. כאשר בנובמבר 1917, לאחר פרסום הצהרת בלפור, קראתי את המברק ששלח אנ־סקי למרכז ההסתדרות הציונית בפטרבורג.

אנ־סקי כתב: „תוך התלהבות דתית עמוקה קיבלתי את הבשורה הגדולה על ראשית התגשמותם של החזון והתפילה בנות אלפים שנה של העם היהודי. ברוך יהיה עמנו — המעונה הנצחי, ברוכה תהיה מולדתנו הקדושה ורבת הסבל. תהי נא פגישתם רבת אורים, ותהי בריתם החדשה — פוריה ומבורכת.“

ג

ב־1906, בנשף אגודת מפלגת הס־ר בברן הוצג מחזהו של הסופר הרוסי ייבגני ציריקוב „היהודים“, שעשה לא מעט רעש בימים ההם. אנ־סקי לקח חלק בהצגה. הוא מילא את תפקידו של האב הזקן, השען לייזר. אנ־סקי שיחק בלי אפידור, הוא מסר בלבביות כזו את הרגשותיו, את הטרגדיה ואת הפסיכולוגיה של יהודי, של האב היהודי לייזר, ראיתי אז את אנ־סקי על הבמה ב־Cate des Alpes. ראיתי והרגשתי כמה מתייסרת נפשו של אנ־סקי, מתייסרת תוך שתיקה.

ד

ב־1904 נפגשתי עם אנ־סקי בבית פרטי בשעת „שתיית קפה של שעה ארבע“ (Vjerly — אצל השוייצרים), חוץ מבעלי־הבית היינו שלושה — ד־ר חיים וייצמן, ש. אנ־סקי ואני, בימים ההם סטודנט צעיר. היה סופה של שנת 1904, בין הקונגרס הששי לבין השביעי. בעולם הציוני התחולל אז מאבק מר בבעית אוגנדה. בין הסטודנטים הציונים בברן — אספות בלי קץ, הרצאות, ויכוחים. „בעית אוגנדה“ העסיקה את כולם. וטבעי הדבר שגם סביב כוס הקפה החלה שיחה על אוגנדה, וביחוד לאחר שיום־יומים לפני כן הופיע חיים וייצמן בהרצאה על נושא זה. ולשם כך בא בעצם לברן.

ש. אנ־סקי אומר: „לעתים קרובות קורה הדבר, כך היא הפסיכולוגיה האנושית, כאשר מתקרבים למטרה הנכספת, כאשר המטרה מתגשמת — נרתע אתה. השגת המטרה מפחידה אותך. האנשים מוקירים רק את ההזיה, הם אוהבים את הויתם. ואף אתם אינכם אלא הויתם.“

ה. וייצמן: לא, אנ־סקי, אין אתה צודק. אין אנו מפחדים מן המטרה. לא נפחד גם מהתגשמותה. אולם אוגנדה — אינה מטרתנו. אין אנו הויתם על אוגנדה. לא אוגנדה היא מטרתנו. מטרתנו — ציון, ולמטרה זו פנינו. ואותה — נשיג.

אנ־סקי: אולם ציון — הרי זו רק הזיה, הזיה שאין להגשימה. וכאן — משהו ממשי, פינה לעם האומלל.

ת. וייצמן: כן, אנסקי, הויה. אולם אענה לך בדבריו של הרצל: כל המעשים הגדולים החילתם בהויות.
 אנסקי: אני, וייצמן, איני מאמין בהויה של ציון. אתם מצפים לנס. כן, יתכן וטוב להאמין בנס זה, ונחוצה להאמין בו... נו, ואם אמונה זו חסרה? — אמר אנסקי בעצב.
 ת. וייצמן: אולם נס זה הכרחי. זוהי האמת של חיינו, ונס זה יבצע העם היהודי, רצונו יבצע את הנס, ויתכן, אנסקי, שנראה זאת במו עינינו.
 ואנסקי רק אמר, אמר בעצב באידיש:
 — וויצמאן, ווו נעמט מען דעם גלויבן?
 והוא זכה לראות בראשיתו של אותו נס. ושלשה חדשים לפני מותו כתב אנסקי, והוא יושב אז באוטובוסק (ליד וארשה) את שירו „דאס נייע ליד“, את שירתו החדשה. היה זה שירו האחרון של ש. אנסקי.

דאס נייע ליד

געוויימעט פרידע און לייב יפה

און פלוצלונג אַ וואונדער, ס'טרעפט זיך גאַר זעלטן;
 עס טראַגט זיך אַ בשורה פון מעכטיקע וועלטן;
 „ישראל! ערוועק זיך! צו דיינע געצעלטן!“
 דיין נחלה וועט ווערן פאַרזייט!

אין שטח פון אידישן גלות דעם ברייטן
 עס פלאַטערן פאַנען און שאלן טרוממען,
 און עס הויבן אַן פלאַצן פון גלות די קייטן —
 אַ פאַלק איז צום אויפלעבן גרייט!

עס ציען זיך אידן פון נאָענט, פון ווייטן,
 עס איילן חלוצים פון אַלע פיר זייטן
 צונויפקניפן ווידער מיט ביבלישע צייטן
 די אידישע גאַלדענע קייטן.

עס זיינען אין אַנפאַנג געווען נאָר חלומות,
 חלומות —
 פון העלדישע מעשים, פון הייליקע מקומות,
 תפילות —
 אויף טרוינטער קהילות.

צוגאסן זיך האָבן די תפילות אין טרערן,
 אין טרערן —
 אין צארטע אין קלאַרע, ווי לויטערע שטערן.
 עס האָבן די טרערן געשאַפן פאַרלאַנגען;
 פאַרלאַנגען, —
 צו אויפלעבן צייטן, וואָס זיינען פאַרגאַנגען.

אויסגעשמידט האבן פארלאנגען א ווילן.

א ווילן —

וואס שטעלט זיך ווייט־גרייפנדע ריזיקע צילן.

א מעכטיקער ווילן וועט וואונדער באשאפן.

באשאפן —

פון מדבר א לוסט־לאנד, און העלדן — פון שקלאפן¹).

זו שירתו האחרונה של אנ־סקי, דברו האחרון. בצלול השמחה של בשורת החרות. שחיה תמיד בלבנו „התחשל רצון אדיר, עושה נפלאות, המדבר יהפך לארץ פורחת, העבדים — לגיבורים“.

* תרגום מלולי של השיר בפרוזה: שיר חדש, מוקדש לפרידה וליב יפה.
ופתע קם פלא, קורה נדירות; נשאת בשורה מעולמות גבורה; ישראל! עורה, שוב לאהליך! נחלתך תורע שוב!
במרחב הגלות היהודית מתנוססים דגלים, מריעות חצוצרות, ומתחילים להישבר כבלי הגלות, העם נכון לתחיה!
נמשכים יהודים מקרוב, מרחוק, חשים חלוצים מארבע פינות לחרש את הגשר עם ימי המקרא, עם שרשרת הזהב.
בראשונה היו רק חלומות, חלומות, על מעשי גבורה ומקומות קודש, החלומות נרקמו לתפלות, לתפלות, לאלפי שנה, לאלפי קהילות.
והתפלות הפכו לדמעות, דמעות בהירות ככוכבי שמים, והדמעות יצרו שאיפות, שאיפות, להחיות עתים אשר חלפו.
השאיפות חישלו רצון, רצון, השואף למטרות רחוקות, רחוקות, רצון עו ייצור פלאות, פלאות, יהפוך מדבר לארץ חמדה, יהפוך עבדים לבני חורין.
השיר תורגם בשעתו על־ידי א. סולודר והובא בספרו של ל. יפה „תקופות“, ת"א תש"ח, עמ' 259—260.

זכרונות על ש. אנ־סקי

א

היכרתי את סימיון אקימוביטש אנ־סקי רק בשנות חייו האחרונות, בימים הקשים של מלחמת העולם הראשונה וראשית המהפכה הרוסית. הוא התגורר אז, כמוני, בפטרבורג, פטרוגראד — בימים ההם, אולם לעתים תכופות היה נוסע, לעתים בענייני „הועד היהודי לעזרת קרבנות המלחמה“ („יאקופו“), ולעתים לשם משא־ומתן עם „התיאטרון האמנותי המוסקבאי“ לרגל הצגת הנוסח הרוסי של מחזהו החדש „הדיבוק“, כשהוא כורך זאת בהוצאות וטיפולים בענין הוצאת הקובץ שלו על גליציה. ממקומות שונים היה שולח לי לעתים תכופות מכתבים מפורטים, שאת רובם עלה בידי לשמור. כן זוכרת אני את פגישותינו, את סיפוריו על העבר, את תגובותיו על המאורעות השוטפים, את טיולינו בעיר ואת הביקורים בבתי ידידיו, מערמת עליים שהצהיבו, הכתובים בכתב־יד זעיר, ומקטעי זכרונות קמה כמו חיה דמותו של אדם בעל נדיבות ועמקות נדירה, שאהב ורחם עד כדי הקרבה עצמית את בני האדם, וביחוד את עמו, העם היהודי.

אנ־סקי היה עובד שאינו יודע לאות בשדות רבים. הוא ידוע כסופר, שכתב סיפורים, דרמות, שירים ומאמרים, כמהפכן — עסקן מדיני וציבורי, וכמארגן מוסדות יהודים מדעיים וחינוכיים. הוא בענה לרבים, הניח חותמו על התחלות רבות. אולם ערכו של אנ־סקי כאדם היה גדול יותר, עמוק לאין־ערוך מאשר הישגיו הספרותיים והציבוריים.

בו הצטרפו — בלי להפגע ובלי ניגודים — יהודי, השומר תוך אהבה וגאון את המורשת הרוחנית ואת ההווי של עמו, עם מצפון רגיש של אינטלגנט רוסי. כאשר הכרתיו, חזר המהפכן־המרדן מלפנים בחשובה. הוא פנה „לאל צדיק ורחום“ וביקש את הגנתו וברכתו, בחפשו בדת את פתרון הבעיות שמעבר לתחום החיים. ב„הדיבוק“ בא לכלל ביטוי בהיר מפנה מסתורי זה. אילו ניתן היה לאנ־סקי להמשיך בחייו, היה כיוון זה, כך יש לשער, הולך ומעמיק. בטרגדיה שתכנן על „יוסף ד״לה־ריינה“, ש„חברה כמעט כולה בראשו“, אך לא הספיק מחוסר זמן להעלותה על הכתב, רצה לפתח את רעיון המשיחיות. את יסודות הספרות הדתית היהודית למד עוד בימי ילדותו ב„חרד“, אל החסידות התקרב כשחיפש וחקר את מעינותיה בעת המשלחת שלו לדרום־רוסיה, ואמונתו היתה מיוחדת במינה, אישית־אינטימית, הכמחה להתגלות, להתפעלות, לשפע ממרומים. כאשר היה מתפלל היתה כנות בלתי־נשכחת נשמעת במלים ובקול שבהם ביטא את תפילותיו. ב־1918 נערך בבית הורי בפעם האחרונה „סדר“ בפטרוגראד. מחוץ לבני המשפחה היו נוכחים אורחים רבים: ביניהם היו פיטר מואיסיביטש ורטנברג, שהסתתר אז בביתנו כמה שבועות, לאחר שהוציאוהו ממצצר פטרר פאבלובסק, הסופר הידוע — והוא או צעיר לימים — מרק אלדאנוב (לנדאו) ודניאל יעקובלביטש חזן, מפעיליה הידועים ביותר של ה„יקופר“. אבי הציע

לאנ־סקי לקרוא את ההגדה ואת ברכת המזון. הוא עמד, כשהוא כפוף על גבי השולחן מעוטף בטליתו הגדולה שהצהיבה, וביטא את המלים באיטיות. כשהוא משמיע אותן ברגש, כאילו בא במגע בלתי־אמצעי, נדיב ומבורך, עם הקדוש ברוך הוא. ליב יפה, בתארו את אנ־סקי הקורא ברכות פליטים, לאור נר מהבהב בקרון־משא שהפך לקרון נוסעים (теплушка) תפילת השבת, היטיב לקרוא לו בשם „אונזער פארבעטער“ (שליח צבור שלנו).

ימיו הראשונים של אנ־סקי ידועים לרבים. לפעמים היה מוכיר בשיחותיו, איך נעקר, יחד עם חיים זיטלובסקי, שאתו קשר משהר ילדותו עד סוף חייו קשר ידידות שלא הופר, מההווי המשפחתי השמרני, למד את השפה הרוסית, הצטרף למהפכה ותחליט „ללכת אל העם“. אופייני הדבר לאנ־סקי, שהעמיד לעצמו מטרה קשה ביותר ונסע לשמש כמורה לכורי־הפחם באוקראינה, משוט שמנת־חייםהם היתה קשה ביותר. הם כנראה חבבוהו, השבוהו ל„סימיון“ שלהם, ושם זה נלווה אליו מאז. לאנ־סקי היה הכשרון לפתוח בשיחה בפשטות ובעדינות עם בני העם הפשוט. פעמים רבות התבוננתי, איך היה ניגש לעובדי־אורח מקריים ברחוב או בקרון החשמלית, שנדמו לו כנחונים במבוכה בסביבת הורה, והיה שואל אותם על ענייניהם תוך השתתפות ותשומת־לב.

שם, במכרות אוקראינה, החל אנ־סקי לכתוב את סיפורי הרוסים הראשונים. שלח אותם לפטרבורג, לעורך העתון „רוסקוייה בוגאטסטבו“ בימים ההם גליב אוספנסקי, ששיבח אותם והציע לו לקחת חלק בעתון. צצה שאלת הכינוי הספרותי. השם „רפפורט“, שהיה נפוץ ביותר, לא התאים למחבר הצעיר. סימיון אקימוביטש החליט להקרא אנ־סקי על־שם אמו חנה. „רציתי — כך אמר לי — להוכיח בנות לאמי, שסבלה קשות מהליכתי אל זרים, שהקשר שלי עמה, עם הממסלת את העבר היקר לי, לא נותק, אלא להיפך, ישמר ויתחזק כנבדוּת־לעתיד לבוא“. אולם מאחר שב„רוסקוייה בוגאטסטבו“ כבר לקח חלק העתונאי — איש „חרות העם“ — ניקולאי אנינסקי, הוכרח סימיון אקימוביטש לשנות את שמו לאנ־סקי. את זכר השנים שעברו לאחר מכן באמיגרציה הרוסית, שם שימש אנ־סקי בתחילה כמזכירו של פ. לאברוב בפריז, ואחרי כן עיבד ב„ג'נבה, יחד עם זיטלובסקי וצ'רנוב, את הפרוגרמה של המפלגה הסוציאלי־בולווציונית (ס.ר.), היה אנ־סקי מעלה ברצון, אולם על תקופה זאת כתבו בפרטיות זיטלובסקי ואחרים. על חייו לאחר שחזר לרוסיה לא אוכיר מאומה. סיפורים אחדים במהדורה בת חמשת הכרכים של כתביו הרוסים מכילים חומר אוטוביוגרפי רב. ביחוד נראה לי כמזעזע הדיוח שלו מביאליסטוק לאחר פרעות 1906, בו מצא ביטוי אנ־סקי כולו: נסיעתו המהירה למקום הטבח, רחמיו שנכמרו על הנפגעים, ההמומים מאסונם, הרצון להיודע, איך קיבלו היהודים את ההתנפלות, ואם הצליחו לשמור על רגשות אנוש ועל אמונתם תוך זועת הרציחות האכזריות.

ב

פגישתי הראשונה עם אנ־סקי היתה בחורף 1915. למדתי בקורסים הגבוהים בפטרבורג, ולאחר הלימודים הייתי נוסעת למשרד ה„יקופר“, כדי לשתף עצמי במשהו בטרנזיט של הגירוש היהודי בימים ההם. פעם ביקש ממני אחד מעובדי המשרד לחתום כעדה על צוואתו של מבקר בלתי־ידוע לי שהיה נוכח בחדר. שמו רפפורט לא הגיד לי מאומה. הרגשתי בחטיפה בעיניו הנוגות והמלאות

הבעה ובקולו הנמוך, המתנגן קצת, בו קרא את מלות הסיום של הצוואה. לאחר לכתי נודע לי לצערי, כי האיש הזר היה הסופר אנ־סקי, ששלח את הדו"חים המזעזעים ביותר מנקודות־ריכוז הפליטים, ובצאתו עתה כנציג הועד לשליחות ארוכה ומסוכנת יותר, החליט להשאיר צוואה חדשה. בנקודותיה העיקריות נשתמרה צוואה זו בנוסח האחרון, שחובר — אם אינני טועה — בווארשה.

פגישתנו הבאה אירעה כעבור כמה חדשים בקרון החשמלית, בו חזרתי הביתה. ניגש אלי אדם גדול וכפוף־גב, במגבעת רחבת־שולים, אותה חבשו אך ורק ספרים או שחקנים, קרא בשמו, הודה לי על שרותי לו והומיני לבוא ולשמוע בערב את קריאת מתווהו החדש. קריאת הנוסח הרוסי של „הדיבוק“ בפני מבקרים ספרותיים נערכה אותו ערב בדירתו של איש־הנפש סאוולי (שאול) פולאק. היו נוכחים פידור סולוגוב, כמה עתונאים מהעתון „ריטש“ (בתוכם ליובוש) ואחרים. אנ־סקי נראה כמעוצבן וקרא בקול שקט וזנוגה במקצת. לאחר הקריאה החלו חילופי הדברים. השומעים עמדו בקרירות ובתמיהה על חוסר־הריאליזם של המחזה, וצינו את הקשים בהצגתו. אנ־סקי ישב מדוכא, ולא השיב על דברי מתנגדיו. לפתע נשמע קולו הרטני של סולוגוב, ששתק עד אז בהועיפו פניו: „כל אלה הם דברים בטלים. לא הובנה מהות הדרמה, שבה מדובר על נצחון האהבה על המוות. זוהי יצירה גדולה, עמוקה“. הוא חבש בהתרגנות את כובעו, ויצא תוך נענוע־ראש של ברכה לעברו של אנ־סקי. הגותרים התפזרו במהרה תוך מבוכה.

לאחר ערב זה ראיתי לעתים תכופות את אנ־סקי. הוא ביקר אצלנו, הביא לי ספרים, עזר לי בלימודי, ובשיחות ארוכות ניסה בזיזרות ובסבלנות לכוון, להסביר ולהדריך. בה בבודד ובנדיב, פעם הרצון לתת ולשתף אחרים בעושר נסיונו ומחשבתו. הוא שמח שבעיות שכבר מצאו להן פתרון הסעירות, ושיכולתי להרגיש בו אדם קרוב, „הדרוש למצפוני, ולו הייתי רוצה לספר על השמחות והדאגות שלי“.

לעתים הייתי סרה אליו לא־הואסיליבי, שם גר, ככחניה ארעית, בדירה של המוויאון האתנוגרפי, שנוסד על־ידו, ושבה נשתמר אוסף החפצים, שהביאה „המשלחת האתנוגרפית היהודית“ בהנהלתו מוהליו ופודולית. אוסף זה צריך היה לעבור לפי צוואתו למוסד מתאים בירושלים. „אם יקום שם מוסד כזה“, הוא עוד הספיק לארוז את פריטי המוויאון בארגזים לפני יציאתו הנחפזת מרוסיה, כאשר צפוי היה לו מאסר, כסוציאליסט־ריבולוציונר וחבר האסיפה המכוננת הרוסית. אולם לא עלה בידו להוציאם והארגזים שהוחרמו על־ידי השלטונות הסובייטים נמצאים עד עתה במקום בלתי־ידוע, ולפי השמועה — במרתפו של אחד המוויאונים בעיר־הבירה.

הערותיו היו תמיד קולעות להפליא, הסתכלות — מהירה וצורית. פעם הצביע בהעצרו ממול לכנסיה פלוגית ואמר: „האם שמת לב, כי בתי־התפילה משקפים לעתים קרובות את המשטר הרוחני או את ההווי של העם? ראי נא את הבצלים המקננים סביב לכיפה המרכזית של בתי־התפילה הפרבוסלבים — כסמל להווי המשפחתי של האכרות הרוסית. וכיפת המסגד דומה למולה כורע־ברך עם מצנפתו לראשו וידי — המינארטים — מורמות מעלה לתפילה. עמוד הפעמונים המגולף של כנסיה גוטית — הרי זו אכסטזה של נזיר־סגפן מתבודד“. „ובית הכנסת?“ שאלתי אותו. הוא הרהר וענה ברצינות: „אינני יודע עוד. אולם חושבני, כי בית התפילה היהודי חייב להביע ראשית כל את אחדות הבורא“.

מאורעות המלחמה וחובותיו כנציג "ייקופ" הפריעו לאנרסקי להתרכז בעבודתו על הדרמה החדשה ובספרו על גליציה. בראשית 1917 היה עליו לנסוע שוב לרצועה הסמוכה לחזית גליציה לבדוק את מצבם של הפליטים במקום, לארגן ועדי-עזרה מקומיים ואת היחסים עם השלטונות וכו'. למרות גילו ומחלת הסוכר שהחלה להתפתח בגופו התנדב אנרסקי עוד בשנת 1915 לנסוע אל חזית הפליטים, על מנת להחליף את נציגיה הצעירים של "ייקופ", שהשלטונות החלי או לרדפם. הוא נימק זאת בכך שמכיר הוא את המקום, ונוסף לכך הרי הוא חסר משפחה ורוב-חייו כבר עברו עליו. משכנע מכל היה כנראה הנימוק, כי תודות לפופולריות שלו בקרב האינטלגנציה הליברלית הרוסית יכול היה אנרסקי לצפות לתמיכת הארגונים הצבאיים והציבוריים, וביחוד בזו של ועד ברית ה"ומסטבות" שבראשו עמד הנסיך לבוב, דימוקרט ואיש-ציבור, שהכיר אישית והעריך עד למאוד את אנרסקי. ואמנם סיפקה ברית ה"ומסטבות" לאנרסקי תעודות מעבר מיוחדות, ונתנה לו את הזכות לשאת מדים של פעילי ברית ה"ומסטבות", מה שהגדיל מאוד את סמכותו בשעת משא-ומתן עם השלטון המקומי. עם כל זאת היו נסיעות אלו כרוכות בכל הקשיים של החיים בחזית. במכתבו תוארו מסעותיו אלה על פני ערים ועיירות, שנמשכו לעתים תכופות כמה ימים רצופים בעגלות פתוחות על פני שדות מכוסים שלג; לינות-ליל בבתים הרוסים למחצה וטלטולים במשך כמה ימים בקרונות מזוהמים. כדי להגיע לראיון של מחצית שעה עם אנשי השלטון העליון ולהשיג ביטולה של הגבלה חדשה, או רשיון לקבל חמרי מזון, קשות מכל היו הפגישות עם האוכלוסיה היהודית הנפגעת, לראות בעלבונם, בצניים ובהתפוררותם המוסרית אותה הוא מתאר בהשתתפות בצער שאין לה גבול. אולם דומגי, שכאשר "גנרל יהודי" לבן-שער זה, במדי ובחורבו, היה בא בבת צחוק טובה וגיוחך מעודד למקומות המקלט ובתי-החולים של הפליטים, או לבתים בודדים שנשארו בשלמותם, היו האנשים הנרדפים והמבוהלים מרגישים כי בא אליהם מליץ יושר וידיד ואולי האמינו, כי באה הקלה וזמנית.

באחד ממכתביו, שאבד לי, לדאבוני, מספר הוא על המקרה הטראגי דלקמן. כבואו לעיירה אליה הגיעה יום לפני כן שיירת פליטים, נודע לו שנמצא בה זוג תאומים שנולדו זה עתה. האם מתה בלדתה, לאחר שלא עמדה בתלאות הדרך, האב מת או אבד לפני כן. אנרסקי הלך לראות את התאומים העזובים כל עוד נשמתם בהם, ומוזעזע עד עומק נפשו החליט לאמצם לו לבנים. שלה לעיר סמוכה להביא מינקת. אולם התינוקות מתו לפני שבאה העזרה. אנרסקי קבר אותם וכתב בעצב: "ואני חשבתי לגדלם, שיהי מי שיגיד קדיש אחרי".

בדרכו לגליציה בסוף דצמבר 1916 נתעכב אנרסקי במוסקבה. דומה היה, כי דבר העלאת מחזהו על במת התיאטרון האמנותי נפתרה בחיוב. אותו זמן באתי גם אני עם ידידתי לראשונה למוסקבה וביליתי שם שבוע ימים, הוא "השבוע המוסקבאי" שאנרסקי זכרו בעצב לאחר מכן. הוא הקדיש לנו את כל זמנו החפשי, הדרך אותנו בעיר, הוביל אותנו במוזיאונים הפרטיים ובסטודיות של רעיו — מ. שאגאל ופסל צעיר לימים, שאת שמן שכחתי, וכן אל מאחורי הקלעים של התיאטרון האמנותי היינו שתינו נוכחות בסעודה עם השחקנים הראשיים, שהיו צריכים לשחק ב"דיבוק". היו שם מיכאל צ'חוב, שנודע לתפקיד "הצדיק", חמארה — חנן, הבמאי סולרניצקי, שהיה עליו לביים את המחזה, ואנגל — מחבר המוזיקה. חוץ מאנגל היה רק חמארה, בן העיר רומני, פלך

פולטבה, יהודי. כאשר תיאר אנ־סקי בעת הסעודה את העיירה היהודית, אמר חמארה הנרגש עד מאד, שמעולם לא ניגש בהתלהבות כזו לתפקיד, כמו תפקידו ב„דיבוק“, שעורר בלבו את זכרונות ילדותו.

רושם חזק מימי ביקורי ב„שבוע המוסקבאי“ השאיר אצלי ביקורנו אצל הטולסטווי ג. צ'רטקוב, שביטו במוסקבה שימש דומני דירת מגורים משותפת לכל חסידי טולסטוי. באחד ממכתביו מזכיר אנ־סקי את פגישתו המקרית עם צ'רטקוב. בקרן רכבת, שלאחריה ביקר בביתו, קרא שם הרצאה וסיפר על היצירה היהודית העממית. ביחד נשא חן בעיני אשתו של צ'רטקוב, שלה קרא טולסטוי גאלוצ'קה, אשה גדלת־עינים, רפופה, משתלחת, מוזיקאית, שאספה בעצמה שירי־עם וסיפוריו. כאשר באנו אליהם נפלה על צווארו של אנ־סקי, הושיבה איתו על ידה וביקשה אותו לספר. אולם אותו ערב לא התנהלה השיחה בעניני אמונות. אנ־סקי סיפר על רדיפות היהודים, על נסיעות אל החזית, ורואה אני לפני את שני הצ'רטקובים שהקשיבו לו שותקים ובראש מורד. מתוך בושה והתרגשות לא הוצאנו אני וחברתי אף הגה אחד. בהרגישו בכך, פתח צמי צ'רטקוב בשיחה לפני צאתנו ונתן לי במזכרת כמה תצלומים של טולסטוי מאספר הפרטי.

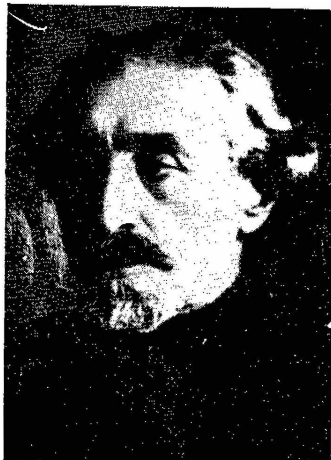
בכל ימי הכרזתי את סימיון אקימוביטש לא אזכור אותו כה מדביק בעליונותו וממציא המצאות חדשות בלי לאות כבאותם הימים במוסקבה. אליני הצטרף לעתים תכופות רצו עורך־הדין המוסקבאי בוריס ראטנר, שהיה מופיע בעיקר במשפטים פוליטיים. כאשר היינו חוזרים למלוננו, עייפות משפע הרשמים, נשא רק אנ־סקי רענן והיה מעסיק אותנו בסיפורים דמיוניים שהמציאם בו במקום, מלאים לעתים הומור ולעתים תוגה, אולם תמיד בלתי־רגילים ומלאי־ענין. הוא היה מספר גאוני ולכולנו נדמה כי מעשיותיו המאולתרות הן גולת הכותרת לכל מאורעות היום.

רק פעם, ממש לפני נסיעתו לקיוב, פרצו מפיו דברים שהביעו תוגה ובדידות עמוקה. במכתביו ובשיריו שלאחר מכן חזרות נימות אלה יותר ויותר ומגיעות לכלל יאוש. בסוף, כאשר לאחר המהפכה הבולשביסטית וההרס הכללי שבא בעקבותיה, תקפה אותו אכזבה מהעבודה המפלגתית יחד עם גועל נפש להפקרות המשחלטת. בחודשים הראשונים לשנת 1917, היה שקוע כולו בבעית הפליטים בגליציה.

ד

מהפכת פברואר כבר השיגה את אנ־סקי בפטרבורג. הוא נקרא מיד לעבודה וחזר לאפיק המדיניות הרוסית. אולם הטרגדיה של אנ־סקי היתה, ששוב לא מצא עצמו נוח במסגרת מפלגת ה.ס.ר., שבהקמתה לקח חלק בעבר. ההומניות הנרחבת שלו, התיחסותו לאנשים בלי להבדיל בהשתייכותם המפלגתית והעמדתו לא תאמה עם הסיסמאות שדהו מיושן, שהצרו והחרישו את האמת החיה של יחסי אנוש. מן המהפכה ציפה אנ־סקי להתחדשותו ולהטבתו של המשטר החברתי־מדיני ברוסיה. וכשאירעו במקום זה סכסוכים פעוטים, מפלגתיים ואישיים, ויכחות שאין לה סוף, אותה שעה שרוסיה „עמדה לצלול בתהום“, נרגו וגעלב עד כדי חולי.

יחד עם קומץ חברים לדעה השתייך אנ־סקי לקבוצה המתונה ב.ס.ר., קבוצת „חרות העם“, שהאגף הקיצוני קרא לאנשיה בולזל „סוציאל־פאטריסטים“.

ש. אניסקי בשנת תרע"ז

ש. אניסקי, י. ל. פרץ ויעקב דינזון, וארשה, 1914

המושגים „עם“ ו„חרות“, שאותם התקיפו משמאל, כשרידים אנטי־מהפכניים, קיבלו בעיניו דווקא אז ערך מיוחד. מתכנית ה.ס.ר. שמר אנ־סקי גם את ההכרה בתפקיד העצום של האישיות בהיסטוריה, שהיתה קרובה לו כלאינדיבידואליסט. אותה שעה שהשימוש בטיורר שוב לא עלה בד בבד עם תפיסת עולמו, בעיניו היו שיפוטיו המוסריים חשובים ביותר בימים כאשר העריצות האדומה התפשטה יותר ויותר במדינה. על מנת להחזיק מעמד במערבולת ימי המבוכה היה צורך לקבוע מידות להתנהגות אנושית, וכמו תמיד חיפשתי אצל אנ־סקי חד והדרכה בבעיות אלה. יותר ויותר נעשה קשה להשאיר מן הצד ולהמשיך בלימודים האקדמאיים. מה „יקופו“, שבו אבדה העבודה בקרב הפליטים את דחיפותה, ולפי עצתו של ל. בראמסון, העסקן היהודי הנודע וציר הדומה הראשונה לשעבר ממפלגת העמלנים („טרודוביקי“), עברתי למזכירות „המפלגה העמלנית העממית“ הסוציאליסטית, כאשר התמזגו שתי הקבוצות באביב 1917 להסתדרות פוליטית אחת. עם רבים מ„הסוציאליסטים העממים“, ביניהם עם א. פשיחונוב ומיאקוטיץ, היה אנ־סקי קשור בקשרי ידיעות אישית ועבודה ספרותית משותפת. אולם בעוד ש„הסוציאליסטים העממים“ היו אך ורק עתונאים־אינטלגנטים, היה אנ־סקי רגיל לצרף את עבודתו כסופר עם עבודה מדינית פעילה.

למרות הניגוד העמוק בינו לבין הקומוניסטים, שנבע משיקולים מדיניים ומוסכמים, השתדל אנ־סקי הסופר לפתור את חידת כוחם המושך ואת נצחון „העני המצורע“, שהתקומם ממעמקי התהום נגד החוק והסדר שנקבעו זה דורות. במאמרו „מרד המרידות“, שנכתב בצורת פואמה מקראית ונדפס בעתון „דיין“ ביוני 1917, נוגע אנ־סקי, מבלי לחרוץ משפט, בנושא האנרחיום המסתורי ושאיפתו להרס.

את אביב 1917 בילה אנ־סקי במוסקבה, ויחד עם בעיות המפלגה עסק בהוצאת כתביו היהודיים. סיים את דר־חותיו על גאליציה, כתב תכנית לליגה של ההתאחדות הלאומית־סוציאלית. חילוקי הדעות שלו עם קו המפלגה באו לידי ביטוי מיוחד בעת כינוס מאי (1917) של ה.ס.ר., שבו ייצג את המיעוט. את הקונפליקט הזה ואת רגש זרותו האישי תיאר בפרוטרוט באחד ממכתביו המדכאים מן הזמן ההוא. הרגשת הבדידות, שהכבידה עוד יותר מחמת התוויות האישיות המעציבות, התגברה, והביאה אותו עד ל„מצב רוח קטלני“, מן הימים ההם זוכרת אני את אנ־סקי על פי רוב עצוב ומכונס בתוך עצמו.

בעת ביקוריו הפתאומים מפעם לפעם בפטרבורג אירע לנו לעתים להיות יחד במיטינגים ובאסיפות סטודנטים. לאחת האסיפות הללו באולם טינישב בא פעם המהפכן האגדתי הוותיק גרמאן לופאטיץ, שעברו עליו יחד עם וירה פיגנר, ניקולאי מורוזוב ואחרים 20 שנות מאסר־יחיד במבצר שליסלבורג. עצום ויפה־תואר, על אף זקנותו, כגיבור קדומים, עם זקן גדול ולבן, עם עינים כחולות וחודרות שלא ראו אור, נכנס, נשען על כתפו של סטודנט צעיר. העיזורון, שבא כתוצאה מהרדלית (קאטארקט), הביאו לכלל תלות בעזרת זרים. ביחוד השפיעה עליו לרעה אי־יכולתו לקרוא. אנ־סקי הציג לי אותו, ועד נסיעתי ממוסקבה לפטרבורג בקיץ 1918 הייתי באה אליו פעמיים בשבוע לבית הסופרים, ששם הוקצה לו חדר צנוע, וקראתי לו בקול, הבאתי לו פרחים (הוא שמח במיוחד לריח פרחים ובשמים) ועוגות מעשה בית, וכמוקסמת הייתי מקשיבה לזכרונותיו מעבר כה רחוק, עד שנראו כבלתי־אפשריים: על מאורעותיו כמהפכן, על בריחתו הנועות והאמיצה מסיביריה, על פגישות בחוץ־לארץ עם לאסאל, מארקס, גרצן.

טורגיניב, על השקט והבדידות של המאסר במבצר. בחשדנותו של עוזר אסר עלי לופאטין לעשות כל רשימה, אולם זכורים לי יפה סיפורים בודדים שלו וכן המספר עצמו, נלהב כנער, שהתקיף בזעם את הבולשביקים, שטימאו את האידיאלים, בעבורם נאבק כל חייו ושילם מחיר כה רב. בתשובה על כך התנקמו בו הבולשביקים באורח אכזרי, בהחרימם את כל הסכנותיו ובהתפרצם בגסות לשם חיפוש בבית־החולים בו שכב לאחר ניתוח בעיניו. הזקן הגאה נפטר כעבור ימים מספר.

ה

מהפכת אוקטובר מצאה את אנ־סקי בפטרוגראד. כחבר האסיפה המכוננת בילה ימים ולילות באסיפות. אור ל־24 באוקטובר, כאשר כבר נתפס ארמון החורף, עם הממשלה הזמנית שישבה בו, על ידי המלחים מקרונשטאט, התכוננה האופוזיציה בקצה אחר של העיר להופעתה הדרמטית האחרונה. היא יצאה בתהלוכה ארוכה על פני הפרוספקט הניבסקי אל בית העירייה, כאל המעוז האחרון של השלטון הסודי. בראש המפגינים הלכו איש "חרות העם" והקואופרטור הזקן ניקולאי צ'איקובסקי, הדור, לבן־שערות ופניו — פני קדוש ביצנטיני, עמו יחד — אנ־סקי. ההפגנה, כמובן, לא עלתה יפה. אותו ערב מסר לי אנ־סקי מדי שעה בשעה את התדשות האחרונות בטלפון. ההודעה האחרונה — בקול נפסק מהתרגשות — "הכל אבוד!"

חורף 1917—1918, הרס, תפיסת המוסדות ע"י הבולשביקים, רדיפות, נסיונות בחדים של התנגדות. פגישות סתר של חברי האסיפה המכוננת והדבקות כרוזים נגד הבולשביקים בגלוי ובאורח הפגנתי על־ידי בני־נוער, ראשית הרעב. אנ־סקי חילק לידידיו את כל עודף המצרכים שהגיע לו בהתאם למצב בריאותו, ובתוספת לכך גם חילק ממנתו הרגילה. כמה פעמים ביקרתי עמו אצל פיודור סולוגוב, ששם דיברו בעיקר בעניני ספרות. פעם הלכתי בשליחותו אל גורקי, בבקשה להשתדל עבור סופר שנאסר.

חלק מאותו חורף בילה אנ־סקי במוסקבה, שבה התכונן להשתקע ולהעביר לשם את המזיאון האתנוגרפי ובה ניהל מו"מ עם הוצאות הספרים היהודיות. בתיאטרון האמנותי התעכבה הצגת ה"דיבוק" (ברוסית) משום מחלתם של סטאניסלאבסקי, צ'יחוב ושחקנים אחרים ומשום המתיחות הכללית באיירה. אולם הסטודיה היהודית הכינה עצמה להתחיל בחזרות להצגה. אז גם החל אנ־סקי בכתיבת אגדה יהודית גדולה, אולם מסופקני אם סיים את כתיבתה. משום ששוב אינו מזכיר אותה. שמחה יחידה בעת ההיא גרם לו סיום תרגום ה"דיבוק" על־ידי ביאליק, שעליו הוא כתב, בנתנו כרגיל מס להישגיהם של אחרים: "הרי זו מוסיקה בלבד... עד כדי כך טוב התרגום מן המקור".

באביב 1918 חזר אנ־סקי שוב לפטרוגראד לשם חיסול עניניו שם. על סדר הפסח, שבילינו יחד עמו, כבר כתבתי לעיל. בראשית יוני כבר היה במוסקבה ושם ניסה לחדות כל הצעות חדשות, על מנת לסיים את ספרו על גאליציה ולעבד את כל החומר האתנוגרפי שנאסף על ידו. בכושר העבודה הבלתי־רגיל שלו הספיק יחד עם זאת לכתוב מאמרים לעתונים וירחונים ולדאוג להוצאתו לאור של אלבום לעתיקות בעלות ערך אמנותי — כל זה מבלי שיהיה לו מעון קבוע, ותוך נדודים בבתי מכרים, לאחר שהבולשביקים החרימו את דירתו, ותוך התרגשות

חריפה מן המאורעות השוטפים. מסביב נערכו חיפושים, התנפלויות, חברים נאסרו. הרעב גבר. למרות זאת, כאשר הזמינוהו ידידים עשירים לבוא ולהתארח באחתותם שעל יד מוסקבה, במאלאחובקה, שבה נשארה באורח פלא הנוחיות הקודמת והיה שפע של מזון, חזר משם אנ־סקי כעבור ימים מספר, משום שלא יכול לשאת את אירת החממה של השפע הניתן לבעלי־זכויות מיוחדות. הוא היה רגיל יותר כדי לחלק את כל קשיי החיים עם חבריו, משוכל לחיות בלי־דאגה, כשאלה סבלו עוני.

אותו קיץ התראיתי עם אנ־סקי לאחרונה בעברי דרך מוסקבה לקיבו. הוא ניסה לשכנעני שאשאר במוסקבה ואעבוד בהוצאת הספרים היהודית, אולם אני לא העיותי לשנות את תכניתי. בלוותו אותי אל תחנת הרכבת, אמר שישתדל אף הוא לנסוע לקיבו. לסוף הקיץ נעשה אף מצבו מסוכן יותר, והיה עליו לחשוב על יציאה ממוסקבה. לקיבו אי־אפשר היה להגיע ובראשית ספטמבר נסע ברכבת פליטים דרך פסקוב ודבינסק לוילנה. לעתים רחוקות, בהזדמנויות שונות, הגיעו ממנו מוילנה מכתבים או פתקים קצרים, אולם לפי תכנם יש ללמוד, כי רבים מהם אבדו. והוא התאונן כי לא קיבל ממני כל ידיעה, חוץ מפרישת־שלום בעל־פה באמצעות מכר משותף שלנו. רק בנובמבר 1920, בהיותי במוסקבה, עלה לי להעביר לו על־ידי שליח דיפלומטי רשמי מכתב מפורט, בו כתבתי לו על החזרת המוצלחות בסטודיה של התיאטרון המוסקבאי האמנותי ועל נסיעתי לחוץ לארץ בעתיד הלא־רחוק. מכתב יחיד זה הגיע, אולם רק כמה ימים לאחר פטירתו, ובהגיעי סוף סוף לוילנה במרס 1921 אחרתי בסך הכל ארבעה חדשים, לראותו עוד פעם.

מפי ידידיו הורשאים מסרו לי, כי לאחר פטירתו של אנ־סקי מצאו בתיק הסיגריות שלו פתק־נייר שדהה. בלוותי אותו אל תחנת הרכבת לאחר השבוע המוסקבאי, שמתי לו בתיק הסיגריות כמה מלים בבקשה לא לעשן יתר על המידה. דאגה ועירה זו נגעה מאד ללבו: לאחר מכן הזכיר פעמים במכתבו, שהוא שומר פתק זה ונושא אותו עמו כמזכרת. יש משום נחמת־מה בהכרה כי סימן תשומת־לב חטוף זה יכול היה לתמם את לבו של אנ־סקי עד סוף ימיו, ויש משום כאב בעת שאזכור, כמה מעט נתנו החיים לו, לגדיב ולחביב, מן החום הלבבי.

עשר שנים לאחר־מכן נודמן לי להזכיר את שמו של אנ־סקי תוך שיחה עם שמריהו לזין, והשתוממתי לראות באיזו חמימות אוהבת הגיב על כך על אף ספקנותו הרגילה. „אנ־סקי היה האדם האציל ביותר שהכרתי — הוא אמר — נסיד יהודי, למרות בגדי העוני שלו”. אני הייתי מבכרת לכנותו בשם אביר, משום שנספך עלול להיות גאה וקר, בעוד שבאבירות מבינים אנו נדיבות, הקרבה עצמית, הענות מהירה לקריאת הזקוקים לעזרה — כל זה ציין את אנ־סקי מבין האנשים הרגילים, והיה בו מה שפעם כתב על עצמו: „האושר והטרגדיה של חיי הם בכך, שחי אני יותר בחזון מאשר במציאות”.

שרגא אנטוביל

ש. אַנִּי־סְקִי בּוֹיִלְנָה

א

מפי ידידים מספר נודע לי ערב חג הסוכות תרע"ט (1918), שהסופר ש. אַנִּי־סְקִי ממוסקבה הגיע עם פליטים החוזרים למולדתם ואושפז בבית-חולים לטיפול ולבדיקות. התעניינותי במצב בריאותו ונאמר לי שהוא עומד לצאת בימים קרובים מבית-החולים. בקשתי מידידיו למסור לו פריסת שלום חמה ולאמר לו שמצפה אני לפגישה עמו. אבל הזדמנות לכך ניתנה לי במקרה בלתי צפוי — היה זה בליל שמחת-תורה, בחצר בית הכנסת הגדול הידוע בשמו „דער ווילנער שול-הויף“. ראיתי שם את אַנִּי־סְקִי עומד עיף, נשען על מקלו למנוחה קצרה, לאחר ביקור בכמה קלויזים באותה הצר. התקרבותי אליו ומיד הכירני, אם כי עברו מספר שנים מפגישתי הראשונה והיחידה עמו. הוא לחץ בתמימות את ידי וביקשני ללוותו לקלויז „תפארת בחורים“, שבו היו רגילים לאחר בהקפות. הפצרתי בו שיסתפק בביקורים שעשת עד כה ויחזור לנוח לדירתו. נענה לי שלא ברצון ובקשני ללוותו עד בית-מלוננו. בצאתנו לרחוב החל להרצות בפני את טענותיו כלפי המוני היתוידים בוילנה ובמיוחד החוגים שנמנית עמם.

— חיים אנו בתקופת אתחלתא דגאולה ובטוח הייתי שהתלהבות כללית ושמחה לקראת הבאות תציף אותי בכל מקום שאפנה אליו, ובמקום זה נתקל אני באדישות איומה. מה זאת? האם פסו אמונים בישראל? מה קרה לוילנה שלך על מנת להסביר לקוראים מדוע ועל מה פנת אלי אַנִּי־סְקִי בכל אלה, עלי לספר על פגישתי עמו ש—שבע שנים לפני כן בפטרבורג.

ב

באחד הערבים הקשבנו, מספר חברי תנועת „צעירי-ציון“, להרצאתו של ש. אַנִּי־סְקִי בסניף הפטרבורגי של „החברה היהודית הספרותית“ על הנושא „שוויוניותיותן ושיוון ערכן של השפות בספרות היהודית“ (בהרצאתו זו הביע אַנִּי־סְקִי רעיונות שחרגו ממסגרות מסלוליות והתעלה על כל אותה דוגמטיקה שבה עטפו בעיה זו מרבית נציגיהן של המפלגות היהודיות. אַנִּי־סְקִי אמר שאוצרות-רוח יהודיים פזורים בכל השפות ובכל הארצות שחיים יהודיים פעמו בהן. אין הוא מוכן לוותר על כל היצירות הפזורות הללו עד שלא יצליחו לתרגמן לאידיש ולעברית. ומי שענים לו יראה כי התהליך הזה הולך ומשך בעם גם בימינו. היהודים כוחבים על נושאים יהודיים בשפת המדינה בה הם מתגוררים ברוב ארצות הפזורה, ואין הוא מוכן לוותר על כל אלה, ותובע הוא שוויוניות לכל השפות שהרוח היהודית יצרה וממשיכה ליצור בהן. אבל ערך לאומי לשתי שפות בלבד — אידיש ועברית, שתיהן מהוות את התרבות היהודית, שתיהן קיימות באותן הארצות שבהן תוססים תחיים היהודיים, והאחת משלימה את רעותה.

Равноправие и Равноценность языков в еврейской литературе : ברוסית :
Равноправие и Равноценность языков в еврейской литературе

על יחסו זה של אנסקי לעברית לא יכלו לעבור בשתיקה האידישיסטים שנכחו באלום. נציג ה"בונד" מארץ ליבר התקף את אנסקי קשות וטען שלא קיווה לשמוע מפי אנסקי, איש הקידמה והסוציאליזם דברי תמיכה בספרות שאין בה חיות ואין היא נקראת עליידי ההמונים היהודיים. המבקר שמואל נייגר ניסה לרכך את עמדתו של ליבר וטען שמבין הוא כי ישנן יצירות המתהוות בכור מחשבתו של היוצר בשפה העברית והוא מסוגל לצקת אותן רק באותה שפה, אבל הנחה זו לא הפריעה לו מלת את זכות הבכורה ביצירה היהודית לאידיש. עוד כמה נואמים נשאו דברים והכל על טהרת השפה הרוסית, בהתאם לתקנון האגודה המאושר עליידי השלטונות.

תשובתו של אנסקי היתה מושלמת, וסבורני ששלמות זו באה בגלל השקפתו הרחבה והריאליסטית כאחד. בחזרו להגן על זכויות שפת המדינה ביצירה היהודית שאל אנסקי: שתי אנציקלופדיות גדולות שריכוזו כוחות עצומים של הוגי דעות, אינטלקטואלים ומלומדים יצאו לנו בעת האחרונה — באנגלית וברוסית. למה לא יצאו אנציקלופדיות אלו באידיש? מה לעשות שמחקרים ביהדות ובהיסטוריה יהודית אינם נכתבים מלכתחילה באידיש ועברית, אם כי שמה הוא על כך שדאגו לתרגמם ויש גם התחלות חשובות בשתי השפות הלאומיות. אין הוא מקבל את הדעה שהספרות העברית החדשה קמה באורח מלאכותי, וזולה היא הגירסה שעברית היא שפה מתה — ההתפתחויות האחרונות בחיי העם היהודי הצמיחו מחדש ענפים טריים ואנו עדים לגידולם. לא יועילו כל הכרזות על השפה העברית ששפה מתה היא, בשפת המחים אין כותבים שירי חיים. לא אוכל לזייק ולזכור את כל ניסיוןי, אולם התרשמי מן היסוד העממי שנשמר בו מימי „הליכתו לעם" ומדבקתו בתורה של ה„נאורודאיה ווליה" ומפלגת ס.ר. הרוסית. זכר כל אלה היה שמור עמוק בנפשו והוא שהכתיב לו דרך מיוחדת מהוץ למסגרות המפלגתיות הקיימות. כבר אז לא יכולתי להבין, איך כתב אנסקי בשעתו את הימנון ה„בונד", „זי שבועה" ואת המלים „משיח אנו יודענאטס ביידע געשטאָרבן, אַ ניער משיח קומט אָן" (משיח ויהדות שניהם מתו. משיח חדש הולך ובא). דבריו של אנסקי מכוח קבוצת צעירים להיפגש עמו. קיימנו שיחה קצרה מאוד. ספרנו לו על קיומנו ועל השקפותינו. הוא שמע על תנועת „צעירי ציון" והיתה לו אידי פורמציה לא מעטה על תנועתנו, שהיתה אז בגידולה. הוא הקשיב ברצון על הדיונים בבבצית הקמת „החלוץ", והעיר כמה הערות. הוא אמר לנו שהליכה לארץ-ישראל בכל חתנאים הקיימים בה היא מעשה התגדבות יהודי גדול; התעניין במספר חברי תנועתנו. לא היה לנו ספק שאיש שיחתנו הוא מידידנו הקרובים ורגשי ההערצה לאיש הנפלא הזה התחזקו בליבנו. גם הוא שמר כנראה בליבו יחס אהוד לקבוצתנו.

זמן מה לאחר מכן פרצה המלחמה העולמית הראשונה והביאה עמה פורעניות קשות ליהודים. אנסקי התנדב לעזרת ההמונים הסובלים והיה לעסקן ושליח של חברת העזרה לנפגעי המלחמה של יהודי רוסיה הידועה בשם „יקוֹפּוֹ". הדים על פעולותיו בשנים ההן הגיעו אלינו. בין היתר קראנו ב„ראזסוויט" הפטרבורגי על פניתו הנלהבת של אנסקי בכינוס של סטודנטים יהודים להתנדב בגדוד היהודי שלחם בגליפולי. פניתו זו נתקלה כהתקפה ומרצת מצד נציגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות שהיו בכינוס וגם מצד הציונים שהיו נוכחים שם לא באה תמיכה נלהבת. כידוע הסתייגו אז רוב הציונים מהשתתפות מופגנת של יהודים במלחמה לימינו של אחד הצדדים הנלחמים, מתוך חשש לגורלו של הישוב הקיים בארץ. אנסקי שהיה בודד במערכה השיב בעוז לכל המתווכחים וקרא עליהם תגר, שהם קטני-מוח ואינם מבינים משבירות היסטוריים ונוצר כה אינו ראוי לחיות בתקופה כזאת. חבר-סטודנט שהיה נוכח באותה אספה מסר לי על התרשמותו העמוקה מהופעתו זו של אנסקי, שהיה בה משום התגלות חזון, נאום משיחי עמוק.

כאשר נפרדתי מאנסיקי בליל שמחת-תורה שערתי לעצמי, כי אנסיקי עצמו עתיד להשיב על השאלה שהציג לפני ואמנם כעבור זמן מה שמעתי את תשובתו זו במעמד למעלה מאלף איש, שמילאו את אולם פועלי הרכבת. השני בגדלו בלילה, באספה שנקראה עלידי סניף ה"בונד" המקומי ביום השני בנובמבר 1918 על הנושא "הבונד והכרות בלפור". ה"בונד" הצליח להקדים את הציונים בהשגת האולם וראינו בסידור ההרצאה בליות ויכוחים הומגה לדוֹקרב. ולמען האמת עלי לציין שדאגנו למלא את האולם בצוד מרעד עלידי אנשי-שלוטנו. דאגות אחרות לא היו לנו, כי המרצה באספת פרנקפורט לא נמנה על הכוחות המזהירים של ה"בונד" וידענו שלא יגלה אפקים חדשים. ידענו שבחותינו יספיקו להאבקות זו. אף על פי כן שמחתי כשהבחנתי בקהל הנוהר לאולם את דמותו האצילית של אנסיקי. מיד אמרתי לחברי כי מצפה לנו ערב מעניין — נראה ונשמע את אנסיקי, מחבר הימנו ה"בונד", כשהוא מתווכח עם ה"בונד" על נושא עדין זה של הציונות. השפעתו על כמה מחברינו שנרשמו לויכוח שיוותרו על זכותם לדבר באספה על מנת לאפשר את הופעתו של אנסיקי. מארגני האספה ניסו להחזק ולמנוע את אנסיקי מלדבר, אבל הקהל התערב ודיש בכל חוקף שיותן לאנסיקי להתבטא והעלו אותו על הבמה.

טעותי של המרצה פרנקפורט היו מבוססות בעיקר על אי-הצדק המשווע שבחזרת בלפור כלפי הערבים, שההתישבות הציונית עתידה לנשלם מאדמתם. יש להתנגד לרעיון הציוני ולהסתלק מהזחלת בלפור האימפריאליסטית ומהגשמת הציונות בכלל. המהפכה הרוסית כבר נתנה ליהודים את זכויותיהם האזרחיות. תחום המושב בוטל לעולמים, ומדינות חדשות הקומגה על אדמת רוסיה. עלינו להמשיך את המאבק על מנת לרכוש זכויות לאומיות ולבנות את חיינו החדשים כאזרחי המדינות הללו.

אנסיקי בנה את נאומי על הלכות הסוציאליזם וחורונו. בפתח דבריו שאל את פרנקפורט האם לא ידועה לו עמדת הקונגרסים הסוציאליסטים בבעיות התגירה ובעיקר לזו הנוהרת לארצות מתפתחות? האם לא שמע על זכות חופש ההגירה? האם לא התנגדה התנועה הסוציאליסטית לסיסמת תושבי אוסטרליה על הגירה "לבנה" בלבד לארצם? האם חושב הוא כי תושבי סיביריה יכולים להכריז על התנגדותם להגירה אל ארצם למרות מיעוט תושביה? ה"בונד" מויל דמעות על העם הערבי, היושב בארצות רבות רחבות ידים, שרובן מיושבות עלידי שבטים נודדים ומצפות לפיתוח אוצרותיהן הטבעיים. הלא בימי קדם ישבו בכמה מארצות אלה תושבים רבים יותר מאשר בימינו, והיו בנייהן ארצות מפותחות ועשירות כבבל (עיראק) שהסכו היום לשממה. והאם בארץ-ישראל הקדומה לא התקיים ישוב גדול פי כמה מאשר בימינו? לא מדובר על נישול הערבים, אלא על הזכות לפתח את הארץ ולישבה. העם הערבי, אחד העמים העשירים במרחבים קרקעיים, מעורר רגשות רחמנות בלב המרצה, והעם היהודי שאין לו שעל אדמה משלו, ושהרגיש יפה בטרגיות זו של מצבו בשנות המלחמה האחרונה, מה דינו? מאה דורות ציפו לישיבת ציון והמרצה מציע שהעם יוותר על זכותו להפירות את אדמת ארצנו! הוא יודע יפה שהצעה כזאת לא תתקבל עלידי ציגני העם היהודי בעולם כולו. אבל אילו גם אפשר היה להנחיל כי יתכנס כנס יהודי עולמי בבחר והיה מקבל את הצעתו של המרצה ברוב גדול, אין בכוחו להכריע בכך, כי בדבר שעליו חלמו והתפללו מאה דורות לא יוכל דור אחד, אפילו הוא מאוחד בולו בשלילת ההצעה, להכריע, ואין הוא יכול לקבל עליו אחריות כזאת הז בפני כל הדורות שעברו והן לגבי הדורות שעוד יבואו אחרינו. את נאומי סיים אנסיקי בכמה שבהים ל"בונד" על פעולתו בעבר ובאחולים ל"בונד" לייסד סניף בארץ-ישראל בקרוב בימינו.

הקהל היה נלהב, דברי המרצה שהחל בתשובתו לאנסיקי לא נשמעו. איני זוכר

אם פגע בכבודו של אנִיסקי, אולם אחרי נאום אנִיסקי לא היו הנאספים מוכנים לשמוע דברים גדושים. הקהל קם על רגליו ופתח בשירה נלהבה של „התקוה“ והבונדאים באלם ענו מיד בשירת „די שבועה“ של אנִיסקי.

איני יודע איך הרגיש אנִיסקי את עצמו באותם הרגעים. להצתי את ידו ואמרתי לו שאת התשובה שהיה חייב לי מליל שמחת־תורה קבלתי הערב. הרים מאספה זו והדרו במהרה בכל וילנה ובערי השדה וריבים שאלו לפרטי המאורע ובאותו ערב סלל אנִיסקי דרך לעצמו לציבוריות היהודית המקומית.

ד

המאורעות רדפו זה את זה. אותו חודש נובמבר — מפלת המיליטריזם הפרוסי בהזית המערבית, הסתלקותו של הקיסר וילהלם מכס מלכותו וכניעתה של גרמניה. בשטחים הכבושים על־ידי הגרמנים — מהפכה צבאית. השלטון עובר למועצות החיילים („סאלדאטן רצט“). באחת הככרות מתכנסים החיילים, חיילים נואמים. נציגי ה„בונד“ ואחרים — ביניהם ש. אנִיסקי — באו לברך את העם הגרמני, אבל נתבקשו שלא להפריע ולא להתערב בין החיילים ועזבו נבוכים את המקום. לאחר מכן התקיימה תהלוכה צבאית מאורגנת, דגלי הקיסרות הורדו וכן הורדו הכתפיות ממדיהם של קצינים וגנירלים שלא עשו זאת בעצמם. ניגשתי לאנִיסקי ואמרתי לו שזכרתי במכתבו של היינה מפרס על המהפכה הגרמנית ב־1848, בו כתב ש„אם רצה משהו למחרת המהפכה למצוא סימניה בעיר המהפכה ברלין, לא יכול היה למצוא דבר“, אלו הן מהפכות נוסח גרמניה, „דייטשע באגרעבעניש“. תשובתו של אנִיסקי היתה פסימית מאד. „כן“ — אמר — „התרבות האירופית הולכת ונחרסת“ רמז למהפכה ברוסיה, והלך לו.

ה„סאלדאטן־רצט“ שאלי עבר השלטון בעיר מצא את בקשת עסקני „ועד העזרה“ שנמסרה לשלטון הצבא הקודם בעניין היתר עריכת בחירות לקהילה דימוקרטית. התשובה שניתנה בשעה היתה שלילית, תוך נימוק שאין מסדרים בחירות בעת מלחמה, אבל ידוע היה שמאחורי התשובה הפורמלית הסתתר יחס שלילי לעצם רעיון הקהילה הדימוקרטית. מועצת החיילים, מבלי להתעמק בטיב הבקשה, הודיעה על הסכמתה וניתן רשיון לערוך בחירות לקהילות בשלוש הערים הגדולות ב„אבער־אוסט“ — וילנה, גרודנה וביאליסטוק. ידוע היה כי הצבא הגרמני ייסוג בקרוב מן העיר, ומאבק ינסע על השלטון בה בין הרוסים שהלכו בעקבותיהם לבין הלגיון הפולני, שנשען על תושבי העיר הפולנים, שהתארגנו בחשאי עוד בימי הכיבוש לקראת אפשרות כזאת. לעסקני הציבור היהודי היה ברור כי יש למחר בעריכת הבחירות לפני נסיגת הגרמנים, משום שעם כבוש העיר הן על־ידי הרוסים הן על־ידי הפולנים — לא תורשינה בחירות דמוקרטיות, ואם כי הזמן לא פעל לטובת הרשימה הציונית, החלטנו לעמוד על קיום הבחירות בהקדם. להחלטה זו הצטרפו פנימוקים אחרים ושונים יותר המפלגות והוחלט לקיים את הבחירות. עם התכנס העסקנים מכל החוגים והמפלגות לשם ארגון הבחירות, לא נמצא איש גייטרלי שכולם יסכימו להעמידו כיושב ראש ועדת הבחירות, ואז צפה ההצעה לבחור לתפקיד זה את ש. אנִיסקי, והוא נבחר פה אחד. הוא קם ווידע על האיום שניתן לו ובפנותו ימינה אמר שולוא המהפכה לא היינו מגיעים לבחירות אלה וכלפי שמאל ביקש לזכור שבזכות ההמונים ששמרו על מסורת הקהילות אנו חיים ומחדשים את הכלים לבנין אוטונומיה לאומית יהודית.

הבחירות נערכו ללא רשימות בתהרים לפי תעודות זהות ותוך יחס ליברלי מרחיק לכת לגבי זכות הבחירה של המצביעים. הן נמשכו כשלושה ימים. התוצאות היו: שתי סיעות גדולות — הציונים וה„בונד“ — כל אחת בת 24 צירים. יתר המנדטים נפלו בחלקם של הדתיים, בעל־המלאכה, הפולקסיטים ועוד רשימות קטנות.

הערכתו של אנרסקי באותו ליל סיכום תוצאות הבחירות התבטאה במלים שלו: „איהר ציוניסטן האט גערעטענדעט אין ווילנע דאס ביסעל יידישקייט“. אולם עוד אכזבה נכונה לו. כעבור ימים מספר התקרב יום עזיבת הגרמנים את וילנה ומכמה בחינות הוחלט להקדים את הישיבה המיסדת של הקהילה החדשה ולבחור במוסדות שהיו צריכים לספל כענייני בטחונם של היהודים בעיר. באותה ישיבה קם חבר מועצת הקהילה נ. סופס ווודיע בשם סיעת ה„בונד“, שאין הם יכולים לשבת בצוואת עם אויבי הפרולטריון בשעה שהצבא האדום נלחם במבואות העיר והם עוברים את הקהילה. היה זה מספר ימים לאחר התעמולה הנמרצת מצד ה„בונד“ לעריכת הבחירות ולאחר נצחונם בבחירות שלא ציפו לו. האם לא ידעו שהגרמנים עוברים את העיר? האם לא דובר על כך בגלוי? — קריאות הבינים לא עכבו את יציאתם מן האולם, ואז נבחר „סעניארן-קאנווענט“ („מועצת בכירים“) למעולה בעת הצורך.

יצאנו מהישיבה עמוסי דאגות. אנרסקי, שנראה תמיד זקן מגילו, נראה היה מדוכא ביותר. הבונדאים טרם עזבו את הקהילות ברוסיה, הם המשיכו לפעול בתן. ל. יפה הוסיף לערב יציאתו ממוסקבה השתתף עם הבונדאים בישיבת הקהילה שם, מדוע נוהגים הם אחרת בוילנה? התשובה היתה שהאגף הפררקומוניסטי שקם אז „בונד“ (ה„קומבונד“) הוא שהעביר את ההחלטה, וכנראה לו הרוב בין נבחר ה„בונד“ לקהילה.

ה

למחרת היום נסגרו אנשי הלגיון הפולני וברחו בוילנה ותוך שעות ספורות נכנס הצבא האדום אל העיר. מפגורים בטוח שאליו התכוננו התושבים הפולנים ניצלנו, אבל נכנסנו למצב חירום כלכלי איום, והשלטון הקומוניסטי בעיר צינן במהרה את היחס של מרבית התושבים לברית המועצות.

אנרסקי נשאר בוילנה ולא וויתר על שום הזדמנות להופיע באסיפות ובכינוסים יש להדגיש כי בתקופה ההיא, תקופת השלטון הסובייטי הראשון בעיר, לא הפסיקה אף מפלגה את פעילותה. הן רק התכנסו פנימה והמשיכו את סדרי עבודתם המפלגתית ללא הפרעות. באותם הימים הייתי נוכח באספת „בועלי-ציון“, שראו עצמם כמקורבים לרשות והיו בין הראשונים שהכירו בשלטון הקומוניסטי ותבעו את כל הזכויות לדיקטטורה הפרולטרית ולמועצות הפועלים. אנרסקי התיר לעצמו לחלוק על דבריהם של חסיד הדיקטטורה בנאום חריף למדי.

הצלחתי אז למשוך את אנרסקי לאספת חברי „צעירי-ציון“ במועדון המפלגה על הנושא „באיוז התארגנות מפלגתית היה אנרסקי בוחר ומקדש את כוחותיו להתקמתה“. אנרסקי אמר שרבות מתכניותיו וכללות בתכניותיהן של המפלגות הקיימות עם תיקונים ושינויים מסוימים. הציונות או בנין ארץ ישראל היא לדעתו משימת הדור ורק צרות-אופק מפלגתית בלבד יכולה להתייצב נגדה. אבל אם יהיה צורך ברכוזים יהודיים גוספים והדבר יותן להשגשה — צריכה, לפי דעתו, מפלגה כזו לקבל גם משימה זו עליה. הנה — אמר — נושלו המונים יהודים רבים מפרנסותיהם המסורתיות עקב המהפכה הסוציאלית ברוסיה. מה יעשו המוני-עם אלה, לאן ילכו? הנה שמענו על ארגון „סעטמאס“ (*). על מפעל החישובות יהודים ברוכיה וכד' — מה צריך להיות יחסנו למפעלים כאלה? הוא, אנרסקי, אינו מאמין ברצונם הטוב של השלטונות הסובייטיים, הוא מפקפק בהצלחת ה„סעטמאס“, אבל בתנאים

* ארגון בשם „סובייטי ייבויסקיך טרודוקיד מַס" (Cetmac) שהוקם בתמיכת חוגים קומוניסטיים על-ידי כמה עסקנים עממיים (ביניהם הרב זיסניק חירוע לשמצה). הארגון פורק לאחר זמן קצר לפי דרישת ה„ייבסקציה“ (המערכת).

מסוימים ניתן הדבר להנשמה, אם אפילו יבנו אותו על העזרת מחוץ לארץ. גם בבנין האוסר נומיה היהודית הכניס אנטי תיקון משלו שעלול היה לדעתו להוציא את הראגה לחינוך הורר הצעיר מידי המפלגות ולמסרה להורים, ולהקהות עלידי כך את חודם של הניכוחים על צורת החינוך היהודי, שהכניסו מרידות רבה בחיים היהודים הציבוריים. לפי הצעתו צריכות הקהילות לכסות את תקציבם של כל מוסדות החינוך לזרמיהם. בחירת הורם המתאים צריכה להימסר להורים בלבד. הוא מאמין שההורים ידעו לבחור בחינוך המתאים לילדיהם ולא ימסרו את ההכרעה לחסדיהם של העסקנים המפלגתיים, המצטיינים בקיצוניות בלתי מרוסנת ומסלפים את דמות החינוך. כל הזכויות לאב, הוא לא הזכיר בעבר והוא שישמור על יסודותיו של החינוך היהודי גם בהווה. אלה היו כמה מהנקודות אותן עורר אנטי בשיחותיו עמו.

עסקנותו של אנטי לא נפסקה גם בתקופת בינים זו של השלטון הסובייטי בעיר. שיירות של פליטים מרוסיה שהורו למוסדותיהם בליטא ופולין המשיכו לעבור דרך וילנה. רבים מהם נתעכבו בעיר מי מחסור אמצעים להמשיך בדרך ומי מהעדר רשיון נסיעה, שבלעדיו היתה הדרך מסוכנת. לו היתה קיימת בעיר קהילה מאורגנת ומאושרת אפשר היה למסור לה את הטיפול בפליטים, אבל למעשה לא היה לקהילות ברוסיה ערך רב. הן השתדלו לא לעורר את תשומת לב השלטונות ולא קבלו על עצמן שום פעולה העלולה לתזכיר את עצם קיומן. ה"סניארי-קאנוענט" לא רצה להפעיל את הקהילה בוילנה גם משום שהשארותו של השלטון הסובייטי בוילנה היתה מוטלת בספק. היתה הרגשה נאמנה שהמנצחים במלחמה — מדינות האנטנטה — לא תרצינה לראות את הסובייטים קרובים לגרמניה ווילנה תעבור לידיים אחרות. על כן ראו צורך לשמור על הקהילה לימים יבואו והקפידו עד אז את פעולתה.

לצמח זאת המשיך בפעולתי בוילנה המוסד לעזרת הפליטים היהודים, "יעקאפא", שהיה קשור למרכז בעיר הבירה ויכול היה לקבל אמצעים לצורך עבודתו גם ממוסדות ממשלתיים. בישיבה הראשונה של המוסד, שהתקיימה בנוכחות שליחי המרכז, השתתף אנטי בעסקן ותיק של מוסד העזרה ובחר להנהלתו. לא מעט מהנציגים שנבחרו למעצת הקהילה בוילנה נמנו על עסקני "יעקאפא" וגם הם צורפו למוסד. השלטונות נענו לכמה מתביעותיה של ה"יעקאפא" והרשו לרפסריאנטים היהודים להמשיך בדרךם לעצירות שבהן ישבו לפני פרוץ המלחמה.

תקופת השלטון הסובייטי נמשכה כשלושה חודשים ומחצה. העיר התרוששה כליל. הן עקב הקניית המאורגנות הפרטיות והן עקב ההחרמות — לאחר שהסתודרות נעלמו מהחגניות והמחסנים.

1

ב־19 באפריל 1919 — חול המועד פסח — חדר הצבא הפולני לוילנה. יהדות וחוליות הצבא האדום המשיכו להלחם על כל רחוב ועל כל בית בעיר במשך שלושה ימים רצופים. אותה שעה פרצו פרעות ביהודים. הצבא והתושבים הפולנים הרגו ביהודים ופצעו רבים מהם ושדדו את רכושם. במאורעות אלה נהרג אחד מידיו של אנטי, הסופר האידי א. וייסער. הסופרים ש. ינגר ול. יפה הוכו ונלקחו למקום בלתי ידוע. לאחר מכן התברר שהם עצורים במחנה צבאי עליד לידה. אותם הימים התייבה הקהילה במערכה. נציגיה התייבו לפני המפקדה הראשית ולפני המרשל פילסודסקי. ובעזרת השגריר האמריקאי הצליחו להציל את ינגר ואת יפה ולהביא לידי הפסקתו של הפוגרום בוילנה.

בימים ההם, כשדבר אטונה של וילנה ומר גורלה נודעו בעולם כולו, מיהר הג'וינט האמריקאי להעביר בדחיפות לוילנה רבע מיליונים דולארים לפי כתובת ה"יעקאפא". בישיבה

הנהלת המוסד הצביע אנ־סקי על הטעות שנפלה בכתובת. בארצות־הברית לא ידעו על קיומה של קהילה נבחרת בוילנה ומטרת המשלוח היא ברורה. אסור לנצל את הטעות המקרית ואין לדחות את מסירת הכסף עד שיוברר הדבר. „אני” — אמר אנ־סקי — „קובל תמיד על כך שהערים הגדולות מנצלות את העיירות הקטנות בעת חלוקת כספים ציבוריים. אבל הפעם אומר אני שהחלק הגדול מסכום זה חייב להימסר לרשות הקהילה ועל אחריותה”. כן טען אנ־סקי שהקהילה חייבת לתח אפשרות לאלה שעזבו אותה עם כניסת הקומוניסטים לחזור אליה. הוא לקח על עצמו להיות מתווך בין הצדדים. כנראה שהיתה לו ידיעה ברורה שה„בונד” מעונין לחזור, והיה חשש שהצד שכנגד ירצה לנצל את מצבו ולמנוע את חזרת ה„בונד”. לא כאן המקום לנגוע בשאלה זו. ברצוני רק להדגיש את תפקידו האחראי של אנ־סקי העסקן הציבורי, כשאי־תלותו בצדדים היריבים וסמכותו המוסרית מסייעות בידו. וילנה היתה בימים ההם עשירה בכוחות ציבוריים. הריב בין המפלגות לא חרג ממסגרת יחסים הוגנים ואף הברות טובה שררה בין עסקניה, עם זה הרגישו באותה שנה קשה, כי נוכחותו של אנ־סקי מהווה תוספת חשובה מאד לחייה הציבוריים של הקהילה.

כל מה שסיפורי אירע תוך פחות משנה אחת: זמן קצר וטאורעות לאין ספור. מצאתי לגנזן לספר איך ראיתי את אנ־סקי בתקופת זמן זו. מוילנה יצא אנ־סקי לטיפול רפואי ממושך לווארשה, ובה נפטר, בן חמשים ושבע, אבל נראה זקן ושבע־ימים למעלה משנותיו, בכ”ז בחשון תרפ”א (8 בנובמבר 1920).

ארוכה היתה דרכו של שלמה־זלמן רפפורט, המכונה ש. אנ־סקי, מאז יצא מבית אבותיו בוויטבסק אל מעבי האומה הרוסית. דרך כור המהפכה וההתבוללות הקיצונית חזר בצעדים איטיים לעמו. בתחילה התקרב ל„בונד”, אולם התקרבות זו היתה אך שלב זמני בתשובתו המלאה. הוא התעמק בבעיה היהודית והגיע לשרשיה המשיחיים, ואם כי לא הצטרף רשמית לתנועה הציונית או לאחת ממפלגותיה, נאבק בעוז לרעיון הגדולים הארצי־שראליים וקרא לאומה כולה להצטרף לבנינה של ארץ ישראל. את חייו סיים אנ־סקי בתוך עמו לא כחוזר בתשובה בלבד, אלא כאיש החזון הלאומי.

ש. אנ־סקי ו„הדיבוק“ שלו

נדמה לי שבתולדות התיאטרון בעמנו בין באידיש ובין בעברית. לא זכה שום מחזה לפירסום כה רב כ„הדיבוק“. נתקבל על דעת הקהל היהודי בארצות שונות, הוצג בשפות שונות בארצות תבל, הועלה על הבד, הוראה בטלביזיה וזכה גם להיות מוצג בשתי ארצות כאופירה.

ושחוק הגורל התיאטרוני הוא, שהמחבר של מחזה מופלא ומצליח זה, הלא הוא ש. אנ־סקי (ראפפורט), לא זכה ליהנות אפילו שעה אחת מההצלחות הרבות האלו, כי על כן פטירתו קדמה לנצחון מחזהו. ואם „הלהקה הוילנאית“ זכתה להיות הראשונה להעלות מחזה זה על הבימה בבמיו של דוד הרמן — הרי זה היה ליום השלושים לפטירת המחבר.

לעומת זאת שיחק המזל ל„הדיבוק“ שלו דוקא ב„הבימה“. עוד בראשית שנות קיומה נהפך לגולת הכותרת שלה עד עצם היום הזה, למרות שהתיאטרון הלאומי שלנו יכול לזקוף על חשבוננו מספר רב של הצגות מקוריות ומחזות של מתחרים זרים בעלי שם עולמי.

ולא יאמן כי יסופר, ש„הדיבוק“ עדיין הוא בשיא פירסומו עד עצם היום הזה ולאחר ארבעים ואחת שנות קיומו של תיאטרון „הבימה“ זכה להיות מוזמן לסיור בארצות־הברית בין ה„שלאגרים“ המפורסמים ביותר. המזמינים התנו במפורש:

— ואל תשכחו להביא באמתחתכם, נוסף על המחזות האחרים, את „הדיבוק“ שלכם.

והתיאטרון הלאומי שלנו עוסק זה כמה חדשים בהכשרת שחקנים ושחקניות מן הדור הצעיר ברוכם. כתוספת על שיירי מספר הותיקים, כזכר לימי בראשית ימי החלוציות במוסקבה, עיר הנכר.

אחד המניעים הראשיים שגרמו לפירסומה של הצגה זאת, לפי דעת רבים, הוא, בעיקר העיקרים, הבמאי הנכרי י. ב. ואכטאנגוב, מבחירי תלמידיו של המורה הגדול ק. ס. סטאניסלבסקי. גאון צעיר זה, שנפטר בגיל 39 שנה מפאת מחלה ממאירה, היה גם מן המוכשרים ביותר כפדגוג תיאטרוני. והוא ידע ל„הוציא מים מן הסלע“ ולקצות את המשופר והיפה מכל אחד ואחד מן השחקנים הצעירים, שרובם היו טירונים בשעת עבודתם על המחזה, וכן גם הצטיין במסירת תורת רבו גם לותיקים שהיו כבר אז „מקולקלים“ על ידי „שגרת המשחק“ שלהם על בימות שונות. גם העובדה שהיה ארמני הועילה לא במעט, קרבת המזרח מילאה תפקיד חשוב ביותר, שלוש שנים עבדנו על המחזה, כמוכן לסירוגין, בינתיים הכינונו את ההצגה „היהודי הנצחי“ לדודי פינסקי עם במאי נכרי אחר, ואכטאנגוב ליבאנוביץ מיצ־דילוב, אף הוא מורחי היה — מגרוזיה.

רבים סבורים היו כי העבודה נמשכת הרבה זמן מפני שאנו יושבים כל הזמן על התורה ועל העבודה התיאטרונית, אך הסיבה היתה פרוזאית בהחלט. לא היו שחקנים, במקום שישים השחקנים שהיינו זקוקים להם היו לנו, בערך,

כעשרים. הנוער ברוסיה היה שטוף מהפכנות. זה משך אותו יותר מאשר המשחק ב"לשון הקודש" במוסקבה. אך אנחנו, החלוצים הראשונים של "הבימה" עם נ. צמח בראש, היינו עושים מאמצים על-אנושיים ל"סחוב" אנשים כמעט מן הרחוב, ואף אני עבדכם הייתי מן הסחבנים-הממריצים. המטרה היתה מקדשת את האמצעים. סוף סוף יצרנו את המכסה הדרושה. כל אחד היה שקול כנגד שניים. כלומר, כל אחד שיחק יותר מתפקיד אחד.

ואכטאנגוב, שהיה חולה במחלת הסרטן, היה נחפו לסיים את הצגתו זאת. נוסף על הצגת "טוראנדוט" מאת גולדוני בסטודיה הדרמטית משלו. ועל כן היה עושה ימים כלילות בעבודה. שהיו לה שתי מטרות: ללמד וליצור בשביל "הבימה" חבר שחקנים וכן גם לביים את שתי ההצגות. יצירת שחקנים היתה בשבילו העיקר והוא היה בזה אמן גדול, ממש עושה נפלאות. עד שהקהל לא ידע אחר כך להבחין בין הכשרון הטבעי ובין הכשרון "העשוי", וכל אלה עשה ב"בין הזמנים", כלומר כשהיה פנוי מן השכיבה בבתי-החולים.

עדיין שמורים בזכרוננו הדברים שהיה מטיל כלפי שמיא בשעת החזרות: — רבנו של עולם! עשה עמדי חסד והארך ימי לכל הפחות עד שאגמור את ההצגות השתיים: את "הדיבוק" ואת "טוראנדוט" בסטודיה שלי. יודע אני כי משתעמם אתה שם במרומיך וקוק לשכמותי כי ישמח אותך וישעשעך, אך אנא. רחם עלי והגן לי לסיים את עבודתי כאן.

ברוב החזרות היה מוטל על הספסל המיוחד לבמאי, בולע מפעם לפעם רפואות וממשיך לסייע ליהודים "הזרים" ללמדם חסידות. מאתנו "החסידים" למד ולהם ל"עמלקים" (כך קראנו אז ל"עמי-הארצות") נתן. והיו רגעים שבכשרוני הנפלא היה מעלה אותנו לשיאי-השיאים של משחק נעלה עד שלא היינו חשים כלל בזמן החולף. זה עזר לנו להתגבר על הרעב המציק. החלוציות התיאטרונית והאתנה הגדולה למורה הגדול, האכסטאזה החסידית לרבי תיאטרוני זה — כל אלה הפיגו את סבלנו.

וכדאי גם להעיר שלא מעטים מחברינו היו זקוקים ללימוד העברית באולפן שהתקיים על ידי התיאטרון. המורה המדריך היה מר גורדין מריגה. למרות כל החליפין שבאו במחזה במשך השנים, יש לקוות כי עוד נשארו אי-אילו סימנים של אתערותא דלעילא מן הימים הראשונים ורוח המורה הגדול עדיין מרחפת על ההצגה פה ושם, ועל כן יש לקוות ש"הדיבוק" לא יכויב גם הפעם בסיוור בארצות-העברית.

ועתה אנסה לשוב ולספר על ש. אג'סקי, שהזכרתיו בראשית רשימתי זו. פרישה מעניינת היא ומיוחדת במינה כיצד נעשה השידוך בין המחבר המפורסם ובין התיאטרון "הבימה", שהיה בחזקת עובר של תיאטרון ונקרא לשם צניעות "סטודיה דרמטית, הבימה". וקבוצה בת 12 איש ישבו על ספסל הלימודים ולמדו תורת המשחק מפי מורה דרמטי. משל למה הדבר דומה לבחור שהגיע לחופה כשמדוכים אותו לילדה בת שנה אחת. כזה היה המצב. ומכיון שאף אני נמצאתי אז בין השנים עשר והייתי עד ראיה ועד שמיעה להתהוות השידוך — אוכל לספר כאן עובדות מספר, שיעזרו להבהיר את התקופה הזאת.

על ש. אג'סקי שמעתי לראשונה עוד באודיסה בבואי לשם בשנת 1915. נתמזל לי להימצא בחברה של סופרים ומלומדים מפורסמים כד"ר יוסף קלויזנר, ח. נ. ביאליק, י. ח. רבניצקי, ש. פרוג, דויד פרישמאן, הסבא מגדלי מוכר ספרים בכבודו ובעצמו. ומפיהם שמעתי לא אחת על חברם ש. אג'סקי

הסופר והאספן הידוע, אחד, שהיה רחוק מאוד מסביבתם והנה עתה התקרב וחיה כאחד מהם.

ערב אחד נודמן לי לראות את אנ־סקי. היה זה בשעת פדיון הבן של מר אליהו רבניצקי. ברית המילה נתקיימה בבוקר. ושם הילד יונה (הוא יונה ירחי, שנפל לפני שבע שנים כקצין במלחמת סיני). בשבתי אל השולחן אשר בחדר האורחים בין הסופרים א. שטיינמאן וב. שאפיר, כדי לקבל את התקרבות, הראו לי אלה על החדר אשר לצד ימיני ובו הסופרים י. ח. רבניצקי, ש. פרוג וגם ש. אנ־סקי משחקים בקלפים מתוך כושר ראש, כאילו היו עסוקים בסוגיה תלמודית קשה. כמוכן, שלא העזתי מרוב צניעותי בימים ההם לגשת ולהציג עצמי לפני אנ־סקי, שהייתי מחסיריו הגדולים, בעיקר בשל היותי חובב פולקלור עוד מילדותי ורוב סיפורי היה טובבים על נושאים פולקלוריים בעייתית והייתי מאסף ורושם מפי זקנים וזקנות סיפורים פולקלוריים, ובענין זה רציתי לשוחח אתו ולשאול עצה מפיו אם הולך אני בדרך הנכונה, וכמובן הבלגתי מרוב כישנות ולא נפגשתי אתו אותו ערב.

פגישתנו הממשית הראשונה נתקיימה רק בקיוב בשנת 1917. ואז גם נודמן לי לשמוע אותו קורא את „הדיבוק“ בפני ציבור גדול באחד האולמות המפוארים. אמנם המחזה היה מונח אצלו במשך שנים רבות ויש והיה קורא אותו בפני סופרים ידידים. ואולי גם ערך מדי פעם בפעם קריאה בפני להקות תיאטרוניות אידיות, אך איש לא נענה לו לקבלו לריפורטואר. מי שהכיר את המצב הירוד של התיאטרון האידי בימים ההם לא יתפלא על כך. בכל אופן המחזה היה מבלה רוב זמנו במגירה ומחכה לשעת כושר. אנ־סקי לא נתיאש והיה מוכן לכך שהחזמנות תגיע כעבור חמישים שנה ויותר. היתה לו סבלנות מלונה סבל רב ויסורים קשים.

באתי לקיוב לאחר המהפכה הפברוארית, שהיתה מעין מהפכת־אביב, שכולה שמש. צדקה ואור והעם הרוסי שהיה משועבד במשך שנים כה רבות יצא לחרות וראה פתאום אור גדול. גם בני עמנו נשמו לרוחה. בקיוב מצאתי את קרנסקי כשהוא נושא את נאומיו הנלהבים על החופש הגדול שהעם הרוסי זכה לו והיי מכסים אותו בפרחים לאחר כל נאום ונאום. בחורות היו מתאהבות בו וקוראות לו: „קרנסקי נשמונת!“

באותו זמן התקיימה בקיוב ועידת הקהילות היהודיות ואני באתי לשם כדי להופיע בנשף ספרותי בפני צירי הוועידה. גם כאן נקלעתי בין הסופרים האידיים: דוד ברצלסון, לייב קויטקו, דוברושין, נחמן מיזל, ג. אויסלנדר ואחרים. מפתח נודע לי כי אנ־סקי אף הוא נמצא בקיוב. הוא הביא את אוצר הפולקלור שלו מגליציה והעזר על ידו הוא אחד ששמו רובינשטיין. נפגשתי עם רובינשטיין זה, שבתני כי על ידו אגיע לש. אנ־סקי אך לא נסתייע הדבר.

ותנה ביום בהיר אחד זכיתי להיפגש במקרה עם הממורר ח. ג. ביאליק ברחוב. אף הוא בא להשתתף בעידת הקהילות וכאילו נחש מחשבותי. — קטונתי — אמר לי (כך היה קורא לי בשל קומתי הקטנה) — האין אתה מעונין להילוות אלי ולבקר אצל ש. אנ־סקי ידידנו?

שמחתי אלי גיל ונעניתי מיד. ביאליק לקחני אל המלון שבו התאכסן אנ־סקי. מיד בהיפגשם התנפלו שני הידידים זה על זה והחלו להתגלגל על הספה ולהתאבק: — בראה מי חזק ממי? צעק אנ־סקי. — ואני בטוח שאנצח את „משורר הזעם“ שלגו בעוד דקות מספר. לאחר זמן נודע לי מפי ויקטור צ'רנוב

בפראג בשעת הקונגרס הציוני. כי היה זה מעין תחביב אצל אנ־סקי להתאבק עם ידידיו וביאליק כבר ידע על כך ועל כן לא הופתע כלל.

לאחר ששניהם סיפרו זה לזה על הידידים המשותפים באודיסה ומסרו ד"שים זה לזה הומין אנ־סקי את ביאליק לביתו של מ. נ. סירקין להראות לו את האוצר שהביא מגליציה ואני הלכתי אחריהם כנער המלווה את שני דודיו. זכיתי לראות את החפצים היקרים אשר הביא אנ־סקי.

ביאליק היה שקוע שעה ארוכה בבדיקת האוצר, בדק והעריך את הטליות הישנות, עטרת הכסף המרוקמות, החנופיות, קערות־הכסף לפסח ואפילו את קופסת־הטאבאק, שאנ־סקי משום מה האמין כי שייכת היא לבעש"ט בכבודו ובעצמו והוסיף:

— אין לי כל ספק שעל קופסת טאבאק זו עוד התעטש הבעש"ט...

עמדתי מן הצד וחפשתי הזמנות כיצד להעניק לאנ־סקי את המתנה שהבאתי בשבילו, ובדיוק כשהחל לאסוף את כל החפצים יקרי־המציאות כדי להכניסם בחזרה אל הארגז הוצאתי מכיסי את צילומי של המחזאי יעקב גורדין והגשתי לו. וסיפרתי בגאווה כי המהפכנים שלנו בעיירתנו מצאוהו במשטרה בשעת המהפכה הפברוארית. אנ־סקי הודה לי, וביקש את המשוור בכבודו ובעצמו; להחזיק הצילום עד שיכניס החפצים לתוך הארגז. ביאליק חיך משום מה ולאחר שמסר את הצילום החל מסובב אותי בחדר ולטפח על שכמי, כמנהגו עמי באודיסה כשהיה במצב רוח מרומם. ואני הייתי מאושר, שזכיתי אף אני לתרום לאוצר.

באותו ערב זכיתי להיות נוכח במעמד היסטורי חשוב שמילא תפקיד בחיי במשך שנים רבות והעניק כבוד רב לאנ־סקי המחבר של „הדיבוק“ לאחר מותו.

באולם גדול ומפואר, לא הרחק מן הקרשצ'אטיק הידוע, התקיים נשף־הקריאה של „הדיבוק“. זכורני כיצד הופיע ש. אנ־סקי על הבימה והקהל קיבל אותו במחיאות כפים סוערות. היה גבה קומה, בעל שערות כסף על ראשו ובעל זקן־כסף קטן הדומה לקמץ. אור החשמל באולם נכבה ועל השולחן הקטן הועמדה מנורת נפט קטנה שהפיצה אור צהבהב על פניו של אנ־סקי. אנ־סקי החל קורא לאט לאט ובקול שקט ולאחר רגעים מספר החל מגבר קולו. הוא קרא בהטעמה יפה והחל מעצב את הדמויות אשר במחזהו. הנה מתוכחים הבטלנים על הצדיקים שלהם, הנה נכנס סנדר מבריאניץ ומשרה רוח חסידית, הנה בחר הישיבה חנן והנה לאה'לי העדינה, הנה המשולח, הרב שמשון, הצדיק רבי עזריאלקה ממירופול ועוד ועוד. באולם שררה דממת קודש. הקהל כאילו הועבר לעולם אחר.

לבשנסתיימה הקריאה שוב הודלק אור החשמל. מנורת הנפט כובתה. פני המתבר החורירי והחולין הופיעו שוב. זרם של מחיאות כפים פרץ באולם ונמשך כמה דקות. ופתאום הופרעו מחיאות הכפים על ידי קול המתגבר והולך:

— הסו! הסו! אורח נכבד לנו באולם. משוררנו הנערץ ה. נ. ביאליק!

הקהל קם על רגליו והחל קורא בקול:

— יחי ביאליק משוררנו הגדול!

— אנו מבקשים את מר ביאליק לעלות על הבימה!

— אנו צמאים לדעת את דעתו של משוררנו על המחזה הגדול של ש.

אנ־סקי!

קבוצת צעירים גם ניסתה להרוס אל המשורר הצנוע כדי להעלות אותו על הבימה, אך ביאליק נשתחרר מידיהם והחל צועד ועולה בבטחה אל הבימה. נשתררה דממה רווית סקרנות. לאחר שניגב ביאליק את מצחו במחשטה החל לדבר ולהפתעת הקהל מתח ביקורת שלילית על מחזהו של המחבר. החלו אחדים מניעים כתפיהם לאות תמהון, דחפו איש את שכנו במרפקים: מה זאת? היתכן? וכי כך מדבר ידיד על יצירתו של ידיד קבל עם ועדה?

וביאליק השווה את אסיפת התמונות הפולקלוריסטיות אשר במחזה לאותן ציפורניים שיהודי חרד גוזז, אוספן ביחד ומצרף אליהן שבבים ושורפן. והסביר: — אנסקי עשה דבר גדול, הוא מנע מאתנו את הטורח לאסוף את כל פרטי הפולקלור, ועתה צריך לבוא דרמטורג בעל כשרון ולכתוב את המחזה הגדול. ותוך כדי דיבורו הרגיש ביאליק כי עושה הוא עוול לידידו שאינו משלב בדבריו גם דעתו החיובית על אי אילו תמונות ועל כן החל לפזר תהילות ותשבחות על התמונות היפות מלאות השירה והדרמטיות והביע התפעלות מן הדמויות אשר עיצב ש. אנסקי.

לאחר שירד ביאליק מעל הבימה וניגש לאנסקי, ניסה כדרכו לחבקו כאילו רצה לבטל את הדברים הקשים שדיבר על מחזהו.

פני אנסקי חפו. הורגשה מתיחות בלתי נעימה. אנסקי הוכה בדיכאון, נמנע מלהביט ישר אל עיני ידידו והיה צועד הנה ושוב מרוב עצבנות באחה הפינות של המסדרון. בשעה שהקהל כבר עזב את האולם, ביאליק ניסה לעודד את ידידו. ש. אנסקי נשא פתאום את עיניו שהיו מלאות דמעות, חיבק אף הוא את ביאליק ואמר לו בקול רווי צער:

— ביאליק יקירי, אתה קברת אותי הערב תשע אמות באדמה ועוד דשת ברגלים על העפר התחות שעל קברי.

כשהלכנו אל המלון שאנסקי התגורר בו, שררה דממה זמן מה וביאליק הוא שהפסיקה:

— ידידי היקר, עוד עליך לברך ברכת הגומל על שלא הארכתני עוד יותר כנאומי. האריכות הוא האויב הגדול ביותר של הגואם. מי יודע למה עוד הייתי מדמך! מי זה ביקש מידי דוקא הערב לחפש קבל עם ועדה רק את המומים שביצירתך? הרי שמורים עמי גם לא מעט דברי תהילה בשבילך. יצרת יצירה חשובה והיא ראויה בהחלט להיות מתורגמת לשפה העברית. ספרותנו הדרמטית היא כה דלה ועניה.

פני אנסקי אורו בשמעו דברים אלה מפני ביאליק וחיוך עלה עליהם. הוא החל לחבק את ידידו ביאליק ואמר:

— גולן! מי כמוך? — הרי יכולת לעשות את המלאכה על הצד חשוב ביותר. שם תיקח עליך את המכשלה שלי. לא אשכח לך את החסד הזה לעולם. ביאליק טפח לאנסקי על כתפו ואמר:

— יפה דרשת, אנסקי. אני מבטיחך שמיד בשבוי לאודיסה אגש אל המלאכה ואנסה לעשות דבר מה בכיוון זה.

וביאליק הבטיח וקיים. מיד בבואו לאודיסה ניגש אל המלאכה. ולי היתה הזכות הגדולה להיות נוכח מזמן בזמן בשעת עבודתו. לפי הזמנתו.

— ועליך אנסה „למדוד את הבגד“. — אמר אלי ביאליק — כל פעם שאתרגם תמונה אבקש ממך לשחקה לפני. העברית על הבימה חייבת

לחיות נוחה בפיו של השחקן, ומכיון שעומדים כעת לגשת לייסוד התיאטרון
„הבימה“, תהיה בקרוב גם האפשרות לנסות את הדבר.

באותם הימים היה ביאליק משום מה מבקש ממני כי אבטיח לו שאם
יגיע תורי לשחק ב„הדיבוק“ אמלא את התפקיד של הסבתא פרידה. הוא אהב
מאוד את הדמות הזאת ומפני שהיה רואה אותי מזמן לזמן מעצב דמות סבתא
בנשפים כשהייתי מופיע בביתו בפני חבר סופרים, וכן גם בבתי סופרים אחרים
כש. פרוג, י. ת. רבניצקי ודוד פרישמן טען: — עליך למלא את התפקיד ויהי
מה. גם בימי גולדפאדן היו גברים משחקים תפקידי נשים. הבטחתי לו.

ולכשנודעו למוסקבה כדי להכשיר את יציאתו מרוסיה עם חבר סופרים
לארץ ישראל וראני בחזרה במערכה ראשונה ב„הבימה“ היו לו טענות על שלא
קיימתי הבטחתי. אך הבמאי ואכטאנגוב הסביר לו כי בשל המצב של הענינים
בתיאטרון היה מוטל עלי לשחק את הבטלן הראשון ר' וואלף, וכן גם כאשר נפל
צמח למשכב לזמן ממושך והעבודה על „הדיבוק“ הופסקה נפל בחלקי גם למלא
את תפקידו של הצדיק ממירופול, לפי הסכמתו של הבמאי.

בין יתר הזכרונות השמורים בלבי על ש. אנסקי על לספר על מה
שקרה למחבר „הדיבוק“ בועידת הקהילות היהודיות בקיבו בשנת 1917. בשעת
אחת הישיבות פרצה סערה בשל אנסקי. המרצה היה מ. ראפס, הבונדאי הידוע.
הוא התקיף קשות את הציונים וזה הרגיו את הצירים הציונים. ברגע זה נכנס
ש. אנסקי אל האולם. הקהל פגש אותו במחיאות כפים וראפס הזמין אותו לעלות
על הבימה וביקש שהקהל ישיר אתו יחד את „השבועה“ הידועה. שיר מאת
אנסקי לפועל היהודי שנהפך במשך זמן רב להמנון של הבונד. שוב פרצו
הציונים ומחאו נגד השיר שהיה בו משום הטחת דברים נגד התקווה המשיחית.
ותימקו את מחאתם בזה שאנסקי כבר חזר בו ונתקרב יותר ליסודות האומיים.
אנסקי עצמו אמר דעתו מעל הבימה, שהוא קורא לשלום ולאחדות ועלינו לשיר
שירים המאחדים את העם ולא מפלגים אותו. ולאחר דבריו אלה ירד מעל הבימה.
הסערה שקטה והועידה חזרה לעבודתה.

ושוב שחוק הגורל. אנסקי המהפכן התכונן לעזוב את רוסיה הסובייטית
לאחר שפוזרו הכולשביקים את האספה המכוננת. לפני נסיעתו לווילנה מסר
לתיאטרון האמנותי הרוסי את „הדיבוק“ בקוויו שתיאטרון זה יציגו ברוסיה.
אנחנו בני „הבימה“ למדנו מפי י. ב. ואכטאנגוב את שיטת ק. סטאניסלבסקי
והתכוננו להראות „עבודה“, כפי שקראו לזאת. לפני המורה הגדול בסוף הקורס
של תשעת התרשים. ביום אביב בהיר ויפה בערב פסח בימי הפשרת השלגים
פגשני אנסקי על גשר האבן אשר על פני נהר־מוסקבה, ופניו לא כתמול שלשום.
לחץ ידי ואיים עלי באצבע ואמר לי באידיש:

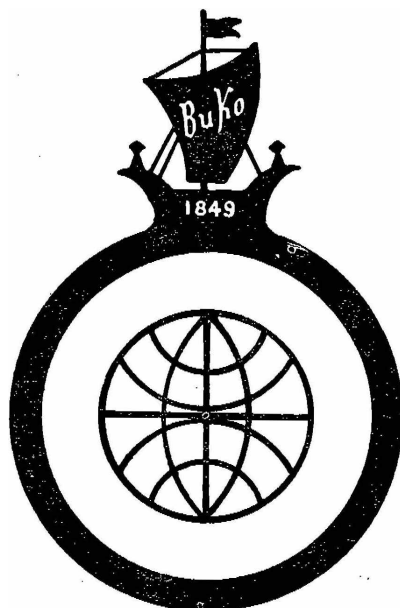
— שמעתי דבר שהממני, אתם הסיירונים, צעירי „הבימה“, שאיש עדיין לא
שמע עליכם, אתם היושבים רק על ספסל הלימודים אומרים להציג את „הדיבוק“
שלי? הרי אתם תקטלו אותו, תרצחו אותו ואותי יחדיו. הרי אני שלחתי את
המחזה שלי לתיאטרון הרוסי. אל תעזו לעשות זאת! הרפו מזה!

התעורר בי ה„צבר“ ועניתי לאנסקי ברורות, שאם כי אני ועוד חברים
שלי הננו חסידים שלו ואם כי אנו שחקנים סירונים ועדיין לא מוכרים בעולם, אבל
אם יצא פעם „הדיבוק“ לאור העולם ויעשה רושם גדול הרי זה יקרה דוקא על
ידי הסיירונים מן הסתדיה הדרמטית „הבימה“.

אנ"סקי הוסיף לרגוז וסיים דבריו: — ולואי ותתבדה אתה עם חבריך יחד...

ב־1922 יצאה הצגת „הדיבוק“ לאור העולם.

וכדאי גם לציין שואכטאנגוב היה נושא גאומים נלהבים בשעת עבודתו על המערכה השנייה על ריקוד הקבצנים שהם נציגי הפרוליטאריאט הנלהמים נגד סנדר מבריאניץ. שלא קיים את תקיעת הכף שנתן לניסן בן קריינה. המחזה זכה לביקורות נלהבות בעתוני מיסקבה. וגם זאת יש לציין: מלאך המות שנטל את נשמת המחבר של המחזה לפני שזכה לראותו על הבימה נטל גם את נשמתו של הבמאי הגאוני ואכטאנגוב בחודש מאי אותה שנה במוסקבה.

מפורסם בטיבו
בעולם כולו

תה ויסוצקי

הצגת הבכורה של „הדיבוק“

א.

בסתיו של שנת 1918 הגיע ש. אנרסקי מברית המועצות לוויילנה ומיד השקיע את עצמי ראשו ורובו בעבודה הציבורית והתרבותית, שנעשתה אז בזמן הכיבוש הגרמני ללא הפרעה בסיועם של סופרים ואמנים יהודיים-גרמניים, ששירתו כמגוייסים במינהל האזרחי, והם ארגולד צווייג והרמן שטרוק. בתחילת 1919 ייסד אנרסקי בוויילנה את החברה ההיסטורית-אתנוגרפית. מאורעות-הדמים שפרצו עם כיבוש העיר בידי הפולנים באפריל אותה שנה גביחווד הירצחו של ידידו הקרוב ביותר א. ווייטר בידי חילים פולניים זיעזעו את אנרסקי עד כדי כך שחלה מרוב צער והתיישב באוטבוצק הסמוכה לווארשה. הימים היו קשים. בריפובליקה הפולנית הצעירה השתוללה האנטישמיות. בחוצות וארשה הזכו ביהודים וקצצו בוקניהם. קהילת היהודים המתבוללת, באת-הכוח היחידה כלפי חוץ, היתה חסרת-ישע. כשהודיעו לראש הקהילה סטאניסלב נתנזון שפולנים מכים ביהודים, השיב: „הא כיצד? הנה אנוכי פולני ואיני נוגע בשום אדם, ויהודי אני ואיש אינו מכה אותי“. העתונות היהודית מתאה נמרצות. ש. אנרסקי גידל באופן הפגנתי זקן ארוך.

בעתון היומי הנפוץ „דער מאמענט“ היה מפרסם שבוע בשבוע מאמרים על נושאים אקטואליים, זכרונות, סיפורים וסיפורים. והנה קצת מפרסומיו: „צווישן גרים“ (בין גרים), „אגדות עם על משה מונטיפיורי“, „בסטודיו של אנטוקולסקי“, „פסח צייט אין גאליציע“ (בימי הפסח בגליציה), „נוסף על אלה גם ספורים גדולים: „אונטער אַ מאַסקע“ (תחת מסווה), „מענדל סערק“ (מנדל התגור) (שכתבו לפני שנים ברוסית).

פירסומו של ש. אנרסקי גודע עוד לפני המלחמה בקרב האינטליגנציה היהודית העממית ברוסיה ובפולניה כאספן של הפולקלור היהודי וראש המשלחת המדעית על שם הבארון גינצבורג. ועוד יותר גדל פירסומו בקרב הצבור היהודי בשל חלקו הפעיל במפעל העזרה רב הממדים שאירגן כשליח „איגוד ערי רוסיה“ לטובת האוכלוסיה היהודית בשטחים שנכבשו בידי חילות הרוסים בגאליציה ובוקובינה.

לאחר פטירתו של י. ל. פרץ בפסח שנת 1915 נשארה משפחת הסופרים היהודית בפולניה כמיתמת. פרץ לא היה מנהיג ומורה של שיטה ספרותית מסוימת, הוא היה האישיות המרכזית בעולם הספרותי. הוא עורר, הלהיב והסמין. דברו עשוי היה לרומם את המתחיל עד לרקיע השביעי, או להיפך לסלטלו עד שאל תחתית. סופרים בעלי כשרונות וידיעיים הביאו אליו את יצירותיהם, כדי לשמוע חוות דעתו ולתקן לפי עצתו. אפילו בשנות חייו האחרונות כאשר — כפי שהתאונן בזכרונותיו — „היה לו קהל חסידים ונשאר לבדו, היה עדיין אבית של ספרות אידיש, כדבריו הקולעים של ה. ד. גומברג.

איש במשפחת הסופרים לא ירש ולא יכול לרשת את מקומו של פרץ לאחר פטירתו. שום סופר לא חונן בהתלהבותו, בחום לבו, באופקו הרחבים, ברגש-האהריות שלו כלפי קהל הקוראים, בהבנתו העמוקה לאוצרות הרוח של הדורות הקודמים, ברצונו להרים את

בני-דורו ובגזעו לתחיית הדורות הבאים. ידידו וריעו הקרוב יעקב דינזון לא היה עם כל טוב לבו אלא כמין „סנדרל האשה“.

שלום עש היה שקוע רובו בכולו ביצירתו שלו ולא היה לו דבר עם אחרים. ולא זו בלבד אלא שהפליג למרחקי העולם. ה. ד. נומברג רחוק היה באותן השנים מן הספרות ונעשה אחד מראשי הפובליציסטים, השתתף בתחילה בחיים הפוליטיים ולאחר מכן בחיים הציבוריים-תרבותיים. כמעט קט וחבורת אנשי העט היו מוכנים לראותו ראשם ורבם. אבל ספקנותו המיושבת מנעה יחס אבהי וידידותי חם, שהסופרים בני אותו דור כל כך נזדקקו לו. באותם הימים חזר דויד פרישמאן לוארשה, אבל בשל עוקצנותו המרירה ויחסו העולב כלפי סופרים וסתר קוראים ולאידיש לא הוכשר להיות מנהיג.

ש. אניסקי תפס במהרה את מקומו הנכבד בקרב משפחת הסופרים. אלמלי נשאר בריא והיה מאריך ימים — הוא מת מיתא חטופה ב־8 בנובמבר 1920 למחרת האסיפה שכינסה לשם ייסודה של ההברה ההיסטורית-אתנוגרפית בחארשה — היה זוכה בלי ספק להיות לדמות מרכזית בחיים היהודיים-הספרותיים.

ב.

ש. אניסקי הביא עמו מחזה בשם „בין שני עולמות“ (הדיבוק). „אגדה דראמאטית בארבע מערכות“, הוכנה עלה לפניו עוד בשנת 1911. הוא העלה את המחזה על הכתב תחילה ברוסית ואחר כך ביידיש. הוא קרא את המחזה לפני הקהות שחקנים יהודיים באודיסה ובווילנה. בתיווכו של ידידו ד״ר ה. זיטלובסקי השתדל כי יציגוהו באמריקה. המחזה נתקבל עליידי סטאניסלבסקי בשביל הסטודיו של התיאטרון האמנותי המוסקבאי. ביאליק תירגמו לעברית והדפיסו ב„התקופה“ כרך א'. מנהל ה„להקה הווילנאית“ (ווילנער טרווע) מ. מזא״ה קרא אותו ב„התקופה“ וכפי שטיפר לי בעצמו לא מצא המחזה חן בעיניו. בשנת 1919 הפיע המחזה באידיש בווילנה. דוד הרמן התכוון להציגו בלהקה ה„ווילנאית“ כווארשה. המחבר קרא את יצירתו זו לפני שחקני הלהקה וסופרים אחרים. לאחר הקריאה הצטלמו אבל המחזה לא הוצג.

בחיו לא זכה המחבר להשפיע על שום תיאטרון שישווה „תיקון“ בימתי לאחד המחזות הבימתיים ביותר. וכדי שהיצירה תזכה לעלות על קרשי הבמה נגזר על מחברה להסתלק מן העולם. כלל גדול הוא: „אחרי מות — קדושים“, ביום ה„שלושים“ לפטירתו הציגה ה„להקה הווילנאית“ את „בין שני עולמות“.

איני חושב את תומאס מאן לאנטישמי, ואפילו לא לאחר ספרו האחרון „דוקטור פאוסטוס“, לפיכך זכורה לי היטב הערה אחת שלו ב„הר הקסמים“ והיא „מחוסר יראת הכבוד כמו יהודי“, באחד ממאמריו של ערב־שבת ב„פאלקסצייטונג“ הווארשאי בערך בשנת 1920. אם זכרוננו לא יטעני, בא וז. מדם לידי מסקנה, שהיהודים הם מחוסרי יראת הכבוד (פיעטעט), וראייה לדבר — אין למצוא מלה כזו לא באידיש ולא בעברית.

ה„להקה הווילנאית“ היתה בבחינה זו יוצאת מכלל זה, היה היו לה „יראת־כבוד“ ויחס. ודבר זה הלא ראינו עם הצגת מחזהו של א. ווייסר „דער שטומער“ („האלם“). עם הכנת ה„דיבוק“ היתה הרגשת יחס הכבוד לגבי הנפטר גדולה לאין ערוך. א. ווייסר היה בשנות חייו האחרונות אך ורק סופר, ואילו אניסקי נשאר עד ליומו האחרון עסקן צבאי במלוא מובנו הטוב והנעלה שבמושג זה; כשם שצעדיו הראשונים של פרץ בספרות אידיש כרוכים בארגון שיעורי־ערב לפועלים בזאמושץ עיר לידתו, השתקעו בוארשה — בהשתתפותו במשלחת לחקירת מצבם הכלכלי והסוציאלי של יהודי העיירות ובחודשים האחרונים לימי חייו — בפעולת העזרה לילדים נפגעי המלחמה, כך גם היה אניסקי

שקוע בליבו ובנפשו באיסוף הפולקלור היהודי, הביא בימי המלחמה עזרה חומרית ומוסרית לקרבנותיה של האכזריות ההיילית וההפקרות הפקידותית ונלחם באחרית שנותיו נגד חבריונות בפולניה.

ג.

העלילה של „בן שני עולמות“ עניינה משורשים בידע־עם היהודי. ספורי־עם, אגדות־עם, אמונות־עם ומנהגים עממיים שנאספו ונלקטו משך שנים רבות מעצם מעיינה של יצירת העם נשחרו ונתארגו כמאליהם בלי קשר לרצון המעצב והאמנותי, למארג של דמויות ואירועי־חיים, חלומות וגעגועים, קולות וצלילים — לרקמה צבעונית המאירה ומנצנצת על רקע שחור של קטיפה בצבעים רבגוניים של החיים היהודיים מלפנים.

ואמנם יש לתמונה על כך, מנין לו לאניסקי שכל ימיו עמד מנגד לתיאטרון אותו חוש הבנת דקה לבמה, אותה שליטה גמורה במנגנון הכימיו, אותה ידיעה בשימוש באפקטים בימתיים, אותה חדירה אמנותית לתוך מסתרי סודותיה של הטכניקה הדרא־מאטורגית, מכל הנושאים העממיים בוחר אניסקי את החזק והמרשים ביותר: „תקיפת הכף“ המחוללת, המבולטת במעשה של דיבוק, המודגש ביתר הדגשה עלידי מעשה של חרם, גושים העשויים להוות את המחזאי מהדרך הסלולה ולהתענות לאפקטים צעקניים וזוללים, אבל אניסקי נזהר ואינו עובר את הגבול של המותר האמנותי.

הוא עורר ערמה של אכזרים תיאטרוניים, אמצעי חביב על הקהל הרחב, כלי־קודש, ספרי־חורוה, פרוכות שחורות, „קיסלים“ לבנים, שופרות, נרות שחורים ושאר מיני חפצים, ומשתמש בכל אלה במידה האמנותית ואינו נכשל בהם לעולם, ומחזאי אחר היה בלי ספק נכשל בהם.

איך הבין אניסקי „ליצור“ מתת לעניין אותנו, לרחק אותנו בדיבור, בתנועה, מנרנו של חנן ושמעת המלה התקיפה של הסיטרא אחרא. לאה מתעטפת בסודרה השחור והולכת לבית־הקברות. אנו יושבים בנשימה עצורה וחרדה אוזנות בכל אברי גופנו. מלכו של חנן נפלטה התדשה המבהילה על ביטול השידוך — ואחרית אגזה שר תקוה. גם אנו נושמים עתה לרווחה, ואז כובשת אותנו האמת במידה קשה יותר, היא משברת ומפרקת אותו ואותנו יחד. ולאחר מכן: הסתירה. גופו המת של חנן מוטל בזווית החדר, התמידים אינם יודעים עדיין, הם רוקדים ושרים ניגון עצוב. ורק כשהם יוצאים במחול עליו הם מגלים את הנפטר. או: כשמוליכים את החתן לכסות ראש הכלה בלוויית כלי־זמר והנה נשמעת צעקתה הפרועה של לאה. דיבוק נכנס בכלה! והמסך יורד. או בסוף המערכה הרביעית: לאה הוציאה גשמתה ונקשרת קשר עולמים עם שלו של מי שהיה מזמן לה... מבחוץ נשמע קול זמר של חופה המתקרב והולך.

גירוש הדיבוק, שיחת־רעים ידידותית בין הצדיק והדיבוק, רגשי הרחמים, הבטחות הרשות מצדת היהודים, האימים בקללות ובתרמות. ולבסוף החרם, ועתה סיומה של המערכה השלישית.

במערכה הרביעית לא בא האפקט המוגבר של החרם החמור לידי גילוי בבית אחת. בראשונה אנו עדים למערכה המוועת של ההידיעות עם הנפטר. ולאחרית דברים נוחים ומשכנעים אל הדיבוק ואחר כך כוחה של עדת יהודים־גדולה חמישה עשר במספרי רשות מהכוחות העליונים, ולבסוף הנרות השחורים, הקיסלים הלבנים, תרועות השופר, עד החרם הגדול, ואז מחוק הצדיק את נצחוננו ומבטל את החרם. זכסיום: הקדיש, ועתה מתחילה שורת העלילה לרדת ולהשתפך בניגונים לבביים רכים: לחישתה של סבתא על עין רעת, שיר הערש הלבבי, שירת האם העצובה והכוספת של לאה על הילדים שלא גולדו ולבסוף

ההמונות של שתי הנשמות באור גדול אחד והצלילים הרחוקים והרגועים של המוסיק הראשי: למה יורדת הנשמה מאיגרא רמה לבירא עמיקתא. בדרך כזו טרם שיכלל מחזאי יהודי מערכה רביעית!

ד.

לגבי הבמאי היה זה אגוז קשה, עבודה קשה המושכת ודוחה כאחת. המושכת בגוניתה הציורית ועושרה הבימתי, והדוחה בעירוב המשונה של ארציות ושמיות, עולמיותה ועל-עולמיותה, הריאליזם והמסתורין שאינם מעור אחד, שאינם הצובים אבן אחת, שאינם ארונים מתוח אחד. שני העולמות השונים אינם חופפים אחד את השני אלא חיים זה ליד זה כשהאחד קשור בחילוניות וכשהשני שואף לשמי שמים גבוהים ורחוקים. אניסקי הרגיש יפה את הקרע הזה ולא אחת שינה פה ושם את הקווים הברודים בדמויות ובאופיי, כדי לגשר בדרך זו על פני שני העולמות, ואת העלאת המחזה רצה אניסקי למסור רק בידי של במאי כזה, שיהיה בכוחו למזג ביומו את שני העולמות, ליצור שלמות אורגנית ששורשיה יהיו מעורים בחיי היהודים וענפיה יאמירו לרקיעי הכסופים של ישראל, לפיכך פנה אל סטניסלבסקי כדי להגיע בעזרתו אל ריינהארדט. ייתכן ששניהם, כל אחד לפי דרכו, היו מוצאים את חלבוש הבימתי המתאים של אנדה דרמטית זו. סטניסלבסקי היה עושה זאת כאומן מצבי הרוח והצלילים הדקים וריינהארדט — כאומן החזנות והמראות האדירים.

דוד הרמן העלה אצל ה"וילנאים" בוארשה את המחזה. מוצאו של הרמן היה ממספחת חסידים ובנעוריו ספג אורתודוקסיה חסידי. לאחר מכן מצא את דרכו לפרץ ורוסם את רשמי נעוריו לחזונות אמנותיים. שנים רבות נשאם בתוך תוכו ולא מצא להם תיקון במחזהו שביים בשביל להקות של פרץ הירשביין ב"ארטיסטישן ווינקלעל" (בפינה האמנותית), וב"הזמיר", אצל ה"וילנאים". רק "הדיבוק" נתן לו את האפשרויות לגולל את שפע המראות והתמונות והצלילים שתססו בקרב. כמובן שלא יכול היה לצרף ריאליזם ומסתורין, אש ומים לאחדים, לפיכך הרים את כל הענין לעולמות עליונים ועססם מעטה של מסתורין, לא בכל מקום היה הרמן עקיב. אצל מתבר המחזה פורצת במערכה הראשונה לבית הכנסת אשה ושני ילדיה בחצות הלילה ושוכנת לבה בתפילה על האט החולה: הבמאי הכניס בדרך זו את "שרה בת טובים", המחברת האגדית של התחינות, אשה פשוטה ללא ילדים, שהם מיותרים על הבמה אם הם שותקים, ואם הם מפספסים או בוכים הריהם מפריעים. אשה פשוטה זו הורסת אל ארון הקודש ורוצה לקרוע את שערי התחמים בבכייה התנוק, דמות זרה במלבושים שמלפני העבר הרחוק הנכנסת ברוחה דופקת בשולחן ומשמיעה פומון פאתיטי והיא מקפיאה את הצופה בקרירותה וזרותה.

במערכה השניה מעביר הבמאי את סודות העניים אל מאחורי הקלעים במקום לשלבה בתוך התמונה כולה ובאופן זה הוא נוטל את כל הגוץ והריתמוס הפנימי של המערכת הנ"ל. ואפילו ריקוד המתים, המצאה נפלאה של הבמאי, היה פועל ומרשים הרבה יותר בניגוד לסעודה ובפרט כשהמות מלפף את הכלה ומחולל עמה בריקוד פראי כשהיא כבר עייפה וקודרת מן הריקוד עם שאר העניים. ריקוד המות כשלעצמו הוא ריתמי ופלאסטי.

את האליגורית היבשה, את המשולה, אפשר עוד איכשוו להצדיק, אם עושים אותו לצל אפור ואילם המתגלה ברעפים חשובים מסויימים על פרשות הדרכים ונעלם לאחר מכן. עליו הטיל הבמאי להיות אחד העושים בבית-דין עם עם המת בעור שאצל המחבר המרא דאתרא הוא הקטיגור הטבעי.

ועוד שגיאה אחת שגה הבמאי בעיבודו הדרמאטי. הוא עשה מהמערכה השלישית והרביעית מערכה אחת. מבלי להתחשב בכלל הדרמאטורגי הישן, שהמערכה האחרונה צריכה להיות הקצרה מכולן, המרוכזת מכולן. בשל כך נגזרה גזירת הקיצור על המעשיות, המרגליות הטובות ביותר, עורקיהם של המחזה. בשל כך צריך היה להשמיט סופה של מערכה ג' — האתנה, נשימת-הרווחה שבין שני ימים סוערים, ובמערכה הרביעית — הצלילים הלבבים של שיר-הערש היהודי המרגיעים את הגלים הסוערים והעצבים המתוחים ומעביר מן הצבעים הקודרים אל הבהירים.

ה.

התביצוע גופו?

תלבושות המירות שמלפני דורות הותקנו בטעם טוב, איפורים מתקונים היטב ומעוצבים היטב דקדק עד לקמטת הדקיקה ביותר, הופעת הרמויות, הילוכן, תנועתיהן — כל זה היה שקול ומדוד ללא חסר וללא יתיר. הפנים המארכים, קוויהן הצרים של הגזרות לא היו מקריים, הם מבליטים הבלטה גלווית וברורה לעין כול את הרעיון של הבימוי, השאיפה כלפי מעלה.

אולם, מיד עם התפאורה מתחיל להיטשטש הרעיון היסודי, העקיבות מתערערות. ל"קליוז" הישן הבנוי עץ אינם מתאימים כלל הצבע הירוק עם הוויטראג'ים הצבעוניים של החלונות שהם הסרייביטוי. צביעה אפורה, מעורבת בכתמי-אור סיגליים היתה יוצרת את חרקע הנאות, את המסגרת הדיקוראטיבית המתאימה בשביל הדמדומים שבין שני עולמות. גם הקו השבור שברקע האחורי, השקערויות שמימין — המצאה סטיריאטיפית בכל התפאורות — כדי להתדיר חיים בתוך הקו — פורץ את הסגור האפולו של הזווית שבהם ריחפו לעיני מחזה המחזה, וגם לעיניו של הצופה כאחד, צללים מסתוריים.

במערכה השניה מזדקרים ממש לעין: הפנס המתנדנד שליד בית-הכנסת, בית הקברות המצוייר ציור בלתי-מוצלח בקירבתו היתירה עם הטבלית האדומה ב"אזהל", והידיעה הכחולה-לבנבנה שברקע — במקום כיפת האופק — כתוצאה מדלות סגנית ולא אמנותית.

והוא הדין בגיוון המוסיקלי, גם כאן נכשל הבימוי. הפרולודיה למערכה השניה ארוכה מדי ומיותרת לחלוטין. הליווי המוסיקלי במערכה זו לפי תפיסתו של הבמאי, שנתכווין לטשטש את הגוונים הריאליסטיים, הוא חזק מדי. כחנה כפולה היתה לו למחבר: ראשית להבליט באופן מוסיקלי את האווירה והסביבה, ושנית — להדגיש את הניגוד שבמצב-רוחה הקודר של לאה לעומת גווניה-התונה העליונים. המוטיב הראשון נעדר לחלוטין בנישתו של הבמאי, ובנוגע לשני היה מספיק ברגעים המתאימים להשמיע רק את המוסיקה.

הבעיה הקשה ביותר בהמחשה הבימתית של "בין שני עולמות" היא המלה החיה, עם הרמת המחזה כולו לעולמות העליונים, מן ההכרח הוא שגם המלה צריכה היתה לאבד כובדה ארצי ולהנתק משורשה הארצי. נודקו כאן לדיקציה שלא תחרוג לאורך כל ארבעת המערכות מאווירת הדמדומים הרוטטת ותשאר בכל זאת ברורה ומובנת. מבחן שאפילו להקה ממדרגה ראשונה של שחקנים מושלמים באמנות הדיבור יכולה היתה בקושי להתגבר עליו, בשביל ה"ווילנאים", שעד אז היו שקועים למעלה ראש בפרטטור הנאטוראליסטי, היה דבר זה למעלה מכוחם. ואם יחידים מביניהם (שטיין-הגן, מורבסקי-המירופולי) מצאו תודות לאינטואיציה השחקנית שלהם את דרכם הנכונה, והצליחו בכוח

המלה ההגויית והלחושה לחצאין והאכספרסיבית להשרות את האווירה של בין שני עולמות — הרי מחובתנו להזכיר עובדה זו בהרגשה של תודעה.

ניתן לחלוק כמובן על הפיסת הבימוי. אבל דבר אחד ברור לכור: הבמאי היה חרור מחשבה היתה לו תוכנית שלפיה עבד ויצר. שכן בתנאי התיאטרון של אותם הימים היה זה הישג גדול. הכנת המחזה וכימויו הצריכו עבודה לאין שיעור, יגיעה מרובה ומסירות ואהבה לכל פרט קטן כגדול.

בעולם האמנות אין לך כמעט דבר שילך לאיבוד. ולא זו בלבד, אלא אפילו גרגיר קטן מניב תגובה רבה גם לאחר שנים. כל עיקרו של המחזה „בין שני עולמות“ הוא בחשיבות האמנותית-פדגוגית והתינוכית. ההצלחות של אברהם מורבסקי בתפקיד הצדיק ממירופול, אלכסנדר שטיין — בחנן, מרים ארלסקה כלאה, נח נכבוש כמשולה, פוליא ואלטר בריקוד המתים, יהודית לארס כפראדה, מתתיהו קובלסקי כסנדר מברניצי יש לראותן כהישגיהם היפים ביותר של שחקנים יהודיים. המירופולי ותנן ראויים לתפוס מקום כבוד בפתיאון של התיאטרון היהודי.

ו.

קהל הצופים ראה זו הפעם הראשונה על הבמה מופע מסתורי עממי, צריך מרמה אמנותית עליונה. עשרים שנות מאבק קשה, אכזבות מרות, תבוסות איזמות, חוסר זכויות ופרעות ברוסיה הצארית, כשלון ההפיכה בשנת 1906, החרם הכלכלי בפליניה שאורגן בידי משטר דמובסקי, רצח יחורבן כלכלי בימי המלחמה, הפרעות באוקראינה ובפולניה שלאחר מלחמת העולם ה', הריאקציה הפולנית שליד ההגה המדיני, האינפלוציה וחוסר־העבודה — כל אלה היו ממיטים על כל אומה ולשון שבעולם את האיש הגדול ביותר. האוכלוסיה היהודית שבפולניה לא נכנעה. אבל שח גוזה מנטל היסורים יכמה — השתוקקה לרווחה פורתא. לקצת מנוחה. „הדיבוק“ הדים את הקהל בחלומות, נשא אותו לעולמות רחוקים, השכיח את היום הקודר וכל הסובב אותו.

כלום היתה השפעתה של ההצגה רעה ומויקה מבחינה חברתית? היא עשויה היתה להיות כזאת, אבל בשל הכוח החיוני של המוני היהודים בכל החזיתות לא היתה כלל וכלל מזקת: חיוניות זו השתרעה בכל החזיתות, הלאומית, החברתית, הכלכלית, התרבותית ושוב התלקה המאבק מחדש, המסתורין ה„דיבוקי“ לא החליש את הכוחות.

הצלחת ההצגה היתה בלתי רגילה. היא היתה אחת הגדולות, ואולי הגדולה בתולדות התיאטרון באידיש. כעבור זמן קצר העלו דויד תרמאן את ה„דיבוק“ עם להקה אחרת בלודז ואברהם מורבסקי — בוילנה. להקות מלהקות שונות, מקצועיות ובלתי־מקצועיות, פשטו על פני המדינה כולה עם המחזה. להקות של חובבים שיחקו את „הדיבוק“ בערים ובעיירות. פלג אחד שנתפלג מה„וילנאים“ הציג את „הדיבוק“ בערי אירופה שונות. בשנת 1921 העלה מוריס שווארץ את המחזה בתיאטרון האמנותי שלו בניר־יוק. ב־1922 הציגה „הבימה“ את „הדיבוק“ במוסקבה בעברית בביומו של ווסטאגוב ובלחיית המוסיקה של יואל אנגל. על ידי „הבימה“ זכה המחזה לפירסום עולמי ובמשך עשרות שנים נכלל ברפרטואר שלה ועד היום הזה היא מעלה אותו בכל מופעיה־אורח שלה. „הדיבוק“ הוצג בתיאטראות לעזים שונים (באנגלית, בגרמנית, בדנית, בשבדית, בפולנית, באוקראינית ובבלגאית) וזכה אפילו לקומפוזיציה של אופירה באיטלקית.

תרנם: ירוחם מולקם

מכתבים אל ח. נ. ביאליק

יחסים לבביים שררו כל הימים בין ח. נ. ביאליק לבין ש. אנִיסקי. אנִיסקי העריץ את ביאליק המסורר ואילו ביאליק חיבב מאוד את אנִיסקי האיש הגלכב ולבו נמשך אחרי חוקר הפולקלור שבו. — נושא, שהיה קרוב מאוד גם לביאליק ואף הוא עצמו טיפל בו בהוצאת חמשת כרכי „רשומות“, כשניגש אנִיסקי לייסד את „החברה לחקר הפולקלור היהודי“, פנה ראשית כל אל ביאליק וביקש את עזרתו ואת עצמו ובמכתביו הרצה לפניו על תכניות עבודתה של החברה ועל האנשים המומחים אשר ישתתפו במחקריה. כן הזמין אותו לועידת היסוד של החברה הזאת מתוך ההנחה, שביאליק יבוא וישא שם את אהת ההרצאות החשובות. כשם שבטוח היה כי ביאליק יצטרף למסע האקספדיציה של החברה אשר תסובב על העיירות היהודיות ותאסוף שם חומר פולקלורי, מסיבות שונות לא יכול היה ביאליק להשתתף במסע זה.

והיו להם כידוע גם עניינים משותפים בענייני ספרות, ביאליק פרסם במאסף תאודי „אונטערדענס“ (בדרך), אשר הוציא בשנת תרע"ו, את ספרו של אנִיסקי „אבנעלאכט" ואת תרגומו העברי בשם „לגלוג", הוציא אחר כך ב„מוריה", כן תרגם את „הדיבוק" לעברית — אחרי הפצרות מרובות מצד אנִיסקי עצמו ומצד ידידיו במוסקבה והלל ולטופולסקי בראשם, שקנה את ה„דיבוק" בשביל „הבימה" ובתנאי שביאליק יתרגמו לעברית ואחרי שגם דוד פרישמן הציק לו ולחץ עליו שישלח משהו בשביל הכרך הראשון של „התקופה", ביאליק לא חתם את שמו המלא על תרגום זה — כי אם את המלה „ב" — משום שלא העריך את המחזה מבחינה ספרותית ואת זאת אמר לאנִיסקי בפניו ובפני קהל רב.

אנִיסקי ביקר כמה פעמים אצל ביאליק באודיסה וקרא בפניו ובפני חבריו הסופרים בביתו של מנדלי את מחזהו „הדיבוק", ועוד קודם לכן, בשנת תרע"ג, נענה להזמנתו של ביאליק לבוא לאודיסה ולהרצות „במועדון הספרותי היהודי" על הפולקלור היהודי. מחליפת המכתבים הממושכת שהתנהלה במשך שנים בין שני האישים בלשון האידית, שמורים כיום בארכיון ביאליק תשעה מכתבים מאת אנִיסקי לביאליק (מכתב אחד כתוב בעברית) ושמונה מכתבים מאת ביאליק לאנִיסקי, ואת תרגומם העברי של שלושה מאגרות אנִיסקי שנעשה בידי כותב השורות האלה, היגנו מפרסמים בזה. מתוך המכתב הראשון והשני אנו לומדים כמה רחבה היתה תכניתו הפולקלוריסטית של אנִיסקי וכמה רחב וגדול היה קהל החוקרים שהצליח לעניין ולמשוך אותם לעבודה זו, וכן אנו עומדים על המקורות הכספיים שנמצאו לו למען מטרה זו, כן אנו יודעים להעריך את כל המאמצים שלא חסך אנִיסקי כדי לשתף בייחוד את ח. נ. ביאליק בעבודה זו. שלושים וארבעה ימים ישב אנִיסקי בבית המשפט בקיבוץ ושמע את בירור משפטו של בייליס שהואשם בעלילת דם ועל רגשותיו ורשמיו בימים קשים אלה הוא מספר קצת לביאליק. והנה דווקא בהזדמנות זו הוא מוצא לנחוח לצאת נגד אלה בקרב האינטליגנציה היהודית, והעתונאי יאצקאן בראשם, שהחלו טוענים במאמריהם בעתונות, כי עם ישראל הוא כולו זכאי וכלי כל מגרעה והוא הטוב והיפה בעולם, ואילו כל העולם הוא לעומתו כולו חייב...

ועל כך הוא כותב במכתבו השלישי אל ביאליק המוכיח, בעל „משא למירוב", המביא לבית הדפוס, מ. אונגרפלד

פטרבורג 26 פברואר 1912

ת. נ. ביאליק היקר והנכבד מאוד!

אקוה כי לא שכחת את השיחה שהתקיימה בינינו בשעת פגישתנו בווארשה, בדבר המשלחת לאסוף הומר מן הפולקלור היהודי והאתנוגרפיה. אתה התעניינת אז מאוד ברעיון זה והבטחת, עד כמה שאפשר, את עזרתך.

בשנים האחרונות עבדתי הרבה בעניין זה. התפקיד הראשון היה להשיג סכום כסף כזה, שיעמיד את המשלחת על בסיס רחב וחזק. לפי השערתו הרי בחוצים לנו בשביל משלחת זאת — מבלי להביא בחשבון את הדפסת החומר — לפחות 30.000 רובל, שאותם אני מקווה להשיג בשלש הערים: קיוב, מוסקבה, פטרבורג. נסעתי כמה פעמים למוסקבה, קיוב, באקו, צאריצין ולעוד ערים אחדות. סוף סוף כמעט עלה בידי להשיג את המטרה. עלה בידי לעניין ברעיוני את הבארוני גינצבורג מקיוב, עד שהוא עצמו הקציב לכך 10.000 רובל. וסכום כזה כמעט נאסף (גם כן בעזרתו של הבארוני ג.) כאן בפטרבורג. אלף רובל קבלתי בבאקו ועוד אלף רובל הבטיחה צאריצין. ואת יתר 8000 הרובל, לא יקשה לנו לקבל במוסקבה. אפשר לקוות, כי יתקבלו יותר מ־30.000 רובל, ומשום שגבירי קיוב ילכו בוודאי אחרי הבארוני ג. אף אודיסה, ווארשה ועוד כמה ערים אחרות ייענו לקריאתנו. עתה נחזיק לגשת תכף ומיד לעבודה. הבארוני ג. ששהה כאן כמה ימים ושאלו שמורים הסכומים שנאספו, עומד על כך שיגשו תיכף ומיד לעבודה. בינתיים עיבדתי תכנית מפורטת של המשלחת. ציינתי את התכניות (פולקלוריות, אתנוגרפיות, אנתרופולוגיות, כלכליות וכדומה). כן התחלתי לשאת ולתת עם החברה הגיאוגרפית המלכותית, ששם אני קורא בימים אלה הרצאה על הפולקלור היהודי, כדי לעניין את החברה הזאת, שתעזור לנו לאשר חוקית את המשלחת ולקבלה תחת חסותה (ומבלי להתערב כמובן בעבודתה ובארגונה) וזה כנראה עלה בידי.

מובן מאליו, כי עבודה רחבה ואחראית כזאת צריכה להיות מאורגנת על ידי אנשים שהם מומחים בשאלה זו. ועל כן הוחלט לקרוא לכינוס, למועצה של אישים: (1) שעבדו באתנוגרפיה יהודית, פולקלור או אנתרופולוגיה; (ב) שעבדו באתנוגרפיה רוסים והנכונים להתחיל עכשיו לעבוד באתנוגרפיה יהודית (משומדים אינם באים בחשבון); (3) אלה שיעזרו באופן חומרי לארגן את המשלחת (נרשמו אישים אלה: (1) מפטרבורג: מ. קולישר (אתנוגרף נודע), ש. דובנוב, ש. גינצבורג, ש. צינברג, ש. ווינר (ספרן המחלקה היהודית של הספרייה המלכותית, עזר לארגן את המשלחת), ל. שטרנברג (אתנוגרף נודע, מנהל־עוזר של החברה האתנוגרפית), א. יאעלסאן (אתנוגרף נודע), מ. ווינאוויז (מיסדה של החברה האתנוגרפית היהודית), ש. אנ־סקי, (2) ממוסקבה: הרב י. מזא"ה, פ. מארק, י. אנגל (מבקר מוויקאלי נודע, מלחין, עבד הרבה ואסף מוטיבים עממיים), ד"ר ש. ווערמעש (כתב על רפואה עממית ומחלות רוח אצל היהודים), (3) מקיוב: בארון וו. ג. גינצבורג, י. מאחובר, (4) מאודיסה: ת. נ. ביאליק, רבינצקי, ד"ר קלחנר, (5) מליסאווטראד: ד"ר ווייסנברג (מומחה לאנתרופולוגיה יהודית ובאנתרופומטריה).

מן הראוי היה להזמין גם את פרץ דיינון. אבל אם להזמין אותם, הרי ירגזו כל יתר הסופרים היהודים שלא הוזמנו. ועל כן הנחתי לפי שעה את הזמנת פרץ דיינון בסימן שאלה.

מובן מאליה, כי היינו רוצים מאוד שגם סבא ר' מנדלי יבוא לאסיפה, אבל איני מעזי אפילו להסריח אותו בנסיעה כזאת. הזמן היחיד הרצוי לרוב המזמנים, היה ימי 20—21 במרס, תוה"מ פסח. לפני האסיפה יובא סדר היום הזה:

(1) תכנית המשלחת; (2) התכניות; (3) שיטות לאשר חוקית את המשלחת; (4) אמצעים, כדי לאסוף את יתר הסכומים; (5) שונות. מטעמים שונים. רצוי שבדבר המשלחת והמועצה לא ייזכר בעתונות.

במסרי לכם ידיעות על המצב הנוכחי ועל תעודות הכינוס, הריני פונה בבקשה עמוקה אליך ואל הד"ר קלוזנר ורבניצקי, לבוא לאסיפה בפטרבורג. עזרתך בעניין זה — חשובה לאין ערוך. בהיותי בטוח ביחסך החיובי למשלחת, הריני רוצה לקוות שלא תסרב לי ותבוא. ועל זה אודה לך מראש. הייתי מבקש ממך מאד להודיעני, את מי עוד היינו צריכים לדעתך להזמין להתייעצות זו. אם תצא, כי אפשר לו לסבא מנדלי לנסוע לפטרבורג — הריני מבקש ממך למסור לו את ההזמנה הלבבית מטעם כל חברי המועצה.

אקווה כי היה רבניצקי וקלוזנר יסלחו על כך שאיני כותב להם לחוד. פשוט — איני יודע את כתבתם. (בעמל רב מצאתי את שלך). אבקש ממך לענות בהקדם האפשרי.

המסור לך בכל לב ובידידות שלך, שלמה ראפאפארט

ב.

21 במרץ, 1912

ת. ג. ביאליק החביב והיקר!

תודה לבבית עמוקה על מכתבך החביב ועל המברק עם האיחולים הלבביים. לא עניתי לך עד היום, כי במשך כל הזמן הייתי גם חולה וגם מוטרד מאוד. מתוך המכתב הרצוף בזה, ושאותו אני מבקש למסור או לשלוח לסבא, תראה באיזה מצב נמצאת עתה שאלת המשלחת. מתוך אותו מכתב תראה, כי מתכננים לארגן ועד יוכל לחגיגת יובל העשרים וחמש לד"ר חיים זיטלובסקי.

בשם הועדה היוזמת הנני פונה אליך ומבקש מאתך, ידיד יקר, שלא תסרב להצטרף כחבר ועד היובל הזה. אקווה כי תיענה להזמנתנו, משום שחושבני, כי איך שנתייחס לכמה מרעיונותיו, הרי זכאי הוא כיהודי לאומי, שהספרות היהודית ברוסיה תאמר לו מלה טובה.

אודה לך מאוד אם תעניי מיד. כן הייתי מרוצה מאוד, אילו היית כותב, פשוט ככה, כמה מלים על עצמך. אולי תודמן לסביבתנו?

ואולי? אולי היית מוצא את האפשרות לנסוע לכל הפחות כמה שבועות עם המשלחת שלנו? הוי, כמה טוב היה הדבר! הייתי מקבל את זאת בשמחה כזאת. שאינך יכול לשער לעצמך. ראה, ידידי החביב, אולי יתכן הדבר? נסיעה כזאת בעצירות הנדיחות האלה היתה יכולה להיות מעניינת בשבילך. חשוב על כך. אולי אפשר הדבר? הננו יוצאים למסע ב־15 ביוני. ונסובב בדרכנו עד סוף ספטמבר. באיזה זמן ובאיזה נקודה? בשמחה רבה נקבל את הסכמתך לכל זמן שהוא. שתוכל להקדיש לך. לתשובתך המהירה אחכה.

כל טוב לך. ידידי היקר ש. ראפאפארט (אניסקי)
שלום בכל לב,

ידיד חביב ויקר!

את מכתבך קבלתי בעצם שיאו של הפרוצס (משפט בייליס) בשעה שלא היתה לי כל אפשרות לענות לך. עתה — שבתי קצת לעצמי, נרגעתי במקצת. 34 יום ישבתי בבית המשפט, ראיתי את הכול, שמעתי את הכול. ועבר עלי כמובן, מה שכל יהודי היה מוכרח להרגיש בימים אלה. אבל חוץ מההרהורים וההרגשות שנכתב עליהם במאות האופנים בכל העתונים, היו גם הרגשות פרטיות ואינטימיות ומחשבות, שאסור לדבר עליהן בפומבי. לפני כשהתרחש אסון, גזירה או מגיפה, או עלייה על יהודים, היו אבותינו מפשפשים קודם כל במעשיהם: בשל איזה חטא באה עליהם הצרה הזאת? מובן, שביקשו או רק את רוחו של אותו זמן. ביקשו בעל-עבירה, אשת איש, אבל חיפשו, ועתה כשמתרחש אסון כזה, מתפרצים קודם כל כמה מניינים של יאצקאנים ומתחילים לצעוק אל העם עצמו: הנך הטוב והיפה ביותר, בלי כל חסרון! — ולעומתך, כל העולם הוא חייב וכל מיליארד האנשים הם אוכלי יהודים ומוצאי דם. — בקיצור, יוזמי עלילות דם בנוסחו של לוטוסטאנסקי, ונסה נא ברגע כזה, בשעה שהיאצקאנים מדגדים את העם, לאמור את המלה: התרחצו... אז תקום ועקה גדולה, ובאמת אי אפשר בשעה כזאת לדבר אל העם בלשון כזאת. וזהו אולי הצד הטראגי ביותר בכל צרותינו. העם לא ייפגע מעוד עלילת דם אחת. אבל נורא הוא, שאין לאינטלגנציה שלנו האפשרות למלא את חובתה ולהוכיח את העם בפניו על חסרונותיו. ומי עוד כמך. מחברו של „משא נמירוב“, יכול להבין מצב כזה.

תודה לבבית עמוקה לך, על הזמנתך לבוא לאודיסה לשם הרצאה. אבוא בעונג רב, אבל אי אפשר לי עתה. אוכל לבוא רק בראשית יאנואר. ואם זה לא מאוחר, אשלח לך בעוד כמה שבועות את הטיזות של הרצאתי. הייתי יכול להרצות על שני נושאים: (1) היצירה העממית היהודית; (2) יסודות חינוכנו הלאומי (לשאלת „החדר“). את הרצאתי הראשונה הייתי רוצה לשאת בשני ערבים בזה אחר זה. צברתי ים של חומר. קשה לי לדבר על התנאים. הלוא אין זה עניין של מסחר. מוטב שהחברה עצמה תקבע את זאת. והרי כבר קראו אצלכם הרצאות. כאן בקיבוץ נשאיתי למשך חודש ימים. אני מכין ספר עם 250 אילוסטרציות על הפרוצס של בייליס. ב־22, אסע למוסקבה, פטרבורג, ווילנא, ווארשה. ומשם אצא בשעה בחודש לווין, כדי להתראות שם עם ז'יטלובסקי. ב־10—12, אקוה לחזור לקיבוץ.

ואם חשוב בשבילך הדבר, הריני יכול לבוא אליכם, על פי הדחק, ב־15—20 בדצמבר. או יותר טוב — בחודש יאנואר. כן, לא עניתי לך על מכתבך הקודם, כי לא קיבלתי אותו. על פי איזו כתובת שלחת אותו? אם תכתוב לי מיד, אין צורך במברק (לפי הכתובת דלעיל). פריסת שלום חמה בשביל הסבא, בשביל רעייתך, בשביל רבניצקי.

באהבה להטות ובמסירות

שלך, ש. ראפאפורט

מכתבים אל רוחה מונסוזון

א *

מוסקבה, 30 בדצמבר 1915

רוח בולשאיה פוגוליאנקא

...ולו גם ממרחקים אברכך לרגל השנה החדשה. מה לאחל לך? לא אדע. אין ברצוני לחזור על אותה מלה עלובה, שאינה מביעה דבר — „אושר“, שמא אאחל לך הרמוניה בחיך? זהו, יתכן, הדבר הגדול ביותר שאדם זקוק לי. כל העת הנני במוסקבה, משתתף אני בכינוס בענין התיאטרון העממי. קהל אפור, נאומים, חיוכים חסריאמת, שחזור עליהם מאות פעמים ושנשכחו מאות פעמים. ביחוד צורמים את האוזן הסנטימנטליות והמתקנות שבהם. מחוץ לכינוס עובר הזמן תוך שעמום ובטלה. בענין המחזה⁽¹⁾ שום דבר אינו מסתדר. הבמאי של הסטודיה סולרזיצקי⁽²⁾ חולה בעצביו ומפליג אישם לבית-הבראה, ואל סטניסלבסקי⁽³⁾ קשה יותר להגיע מאשר למיניסטר. אודה ואתודה, אבד לי החשק להידחק אליהם. לא ידעתי שבדרך אל הבמה יש לעבור כל כך הרבה דלתות נמוכות. יעזרם השם! אם המחזה טוב יעלוהו על הבמה כעבור חמישים שנה גם בלי השתדלותי, ואם רע הוא — בודאי ובודאי שאין כדאי לטרוח. והתהילה, חיי אלהים! דבר זה מעסיקני מעט מאד, וגם מאוחר מדי לדאוג לה. הייתי רוצה לדעת איך מבלה את, האם נחת? הייתי רוצה לשבת ולו גם לשעה קלה בחדר העצים, על הספה שבפינה (טוב שם מאד!) ולספר לך משהו, ולו גם את תוכן הטרגדיה שעלתה במחשבותי „יוסף דה-לה-ריינה...“⁽⁴⁾.

גליתי תגלית עגומה מאד. אנשים מתפרעים לא רק במקומות נדחים שאין בני אדם מצויים בהם, אלא גם, ואולי גם יותר, חוץ פגישות תכופות מדי עם אנשים. בהסתובבך במערבולת הרועשת, בהיפגשך עם אלפי אנשים, הנך שוכח את תורת הגישה לבן-אדם, וכשאתה נמצא עמו לפתע פנים לפניך מתמלא לבך לעתים חרדה. לך דבר זה אינו מובן, בודאי?

הנני שולה לך בהודמנות את אוסף כתבי⁽⁵⁾, חמישה כרכים רזים ביותר. זה כמעט הכל. צר לי לשלוח אותם, כשם שצר לאדם להודות בדלותו. צר — אך לא יותר. *Mon verre est petit, mais je bois de mon verre*⁽⁶⁾. וכמה נפתל וערמומי הוא הגיונה של הפסיכיקה האנושית. הרי היה ברצוני לשלוח לך ספר, שיהיה מעניין ויקר לך, ושולח אני לך מה שיקר לי.

* המכתב נכתב על בלנק של „המשלחת האתנוגרפית של הברון הורץ גינצבורג“ שאורגנה מטעם „המחלקה לאתנוגרפיה ופולקלור של החברה ההיסטורית-אתנוגרפית היהודית“ בפטרבורג.

(1) „הדיבוק“.

(2) הבמאי סולרזיצקי ליאופולד (1872—1916) בתיאטרון האמנותי המוסקבאי, ממיסדי הסטודיה של התיאטרון.

(3) סטניסלבסקי (1863—1938) הבמאי הרוסי הגדול, מיסד התיאטרון המוסקבאי האמנותי, סייע ל„הבימה“ בימייה הראשונים.

(4) מקובל בצפת במאה ה-19, שאמר להביא את המשיח על ידי קבלה מעשית. נכשל ונסתפ.

(5) כתבי אניסקי ברוסית יצאו ב-1914, בחוץ „פרוסביישצינייה“ בפטרבורג.

(6) „הכוס שלי קטנה, אבל שותה אני מכוסיי“.

...העובדה שבצערך הגדול מצאת כמה רגעים בשבילי נגעה עד מאד אל לבי⁽⁷⁾. אסונך הוא מאלה שאלוהים לא יצר להם נחמה, ובכך מתבטאת בכל עוז יראת הכבוד שלנו בפני היי-אנוש, יחסנו אליהם כאל הערך הגבוה ביותר. דבר גדול אמרת: „לאחר זאת אין רצון לחיות וקשה יותר למות“. בפתגם זה שהוא פרדכסולי, אולם חיוני עד מאד, צפונה האנטיתזה שלו: „לאחר זאת רב יותר הרצון לחיות והמוות נראה פחות קשה“. ובעצם אין זו אנטיתזה אלא שינוי הנוסח. ובפתגם זו צפונה המחשבה שאינה פרדכסולית כלל וכלל, כי החיים והמוות אינם שני דברים הסותרים אחד את רעהו. אין זה נורא למות. אולם איום הוא — והייתי אומר מעליב — תהליך המיתה. והמוות עצמו — מה נורא בו? המוות אינו שלילת החיים, אלא השלמתם. הקו האחרון, הנקודה האחרונה של יצירה אמנותית. אם יש משהו איום, עד כדי שגעון, הרי זה לא המוות, אלא הזמן, באי-סופיותו הזורמת. הוא משמיד את הכל, מכסה באבק ימים ודורות, מרחיק, מצמצם, מקטין, מכרסם, עד שהוא עושה את הכל לאין ולאפס...

הייתי רוצה לספר על עצמי, אולם חושש אני לפגוע במצב-רוחך. אסתפק במלים ספורות. הסתיים כינוס התיאטרון, קראתי הרצאה על „התיאטרון היהודי“, הרצאה רשמית, תרשים היווצרותו והתפתחותו של התיאטרון היהודי והרדיפות שנפלו בחלקו. אשלח לך כאשר יודפס בחוברת ב' של „ייבריסקאיה ניידיליה“⁽⁸⁾. בישיבת הסיום החגיגית נשאתי נאום גדול שארך שעה, שבו גיליתי את השקפתי על תפקידו של התיאטרון העממי, על יחס האינטליגנציה אל העם ועל האפשרות של חיים בצוותא אחת של תרבויות לאומיות שונות. הנאום עשה כנראה רושם. כ-25–30 איש ניגשו, לחצו את ידי, הודו לי. לאחר מכן הרציתי על התיאטרון היהודי בישיבת „חברת מרבי ההשכלה“, שבה נכחו כ-500 איש. הצעתי ליסד קרן לתיאטרון היהודי ע"ש י. ל. פרץ⁽⁹⁾ ובו במקום פתחתי בהתרמה, שהכניסה כ-3000 רובל. נבחרה ועדה להמשכת ההתרמה. אחזור על כך גם בקיוב ובפטרבורג. ואם נצליח לאסוף 50,000 רובלים אפשר יהיה להקים לאחר המלחמה תיאטרון יהודי אמנותי.

התכוננתי לנסוע אתמול לקיוב, אולם רגע לפני צאתי לבית-הנתיבות החלטתי להשאר פה יום נוסף, את ענייני סיימתי, עם המכירים נפרדתי, כך שהפרשתי לי יום חופש, מעין יום חג. ביקרתי בתיאטרון וכל היום הייתי עם עצמי בלבד. כימים נדירים כאלה מרגיש אני עצמי שרוי במין עליית נשמה, עצב הבדידות הרך מתמוגג עם התרבויות והשלמה מיוחדת במינה.

בקיוב בדעתי לשהות שלושה שבועות. אולי תבטיח לי, אם יהיה לך זמן ומצב-רוח, הייתי רוצה מאד לדעת מה הרגשתיך, מסרי נא לאמך את דרישת שלומי ואת השתתפותי העמוקה בצערה. ישמך האל.

(7) „מכתב זה בא כתשובה על סיפורי המדכא על מות איש קרוב לי עד מאד כאשר נוכחתי לראשונה בחיי במעמד של גסיסה ומיתה“ (הערת מקבלת המכתבים).

(8) שבועון יהודי-רוסי של החוגים המתבוללים-ליברלים.

(9) י. ל. פרץ נפטר ב-3 באפריל 1915.

קיוב, 16 בינואר 1916.

נובאיה אוליצה 3, דירת י. מ. מאחובר (10)

הנני מנצל הזדמנות על מנת לשלוח לך קובץ סיפורי באידיש. כן שולח אני לך את ספרו של קורניל (11) „הנביאים“. הייתי רוצה שתקראיהו בקשר עם שיחתנו על הנצרות.

ממוסקבה כתבתי לך ב־8 לח. זה שבוע הנני בקיוב ואיני יודע עדיין אם יהיה עלי לנסוע לחוזה, לאותן ערים בגאליציה הכבושות עוד בידי הרוסים, לארגון הסיוע לאוכלוסיה היהודית. יתכן והענין יסתדר בלעדי. על כל פנים עשרה ימים עוד אשאר פה. הנני מרצה כאן שתי הרצאות „על המשיחיות“ ו„על היצירה העממית היהודית“.

קשה כאן כבארוך־מתים. אין ניצנוץ חיים, לא פוליטיים ולא תרבותיים. יש מכרים רבים, אולם מבכר אני לשבת בחדרי בבית־המלון ולעבוד. מבקר אני בתיאטרון, וכל פעם יוצא אני בהרגשה כאילו משהו התלוצץ בי בצורה תפלה. היום ראיתי את „קיסר וקליאופטרה“ לברנרד שאו. המשחק אינו אלא עלבון אמנם עלי להודות כי „הצאר פיאודור“ (12) בתיאטרון האמנותי ו„הצרצר מאחורי התנור“ (13) בסטודיה השאירוני קר ושווה־נפש. יתכן והאשמה תלויה במצב רוחי או שמא התבגרנו מעט לתיאטרון של ימינו ומכלול הצגותיו. יתכן והתיאטרון הדרמתי מצפה לוואגנר משלו. ואולי יחזור אחורנית לתצוגה הנאיבית של המיסתיריות.

בשבוע זה נוסיתי באמוציה אמנותית גבוהה, ששום הצגה לא נתנה לי אותה. הדבר היה אחמול. סעדי בבית מכירי. יש לו נכד בן ארבע, ילד רזה, זקוף, נחמד מאד וחביב. הוא טיפס על כסא סבו מאחורי גבו, שם את ידיו על כתפיו, הקריב לחי לראש סבא ואמר כדובר לעצמו ובמין לחן: „סבא, סבא, כמה זקן אתה, כמה אפרורי, כמה חביב. כאשר היית צעיר, היית שחרחר וגם כן חביב. ועכשיו אפרורי, אפרורי אתה“.

קשה לתאר, כמה יופי ועדינות נוגעים ללב היו בצמד זה. יתכן ולפני מאה אלף שנים לחש לו איזה שהוא קופון מלים כאלה מתוך רגש לאמו הקופה, בעת שחיבקה, ועד היום שמרו על יפיץ המוחלט. אילו תשואות קהל, מחיאות כפים, נאומי תהילה ישתוו ללטיפת־ילד זו.

במחזה שלי (14) קוראת קבצנית־זקנה: „זה ארבעים שנה לא רקדתי“. אני יכולתי לומר: זה עשר—חמש־עשרה שנה איני כותב מכתבים, חוץ מבעניני עבודה. לך רוצה אני לכתוב, אולם כותב אני במין הרגשה של אי־נוחות, כמגשש באפלה... ואולי כך טוב יותר.

(10) יונה מאחובר, עסקן ציוני נודע.

(11) קרל היינריך קורניל (1854—1920), תיאולוג ומבקר המקרא גרמני. ספרו „הנבואה

בישראל“ יצא גם בעברית בהרגום י. יברכיהו (קיוב 1919, ת״א 1930).

(12) מחזהו של א. ק. טולסטוי, ממיטב המחזות של התיאטרון האמנותי המוסקבאי.

(13) מחזהו של צ. דיקנס האנגלי.

(14) „הריבוק“.

ק"ו, 18 בפברואר 1916

...הנני שולח לך רשימה קטנה (אגדת חסידים), שכתבתי זה עתה. הייתי רוצה לשמוע את חוות-דעתך. עם זאת בקשה לי אליך, אם תמצאי את הסיפור מענין ומצליח לפי צורתו העבירי נא את כתב-היד עם המכתב הרצוף פה למ. גורקי. לשם כך יהיה עליך לטלפן לפי המספר 07—81 לש. פונר¹⁵ ולשאל אותו אם נמצא גורקי בפטרבורג. ומה היא כתובתו המדויקת (דומני רח' קרני ברסקי 23). הרשיתי לעצמי למסור את כתובתך לחשובתו. כאשר תקבלתי, תקראי אותה ותודיעי נא לי את תכנה. אם בקשה זו מכבידה עליך כלשהו, השאירי את כתב-היד אצלך עד בואי.

לפני כחודש ימים שלחתי לך בהודמנות קובץ סיפורי בשפה היהודית. זוג ספרים ומכתב. האם קיבלת זאת? את מכתבך, שנשלח לקיוב, קיבלתי. שמחתי לו מאד. התכוננתי לענות. אולם בו בזמן היה עלי לנסוע לאודיסה. ואח"כ לחזור לקיוב. עכשיו הייתי רוצה לכתוב בפרטיות. יש לי רשמים מענינים כה רבים. נסעתי לאודיסה ליום באחד מעניני והיה עלי להישאר שם שבועיים ימים. לפני כן הייתי באודיסה פעם אחת, לפני כשלוש שנים. וביליתי בה יומיים. עכשיו הספקתי להסתכל יותר בעיר זו.

כמה נפלאה היא עיר זו. עוד אחת כמוה איננה, בודאי, בכל העולם. על הכל מונח חותם של חוסר-בושה תמים ובורות דשנה. באתי למלון מסוג א' „בריסטול“, בנין עצום, מדרגות שיש עם פסלוני ארד. וב„כללים“ המודפסים התלויים בחדרי האורחים פנינים כאלה: „עבור החפצים הנשכחים והנשארים על ידי הנוסעים גובים שלוש קופיקות ליממה על שמירת כל מקום“. השוער משאיר בחדרי פתק: „היה לכה אדון, ביקש ליצלצל לכה בטלפון כזה וכזה“.

בכך כלולה כל אודיסה. עושר ותפלות של בורות. רחובות רחבים ובהם בתים מתנוססים ברוב פאר. תביט בהם וממש בחילה תאחז אותך. פגרי אבן שמנים בנוסח „לואי שיז דער פינפצינטער“, ואף גרוע מזה. נוסח-ערבוביה כזה אף בכונה לא תוכל להמציא.

העתונים — סדינים שלמים, וכל שורה, כל ביטוי ספוג בורות מיוחדת במינה ועם-ארצות חסרת-דאגה. ואילו פרצופים תפגוש ברחוב: בשום מקום לא ראיתי כמוהם. נשים — גדולות, מאסיביות, עם שפתיים עבות, פשוקות ותאונניות, נחירות נפוחים ועינים גדולות, שבעות, חצופות ונוסף לזאת — שוקקות, הגברים — גזויות מרוטפשות, חובשי צילינדרים עם עינים מנומנות, כאילו הלעיטו עצמם אנשים אלה ושבעו לכל ימי חייהם.

ישנו כאן כל דבר החייב להמצא בעיר גדולה. אופרה נהדרת, תיאטרון דרמתי הגון, ספריה עירונית ממדרגה הראשונה, מוזיאונים וכו'. אולם כל זה כל כך זר לעיר, כמחרוזת יהלומים על צואר מלוכלך. הכל הובא מן החוץ. נקנה בכסף ותו לא. מוסדות תרבות אלה הזכירני את סיפורי של גליב אוספנסקי¹⁶ על המיליונרית שכניסה את אורחיה לשמוע את „המוזיקה שלה“ על מכשיר

(15) שלמה פונר (1876—1946), סופר והיסטוריון יהודי-רוסי.

(16) אוספנסקי (1840—1902), סופר רוסי מה„עמוניים“ („נארוזניקי“).

משוכלל. בהתאסף האורחים דהפה לאמצע האולם כורסה עצומה, ובתנועה חגיגית, כאמן המופיע על הבמה, התישבה בכל כובד גופה בכורסה, והכורסה גיגנה את הסונאטה של בטוהובן. זו היתה המוזיקה „שלה“. האורחים נהנו מאוד, מחאו כף ושיבחו את ה„אמנית“.

ולמרות כל אלה, לא הרגשתי עצמי בשום מקום בטוב ובעליצות. לא חייתי חיים רוחניים כה אינטנסיביים, כמו במשך שבועיים אלה באודיסה. כמובן, לא היתה זו זכותו של אודיסה, אלא זכותו של אותו חוג אנשים, ביניהם חייתי באלה הימים.

מעניין מאד, כי דווקא אודיסה, העמארצית בכלל, והבורה פי כמה וכמה בשטח היהדות, מהווה זה כחצי־מאה שנים מרכז ליצירה הרוחנית היהודית. כאן נולדה והתפתחה הצינונות. כאן חיו חלוצי ההשכלה הראשונים — לילנבלום, פינסקר, מרגלית¹⁷). כן מתגורר פה זה כמחצית־מאה שנה סבא של הספרות היהודית החדשה ש. י. אברמוביץ (מנדלי מוכר־ספרים). חוץ ממנו חיים פה ח. נ. ביאליק, ד״ר קלוזנר, אוסישקין, ד. פרישמן, המבקר והמשורר, זוכברג¹⁸), ספקטור¹⁹), פרוג, וכן יושקביטש²⁰) ואוסיפוביטש²¹). כאן נמצא בית־הדפוס היהודי היחיד בונמנו²²).

כל הסופרים האלה, חוץ, אולי, מיושקביטש, מבודדים מן ה„עיר“, כיושבים על אי קטן, על אי קטן זה ביליתי את כל השבועיים. ביום הראשון בו נפגשתי עם ביאליק יושבתי עמו מ־2 אחר הצהריים עד 2 אחר חצות הליל, ובלי חשק נפרדנו, וביום השני חזר הדבר עם מנדלי מוכר ספרים ועם פרישמן, וכך כמעט במשך כל הזמן. על מה שוחחנו? קשה אף להגדיר זאת. על ספרותנו העתיקה, על הבעיות שהניעו בה ועל דרכיה האמנותיים. הכל, כמובן, לאור תביעות הרוח בימינו, והתברר כי לפני 2000 ו־1500 שנה התלבטו אבותינו הרחוקים מאתנו בזמן ממש באותן הבעיות בהן מתלבטים אנחנו, וגישתם אליהן היתה אמיצה יותר, והם פתרו אותן ביתר עמקות ומקוריות.

בשיחות אלה הרגשתי עצמי לעתים במצב־רוחו של אוספ־עתיקות, הבוחן ובדק חפצים מדורות שעברו, מונה לו באבק איזה שהוא אגרסל מאות בשנים, ככלי אין חפץ בו, ולפתע תסתכל בו ותראה שהוא מלאכת מחשבת. אין לחקות בדקות העיבוד ובהשראה האמנותית את צורותיו הטבעיות בל, זוהי עבודת יד עשויה בכלים שאינם משוכללים. אולם מה שלא יכול היה להטביע הפטיש ולהרוט החרט, מילאת רוח האמן. הנך מתענג למראה יצירה זו, מרגיש את קרבתו להלך הרוח של ימינו, מכיר בערכו לדורות האמנים שיבואו.

לרוב התאספנו בהרכב זה: מנדלי וביאליק — אנשי אודיסה; פרישמן

17) מנשה מרגלית (1837—1912) מראשי המשכילים באודיסה.

18) שאול הוכברג (1870—1942), מ״ל ועורך של העתון „אונזער לעבן“, שיצא

באודיסה בשנות מלחמת העולם הראשונה.

19) מרדכי ספקטור (1858—1925) מגדולי הספרות האזרית.

20) שמעון יושקביטש (1868—1927) סופר יהודי־רוסי בן אודיסה.

21) נחום אוסישקביטש (1870—19.....) סופר ועיתונאי יהודי־רוסי.

22) ב־1915 אסרו שלטונות הצאר הרוסים הדפסת ספרים באותיות עבריות בכך איזור

החיות, שכלל את תחום מושב היהודים. רק באודיסה הותר להדפיס את העתון „אונזער לעבן“ והמורות החדש של ספרי דת ולימוד.

מאורשה. אדם צעיר בשם רבינוביץ²³), מוכר ספרים ממניסק, אדם בעל השכלה אינציקלופדית במקצוע הספרות העתיקה, ואני מפרטבורג. וכל אחד מאתנו הביא והתחלק עם האחרים בכל אשר עבר עליה, בכל אשר הגה ורכש במקום מגוריו. דומה היה הדבר במקצת לשוק מזרחי, שבו מתחלפים סוחרים שבאו ממקומות שונים בסחורותיהם. איני יודע על האחרים, אולם אני רכשתי רבות בחליפין אלה. רעננתי את נפשי לאחר שנים רבות של חיים בהמלות העסקנות של פטרבורג, שבה נשכחות אף הבעיות הגדולות ביותר. לי לא היו חדשים, כמובן, אוצרות ספרותנו הישנה. אולם לאחר שיחות כאלה הבהיקה בבחירות ההכרות: כמה עשירים אנן. הייתי ממש אפוף רגש של אושר עמוק, שנתן לי את האפשרות לשכח לזמן מה את אימית הזמן הנוכחי.

הנני זוכר ביטוי אחד במכתבך האחרון. את קוראת לעצמך „יהודיה החוזרת בתשובה“. במלה „תשובה“ כלול מושג של הגבלה עצמית. החזרת בתשובה צם, מתנזר מכמה שמחות החיים. במובן זה תופסים את ה„תשובה“ אלו שהיו רחוקים מן היהדות וחזרו אליה. הרגשתם היא, שבשם הרעיון הלאומי עזבו משהו אונרי ברסלי על מנת לחזור לדבר קטן, דל, אולם שלהם. בכך יש טעות גדולה. היא גובעת מכך, שאלה שהתגוררו מחוץ לעמם, מכירים את היהדות רק מצידה החיצוני. רואים בה רק יגון, סבל ועוני. לחזור מעולמה המבהיק של התרבות האירופית אל הדלות הנושנה שגופה מכוסה פצעים, רק משום שהיא שלנו — בכך יש כמובן משום גבורה. אולם חוזרים אלה אינם מבינים דבר אחד, כי האומה חיה לא בסבלה, אלא בהערצת הכרתה את ה„אני“ שלה, ביצירה מתוך שמחה, בגאווה על תרבותה, בשירה הממלאת את ההווי שלה. רק בזאת, אילו לא היה הדבר כך, לא היה העם היהודי מתקיים זה מכבר. יותר מזה, גדל היסורים שהעם היהודי סובל, מעיד על עוצם אוצרותיו הרוחניים, שבעדם נכון הוא לשאת בהם. על החזרה אל היהדות אפשר וצריך להשקיף לא כעל מעשה גבורה, לא כעל הגבלה עצמית, אלא כעל חזרה למורשת אבות, כהצטרפות לעושר עצום, שבו אפשר לחיות תוך שמחה וגאון²⁴).

הייתי רוצה לכתוב לך עוד ועוד, לצייר לפניך את ה„סבא“ מנדלי הצעיר ברוחו בגיל 80 או 84. את ביאליק, פרישמן; הייתי רוצה לספר לך על הרשמים הכלליים של החיים הסובבים, שבה מושל ה„זמני“, מוסר זמני, כספים זמניים, מגורים זמניים — ואינו השפעה תהיה לכל זה בעתיד, כאשר יהיה צורך לחזור למסלול החיים העמוק, אולם מכתבי כבר התרחב והגיע למידה של מסכת שלמה. תסלחי לי אם שעממתי אותך, אולם שמחה גדולה היא לי לכתוב לך. מחרתיים, בעשרים לחודש, אסע להרצות שתי הרצאות, „ספורי רוח האלמות“ ו„אגדות האבנים הישנות“, בקישינב ובחרסון. משם אחזור לאודיסה, ולשם אבקש לכתוב לי לפי הכתובת רח' וואגנר, מס' 4, ח. 3. ביאליק, בשבילי. מאד תשמחני אם תכתבי.

(23) מיכל רבינוביץ (1879–1948) סופר, עסקן ציוני ומרס נודע, שהתאזר באודיסה.

(24) קטע גדול ממכתב זה (מהפסקא ז"ה עד הגוף) הופיע בתרגום גרמני ב„יודישע

רונדשאר“ בימי השלטון הנאצי בשם „החזרה ליהדות“.

מוסקבה, 12 בנובמבר 1916.

ק. סטניסלבסקי אישר בשלמות את השינויים שהבאתי במחזה⁽²⁵⁾. מצא את תפקיד ה"משלוח" — לבחיר ומאחד. אולם יעץ לי לחשוב עוד על התמונה האחרונה, שאינה משביעה עדיין את רצונו. שאלתיו, אם אינו חושב למתאים יותר להוציא את הופעתו של חנן ולהפוך את כל המחזה למנוולוג של לאה הרואה את חנן (כפי עצתך). אולם הוא לא הבין אותי, והסביר לי בפרטי-פרטים איך אפשר להראות את חנן כצל רפאים (עטוף קטיפה שחורה, הפנים מאופרים בדרך מיוחדת וכו'). אולם זהו ענין קטן שאין הוא עומד עליו. בדרך כלל אמר לי: "את המחזה קיבלנו להציגו בסטודיה, אולם עליו לחכות לתורו. כעת נערכות החזרות ל"טבעת הנוהב" של גיפיוס⁽²⁶⁾. מיד לאחר שתגמרנה נתחיל במחזה שלך... במאי הסטודיה טושקביץ⁽²⁷⁾ הודיע לי, כי במועצת הסטודיה התקבל המחזה שלי... פה אחד לתכנית ההצגות של הסטודיה. מחר יבואו אלי לשיחה שלושת הבמאים של הסטודיה וכמה מהשחקנים הראשיים. אם כן רואה אני את בעיית ההצגת המחזה כפתורה באופן סופי. — —

מצב רוחי בימים אלה הוא שקט. מרוכז ועגום במקצת. כמו תמיד בהיותי במוסקבה. מכל ערי עולם (חוץ מירושלים, שלא ראיתייה מעולם, אך אוהב אני אותה, כיתום האוהב את אמו, שאבדה לו בינקותו) אוהב את מוסקבה, החזקה, השלווה, הבריאה, עם שרשיה העמוקים ותרבותה העשירה. הקראמל מביאני לכלל התרגשות. והאנשים פה נעימים ומקוריים. העגלון שהוביל אותי מתחנת הרכבת אמר לי תוך בטחון עמוק, כי המלחמה תמשך שלוש שנים ושלוש חדשים.

— מדוע?

— כך נאמר בכתבי הקודש.

— היכן?

— זאת לא אדע. אולם הדבר נאמר שם. עוד נאמר: שלושה קיסרים גדולים ילחמו. אחד ימות כמות כל אדם, השני ימות מכדור תותח, והשלישי — ינצח. ואחר כך, עם השלום, תתחיל בכל מקום מלחמה פנימית ותמשך ארבע שנים. והרבה אנשים יפלו, מעטים ישארו, יבול גדול יהיה, והעם ירעב, כי לא יהיה מי שיקצרו.

ממש מתוך חזון אחרית הימים.

ו

קיוב, 4 בדצמבר 1916

נובאיה אוליצא, דירת מאזור⁽²⁸⁾

כמה נגע הדבר ללבי, שבאת ללוחמי אל תחנת הרכבת. כל הדרך נסעת מלא שמחה ותוך התרכזות שקטה פעלה כל הזמן המחשבה היוצרת.

(25) "הריבוק".

(26) גיפיוס זיגאידה (1869—1945), סופרת ומשוררת רוסייה.

(27) טושקביץ בוריס (1887—1946) שחקן ובמאי, ממיסדי הסטודיה בתיאטרון המוסקבאי האמנותי.

(28) משה מאזור (1855—1927) עורך-דיו בקיוב, עסקן ציוני.

אוהב אני את שעות הנסיעות הרחוקות. המהומה הקרחתנית של כל העניינים, הדאגות והטרדות הפעוטות נפסקות לפתע, הנך נשאר בחדר עם עצמך, כאילו פגשת את עצמך לאחר פרידה ארוכה, ומתחילה עבודת הנפש האינטימית הבלתי-מורגשת. החיים כאילו מתחדשים. ודי ביום אחד של בדידות והסתכלות פנימית שתקנית, שתרגיש עצמך כנולד מחדש וחדור אור. אומרים שהרופאים מיעצים אף לאנשים בריאים להמנע במשך יום המים ממזון, כדי שינוח הגוף וישרפו השמנים המיותרים שהצטברו בו. גימוקים אלה יפים גם מבחינה רוחנית. ראוי לו לאדם מזמן לזמן להיות שרוי ולו גם ליום אחד בבדידות מלאה ובשתיקה. דבר יחיד שממנו חושש אני בשעת נסיעות כאלה, היא הפגישה עם בן-שיחה טרדני, המאלץ אותך, כמו שכן הנכפה עליך בתא בית הסוהר, לשמוע אותו ולענות לו. הפעם לא נמצא בן-שיחה כזה. רק בשעות הבוקר, כמה שעות עד שהגעתי למסעדה, נפגשתי והכרתי את ו. ג. צ'רטקוב (הטולסטואי). נפגשנו במעבר. נעצרנו, הסתכלנו איש ברעהו וניסינו להיזכר אם מכירים אנו או לא. התברר שנפגשנו כמה פעמים, יודעים איש על רעהו, אולם אין אנו, מכירים האחד את השני. באחרונה נתקלנו בפרוודור בית הדין בעת משפטם האחרון של ה"טולס" טואים" במוסקבה. הייתי נוכח בכמה ישיבות של משפט זה. שמעתי את עדויותיהם של בנות טולסטוי ובנו ואת זו של צ'רטקוב. וכשם שהקסימוני אז בקדושתם הבלתי-אמצעית כמה מן הטולסטואים העומדים לדין, כן לא מצא בעיני חן נאווה של צ'רטקוב, שברצותו להגן על חבריו לדעה, ביטל את הבטיס העקרוני למעשה שעשו. בפגישתי האישית עמי עשה עלי רושם טוב יותר, אדם בעל כוח כחשכלי עצום, וכנראה גם כוח רוחני. הטולסטואניות שלו היא כמו אריסטוקרטיה. רצונית. חסר לו אותו קסם של הטולסטואיות השגעונית-למחצה של סיריוזה פופוב, שהופיע למשפט לבוש קרעים כאחרון בעניים (הוא בנו של סנטור) ושהשקיף על כולם בעיני תכלת טהורות של קדושה תמימה. ההוא לא הבין כיצד אפשר לחיות אחרת. אם לא "לפי רצון האלוהים". וצ'רטקוב "מבין הכל", ועם זאת יש בו אותו קו ישר של שאיפות.

בין השאר ביקש לבקר אצלו ולתת לחוג ידידיו מושג על היצירה היהודית העממית. בהזדמנות ארצה אצלו הרצאה קטנה. במוסקבה שהייתי בין רכבת לרכבת. לא הספקתי לראות או אף לדבר בטלפון עם איש מהסטודיה או מהתיאטרון האמנותי. אולם עסקתי בדבר אחר. עוד בפעם שעברה, בהיותי במוסקבה, ניהלתי מו"מ עם כמה אישים על הוצאתם לאור של התעודות האטנוגרפיות וההיסטוריות, של היצירות המוסיקליות ושל האלבומים של יצירות אמנותיות (בסך הכל יהיו 40 כרכים). הפעם הבטיחו לי ברורות שניים מהאישים אחם דיברתי 10.000 רובל להוצאה זו. 5000 נוספים מובטחים לאלבום האמנותי. להבטחתו זו יש ערך נוסף, כי בהשגתי עליה אקבל סכום כזה. אם לא גדול ממנו. בקיבו. וב-30.000 רובל אפשר להתחיל בעבודה בקנה מידה גדול. אגב, בטוח אני שההכנסה לא רק תכסה את ההוצאות, אלא תביא אף עודף. בדרכי לקיבו סרתי לאחותי וביליתי אצלה יממה ומחצה. ביקור זה שימחני מאוד. מצב בריאותה של אחותי הדאיגני מאד. חששתי למצוא אותה חולה אנדשה, ומצאתיה במצב גופני ונפשי מצוין. היא רק מתעצבנה, ולאחר שלא קיבלה מכתב במשך שבוע ימים מבנה, בכתה ללא הפוגות. עכשיו בא יחד עמי גם הבן, והיא פורחת. מצבה זה של אחותי נעשה מובן לי לאחר שחייתי במשך יומיים באוירה של משפחתיות מיוחדת, שכרגיל רחוק אני ממנה. אחותי גרה עם בתה ועם

חתנה, ולחם שלושה ילדים. ועד כמה מלוכדת היא משפחה זו תוכלי ללמוד מכך, שהחתנה של אחותי, גבר בן 42, כאשר שני בניו נסעו לבריאנסק, ללמוד שם בגימנסיה, בכה כל הלילה בלי הרף. ובתה, ילדה בת 11, בריאה ועצמאית בהחלט. כאשר הביאה למוסקבה והכניסה לפנסיון חלתה מרוב געגועים למשפחתה, שכבה במיטה והיה הכרח לשלוח לבית.

לא הספקתי לבוא, וכבר הקיפה אותה מכל צד איירה זו של משפחה וקרבתה. החלו להזין אותי, לבדוק את לבני ובגדי, מצאו עשרות פגמים והורו להאנח על כך. פה גם נודעו לי הפרטים הקטנים ביותר על חיי אחותי, על כל אחד מבני המשפחה ליחוד, על הקרובים, על המכרים אשר בעיירה. בבת אחת שקעתי במין כסת רכה של הוצעיר-בורגנות העירית.

האם אירע לך להכנס איפסעם למטבח של בית אמידים גדול, שהטבחת בו היא אשה מכובדת, פעלתנית ונושאת את תוארה בגאון? חמימות צפופה אופפת אותך מיד, עבש ומתקתק במקצת אולם נעים, וממנו מתחיל הראש להסתובב קצת ומפיע רגש של לאות נעימה. דבר דומה לזאת הרגשתי אף אני. זמן רב לא הייתי מסוגל, כמובן, להישאר ב„חמימות“ זו, אולם יומיים ביליתי בה בשמחה. נעימת היתה אותה תשומת-לב נמרצת, פרימיטיבית במקצת, כמעט סרדנית אולם נובעת מקרב לב. מענין היה לשמוע סיפורים נלהבים על ענינים פעוטים מאוד, נוח היה להזכר עם האחות על ימי הילדות. בעונג שיחקתי אפילו במשך כמה שעות בקלפים. וכשכל זה חלף ונמצאתי שוב בקרון הרכבת נצבס משהו בלב. חבל היה על כל אותה נחיות, חמימות עם כל עניניה, ובשכבי לישון חשבת: כמה שירה רבה, אמיתית, מהוגנת, אנושית עמוקה ישנה באותה „הוצעיר-בורגנות“, שבה חיים אנשים כשהם מצטופפים איש אל רעהו בנשמותיהם. ומת היא זכותם שלי ושל הדומים לרטון ולפנות עורף בגאווה, כממשהו שפל, מחיים וזעיר-בורגניים אלה? וזכרתי את סיריון/ה סופוב הטולסטואי, זכרתי באחרים החיים בחיים המכוונים למרכה, נזכרתי בכל אטנוגרפית החיים — וזמר היה לי. ובבוקר, כאשר התעוררתי והגעתי לקיבוץ — שכחתי את כל מחשבותי אלה וחזרתי שוב „אל עצמי“.

באתי לקיבוץ ביום הששי בבוקר ומיד שקעתי בענינים הציבוריים המקומיים: ³⁰ONE ²⁹KONE ³¹ONE התקרית באסיפה האחרונה, התפטרותה של הנשיאות, התנהגותה המעוררת ועם של האופוזיציה וכו'. כל זה חלף ביום הראשון לבואי. ביום הראשון התחלתי להשתדל שימנוני לבאיכח⁽³²⁾. למחרת בבוקר דומני שמינוי זה יתקיים ומחר לפנות ערב אסע כנראה לגאליציה. נסיעתי לשם, לשם ארגון העזרה לאוכלוסיה וחלוקת המלבושים החמים (היום נשלחים מכאן ארבע קרונות ובהם חפצים עלי-סך של 193.000 רובל), היא נחוצה כאמת. עתה אסע רק ל-10—12 ימים. אחר כך אחזור, אסע למוסקבה, ולאחר-מכן אסע כבר לזמן ארוך. ממוסקבה אגיע ולו רק ליום אחד (25/26 לחודש) לפטרבורג...

מחר אשלח לך את הספרים על אתנוגרפיה שדיברתי עליהם.
שפע אור לך.

(29) „חברת מרבי ההשכלה“.

(30) סניף קיבוץ של „חברת מרבי ההשכלה“.

(31) „חברת הבריאות היהודית“.

(32) אניסקי נשלח כבאי-כה „חברת העזרה לנפגעי המלחמה היהודים“ („יקופר“)

לגאליציה, בעצם השניה (לראשונה נשלח לגאליציה ב־1915).

צ'ורטקוב יי), 15 בדצמבר 1916.

...לאחר הפסקה של 16 חדשים נמצא אני שוב בגאליציה, שהוצרבה
בנפשי בזכרונות לוחטים. כמו לחייה התמונות ומצבי הרוח הקודמים, כאילו לא
היה הדבר לאחר הפסקה כה ממושכת.

רק שבוע ימים אני פה, אולם דומני כי כבר עבר עלי נצח. כל הזמן נמצא
אני במין מערבולת. במשך הימים המעטים האלה שהייתי בשבע ערים ועיירות.
באתי בדברים עם מאות אנשים, עברתי על-גבי עגלות-משא כמה מאות וירסטאות
בערבות ריקות, שבכמה מקומות בהן טריים עדיין עקבות הקרבות העצומים דומה
שריח דם מרחף בהן; ראיתי ושמעתי הרבה דברים מרים ואיומים. כל זה הצטבר
בלב במין תווך ובוהו. לא הספקתי עדיין לעמוד על שפע הרשמים, להלבינם.
אולם הרגשה אחת התבלטה מן הראשית: מה שראיתי עתה הוא איום יוֹתֵר
ממה שראיתי לפני שנה ומחצה.

מצבם של הגליצאים לא הורע למעשה, ואף הוטב במידה ניכרת. אמת.
ראיתי ערים חרבות לגמרי, שהזכירו את פומפיאה, ראיתי אנשים ערומים, יחפים.
רעבים ומחוסרי-בית. שמעתי סיפור על זוועות, המעבירות אותנו לתקופה הפרי-
היסטורית. אולם לעומת מה שראיתי ושמעתי לפני כשנה ומחצה — הרי זה
אפס ואין. יחד עם זאת הוטב המצב הכללי במידה ניכרת. השלטונות המקומיים
מתיחסים ליהודים יותר טוב מבלי כל השוואה לעבר, המשטר חמור פחות, המחסור
אינו חריף כל כך. כמה שכבות מן האוכלוסיה המקומית הסתגלו ואפילו מרדויות
נאה.

אולם דוקא דבר זה שהחריפות נעלמה, שבמקומה באה הסתגלות, —
עשה עלי את הרושם האיום ביותר. עיר הרוסה על ידי פגזים ובידי אנשים
שהתפראו אינה עושה אותו רושם מחריד, כפי שעושות למשל טארנופול או
צ'ורטקוב, המדולדלות, מוקוות הדם, כמוכות במחלה ממושכת שאין לה מרפא.
בשנה שחברה היו לפני מעונים, קדושים של טרגדיה אפית, ודבר זה
רומם אותם, נתן לפסיכיקה שלהם עומק וכוח איתנים. רעתה אותם האומללים
שהתרגלו, שהסתגלו למצבים, הפכו לאביונים מקצועיים.

הטרגדיה הפכה לתופעת הווי, אנשים התרגלו לחיינוון של רעב, לעירום
תרבותי, לאבדון צלם האדם שלהם. האינטליגנטים, שלא ניתן להם במשך שנתים
או שנתים ומחצה לצאת מחוץ לתחום עירם, לצאת מבתיהם לאחר השעה התשיעית
בערב, שלא לקחו חלק בחיים הציבוריים, שלא ניתן להם לעסוק במקצועותיהם
(עורכי-דין, פקידים, מורים), שנגזרו מספרותם הלאומית, שלא ביקרו בתיאטרון
וכו' — אינטליגנטים אלה השלימו עם קיומם תבטלני, הסרדני ועם חוסר ערכם
ומסתובבים באין מעשה. הם למדו לקרוא בקושי רוסית והם מעיינים בחריצות
כל יום ב-קייבסקאיה מיסל⁽³³⁾, ודנים ימים שלמים בענייניה הפנימיים של
רוסיה. עיסוק אחר: זקנים וצעירים לומדים בעל-פה את שילר וגתה, מין ספורט
שכוח.

רושם מחריד עוד יותר עושים הילדים המסתובבים באפס מעשה. עד

(33) עיר מחוז בגאליציה המורחית.

(34) עתון יומי רוסי ליברלי שיצא בקיבו בשנות 1906—1918.

הזמן האחרון נאסרו כל לימודים בבתי הספר. בימים האחרונים הותרו (עם הגבלות), אולם לרגל ימי הקור אין מרבית הילדים, החסרים הלבשה ויתעלה, יכולים לצאת את בתיהם.

ביקרתי בבתי-הילדים שהוקמו על ידי „ברית הזימסטבות“³⁵. היו בהם 45 ילדים, רובם ילדות בנות 4–9 שנים. בחדר קטן ובו ספסלי-לימוד ישבו הילדים על ספסלים, המנהלת מתכוננת להתחיל בעבודה עממה רק כעבור זמן, ולעת תהיה? הילדים יושבים במשך ימים שלמים על הספסלים ושותקים. לעת שרים הם, הם יודעים כמה שירי חיילים באידיש, שלמדו אותם מפני החיילים היהודים הפצועים, שיר אחד מאלה שרו לפני. זהו כפי אם על בנה הנמצא בחזית... רציתי לפרוץ בבכי כאשר יבנו קולות דקים אלה:

„אוי, וויי דער מאמען, איי, וויי דער מוטער“.

באתי לצ'ורטקוב היום בשעה מאוחרת בלילה, נסענו בכביש על פני הערבה המושלגת. השמים כוסו עופרת, אולם השלג ואור הירח שבקע מבעד לעננים נתן אפשרות להבחין בנעשה סביב. הסוסים היו עיפים, הלכו לאט, הרכב, ילד יהודי, סיפר לי. מבלי שיסובב פניו אלי, כיצד גרשו את כל בני העיריה פודוולוצ'יסק³⁶), שבה התגורר, כיצד גרשו לקיוב, משם — לפנוה³⁷), כיצד הרשו להם לחזור, אולם כאשר הורידום ברכבת בפודוולוצ'יסק, לא הרשו להם להשאר בה יותר משעה אחת. איך בבואם במרוצה לבתיהם ובמצאם אותם הרוסים, פרצו בבכי; איך גרשו אותם לאחר מכן ברגל למרחק 80 וירסטאות אל סקאלאט³⁸) איך גורעו הזקנים בדרך מרעב ועיפות.

ספור מונוטוני, שעמו תאמו הליל העכור והעיוור וצלליות העורבים השחורים, הנודדים בערבה המושלגת. אבל הנה הרלקתי סיגריה. הרכב הסתובב אלי להבעיר אש גם הוא. ולאור הגפרור ראיתי פנים צעירים מלאים שמחת חיים, עם עינים חיות, התגית, כי החיים חזקים יותר מכל האימים הללו והם ינצחו. הנני כורע מעייפות, אולם איני רוצה להניח את העט. הנני כותב לך... וכאילו משוחח אני עמך ורואה את עיניך. רוצה הייתי לספר על עוד כמה פגישות. כאן בצ'ורטקוב התגורר צדיק חסיד מפורסם³⁹). יש לו ארמון שלם. כשפרצה המלחמה היה הצדיק בוינה כשנודע לו שהרוסים מתקרבים לצ'ורטקוב שלח הגה את ראש השמשאים שלו ופקד עליו: „סע, יכולים להרגך, יכולים להעלותך באש, אך עליך להציל שני מכתבים של הבעש"ט השמורים אצלי“ „והזהב והאבנים הטובות?“ „כל זה יכול ללכת לאבדון, הצל רק את המכתבים“. והשמש נסע ועבר את כל אימי המלחמה, כחוט השערה היה בינו לבין המוות. אולם הוא הוא הציל את המכתבים, כל יתר רכושו של הצדיק שנערך בשני מליונים, אבד. אולם לחזור בדרך בא ממנה לא יכל השמש. וליתר בטחון שם את המכתבים הקדושים בקופסת פח וקברם באדמת מרתף אחד. לאחר מכן לא יכול היה לגשת כמה חדשים לאיתו מרתף. וכאשר ניתנה לו האפשרות מצא כי כל מה שהיה במרתף נחפר והושמד, ורק הפחית עב המכתבים נותרה. הוא הוציא אותם וראה

35) ברית ארגונים ציבוריים רוסיים שטיפלה בפליטי המלחמה וקרבתותיה.

36) עיר בגליציה המזרחית על גבול רוסיה.

37) עיר-פלך במרכז רוסיה.

38) עיר במזרח-גליציה.

39) ר' דוד יוסה, בנו של ר' ישראל מרחין.

כי במכתב אחד שנכתב בעצם ידי הבעש"ט, "עפו האותיות", נשאר נייר נקי בלבד. המכתב השני, שעליו היתה רק חתימת הבעש"ט, נשאר בשלמותו. את שכשו זה של הצדיק פגשתי הבוקר בקופיציניצי⁴⁰, הוא סיפר לי את הכל והראה לי את שני המכתבים. על אחד מהם ניכרת בקושי החתימה. האחר על נייר ישן ובלה למחצה (המכתב מיוחס לשנת 1753) נקי לחלוטין. כמובן, האותיות נעלמו בגלל הסתב, אך על החסידים עשה מקרה זה רושם מועז. קיוב, 18 בדצמבר.

לא סיימתי ולא היתה לי אפשרות לשלוח את המכתב. היום חזרתי לקיוב ומצאתי את מכתבך...

האם קראת את "מלאך האש"⁴¹ במקרה קראתי רומאן זה. זוהי עבודת צורף מעובדת בקפדנות רבה, אך חסרה רוח אמנותית. אולם מצאת ענין ברומאן זה ושלחתי אליך, משום שיש בו דפים הקרובים מאד למחזה שלי: גירושו של רוח-מת על-ידי השבעות. מוסקבה, 20 (לדצמבר).

גם מקיוב לא הספקתי לשלוח את המכתב. הנני שולחו היום מכאן. מחז ומחרתים הנני מרצה כאן. אולם התעייפתי כל כך, שאיני יודע, איך ארצה, גם מצב רוחי אינו ספרוהי.

ישמרך האל. שלך ש. רפפורט

ח

מוסקבה, 24 בדצמבר 1916.

רתה ניקולאיבנה היקרה!

אירעויות קטנה מצאתי פה, אולם היא הסבה לי רק מעט מאד צער. היה עלי להרצות ב-21 לחודש. והנה כשעתיים לפני הרצאתי הודיעוני כי שר העיר אסר עלי להופיע, מה הנימוקים לכך — אין יודע. נשארה דרך אחת — לכתוב את כל מה שהיה בדעתי לומר ולתת לקרוא לאיש אחר. שלחו לי כתבנית ובפוזיות יתרה אף בצורה מקיצרת הכתבתי לה. את ההרצאה קרא אנגל⁴², מה שהתקבל מזה — אינני יודע, היות וביכרתי לא לביא אל האספת.

היום הייתי בסטודיה והסתכלתי בהנאה עצימה בחזרה על כמה דברים קטנים. הכרתי את סוחאציבה⁴³, עושה רושם נעים מאד. היא זוכרת אותך ובקשה ממני: "תמסור לה בשיקת ממני". כנראה אסע מחזר או ב-26 לפטרבורג.

שפע אור לך ש. רפפורט

40 עיר במזרח גליציה.

41 רומן של הסופר הרוסי ו. בריסוב.

42 יואל אנגל (1868—1927) מלחין וחוקר מוסיקה יהודית.

43 סוחאציבה, שלמדה בבית-ספר אחד עמי ושהיתה שחקנית צעירה בסטודיה של התיאטרון האמנותי המוסקבאי, נועדה למלא את תפקידה של לאה ב"הדיבוק" (הערת מקבלת המכתבים).

ק"ב 21 בינואר 1917

...יושב אני עם ידידי ומשוחח עמו. קוראים לו אייזיק, הוא אוהב אותי ואפילו מעריך אותי במקצת. אני גבוה ממנו פי ארבע, ואיך אפשר לא להעריך ענק. הוא עדין ונעים. בעיניו טוהר המקסים את הנפש, וקולו עדין ומוזיקלי. הוא ציפה לי כל היום, וכאשר באתי לא רץ לקראתי, אלא נגש בלאט, לטף בידו את ברכי ולקח ברכות את ידי.

עכשיו יושבים אנו על הספה ומשוחחים. ידידי אינו יודע עדין לקרוא. אולם יש לו תביעות אינטלקטואליות גדולות, ואני משוחח עמו על הספרות. הוא עונה לי כי האומנת כבר קראה לו את כל הספרים, מדבר אני על צעצועים, ונודע לי כי יש לו כל הצעצועים. אני מופתע במקצת מהאובייקטואליות והשובע של ידידי ומתחיל להמציא יחד עמו צעצועים שאינם קיימים עוד. טוב היה אילו היו צעצועים שהיו קמים לתחייה בלילה ובעת שהיננו ישנים היו משחקים עמנו כשם שאנו משחקים עמם ביום. רעיון זה נושא חן בעיניו של אייזיק, הוא דק חושט, שהם עלולים לשובור אותנו בשחקם בנו בחשכה. אז אני מציע שעייני הבוכות יאירו בלילה, כנורות חשמל. הצעה זו מתקבלת עליידי אייזיק. הוא מתלהב. בכל מלה שלו בכל תנועה כל כך הרבה לבביות מקסימה, אמת וחוסר אמצעות, עד שאני מתחיל להרהר לא על בובות אלא על בני אדם. אילו היתה דק פינה אחת קטנה בעולם מיושבת יצורים קטנים, טהורים, אמיתיים וענותנים כאלה!

נגשת האם הצעירה. על אצבעה אבן אודם עצומה, ובאזניה — יהלומים גדולים. היא מחייכת לי חיוך של חסות, אולם שבעת רצון היא שאני אוהב את בנו. על מנת להדגיש זאת מיעצת היא לאייזיק לנישק לו. הוא נבוך, מפספס רגע, ולאחר מכן נוטל הוא את ידי ונושקה. לטיפה זו מביאה לי חום ושמחה. ולאחר שהאם הולכת לה מבקש אותי אייזיק בחשאי לבוא אליו ביום המחר. אני מבטח לו בחשאי שאבוא. ואני מבין אינסטינקטיבית מדוע לא ביקש שאבוא אליו בפני אמו ומדוע לא נשקני לפי בקשתה.

לאחר שעה נוכח אני באספה סוערת של נוצר. כריזמים הלוחטים מצלצלים מליצות על "עקרונות דימוקרטיים", על "פסיכולוגיה בורגנית", בנאומים הרבה התבלטות עצמית, מליצות, עזות, אולם פה ושם פורצים ניצוצות של רגש בלתי אמצעי, פשטות וגילורלב. ובניצוצות אלה תופס אני רסיסים מנשמתו של אייזיק, ואם כי אין פה השלמות הקדושה והניגעת ללב, הרי ניצוצות אלה מאירים ומחממים.

כעבור שעה יושב אני בישיבה של ועד אחד. סביבי אנשים באים בימים מעשיים, עיפים, ונאומיהם אף הם באים בימים ועיפים. רוח קרה נושבת, ואין ניצוץ של אור, ואין חום.

לאחר ההתייעצות נכנס אני למועדון האמנים. מתישבים בקרבתי שני אנשים "יודעי דבר" ומוסרים בלחשה, בהתלהבות, את דברי הרכילות המדיניות האחרונות, הסנסציוניות, המלוכלכות והשפלות. ודומה עלי שיושב אני במרתף עבש ומשהו דביק וטמא מסובבני...
הרי לך סולם צלילים של יום אחד.

(מימין לשמאל): ש. פרוג, ה. נ. ביאליק, "הסבא" — ש. י. אברמוביץ (מנדלי מר"ס),
ש. אנ"סקי, י. ח. רבנוביץ.

מסיבת פרידה לאנ"סקי מטעם הסופרים והעתונאים בוילנה להעברתו לורשה (1920):
(מימין לשמאל) יושבים: ד"ר יעקב ויגודסקי, ד"ר א. וירשובסקי, ש. ל. ציטרון,
ש. אנ"סקי, ד"ר צמח שבד, לייב יפה, בצלאל שניידר,
עומדים (שורה אמצעית): פנחס קאן, ד"ר מכס וויינרייך, שמואל נגיר, א. מורבסקי,
דן קפלנוביץ, ז. סגלוביץ, י. רוזנבוים, הייכל לונסקי,
עומדים (שורה עליונה): א. י. גולדשמיד, י. גרודונסקי, ליון, ... ?

המסיף ר' שלום בצלאל צדיקוב

ס ס ר

מהות היהדות

חלק ראשון

יכלכל בתוכו התפתחות האדם והעמק הרוחנית, והם הדברים הנתינים
ובאחד נלא על התורה הנוכחית והמפורשת האמנה מבריות העולם עד
יחבב אבינו ע"ה.

ס א ת י

שלום בצלאל צדיקוב

איש קאונא.

ווילנא

דפוס ש. ש. נאדער

אל סלא רחמים טוכן סרויס, המציא מנחה נכונה בעל
שוכן מענה כבעלות קדושים וטהורים שפסרו נפשם על קדושת
הארץ כוהר דרקיע מהורים את נשמת בני יצחק מנחם, בן
עשרים ושש שנה, שהלך לעולמו. בעבור שאנו נודר לעזר לכל
דבר טוב ומועיל לשוב ארצנו הקדושה כפי חזי בעד חוכמת
נשמתו; לכן בעל הדברים יסחידו במצוי נפשו לעולמים ויצור
בצור החיים את נשמתו, ה' הוא נחלתו, כגן עדן תהא מנחתו,
וינוח בשלום על משכבו עד קץ הימין, ונאמר אמן.

התעכבתי בקיוב בגלל בתי המרקחת וקבלת קמתא דפסחא לגליציה. אסע
 כעבור ארבעה־חמשה ימים. לעת־עתה עובד אני, מסיים משה, מכין, אולם וחי
 עבודה במקום מעבר, בלי מצב רוח, בלי נשמה, והימים עוברים ריקים וחלונים
 מבחוץ, ואותה שעה גדוליט, ואף יפים מבחינת העבודה הנפשית הפנימית, מבחינת
 העצב האינטמי, שעמה היתה רוצה להשאר ביחידות עם עצמך, בבית מקדשך
 השלו שלך, סמוך למוזבחך.

— ב־17 בחודש בערב לויתך בדמיוני אל תחנת הרכבת. הרי אילו
 נסעת הנה היית חוזרת ב־17. עד אותו זמן הרגשתי בדמיוני את נוכחותך פה.
 הלכתי יחד עמך למיזאון, לכנסיה הקירילית. שבה שמורות המונותיו של ריריק
 וכאשר נסעת נשארתי בודד, בודד.

— קבלתי את התצלומים שנעשו כאן. מצוהצחות, בלי נשמה, בלי
 ביטוי, לא ברצון ולא בשמחה שולח אני אותך לך... האם קבלת מידובין⁴⁴ את
 תצלומי? האם היית במוסיאון, האם ראית את התצלומים שמכנים אותם בשביל
 האלבום? מאד הייתי רוצה לדעת מה חושבת על כך הוצאת הספרים.

הנני שומר בשבילך את חתימתו של גורקי. קיבלתי ממנו מכתב הזמנה
 לקחת חלק ב"לוטש"⁴⁵ — —

האם את כבר עובדת בועד? ולמרות הכפור העז נוסעת את שמה כל יום?
 האם כבר נכנסת לעבודה?

הנני מתפלל בעדך לאל הגדול, הגיבור והחביב.

שלך ש.

טארנופול, רחוב הסקול 19

26.1.1917

שוב הנני בטארנופול. שוב מתחיל אני לשקוע בעניינים, בהתרגשויות,
 במצבי־הרוח המקומיים. רק מעט נשתנה פה במשך הזמן, חוץ מכך ששוררים
 כאן עתה הכפור וסופת השלג, ומשום כך מורגש ביתר עוז, שנמצא אתה בחדר
 שאינו מוסק. היום נוסע אני על פני המחוז: סקאלאט, גרוימאלוב, חיראסקוב.
 קופציניצי, צ'רסקוב. כעבור שבוע אשוב הנה, לאחר מכן אסע כנראה לכוֹקובינה.
 אכתוב לך בפרוטרוט מקיוב. ישלחו לי הנה את מכתבך...
 ממש לפני נסיעתי מקיוב התחלתי לכתוב את הטראגדיה "יוסף דה־לה
 ריינה" והיה עלי להפסיק כתיבתי.

כל טוב לך, שלך ש. רפפורט

44) שלמה יודובין, גלף וצייר יהודי־רוסי, ר' עליו רשימתו של ת. לנסקי, "הענף
 הגדול" 1954, עמ' 164—166.

45) עתונו של מ. גורקי בשנות מלחמת העולם הראשונה.

שלום בצלאל צדיקוב

א.

בתולדות „חיבת ציון“ והתנועה הציונית מלאו תפקיד חשוב כמפציץ הרעיון בקרב ההמונים המגידים והמטיפים הלאומיים. על דמותם ועל תפקידם סיפר לנו בחוברת „העכר“ שעברה ד"ר חיים ליפשיץ במאמרו „לתולדות הדרשה וההטפה לחיבת ציון“¹. בין ראשוני המטיפים הלאומיים מפנה המגיד צדיקוב, שהיה מקובל ומפורסם בין המוני ישראל ברוסיה בסוף אמאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים.

שלום בצלאל בן חיים-צבי צדיקוב נולד בשנת תרי"ג (1853) בעיירה הקטנה פושלאט במחוז פוניביוש (פלך קובנה), התחנך בישיבותיה של ליטא ועסק במלמדות. בהיותו מחונן בכשרון הניכור וההסברה נתן שעורים בתורה ובספרי-מוסר לחבורות בעלי-מלאכה ובעלי-בתים פשוטים בבית המדרש שבעיר. בה גם נשא לאשה את עדה בת נתן סגל ונולדו להם ארבעה בנים ושלוש בנות.

בנעוריו נמשך צדיקוב אחר ההשכלה, היה קורא כספריהם של הסופרים העבריים החדשים, והם גדלק באש האהבה לשפה העברית. „הקרבה את מבחר שנותי ועתותי על מוכח אהבתה — מספר הוא — האמנתי כי עוד יבוא יום גם לבני-שם, כי כאשר השפה הרפה עוד לא עפה, והעבריה קמה לתחייה, גם העברי לא ירד דומה, ולאומה תהיה תקומה“². אולם לאחר שנוכח צדיקוב, כי ההשכלה גוררת אחריה לרוב את ירידת הרת, עזיבת האמונה ואת המעכר לשפה ולתרבות זרה — חזר בו ודבק שוב בתורתו של בית-המדרש הישן, ובפרעות שהתחוללו ברוסיה בשנות 1881—1882 ראה „גזרה מאל איום ונורא“³ ועונש על בגידת המשכילים באמונת ישראל וכמסורת הדתית.

ברבות הימים נמלח ברבים כשרונו כדבר וגואס, ובהיותו כבן שלשים החל לעבור מעיירה לעיירה ולהטיף דברי תורה ומוסר. הוא נספה לתנועת „חיבת ציון“ והיה לאחד ממטיפיה מעל במות בתי-מדרשאות ובתי-כנסיות ברוסיה כולה.

בין לכבות יהודים אחרים יצא צדיקוב ב-1893 לארצות-הברית לחפש מעמד בטוח לפרנסתו ופרנסת משפחתו, אגודות „חובבי ציון“ בניו-יורק ובבוסטון שלחו אותו לטובך בקהילות החדשות של יוצאי רוסיה ופולין ו. להרבות חברים ולייסד חברות חובבי ציון ככל מקום אשר אחיזו נחותים שמה“⁴. בארצות-הברית שהה כשלוש שנים ושם הדפיס חוברת דרשות על דרך הפלפול „לחג הנרות ולחג הסוכות“ בשם „צידה לדרך“ (בלטימור תרנ"ו). אכונתו של צדיקוב מן הארץ החדשה ומיהודיה היתה שלמה. „מצאנו את אומתנו — מספר הוא — עמא-ריקא, את ד' עזבה, ונפשה ולבבה מכרה בעד המדחבה, בבתותיה חללה, מעזריה השפילה, רוזה חובלה, נשמתה קמלה, בניה שובכים כפראים, רצים ושבכים כמשוגעים. בנתה מקדשים לאלהים החדשים את אלוקינו תצבור ברמית. — את הרע מרסיה מה הביאה, ואת הסוב לא לקחה עמה“⁵.

- (1) ר' „העכר“ חוב' י', עמ' 170—171.
- (2) „צידה לדרך“, בלטימור תרנ"ו, עמ' ד'.
- (3) שם, עמ' ה'.
- (4) מכתב אגודת חו"צ בבוסטון, שם, עמ' א'.
- (5) שם, עמ' ה'.

בפתחנפש חזר צדיקוב לרוסיה והידש את פעולתו כדורש ברבים. הוא התקרב לר' יצחק יעקב ריינס, מייסד המזרחי, מגדולי המטיפים והדרשנים הלאומיים ויצא בשליחתו להטיף לציונות בין ההוגים הדתיים.

זו היתה תקופת גדולתו ופרסומו. דרשותיו עוררו רגשות ומחשבות לאומיים בלב שומעיהן. פרופ' ב. דינור, שמע את צדיקוב דורש בקיץ תרנ"ט (1899) בבית המדרש החדש שבקובנה, מעיד שנאמרו משכו המונים. „באחת מדרשותיו — מספר הוא — הסביר את חייו של משה כהתחייט דרך והנהיית גם לגאולה העתידה. כשתגאל יהיה כלל ישראל. הוא הביא את מאמר המדרש על הכתוב, ויצא אל אחיו וירא בסבלותם' — מהו וירא? שהיה רואה בסבלותם ובוכה ואומר: חבל לי עליכם, מי יתן מותי עליכם, והיה נותן כתפיו ומסייע לכל אחד ואחד מהם. בדרך זו תבוא הישועה. נראה, נכיר ונסייע לכל אחד ואחד'".⁶ בהשפעת דבריו אלה של המגיד ניסה דינור הצעיר לייסד אגודה ציונית בשם „בית ישראל", שהיתה צריכה לאחד את הפצת הרעיון הציוני בקרב ההמונים עם ארגון עזרה וסיוע לדלת העם הסובלת מעוני ומחסור הכנסה.

הרב ש"י גליקסברג כותב על צדיקוב, ש„היה דרשן בעל רגש נפלא, דבריו יצאו מלב עברי חם, שכואב על צרות עמו והשפעתו היתה גדולה על שומעיו. הוא דיבר למשל על התאחדות הכוחות והתקרבות המפלגות בשעת צרה ותאר לפני שומעיו תמונת גוראה של תפילת „כלינדר" אצל אנוסי ספרד. מערה עמוקה, מכוסה בעלטה, אור כהה של גרות שעוה. אנוסים לבושים בגדי שרד של שרי צבא, של פקיד הממשלה ושל כמרים עוטים סליתות, שלושה זקנים קוראים, על דעת המקום ועל דעת הקהל בשיבה של פעלה ובישיבה של מטה אנו מתירין להתפלל עם העבריינין, וקול אנחות ויללות מתמזג עם תנוגין העגום של „כל נדרי... כל זה צייר בצבעים בהירים וחיים באופן נפלא מאד שעשה רושם חזק ומזעזע את הלבבות. והמטיף התעכב ביוחד לבאר בכשרון רב וברגש עמוק את מהותו של אותו ההיתר, להתפלל עם העבריינין' לא רק בנוסח ספרד, אלא גם בנוסח רוסיא...".⁷

עם יסוד הסתדרות „המזרחי" (1902) הציע הרב ריינס לחבריו לשלוח את צדיקוב כשליחה של ההסתדרות החדשה להפצת הציונות הדתית. בתפקידו זה עבר המטיף עיירות וערים רבות. דרש והטיף וגם ייסד אגודות ציוניות חדשות.

אמנותו השלמה של צדיקוב בציונות והכרתו, ש„עומדים אנחנו על הפרק האחרון, והוא קץ לגלותנו!"⁸ הביאה אותו לעלות ארצה, בשנת תרס"ו (1906), לאחר שבני ובנותיו הקדימו ועלו ארצה בין ראשוני העליה השנית. הוא השתקע ביפו. בשבתו ביפו דרש והטיף לציונות בבית המדרש לבעלי מלאכה בנהיגה שלום⁹ ולעתים יצא

(6) ב. דינור, „בעולם ששקע", ירושלים 1958, עמ' 113.

(7) גליקסברג, „הדרשה בישראל", ת"ש, עמ' תפ"ג-תפ"ד. בספרו „מהות היהדות" (וילנה, 1913) כותב צדיקוב, כי בביקורו בפ"ז (פוניבז') מצא מודעות לערוך אכירה לנשמות הרוגי ההגנה העצמית, „שנהרגו על קידוש שם ישראל". על שאלתו מדוע ססו מן הנוסח המקובל („על קידוש השם") ענו לו ש„היונאצ'ס שגרצחו בידי הורג לא האמינו בד' ובתורתו לא החזיקו, ולכן לא נהרגו על קידוש השם" (שם, עמ' 18). צדיקוב מביע רגזו על הזקנים שאינם מבינים „כי היהדות והשם המפורש אחד הוא" וקורא אליהם את הפסוק „ואבדה חכמת חכמיו".

(8) „צידה לדרך", עמ' כ"ד.

(9) ר' י. יעריפולסקין, „חולמים ולוחמים", תש"ו, עמ' 269.

לדרוש כמושבות, וביחוד בפתח-תקוה החדרית. "עת נשא (צדיקוב) בקולו הנכיני את מדברותיו היוצאים מן הלב והנכנסים אל הלב על הגאולה, שיבת ציון, ועל החיים העתידיים של בני ישראל על הרי יהודה. עמק יזרעאל והשרון — מספר עליו אחד משומעיו י. יערי-פולסקין — בכה מרוב גיל כילד והויל דמעות גם מעין שומעיו. זקנים ונערים, חרדים ואפיקורסים⁽¹⁰⁾.

זימים היו ימי "העליה השנייה". בניו הגדולים של צדיקוב הצטרפו לפועלים הצעירים. בנו יצחק מנחם יצא עם חבריו לגליל והגיע למטולה, שם עבד כפועל במשקו של אחד האיכרים, בנו חיים הצטרף למייסדי דגניה א', ובנו משה — היה לאהר זמן לחבר מושב נהלל.

בסוף חורף תר"ע (1910) מת בנו של צדיקוב יצחק מנחם מדלקת ריאות, שבאה לו בעת שחרש ביום גשם בשדות מטולה. בן 26 שנים היה במוותו. פועלים שחזרו להתייחס ליתודה הביאו את ה ידיעה המרה לאב השכול. בשבת הגדול היה הדיבר. צדיקוב דרש בבית הכנסת בפתח-תקוה על התהום שבין האכרים לבין הפועלים ובענין העבודה העברית.

כאשר באנו אחרי הצהרים לשמוע אל דרשת המגיד — מספר יערי-פולסקין — כבר מצאנו את בית-הכנסת מלא מפה לפה. דממה שררה. קולו החזק נשמע בכל בית-הכנסת הגדול והגבוה. הוא רגו, כעס ודיבר דברי פיוס, ייסר ודיבר אל הלב, וגם ביקש את האיכרים שיבינו לרוח הפועלים החלוצים שדרכם סוגה באבני גנף. אחרי כן — דיבר בחום על עמנו בגלות שעוד מעט יחדל להיות עם, אם לא תעמוד לו תקוותו היחידה בארץ. דיבר על בגינהעורים שלנו העוזבים את עמם ומקריבים את נפשם בעד אחרים — אחרי כן שב לדבר על הבחורים התלוצים וייסר את הקולוניסטים שאינם רוצים להושיט להם יד אחים. פתאום שלח מבט חד וחודר אל הצד שאנו הפועלים ישבנו שם וקרא:

"הכן יכול לעזוב את אביו ואמו... את משפחתו... ולגדוד... ולהיות גידה... באיזה מקום נשכת... כמושבה דלה, וחוקה מכל ישוב... כרות מהחיים... בין המון ערבים פראים... ירחים, שנים... לצעוד בדד אחר המחרשה... בחום הגדול ובגשם הגדול, למען גמור את התלמים האחדים... ולהרטב כולו מכף רגל ועד ראש, עד לעצמות... לחלות במחלת דלקת הראות... למות... מי שהולך בדרך זו הוא גיבור, יהודי נאמן... יהודים — צעק פתאום בקול גדול — הם אינם אפיקורסים, הם גיבורים, הם גיבורי ארץ-ישראל... בעיני ראיתי את בגינהעורים שלנו נופלים על באריקות, אבל לא כשבילנו... היום לפני שעה... קבלתי בשורה: נפל גיבור יהודי בארצנו... כשדנו... פועלים עברים הביאו לי את הבשורה משדות הגליל...".

ובהתלהבות גמר:

יהודים! קראו יחד עמי את הברכה: שהחינו וקיימנו והגיענו ליום הזה!⁽¹¹⁾
בקינה שכתב האב השכול "על מות לבן"⁽¹²⁾ נאמר:

בעבדו אדמתו לכפר עוון עם,
יצאה נשמתו, קבר מצא שם.
סלח-נא, בן-אוני, לפשע אביו,
לעשות רצוני שמה שלחתיך,
בארץ אבותינו לשדד אדמתם,
להשיב בנינו אל חיק אמותם.

(10) שם.

(11) שם, עמ' 272.

(12) בפתח ספרו הג'ל "מהות היהדות".

בהתקרב לגיל ששים יצא צדיקוב שוב לגולה. הפעם בשליחות הסתדרות ה"מזרחי" על מנת לאסוף כספים לצרכי הפעולה החינוכית שלה בארץ, וביחוד למען בית הספר ההרדי ביפו "החכמוני". הוא עבר באנגליה ויסד סניף ל"מזרחי" בעיר גלוגו. משם חזר לרוסיה להמשיך בפעולתו, אולם כוחותיו לא עמדו לו. "מכל עמלי אשר עמלתי ויגעתי ביגיעת בשר ורוח טורח וטלטול הדרך — כותב הוא — נשאר לי למורשה גוף גובל, גו רופף, אפיסות כוח, עינים כהות ושבר מתנים"¹³. צדיקוב התישב בקובנה בה התגוררו כמה מקרוביו שתמכו בו, והביא לדפוס את ספרו "מהות היהדות", שחלקו הראשון בלבד יצא בוילנה בשנת תרע"ג (1913) תוך תקווה שהספר יסייע בידו "לכלכל שיבתי בימי זקנותי ככלות כוחי"¹⁴.

הספר הוא מעין מורה-דרך לדרשנים ולמטיפים צעירים ברוח הציונות הדתית. הוא מכיל "דבר אל הקורא", בו מברר המחבר את השקפותיו, פתיחה שעיקרה הרעיון כי "היהדות ושם מפורש אחד הוא"¹⁵, דרשה לראשי-השנה וסורת ודרשות הסובבת סביב הפרקים הראשונים של ספר "בראשית", עד עקידת יצחק.

בפתיחת-הספר מסייג המחבר מהפירוש שניתן למהות היהדות על-ידי אחד-העם ובית מדרשו. הוא מייצג למטיפים הצעירים להתרחק מהספרות החדשה ולהשען על המקורות השונים. "להעמיק חקור ולהבין ספרי מורה נבוכים להרמב"ם (ו,מלחמות ה' ל') הרלב"ג, להטעים לפני קהל שומעיו תורת משה על-פי באור האברבנאל", "להגות בספר האל-שיד — ובספר, אהל מועד על התורה לגאון הדרשנים ר' יעקב מדובנא", וביחוד בספרי "העיקרים" (ל' יוסף אלבו) ו"העקדה" (ל' יצחק עראמה), וטוב לשים עין בספר מטילת-ישראל ל' משה חיים לוצאטא". ולבסוף שולח צדיקוב את המטיפים הצעירים, להם הוא קורא: "עלו ורשו את מקומי", "להגות בספרי דרוש, נאד של דמונות", אורה ושמוחה, ואור חדש על ציון להגאון ר"י ריינעס"¹⁶, וברי לו, ל' שלום בצלאל צדיקוב, כי כאשר תשימו גם לב אל הספרות החדשה ותתתו על קנקנה, אז תפקנה עיניכם, ותראו כי הבור הזה זיק, אין בו מים".

ה.

כמה קטעים מספרו של צדיקוב יתנו לנו מושג הן על עולמו הרוחני והן על סגנונו ודרך הסברתו. בפתיחה לספרו כותב הוא:

לא עם אנחנו ככל עמי הארץ, ולא גוי ככל גויי החבל, כי אם עם גדול וכביר רוח. המלא תקוות העתיד, מחכה ומצפה שתתפשט ידעותו בכל ארצות החבל, ותורתו ואמונתו יכו שורש בלבות כל העמים, וכל יושבי תבל. ואז יתבטלו הממלכות מן העולם, ותעממים השונים יכלו מן הארץ לגמרי, וכל בני אדם יהיו לעם אחד ואלהי מרום צור העולמים יהיה למלך עליהם, אז יכירו וידעו כל באי עולם, כי אל אחד בראם. יוצר אחד יצרם, אף עשהם, ולא יבגדו איש באחיו, לא יחרצו ריב ולא יגרו מדון. לא יקראו למלחמה ולא יערכו קרב, וחרב וחנית לא יראה ולא ימצא בכל העולם. וכל הארץ תהיה לבית-מדרש גדול לחכמה ולתושיה — —

(13) שם, בסוף הספר.

(14) שם, עמ' 6.

(15) שם, עמ' 18.

(16) כל המובאות לעיל — שם, עמ' 12.

אך זאת היא תעודת יהדותנו, וזאת היא שאיפת ותקוות קיום לאומיותנו¹⁷.
והרי קטע אחר המכיל דברי מוסר בענין הכנסת אורחים:
מצאתי חובה בנפשי לצאת במחאה גלויה נגד אלה האומרים להסב על שולחנם
דוקא אורח נכבד המכירים את כבודו בתואר פניו ובלבושיו המכובדים — —
ואינם שמים לב לאורחים הבאים בכתירינסיות בלילי-שבתות, וימים טובים ובערבי
פסחים לבקש מהם שינדכו לבם לקבלם באהבה. לקדש את השבת והזמנים ולסעד
את לבם, והאורחים האלה בקשתם תשאר מעל ויוצאים בפחי נפש, בלי משען
להם. — דעו לכם קוראים נכבדים, כי מצות הכנסת אורחים לא נתנה רק בעד
רבוים, מגידים ומוסלגיי-תורה בלבד, מצוה זו נתנה לעורר את רגשי לבנו, לרחם
על כל הנברא בצלם יהיה מי שיהיה. — וכן לא ניתנה מצוה זו רק בעד אורחים
בעלי קומה והדרת פנים, אשר אנשים פשוטים אומרים שהשכינה שרויה עליהם.
ויש לי לפרט עוד יותר: פעמים רבות ראו עיני יהודים אנשי צבא מלובשים
במלבושי צבא, אשר פניהם מעידים עליהם שהם סובלי הגלות המר יותר מסנו, —
ואנשי צבא אלה הסובלים על פי הגורל בעד כל האומה יבואו בכתירינסיות בלילי
שבתות, והם מבקשים לאכול חבשיל כשר ביום השבת, שלא להחטיא את נפשם
ביום הקדוש הזה במאכלי טרפות, ומה ידאב לבי כראותי כי אנשים נכבדים בסלתה
ומשמנה של העיר העומדים בראש המורה, יוצאים מבית הכנסת והולכים עקב בצד
אגודל, מתון מתון בהרחבת הדעת בין האורחים העומדים האלה ואינם שמים לב
למבוקשם. האם על אלה לא תרגז הארץ?¹⁸

ובקטע אחר מתאר הוא את מעמדם של פוורי ישראל בגולה בימי מלחמה:
נפשנו מבחלה ודעתנו מבולבלה, כי גדול הפרוד בחוכנו ופזור האומה
הישראלית בכל קצוי ארץ ובכל מדינות התבל, ועלינו להתפלל ולדרוש בשלומה
של מלכות בכל אתר ואתר, עת העמים השונים יתנפלו זה על זה, יערכו קרב
ויפצעו מוחם אלו את אלו, כמו ממלכת בריטאניע התנפלה על הבורים באפריקא
וערכה קרב אדם. עת אלה עמרו על נפשם והשיבו מלחמה, אז כרוז יצא בכל קהילות
ישראל אשר בבריטאניע להתפלל בכל לב על הצלחת האנגלים במלחמתם, וגם
היהודים אשר בטראנסוואל קראו אל ד' בכל לבבם כי יעמוד לימין הבורים ויצליחם
במלחמתם עם האנגלים, משנאיהם ומקנאיהם. והיהודים באנגליא ובטראנסוואל חלא
לאל אחד קראו והתפללו, אלה צעקו בקול חודר לבבות, ידבר עמים תחתיו וישיל
שונאיו לפניו, וכן גם אלה אשר באפריקא, קראו בחיל ובעוז את התפילה הזאת. —
כן היה בכל המלחמות אשר נקרו ויאתיו מיום גלות ישראל מעל אדמתו, האם חזון
נפרץ כזה לא יביא לידי שתוק מכאיב לב?¹⁹

ולבסוף קטע המתאר את מצבם של היהודים ברוסיה:
כמו שהיה יצחק אבינו עקוד יד ורגל על המזבח, כן יהיו בניו בגלות עקודים
ידיהם ורגליהם על מזבח תבל, כי ידורו דחוקים וצדופים ברובע מיוחד בכל עיר
ועיר — והיא הגעסטא בימי הבינים, ורגליהם אסורות ועקודות שלא יצאו מחוץ
לתחום המושב, וידיהם יהיו אסורות ועקודות מלעשות שום מקנה וקנין בכפרים
ובאחוזות האכרים והאצילים, כי כן אסרה לנו הממשלה בחוקותיה לפי שעה²⁰
אשר נשאר לדרות, וכן אסרה עלינו קנין נחלאות ואחוזות ארץ, ומכל משרה

17 שם, עמ' 21.

18 שם, עמ' 119—120.

19 שם, עמ' 37—38.

20 הכוונה לחוקים הזמניים ממאי 1882.

נכבדה לכהונה כבודה הרחיקה אותנו, נוסף על כל אלה חיינו תלואים מנגד, ועיני הממשלה רעה עלינו זה אלפי שנים, ובכל זאת עיינונו לית ואנו ליה, ונקבל באהבה כל הרדיפות והמועקות אשר תבאנה עלינו, לא נסוג אחר מאמונת אבותינו. — עוד יבוא דור צדיק, דור חכם ודור גיבור ונחה עלינו רוח ד', רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ד' והוא יסיר האסורים מידינו ואת הכבלים והרתקות מעל רגליו העקודות²¹.

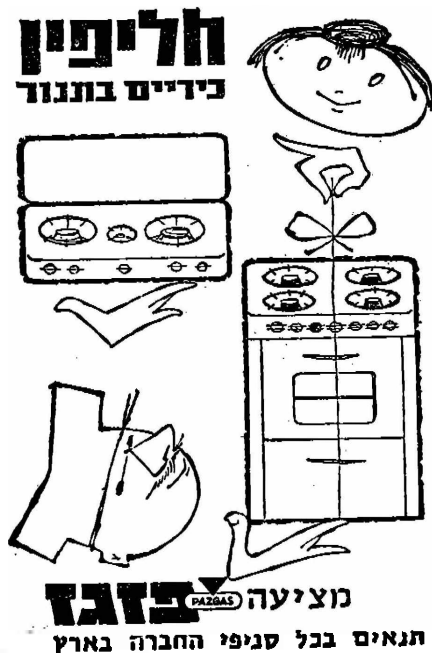
ו.

המלחמה העולמית הראשונה השיגה את צדיקוב בגולה ולא נתנה לו את האפשרות לחזור אל בני משפחתו בארץ-ישראל. במאי 1915 גורשו היהודים מקובנה וצדיקוב יצא עם הגולים והתגלגל אל מינסק. בעיר גדולה זו התגורר נשכה מכל, את ימיו האחרונים בילה במיסת בית-החולים היהודי במינסק. בתשרי תרע"ז (ספטמבר 1916) נפטר שלום בצלאל צדיקוב והובא לקבורות מבלי שילוה אותו איש למקום מנוחתו האחרון, חוץ מאנשי „החברא קדישא“²².

העתונות העברית והיהודית היתה סגורה בימים ההם בגזירת השלטון זרק העתון תציוני בשפה הרוסית בפטרוגראד „ייברייסקאיה ז'יון“ ציין בנקרולוג קצר את דבר פטירתו של המסיף הציוני צדיקוב.

(21) שם, עמ' 106.

(22) ר' „ייברייסקאיה ז'יון“ 1916, גל' 42, מ"ב 16 לאוקטובר. אגב זכה צדיקוב ונכדו, בן-בנו חיים, הנקרא על שמו — בצלאל אמיר, השתתף בפלמ"ח ומשרת עתה כסגן-אלוף בצה"ל.

דוד בר רב האי

חיים קווירובסקי

(10 שנים לפטירתו)

לשרה קווירובסקי וילדיה ילדיו

העשור המפריד בין מהפכת הנפל הרוסית של 1905, על הישגיה, כשלונותיה ופרעותיה, ובין מלחמת העולם הראשונה ומהפכת 1917 — היה בו משום תקופת ביניים בציונות הרוסית, בה התנדפו אמנם הרבה אשליות, אבל בה גם התחשל והתחזק הכוח הציוני אשר פרץ בורם אדיר בחודשי האביב הקצר של 1917 והדהים אפילו את אלה אשר היו בין מחולליו.

פצעי אוגנדה הגלירו. אפסו התקוות להשגת שוויוניות מלא ברוסיה, שוויוניות אשר, לדעת אחדים, טמן בחובו פתרון לכל בעיותיה של יהדות רוסיה. בכל הריפותה נעמדה בפני הציונות הרוסית שאלת עבודה ממשית בארץ-ישראל, דחיקת הקץ, ועידת הלסינגפורס ניסתה ליצור סינטזה בין העבודה בגולה והעבודה בציון ולמצוץ ציון. שוללי העבודה בגלות האשימו את מהיביה בזה שהם מטיפים לה ועוסקים בה „מתוך חוסר עבודה אחרת“⁽¹⁾ והמהיביים אותה טענו שעוסקים בה „מתוך הכרח, חוסר מגוס ממנה“⁽²⁾. אלה ואלה היו דברי אלהים חיים ומכאן הסינטזה: גם זה וגם זה.

גם בציונות העולמית התנהל מאבק על שידוד משמרות, מאבק בין מה שקראו אז הציונות הפוליטית בהנהגת יורשו של הרצל — דוד וולפסון ובין הציונות המעשית, שדבריה העיקריים היו אוסישקין וצ'לנוב ברוסיה וזארבורג בגרמניה. הבחירות לקונגרסים התשיעי (1909) והעשירי (1911) התקיימו בסימן המאבק הזה.

וברוסיה פוזרו, זו אחר זו, הדומות הראשונה והשנייה, אשר מעל לבמותיהן נשמעו בפעם הראשונה הקולות ההפשיים של האינטליגנציה הרוסית בשיא יכולתה הריטורית ואולת ידה. משטרו של סטולפיץ שם את ידו הכבדה וגיסה להכחיד את שירידי האביב הקצר.

היהדות הרוסית לא קפאה על שמריה, היו אלה שנות הגירה המונית לארצות-הברית, הגירה אשר הקיפה גם את השמאל, שטען שהעם היהודי נגמר בתחנת ווירג'יל (אז תחנת גבול בין רוסיה וגרמניה), וה„ראוסביט“ הציוני לווה את התופעה הזאת במאמר עוקץ „הבונד מהגר“, היו אלה גם שנות העליה השנייה, וכאילו חודשו שנות השבועים של המאה הקודמת, שנות הגירת „עם עולם“ מחד ועלית ביליז מאידך.

— От нечего делать (1)

— От ничего не делается (2)

בפטרבורג התרכזה מסביב ל"ראזסביט" קבוצת "נוער" ציוני, אשר אולי לא קמה כמוה בתנועה הציונית העולמית. קבוצת הוססת, מעמיקה חשוב, מגלה ללא רתיעה ורחמים כל פצעי הגלות, עומדת במאבק בלתי־פוסק עם התבוללות רוחנית, עם לאומיות הנעצרת באמצע הדרך וממצאת תחליפים לשפה הלאומית, תרבות מקורית ומולדת היסטורית. היא מביאה גם ליציבוריות הרוסית את בשורת רצונו של העם העתיק לחזור ולבנות את מולדתה. על מאמריהם עזיבהבטוי של א. אידלסון, ז. ז'בוטינסקי, ד. פסמניק, ש. גפשטיין, אל. גולדשטיין ויבדל לחיים י. גרינבוים ורבים אחרים חונך דור שלם של נוער ציוני אשר הוכיח את נאמנותו בשנים הבאות.

היו אלה גם שנות עליה כלכלית לשכבות רבות של היהדות הרוסית, שנות שאיפת ללמוד מקצוע ולהשכלה בכלל. גדל והלך מספר בתי־ספר תיכוניים פרטיים של יהודים ועבור יהודים ועצם הרכוז של נוער יהודי בכתלי בתי־ספר אחד הגביר את תחושת הניקה הלאומית, עורר מחשבה, גרם ליציאת חוגים מיוחדים להשתלמות ולהשכלה ובסופו של דבר הביא ליסוד הסתדרויות התלמידים הציונים במקומות שונים, ההקלות הזמניות בקבלת יהודים לאוניברסיטאות בשנות 1905 ו־1906 הביאו לכך שבשנים אחריו זה עלה מספר הסטודנטים היהודים על האחר. "ההוקי" ואגודות סטודנטים ציונים ("החבר") צצו פה ושם. היריעה התרחבה ונוסדו אגודות נוער חצי עובד וחצי לומד, בעיקר בדרום רוסיה, אשר כללה אז גם את בסרביה. הם גוסדו תחת שמות שונים: "התחיה", "צעירי ציון", עד שהשם האחרון דחה את השמות השונים ומהפכת 1917 מצאה ברחוב היהודי את סיעת "צעירי ציון" בהסתדרות הציונית הרוסית, שהפכה במהרה למסלגה עצמאית. זה היה העורף, העתודה של אותה ההופעה המיוחדת במינה אשר נבנסה להיסטוריה של עם ישראל כ"עליה שנייה". בתוך האגודות האלה צמחו גם הקדרים ל"עליה השלישית", עליה אשר הצילה את הצהרה כלומר מלצול לנשיה בעודנה באיבה. לא ישכח כי באותה התקופה באופן מקביל לעליה העובדת התחיל גם הקילוח הדק של עליה "בעלי־בתים" ציוניים, עליה חון פרטי, עליה מאיר דינזגוף (בפעם השנייה), אליהו ברלין, הוילבושביצים ומרדכי בן הלל הכהן וכמו כן עליה מורים וסופרים.

זהו הנוף הציוני בו צמח וגדל חיים קווירובסקי.

חיייו היו אולי חיי רבים, אבל יש לפעמים שבחיי אדם אחד משתקפת תקופה שלמה, נפתולי דור שלם, מאוויו, כיסופיו וגורלו.

יליד אחת העיירות של פלך קיוב ב־1867, התיתם חיים קווירובסקי בגיל צעיר ונאלץ לעמוד על רגליו. הוא לומד מלאכה (שענות), מתגלגל דרך קיוב לאודסה, עטופה המסורת הציונית של פינסקר, ליליינבלום, אחדהעם. בה מתבצר אוסישקין בועד "חובבי ציון", סמל העבודה המעשית בארץ־ישראל (זרם) ועוד דונם, עז ועוד עז). אודסה גם השער העיקרי — דרכו עולים (וחוזרים!) אנשי העליה השנייה.

קשה לאיש אודסה לתת אור. אויבקיבי של אודסה היהודית ערב מלחמת העולם הראשונה, מבלי להבשל במין נוסטאלגיה, התרפקות על העבר. היתה זאת עיר של חצי מיליון תושבים, ביניהם כ־200 אלף יהודים, עיר צעירה (נוסדה ב־1794), ומשום כך חסרת מסורת, עליונה, מלאת הדות חיים ויש אימים קלת דעת, אבל מושכת וקוסמת. מהלקי רוסיה שונים נותר נוער יהודי אליה, היתה זאת עירו של ביאליק עם חוג סופרים צעירים מסביבו, עיר של הישיבה המודרנית של "רב צעיר", אשר רבים מתלמידיה סללו להם דרך לאקדמיה של הברון גינבורג, לאוניברסיטאות אירופה, ועד לאוניברסיטה בירושלים. היתה זאת עיר בה ניצמזו דבריו הלוהטים של ז'בוטינסקי, דברי הגות ציוניים מעמיקים של א.מ. בורוכוב, י. קלויזנר, חיים גרינברג, א. דרויאנוב, והיוו השורות האלה סכחת אהבה ותורה של אחד מצלל אשר שתה בצמא את דבריהם ולא שכח את החוב הוא חב להם.

לתוך הגוף היהודי והציוני הזה צולל קוזירובסקי לעבודה ציונית מעשית. מארגן גוער, שוליות של בעלי מלאכה, מוצא את הדרך גם לנוער בהסתדרות התלמידים הציונים, מפיק בינו את „הפועל הצעיר“, מקרב אותו לערכי העליה השנייה, מביא רבים מהם למגע ראשון עם האספקט הסוציאלי של תנועת התחייה העברית. דרכו נמתחים החושים המביאים רבים מהנוער האקדמי והטרום-אקדמי לתנועת העבודה בארץ ול„החלוץ“. הוא לוקח חלק אקטיבי בבחירות לקונגרסים למען הגברת העבודה המעשית בארץ, ולמען הקרן הקיימת לישראל.

כשרונותיו הארגוניים והכלכליים באים לידי ביטוי מיוחד בשנות המהפכה, שנות התהפוכות וחילופי שלטון. כ־3 שנים עבר עד שהתכצר באופן סופי המשטר הסובייטי באודסה והסביבה. התמוטט מעמד בעלי-מלאכה, הבעלים והשוליות כאחד, שלא ידעו להשתלב במערך החדש. גוער הלוצי המשיך להתרכז בחופי הים השחור, על גדות הדניסטר, אשר הפך לפתע להיות גבול בין רוסיה ורומיניה, הפריד בין חלקי משפחות. בין העולם הסגור והעולם הפתוח. קוזירובסקי מחפש מוצא ביצירת קואופרטיבים יצרניים, כדי לנצל את הידע המקצועי וגם לספק את הצרכים החיוניים של האוכלוסיה היהודית, אבל, העיקר, להמשיך להתקיים בכל תנאים שהם, לשמור על החומר האנושי, להעסיק אותו, לעודד את יצר הקיום שבו, את הוויטאליות הטבעי הטמון בו לקראת הימים הבאים. ככה הוא מגיע לגולת הכותרת של יצירתו הקואופרטיבית — „אפסניה“ (גם השם הומצא על ידו). מאות בעלי-מלאכה ופועלים עובדים בו ועבורו בבתיהם. הוא היה בעצמו איש עבודה. היו לו מה שקוראים יל זזה ואם פעם למד שעות לא הפריע לו הדבר ללמוד מחדש וללמד אחרים סנדלרות, נגרות, בניית תנורי ברזל, שרברבות וכל מיני מלאכות הששוק היה רעב לתן. עבד בעצמו, הדריך אחרים, מצא את הדרכים גם למוסדות הממשלתיים שרק התחילו להתארגן. לא קל היה למצוא חומר גלמי, אביזרים שונים ולשזוק את התוצרת. וכל זה נעשה תוך הרגשת יעוד, מתוך ראיית הדברים כהכנה לקראת הבאות, לקראת עליה לארץ, לא לתת לחומר האנושי היקר הזה להתפורר, להטבע במצולת המהפכה. כן הופך הוא להיות לאחד ממנהיגי „החלוץ“ בדרום, מקיים דרך „צעירי-ציון (התאחדות)“ קשר עם חוץ-לארץ. עם תחנות המעבר — אודסה, חופי קרים, גדות דניסטר.

עם התבצרותו של המשטר החדש הולך ומתהדק החבל, האפשרויות, הן של הכשרה והן של עליה, הולכות ומצטמצמות. יש עוד מישור המשלה את עצמו באפשרות של קיום „החלוץ“ בצורה ליגלית. אין חלקו של קוזירובסקי בין אלה. הוא מכין את עצמו לדרך. גם מרכז התנועה נותן את הסכמתו לעליה, כי לא נראה יותר שטח פעולה עבורו. אבל קוזירובסקי רוצה לפני עלייתו להשתתף עוד בועידה השלישית של „צעירי-ציון (התאחדות)“, מפלגה המשלה את עצמה שתוכל להמשיך בפעולתה הארגונית וההנוכחית גם הלאה. הועידה עתידה להתכנס בקיבוץ באפריל 1922. הוא מתכנן להשתתף בה ואחריה לעלות. מזוודותיו כבר ארוזות. הגורל הרודף אחריו חרץ אחרת.

עם כל צירי הועידה נאסר גם קוזירובסקי. העומד יחד אתם לדין, אבל גם פה לא מרפה ממנו גורלו המיוחד: לרוע מזלו „טעה“ בית-המשפט ולא כלל אותו בין 127 אשר עליהם החליט (לא לפי ממצאי המשפט, אלא כנראה לפי אינפורמציה שקיבל מ„מוסדות מוסמכים“) שהם חברי המרכז וזן אותם לשנתים מאסר. לרוע מזלו — כי לאחר שנה וחצי הוחלף להם המשך מאסרם בנידוש מרוסיה ורובם הגיעו לארץ בשנות 1924 ו־1925.

לקוזירובסקי היכה גורל אחר: עם כליאתם של חברי המרכז ביטל קוזירובסקי את כל תכניותיו לעליה. לא איש כמותו יעזוב את המערכה כשהחברי המרכז יושבים בבת-סוהר. התפקיד קורא לאיש והוא מחליט להשאר ולהמשיך מאותה הנקודה שהחבריו הפסיקו. כמותו כתבריו עדיין מקוה הוא שגם בתנאים החדשים תתן אפשרות לפעול דוגמת הפעולה

שנעשתה בתקופת הצאריזם. מי יכול היה לתאר לעצמו את צורות הדיכוי והטרור אשר תמציא ותפעיל הדיקטטורה של הפרולטריון?

מסירותו ואומץ רוחו מצאנו את ברוס בניסיון שרק מעטים התנסו בו ושלמו כולם מחיר גבוה עבורו: התנועה שולחת אותו — הוא מקבל את השליחות לקארלסבאד לקונגרס הציוני להביא את בשורת התנועה הציונית ברוסיה ולחזור. אם בעצם הנסיעה היתה העוזה, הרי השיבה לרוסיה היתה מעשה הגיבול באיבוד לדעת. תאור נסיעתו לקארלסבאד, הופעתו בקונגרס בשם בדוי וזרכו בחזרה — זה נושא לאפרס מיוחד.³ הוא לא חיסס לחזור, כי יצא לא על מנת לברוח, אלא על מנת לחזור, לדווח ולהמשיך. יש להניח שהאפיזודה הזאת נעלמה אפילו מעיני הג.פ.א. כי כשנאסר אחרי יותר משנה לא נזכר הדבר בכל החקירות שעמד בהן. אחרת מי יודע מה היה גורלו.

ועוד פעם סיכן את עצמו קוזירובסקי: לאחר שובו מהקונגרס הוא מוצא את דרכו למקום גירושם של חברי המרכז. מגיע אליהם בשעות לילה מכיוון הפוך מזה שאפשר היה להכות לבואו. יושב עד שעות הבוקר, מדווח, מוסר רשמים, מכין אותם למה שמחכה להם בעולם הציוני והישובי ונעלם לאור הבוקר שוב פעם בכיוון הפוך למחוז חפצו האמיתי. היתה זה חורף שנת 1923. עוד כשנה הצליח להמשיך בעבודתו הברוכה, תמיד בנסיעות, מחליף תעודות, במתחרת עמוקה, עד שבשמהחזרה 1924 נאסר. מכאן מתחיל פרק חדש של גבורה עילאית⁴ — 10 שנים של פוליטאיוולטור (בסוודאל), גירוש (אורזל), „מינוס“ (יאלאץ) ורק ב־1934, באחת ההפסקות הקצרות של הרדיפות, מקבל הוא רשות לעזוב את רוסיה ומגיע אל משפחתו אשר בינתיים תקעה לה יתד בארץ.

ככה נדחתה עלייתו של חבר אשר לפי גילו, ותקו הציוני והחלוצי, נסיותיו ותכונותיו הנפשיות היתה איש העליה השנייה ל־25 שנה מתוך נאמנות ציונית ומסירות לתפקידים אשר הוטלו עליו.

כ־ב אדר 1953 נסגרו עיניו לנצח בקרית־חיים בחיק משפחתו.

לכותב השורות האלה היתה הזכות לעבוד במחיצתו בשנים 1910—1913 ושוב פעם בשנים 1919—1923, ולא ימוש ממנו זכרו של חייל ציוני אשר לא נשבר בכל מסיבות שהן והמשיך בדרכו בנאמנות אין קץ וללא סטיות.

ועוד סגולה נדירה היתה לו: אהבת אדם ומסירות לחבר, נכונות לעזור לכל אחד, דאג חלפרט. כי היו לו לא רק ידי זהב כי אם גם לב זהב.

3 ר' רשימתו של קוזירובסקי, נסיעה לקונגרס הציוני הכ"ג, בקובץ „גפולוי דור“, ח"א, חש"ה, עמ' 103—111.

4 ר' רשימתיו של ח. קוזירובסקי על שנות מאסרו בקובץ „גפולוי דור“, ח"א, עמ' 217—228, שם, ח"ב (ח"א תשט"ו), עמ' 242—252.

צבי ליבנה (ליברמן)

עם אחד משרידי „עם-עולם“

עם קריאת מאמרה של מרת חסיה טורטל על תנועת „עם-עולם“ (העבר „חוברת י“) אמרתי, הבה ואספר לקוראי המאמר הזה על פגישתי עם המוהיקן האחרון של תנועה זו — הוא שניאור באליה, אחד משלושת מיסדי התנועה.

1948. תוך כדי ביקורי בארצות-הברית רציתי להכיר את חיי החקלאים היהודים באזור וינלנד, מדינת ניו-ג'ורסי. בקרב המשת אלפים מגדלי-עופות באזור מצויים גם כאלף יהודים העוסקים במקצוע זה. מהם בעלי חוות גדולות, מהם בעלי משקים בינוניים. תוך כדי התודעות לרבים מחקלאים אלה, סופר על אחד חקלאי ישיש, באליה, משרידי „עם-עולם“. כמובן שהיה לי ענין רב להכירו.

מצאתיו עובד בלול. ישיש בן 7—86. זריזתנועה, עירני ונעים-שיחה. לשתי שאלות הראשונות: האם מצויים עוד חקלאים מתנועה זו, והאם מצבו החומרי הוא המאלצהו לעבור בגיל זה, השיב: רוב אנשי „עם-עולם“ החקלאים עזבו את כפריהם עוד בשלהי המאה הקודמת, ואילו הוא, האחרון והיחיד הממשיך בחקלאות על אדמתו זה ששים וארבע שנים. יש לו חסכוניות מספיקים כדי להיות ללא עבודה, בניו — אקדמאים בעלי הכנסות גדולות מתהגנים לפניו שיעבור אליהם, אולם הוא אוהב עבודה זו ומוצא בה סיפוק רב. על כוס קפה הקשבתי לסיפוריו וענין ומתיחות רבה. מתוך אריות ספרים מתקופה הראשונה הוציא תיקים גדושי מחבבים, אלבומים, תקופה בת קרוב לשבעים שנה. עיניתי באי-אלה מכתבים ביני לבין ידידיו. הנה מכתב מרובניצקי, ידידו הטוב מילדותו, מכתב מידידו פרום' נחום סלושץ. מאמרים על התנועה, תמונות אישיים ונוף, חוברות, ספרים (*).

על יסוד סיפוריו על התנועה והאישים כתבתי מאמר, אשר הופיע אותו קיץ ב„הדואר“. ברשימה זו, כמובן, לא אחזור על כל מה שסיפרה מרת טורטל במאמרה. אסתפק בתוספות להשלמת תאור טיבם וגורלם של שלושת מיסדי התנועה. יוצר הרעיון של „עם-עולם“ היה המורה מוניה (אהרן) בוקאל, שהתגורר בקרבת אוצ'קוב עיי אודיסה. אליו הצטרף המורה, מלמד בבתי גידים באוצ'קוב, משה הרדר. מורה זה ידע גרמנית, כתב שירים באידית ובעברית. אל השניים הצטרף השלישי —

(*) ר' גם זכרונותיו של ש. באליה ב„געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאטן, צווייטער באנד, ניו-יארק 1945, נ. 467—471.

שניאור באליה. בשבועות — 1881, בביתו של האחרון הונח היסוד ל„עם-עולם“. לאחר ימים ספורים נוסדה הקבוצה הראשונה של „עם-עולם“ באודיטה.

הרוח החיה בתנועה היה בוקאל, שלא היה בעל השכלה יתירה ולא הצטיין כנואם, ואף על פי כן הקסים את שומעיו באמונתו הרבה, בהתלהבותו ובפשטותו. מאז קמה „עם-עולם“ התמסר כולו לפעולה, נאם נאומים, כתב מכתבים וחזורים, ארגן תאים. לא נח, לא חי חיים פרטיים, הסתפק בכוס תה ופרוסת לחם, ואת מאות הרובלים אשר הספיק לצבור מעבודת התוראה מסר לקופה הכללית של התנועה. באותה ישיבה מייסדת היה בן עשרים וארבע. היה גרוש מאשתו. חותנו הרב דרש כמנו שיתגרש מבתו לאחר שהתפקר.

בקבוצה האודסאית הראשונה, שהפליגה ב־1 במכת סוף שנת 1881, הפליג גם הוא, והיה בין מייסדי המושבה „אליצנס“. מרוב נדודים, מאמצים, חיים בלתי נורמאליים ומזון רע חלה האיש. הוא מת בשנת 1886 והוא כבן 29.

גורלו מתאכזר אליו גם לאחר מותו. יוצר התנועה, אשר הקדיש לה את כל שנותיו האחרונות ולא דאג לעצמו במאומה, מת בבדידות, וכ„אזיקורס“ נקבר על ידי אנשי המושבה שלו מאחורי הגדר של בית הקברות.

המורה מ. הרדר, שהיה גדול בשנים משני חבריו, התישב במושבה „כרמל“, היה אבר שנים רבות ומת במושבה זו.

שניאור באליה היה, בהווסד התנועה, בן עשרים. כשני חבריו היה גם הוא מורה, למד שלוש שנים בישיבה בקישיניוב, גמר גימנסיה רוסית, והיה מורה בשני בתי ספר באודיסה (בית ספר ליולדות וישיבה קטנה), בהם היה גם לילינבלום מורה ללימודי עברית ודת, ואילו ש. באליה — היה מורה להשבון.

באב 1881, כחודשים לאחר אותה ישיבה מייסדת בשבועות, נפגש שניאור באליה עם ידידו הקשיש ממנו לילינבלום וסיפר לו על תנועת „עם-עולם“ ומגמת חבריה להגדר לאמריקה לעבוד אדמה. אמר לילינבלום לבאליה: — אידיאה יפה מאד, אבל יש לכוונה לארץ-ישראל. סתרון בעית היהודים היא בעבודת אדמה ודוקא בארץ-ישראל.

באליה וחבריו תשובו אז אחרת. הם היו הניכי ההשכלה המתבוללת.

באליה עזב את אודיסה בשנת 1883, עבד בניר-יורק כשנה בחייטות והתישב במושבה „אליצנס“ בשנת 1884, בה ישב ועבד עד יומו האחרון. בעצם ידיו בירא באדמותיו את היער, ניהל משק, גידל בנים ובנות, אשר, כשאר בני המתישבים, עברו העירה, אשתו המסורה להנאמנה לאידיאה מתה לפני כמה שנים. והוא הישיש המתקרב לגיל התשעים ישב יחידי במשקו, בביתו גידל כמה מאות עופות, כישל לעצמו ולא רצה להפרד מפניה זו, שבה השקיע עמל ויגיעה במשך ששים וחמש שנים.

לא הסכים אז באליה לדבריו לילינבלום לכוון את תנועת „עם-עולם“ לעבודת האדמה בארץ-ישראל. עברו עשרות כשנים, והנה האיש הזה, היחידי שנשאר מכל התנועה, הפך להיות לא רק ציוני נאמן, אלא גם חבר מסור ופעיל במפלגת „פועלי ציון“, ואחת המחשבות אשר העסיקו אותו היא כיצד להשקיע את רכושו לאחר מותו במפעל בארץ-ישראל.

בהזדמנות זו שאל עצה מפי לאוהב מפעל חקלאי יעיל עליו להוריש את חסכוניותו. הצעתי לו לבנות באחד ממושבי-העולים בית-עם או בית-תלמוד ובו חדר או שנים אשר יכילו את כל החומר הרב אשר ברשותו כארכיון של תנועת „עם-עולם“. ההצעה נראתה לו, אולם כאדם זכיר היה ברעתו להועץ עם עוז מי שהוא, ישראלי, או מראשי „פועלי ציון“. הבטית לכתוב לי חזרתי ארצה, במקום לקבל תשובה כמנו, נתקבלה ידיעה על פטירתו.

מה היה גורלו של כל החומר החשוב איני יודע. יש כמובן להצטער אם הדן לאיבוד.

מנדל בובה

ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד¹

הספר הראשון שעניינו היסטוריה של יהודי קורלאנד וליפלאנד, כהוב גרמנית בידי ראובן בר' יוסף וונדרבאר, תושב העיר מיטוי, פלך קורלאנד, הופיע לפני למעלה מ-110 שנה, בשנת 1853.

שמו של וונדרבאר, ידוע היום רק למעטים. הוא היה משכיל מהמאה הקודמת, אוטודידקט שרכש לו השכלה יהודית וכללית רחבה, פעל כמורה וסופר בתחומים שונים וערכן של כמה מעבודותיו קיים ועומד עד היום הזה. וכדאי להעלות את זכרו מתהום הנשיה. ר. י. וונדרבאר נולד במיטוי בח"י לחשרי תקע"ג (12 לספטמבר 1812). הוא קבל בבית הוריו — במשפחת דלת אמצעים — חינוך יהודי מסורתי אצל מורה פרטי ממוצא ליטאי. כבר בצעירותו הצטיין בכשרונותיו ובנטייתו לכתיבה. בן 18 הצטרף לעסקי אביו ובשנת 1834 נשא אשה. כל השנים הללו המשיך ללמוד ולהשתלם בכוחות עצמו.

במהרה הפסיד בעסקיו את כל רכושו ונשארה לפניו הדרך היחידה, שהיתה פתוחה בזמנו לפרנסת משכיל יהודי ברוסיה — שדה ההוראה. וונדרבאר לא הסתפק במצמד של „מלמד“ רגיל, אלא עמד בשנת 1835 בבחינה, וקבל תואר „מורה“ — תואר שפתח לפניו את הדרך להורות בכתיספר ולהתקיים בכבוד.

בשנת 1840 התארגנה קבוצה ניכרת מקרב תושבי קורלאנד על מנת להצטרף אל תנועת ההגירה לפלך הרוסון ולהתפך לעובדי אדמה, „קולוניסטים“. תנועה זו נהנתה מתמיכתה של הממשלה הצארית.

ד"ר מקס לילינטאל, שהתפרסם כעבור זמן מה כמארגן ומטיף מטעם הממשלה הרוסית בתקופת „ההשכלה ברוסיה מטעם הממשלה“ (1840—1844), עמד באותה תקופת-זמן בראש בית-הספר המתוקן בריגה (אחד מארבעת בתי הספר המתקנים הראשונים ברוסיה: אומה, אודיסה, קישניב וריגה). לילינטאל בא למיטוי כדי לנאום ולהלהיב את המהגרים היהודיים היוצאים ל„פרודוקטיביוזיה“ — לעבודת האדמה. בהזדמנות זו נפגש וונדרבאר עם לילינטאל. הד"ר לילינטאל, שבא מגרמניה והיה בעל השכלה וידיעה רבה במדעים הכלליים ובמדעי

(1) פרטים ביאוגרפיים: Allgemeine Zeitung des Judentums, 1869, 19—20, 37—38, Jewish Encyclopedia, XII, 570, — Еврейская Энциклопедия т. 5

היהדות כאחד, עשה על וונדרבאר רושם עצום. הקשרים והקירבה ביניהם נתחדקו על אחת כמה וכמה אחרי שוונדרבאר פרסם את חוברתו הגרמנית: „הרהורים על המשפחות היהודיות. מקורלאנד המהגרות לקולוניות בפלך חרסון“. ולבסוף הנמין לילינטאל את וונדרבאר לריגה לכהונת מורה בבית-הספר שתחת הנהלתו.

העיר ריגה וספרייתה הידועה שע"י העירייה נתנו הזדמנות לוונדרבאר להרחיב א"י ידיעותיו; וכאשר יצא לילינטאל בשנת 1841 לפטרבורג, נשאר וונדרבאר כממלא-מקומו הזמני בהנהלת בית-הספר.

מקץ כמה שנים חזר וונדרבאר למיטתו כמורה-ידת בבית-הספר הממשלתי שם, ונתמנה כמרכן לתורגמן מוסמן מטעם הממשלה של כתבי-יד עבריים בפלך קורלאנד. במשך תקופה מסוימת היה גם ממלא-מקום של הרב מטעם הממשלה במיטו.

מתוך רשימת הפרסומים שחוברה על ידו (בספרו על תולדות יהדות ליפוקורלאנד, דפים 74–77) מסתבר שהיה משכיל רבי-צדדי: במדעי היהדות, ספרות כללית, היסטוריה, בלשנות וכו', חיבר בין היתר ספרי-לימוד ללשונות העברית והגרמנית, קיצור „שלחן ערוך“, בהתאם לצרכי חכני הלימודים בבתי-הספר היהודיים, כמו כן פרסם שורה של מאמרים ומסות בחקר דברי בקורת שעניינם מנהגים יהודיים, הלוח העברי, ביבליאוגרפיה, בעיות הבוריונים וכו', חלק מעבודותיו פורסמו בשעתם בצורת ספרים ובחלקם הופיעו למאמרים בכתבי-עת *Literaturblatt des Orients* (Leipzig), *Allgemeine Zeitung des Judentums* ואחרים.

ספריו שנושאתיהם שונים זה מזה להלוטין ושערכם עומד עד היום הם:
(א) 1860–1850 *Biblich-falmudische Medicin, Riga u. Leipzig*, כ"ד חלקים.

הנני מביא מתוך מאמרו של החוקר בתולדות הרפואה פרופ' יהושע ליבוביץ (2) את ההערכה הבאה על ספרו הנ"ל של ר. י. וונדרבאר. ההערכה אינה מקצועית בלבד אלא משמשת גם כעין העלאת דמותו של וונדרבאר כאיש וכמלומד:

„...ספרו של ר. י. וונדרבאר הוא יסוד ואבן סינה לכל החקירות על קורות הרפואה העברית... וונדרבאר לא היה רופא... משנתו קב ונקי, החוש הדידקטי מפותח להפליא (הוא וזיה מורה), עם כל אהבתו העזה לגושא — ספרו הוא כמעט עבודתו הגדולה היחידה שלו — אין הוא מפריז בערך ההישגים הרפואיים בתולדותינו. אין בו מאומה מן האפס ליגטיקה, הוא האריסטוקרט בין ההיסטוריונים שלנו בחקר הרפואה היהודית. יש בו מן הישרנות והפשטות של יהודי קורלאנד במאה שעברה. הוא איש הפרובינציה הבלטית השקטת... לא תמיד אנו מסכימים עמו... מדי קראנו בספרו של וונדרבאר אנו מכינים כמה צדק גדול החוקרים במקצוע שלנו, פרופ' הרי פרידנולד מבליטור בהערכתו הקצרה: הספר לא הפסיד כלום מערכו אפילו בזמן הזה...“

מחבר הערך, וונדרבאר באנציקלופדיה היהודית-רוסית (3) מדגיש ואומר שעל אף העובדה שוונדרבאר לא מיצה את כל החומר הרפואי המצוי בתלמוד „יש להתפלא האיד הצליח אדם, נמול כל השכלה מקצועית, ללקט פרטים מפורטים בחלקים שונים של התלמוד, המתחסיים להיגיונה פרטית וצבורית ולבנות מהם שיטה אחידה“.

(2) ד"ר יהושע ליבוביץ, „מאה שנה לחקר תולדות הרפואה בישראל“, שנתון דבר תרש"ח, ח"א, תש"ז.

(3) ר' כרך V, עמ' 849 באנציקלופדיה היהודית-רוסית. יש להניח כי מלים אלו נכתבו על-ידי ד"ר י. ל. קצנלסון, עורך האנציקלופדיה, שהיה אף הוא מחוקרי הרפואה התלמודית.

ב) הספר השני, המקנה לוונדראר את התואר של היסטוריון ראשון של יהודי ליפ- וקורלאנד הוא ספרו: *Geschichte der Juden in den Provinzen Liv- und Kurland, Mita, 1853, 9*

המחבר מציין בהקדמתו כי הוא אסף את החומר מתוך מסמכים מקוריים, כתבידי ודפוסים נדירים, — "כדי מצד אחד לחסוך עמל ואבוד זמן למדינאים הנוקטים לחומר זה. ומצד שני בתקוה שהיהודים, ביהוד תושבי המקום, ילמדו מהספר את קורות היהודים של אבות אבותיהם, סבלותיהם ושמחותיהם". הספר נחשב למקור ראשון, וזמן רב גם כיחיד, לידעת תולדות היהודים בליפ- וקורלאנד, שכן שימש יסוד לשורה של מחקרים בפרק זה של דברי ימי יהדות רוסיה.

ההיסטוריון י. ברוצקוס אומר במאמרו על יהודי קורלאנד ("ווסחוד" 1896, חוברת יליאנובס): "בנידון זה, — (ז. א. היסטוריה של יהודי קורלאנד) יש רק עבודה מקורית אחת — זו של וונדראר", כמו כן מסתמכים על מחקר זה י. הסן, א. בוכהלץ ואחרים.

ההיסטוריון של יהודי קורלאנד, הרב לוי אוצנינסקי, מיוצאי מיטוי גב הוא, שהוציא 55 שנים אחרי וונדראר ספר על אותו נושא בעברית עם חומר עשיר ותיאור מפורט של קהילות קורלאנד ורובניה³, מכנה בהקדמה לספרו את ר. י. וונדראר "החכם התמים". לכאורה יש בכינוי זה כאלו טעם לפגם. אבל למעשה מאשים הרב אוצנינסקי את וונדראר רק "בשינואי ושיבושים" בביאוגרפיות של כמה רבנים שהוזכרו בספרו של וונדראר. אבל אינו נמנע מלצטט אותו בכל יתר הדברים הנוגעים לתולדות היהודים בקורלאנד. הספר כולל את תולדותיו של שבט קטן בתוך יהדות רוסיה, שההיסטוריה שלו קשורה בגילולים שעברו על החבל הבלטי, ולא כאן המקום לעמוד עליו בפרוטרוט.

אבל לא נצא ידי חובתנו בהבהרת אישיותו של וונדראר, אם לא נעמוד על מגמת הספר ועל השקפות המחבר כהיסטוריון וכיהודי.

לצורך זה כדאי להביא תמצית של "הסיכום וראית העתיד" בו מסיים וונדראר את ספרו והריני מוסר, במידה האפשרית, את הדברים בסגנונו של וונדראר:

יהודי ליפ- וקורלאנד הגיעו (בשנים 50—60 של המאה ה-19 — זמן חיבור הספר) לדרגה די גבוהה של זכויות אזרחיות, וזאת בהשוואה עם מצב אחיהם במקומות אחרים, בתקופת-זמן קצרה למדי. הם הראו את עצמם ראויים לדרגה זו הן לפי אורח חייהם והן לפי רמתם המוסרית.

אחת הסיבות העיקריות ליהס המעצבי מצד הסביבה הנכרית כלפי היהודים נעוצה בעובדה שהיהודים בידלו את עצמם, ביודעים ובלא יודעים, מן הסביבה שבתוכה חיו, ועל-ידי כך נתפסו למצב של קפאון, ששלל מן החברה הנכרית את האפשרות לעמוד על טיבם ולהבין לרחםם כראוי.

ברם, כל אימת שההמון היהודי המדוכא והבוזי, הראה פה ושם אילו התערוריות של התחדשות, התעורר גם בלב קהל המבזים הרצון לבדוק מחדש את הגוף הקם לתחיה, על מנת שיכיר את הכוחות הגנוזים בו ולהפיק ממנו את התועלת האפשרית הרצויה.

4) הספר הוא היום יקר-המציאות. בעזרתה האדיבה של "יחא", ניריורק קבלתי מיקרופילם של הספר שצולם מסופס הנמצא ב- Public Library, New-York, המיקרופילם נמסר על-ידי לספריה הלאומית בירושלים.

5) הרב ל. אוצנינסקי: "תולדות ישוב היהודים בקורלאנד", פיעטרקוב 1908, הוצאה שניה עם הוספות הופיעה בשנת 1911. תרגום של הספר באידיש הופיע בריגה בשנת 1928 תחת השם: "די געשיכטע פון די אידן אין לעטלאנד".

יהודי האיזור הוכיחו בעליל שהם בעלי הכרה המכבדים את המשימה המוטלת עליהם. — שהיא הבאת תועלת אזרחית מלאה.

ובאשר למצבם ההשכלתי והמקורי הרי הוא חיובי בהחלט, שכן משתדלים גם דל-האמצעים לספק לילדיהם השכלה יסודית ואילו בקרב המבוגרים מצויים רק מעטים בלבד שאינם שולטים בשפה הגרמנית.

יש להודות, שעדיין נוהגים בהרבה משפחות להשתמש בשפת הורגון הפשוטה והמשובשת, אם כי תופעה זו הולכת ונעלמת. בדור הצעיר ובחוגי השכבות הגבוהות אנו שומעים על פי רוב שפה גרמנית צחה ולפעמים גם את השפה הרוסית והצרפתית. בעל-העסק היהודי אינו מפגר בהשכלתו אחרי עמיתו הנוצרי, כן גדול והולך מספר האנשים בעלי השכלה תיכונית ואוניברסיטאית. אשר למוסריות, הרי הוכח ע"י סטטיסטיקה רשמית שמספר היהודים בכל מיני פשעים הוא כמעט אפסי.

לפי התעסקותם עוסקים היהודים בכל המקצועות, פרט לאלה הסגורים בפניהם לפי החוק.

בבתי המלאכה, ולא בקלים שבהם, הננו מוצאים הרבה יהודים המצטיינים לטובה ומספר השוליות בהם הולך וגדול. בציבור הסותרים נמצאים היהודים בכל העמדות: החל מרוכלים בבגדים ישנים ועד בנקאים ממדרגה ראשונה, אבל בכך העמדות, הן במלאכה והן במסחר, היהודי אינו פחות ישר ואחראי מחברו למקצוע הנוצרי.

ואם פה ושם נתפס יהודי העוסק בסחורה מברחת הרי זה שריר מתקופה בה לא היה ליהודי מוצא אחר. אבל תופעה זו הולכת ומתחסלת גם הודות לתקנות התמורות של השלטון.

אשר להאשמות שהיהודים מתחרים באוכלוסיה המקומית, הרי האשמות כאלה נשמעות מזמן לזמן והיו גם חומר לחקירות מיוחדות.

אין לשכוח שגידול האוכלוסיה משמש גם גורם לגידול ההודקקות לכל מיני סחורות, וכך באה לידי ביטוי ההשגחה העליונה שהקימה בחכמתה חוק לפיו הטבע והחברה האנושית יוצרים שרשרת אחת גדולה, וכל חוליה בלי יוצאת מהכלל, קיימת ופועלת האחת בשביל השניה...

אנו מוצאים בסיכום זה של וונדרבאר את רוב הסימנים המובהקים של תקופת ההשכלה: התקרבות היהודים לסביבתם ע"י הריסת מחיצות, וקודם כל שימוש בשפת האוכלוסיה המקומית — גרמנית, וכתוצאה מזה — יחס של ביטול ובה לשפת אידיש. הטפה לפרודוקטיביות של ההמונים ע"י חזירה למלאכות ואומניות; ציון מידת-המסוריות הגבוהה של היהודים, והטעמה ה"תועלת" שהללו מביאים למדינה, וכו'.

אין זכר בסיכום זה להערכה חיובית של ערכי היהדות, — אם כי אין מקום לחשוש בוונדרבאר, שהיה תלמיד-חכם וכתב הרבה על נושאים בחכמת היהדות, באי-החשבת ערכים אלה: הוא, פשוט, לא מצא בכך השיבות מן הבחינה של חזירה לזכויות אזרחיות מלאות...

זכותו של היהודי בחיי המדינה נמדדת עדיין במידת התועלת שהיהודי מביא למדינה. אין גם זיקה לאומיות יהודית, — שכן החלה תנועה זו לתת אותותיה רק בשנות השבעים, זמן רב אחרי תופעת הספר.

לבסוף אין גם לשכוח שהספר נכתב בתקופה קודרת ליהדות רוסיה: בשנות מלכותי האחרונות של ניקולי הראשון — תקופת גנישות, גירושים, ביטול אוטונומיה הקהילות, שרות בצבא לפי שיטת הקנטוניסטים, עלילות-דם וכו'.

כפי שהננו רואים לא היה ר. י. וונדרבאר נביא בדורו או מפלס דרכים חדשות.
הוא היה בן תקופתו — תקופת ההשכלה — ושאיפתו היתה לעזור לעמו לפי הכרתו ומיטת
הבנתו.

ר. י. וונדרבאר נפטר במיטתו בכ"ח כאלול תרכ"ח (16 לאוגוסט 1868). בבית הכנסת
הגדול במיטתו הוצב לוח להנצחת זכרו.
בז 56 היה במותו.

ספרי זכרון נפתחים...

שלושת ספרייזכרון לקהילות ווהלין הגיעו למערכת „העבר“: ספר קוריץ⁽¹⁾, ספר סארני⁽²⁾ וספר זוויהל (באוגאראד-וואלינסק)⁽³⁾.

הרבה כבר נכתב על ערכם של ספרייזכרון לקהילות כמקור לחקר תולדות היהודים במזרח-אירופה בדורות שלפני השואה ובימי השואה עצמם. התמסרותם של יוצאי-קהילות אלה, שניצלו והגיעו לארץ-ישראל, לארצות-הברית ולארצות מקלט אחרות, שאיפתם להעמיד שם ושארית לאבותיהם ולמקור מחצבתם — עושה גדולות, הן בהעלאת זכרונות, איסוף תעודות ותמונות והן במימון הוצאתם של ספרים אלה, והדבר הגיע לממדי תנועה עממית-היסטורית, שאם כי מרבית מעשיה נושאת אופי של מעשי חובבים וחלק ניכר מן החומר הוא אישי-משפחתי ומקומי ביותר — הרי בכללותה יש בה משום ציור דמותה של יהדות מזרח-אירופה בדורותיה האחרונים ופה ושם מופיעות גם תעודות חשובות ועדויות בעלות ערך על תקופות ועל פנינות-חיים שלא מצאו גואלן בשום מקום אחר. ביותר חשובים החלקים הפותחים לנו אשנב לנעשה בפניות שונות בגולה זו בשנות מלחמה העולם השניה ובימי השואה וההשמדה.

הרבה מן המשותף מוצאים אנו בספרים אלה, כל קהילה היתה בשעתה תא שלם של הגוף היהודי הלאומי, ובכל תא כזה השתקפו כבמיקרוקוסמוס, הגוונים השונים של החיים הלאומיים הללו — הדתיים, המהפכניים, הציוניים, תלמידית-חכמים, משכילים, סוחרים, בעלי-מלאכה ופשוט־עם ולעתים גם קצת מן המקצת של העולם התחתון היהודי. כל קהילה עברו עליה והשפיעו על חייה ימי המהפכות, המלחמות והפרעות שעברו על מזרח-אירופה בדורות האחרונים — עד שבא המכנה המשותף הכללי — ההשמדה הטוטלית, שבה לקחו חלק הקלגסים הנאצים והשכנים „הטובים“ — בני אוקראינה, פולין, ליטא ובילורוסיה.

לכל קהילה וקהילה היה גוון משלה, ואין לך ספר מספרייזכרון שאין בו משום חידוש ומשום משהו המייחד אותו מספרים אחרים, וכמובן, שהרבה תלוי בעורכים ובכותבים ובמידת הצלחתם לאסוף חומר ולעבדו כראוי. הקדומה בקהילות, שבספרייזכרון שבאו לפנינו, היא קוריץ שראשיתה במחצית המאה ה־19. בסקירה שנכתבה ע"י ד"ר נ. מ. גלבר, סוכמך תולדות הקהילה עד ראשית המאה ה־20.

מקום נכבד ניתן בספר לר' פנחס מקורץ, מאבות החסידות שהתגורר בעיר באמצע המאה ה־19, ועליו תפארתה. כן מסופר על בתי-הדפוס שהתקמו בעיר בשנות 1776—1819 והדפיסו בעיקר ספרי קבלה וחסידות.

(1) „ספר קוריץ“ בעריכת א. ליאוני, ת"א 1959 (על המעטפה ובשער האנגלי — שנת הוצאה 1961).

(2) „ספר יזכור לקהילת סרני“ בעריכת י. קריב, ת"א 1961.

(3) „זוויהל“ בעריכת ע. אורי ומ. בוגה, ת"א 1962.

אולם, כמו בשאר ספרי הזכרון, מוקדש עיקר הספר לתאור העיר בדרך האחרון, ורובו הוא דברי זכרונות של בניה, בהם בולטים זכרונותיו של הסופר האידי י. י. סיגאל, ששם ושארית ניתנו לו במאמרו של א. ליאוני עליו (עמ' 284—296).

זווייהל, שראשית ישובם של יהודים בה הוא במאה ה"ז, שכנה בלב העצירות קוריק, מזריטש, פולגאה ושפטובקה — מרכזי החסידות הוהלינית, ואף בה מצא משכנו בית־צדיקים צנוע. אבל עיקר גאותה של זווייהל על חבורת סופריה ומשכיליה, שבמרכזם מ. ז. פייארברג והבורתו (ש. ז. זצר, י. וואהל ואחרים). מדור מיוחד הוקדש בספר לפייארברג ובו כמה דברי זכרונות שיש בהם מן החידוש לתיאורה של חבורת המשכילים בעיר. מזווייהל ומסביבותיה באו גם המשורר י. רברבי, מ. ריבולוב (עורך "הדואר" בניו־יורק) ויצחק למדן ולכולם ניתן זכרון בספר.

אולם המיוחד שבספר־זכרון זה הוא בכך שהספר אינו אלא אחד המעטים המטפלים בקהילות שהיו נתונות מאז 1920 במשטר הסובייטי. עשרים שנים לפני שבא חורבן הגוף על יהודי זווייהל בעת הכיבוש הנאצי — נחרבו חורבן רוחני עם דיכוי חייהם הדתיים והתרבותיים על־ידי השליטים הקומוניסטים בעזרתם הפעילה של בוגדים מפנים — אנשי ה"סקציה היהודית" של המפלגה, שאחד מראשיהם היה דוקא בן־חבורתו של פאירברג — אברהם טשקיס — שראשיתו סופר עברי ומפעיל התנועה הציונית (היה ציר לוועידת מינסק 1902), וסופו חבר לאותה כת שעזרה לחרוס את היהדות ולעקור את התנועה הציונית בכל מקום אליו הגיע ידו של השלטון הסובייטי.

שינוי־גורלה זה של זווייהל משתקף בספר בעיקר בחלל גדול דוקא בשנים 1920—1941 ורק במקום אחד באה רשימתו הקצרה של מ. גילדנמאן, איש קוריק, שבו מתאר הוא בין השאר את בקורו בזווייהל בסוף אוקטובר 1939. "ב־20 חשנים שלא ביקרתי בה — כותב הוא — השתנתה העיר לבלתי־הכירה. הרחובות היו מלוכלכים, אבני המדרכות היו שבורות ברובן, הבתים שלא תוקנו זה מומן רב היו עזובים ונתוצים. ביהוד חובלטה השממה בערבים. לא הודלקו פנס־לילה, רק במבואות בית הקולנוע היחיד בעיר היה אור זעום ושם נפגשו חוגי הנוער שעמדו בתור להשיג כרטיסים, בשאר הרחובות שוטטו הולכי־רגל בדיירים. קרבו ימי החורף והדאגה היחידה היתה, איך להשיג אוכל וקצת עצים או פחמים לחימום הבתים השבורים. דרגת החיים של השכבות הדלות ביותר בפולין נחשבה כחיי מותרות לעומת החיים בזווייהל. הם התעניינו לדעת על החיים בארצות המערב וקניאו מאוד ביהודי זווייהל שהצליחו לעקור משם ולהגר לארצות אחרות" (עמ' 288). כך נראתה העיר לאחר כעשרים שנות שלטונם של הבולשביקים.

עם זאת דומני שעורכי הספר לא עשו די לחקור ולהעלות ידיעות על גורל היהודים בזווייהל בימי השלטון הסובייטי, לשם כך היה עליהם לגבות עדויות נוספות וכן להשתמש, בהירות מובנת, בחומר שהופיע בהוצאות הסובייטיות השונות בשנות העשרים והשלושים.

גיתוקם של יוצאי זווייהל מעירם מאז 1920 נתן אותותיו גם בדלות תאור תקופת השואה והפרטיזנים, אותה שעה שעל הפרעות שעברו על העיר בשנת 1919 (בהם נפלו כ־1200 איש) מסופר בפרטיות (עמ' 262—275) מוקדשים רק עמודים ספורים לשואת 1941 — ואף זאת לא מפי אנשי זווייהל עצמה, אלא מפי בני הסביבה (בעיקר אנשי קוריק).

ספר סאראני מספר לנו על קורותיה של קהילה יהודית שלא התקיימה אלא שנות דור־דור ומחצה בלבד. עם בנית מסילת הברזל קיוב—קובל ב־1901 החלו יהודים להתקבץ ולהשתכן סמוך לתחנת הרכבת החדשה של סאראני, וב־1903 במאי היתה סאראני בין 110 הכפרים ששרידיה הפנים הרוסי פליכה העניק להם מעמד של עיירות ובכך הכיר רשמית בזכותם של היהודים לגור בהם בזהר ולא באיסור. מאז הלכה סאראני וגדלה, עד שהפכה בימי השלטון הפולני לעיר מחוז ובה כשמונת אלפים יהודים, שהיוו למעלה ממחצית תושבי העיר. אם כי מצד אחד ניבנתה סאראני כמחנותם הכלכלית, החברתית והתרבותית של קהילות ישראל הוותיקות באזור, הנה היתה משוחררת יותר מהן מחבלי המסורת העתיקה. שלום ריגה (1920) הציל אותה מגורלה המר של זוויהל, הציונות הטביעה חותמה על סאראני, ובולט היה תפקידם של בית־הספר העברי ותנועות הנוער הציוניות בעצוב דמות הנוער המקומי. בסאראני ובקורץ התחנכו מאות ילדים ונערים ברוח הציונות, וחומר חשוב בא בספרים אלה לתולדות החינוך היהודי בתקופה זו, חינוך שהביא לעלייתם של רבים מחניכיו לעליה לארץ ישראל, שהיה בה משום הצלה בגוף ובנפש גם יחד.

בספרים על קורץ וסאראני מוצאים אנו ידיעות חשובות על ארגון הקהילה היהודית בימי השלטון הפולני (עמ' 153—156 בס' קורץ ועמ' 68—72 בס' סאראני) וכן תאור ההשתלטות הקומוניסטית על חיי החברה והתרבות היהודית בתקופת שלטונם הקצרה של הסובייטים ספטמבר 1939 — יוני 1941 (עמ' 336—337 בס' קורץ, עמ' 77—81 בס' סאראני).

במדור תקופת השואה חומר יקר־ערך לתאור מפעלות הפרטיזנים היהודים. מקורץ בא אותו אדם יקר־רוח משה גולדנמן (דיאדיא מישא), שעמד בראש יחידת פרטיזנים יהודית ("ייברסקאיה גרופא"), שעשתה רבות להציל את כבוד ישראל בוותלין הכבושה.

אם כי מעטות מאד הן התעודות שבאו בשלושת הספרים, הנה ערך של תעודות יש לתצלומים הבאים בהם לרוב. הנה למשל, תצלום קהל המתפללים בבית־הכנסת הגדול בזוויהל בהושענא־רבא תרפ"ג (1922) — תצלום אחרון מעמק הכנא הסובייטי — ערב החורבן הרוחני שבא על יהדות רוסיה בשנים ההן. והנה דף תצלומים בס' סאראני (מול עמ' 21): בראשו — רב העיר משביע חיילים יהודים לצבא הפולני, למטה מימין: — מכירת מטלטלין של יהודים עלידי פקיד מסיכנסה, ומשמאל — הפגנה יהודית ובראשה כרוז: „אנו דורשים מושבות בשביל פולין"... המרידות שבגלות עם הגרוטסקיות שבה מובלטות בשלושה צילומים אלה יותר מבכמה וכמה מאמרים על תולדות היהודים בפולין העצמאית.

יש ברכה באופי העממי של חיבור ספרי־זכרון אלה ובשיתופם של שרידי הקהילות עצמן באיסוף החומר. בכתיבתו ואף בעריכתו אולם דומני שאילו היתה ניתנת עזרה לכותבים מטעם מוסד כדעי מרכזי ("יד ושם" או „החברה ההיסטורית") היה הדבר למועיל. מדוע לא יעשה, למשל, מפעל ביבליוגרפי מרכזי לרישום החומר הרב לתולדות הקהילות היהודיות המפורז בעתונות היהודית על כל לשונותיה וגם בספרות הזכרונות הגדולה. עבודה זו חשובה ביותר לגבי הקהילות היהודיות שהיו נתונות לשלטון הסובייטי מאז ראשית שנות העשרים והקשר החי והבלתי־אמצעי ביניהן לבין היהודים תושבי ארץ־ישראל וארצות־הברית נותק. עד עתה נכתב מעט מאד על הקהילות היהודיות שנמצאו באזור השלטון

הסוביטי (בהם: שני ספרי ויטבסקי, ספר סלוצק, חוברת על ברדיטשוב, ספר סטאר ביטצ'ה), והרי היו ברוסיה קהילות חשובות ויקרות הראויות שיצאיהן בארץ ובאמריקה יקדישו מאמץ להזכיר את שמן ואת תולדותיהן. היכן ספר קרמנטשויג, ספר הומל ועוד ועוד? הזמן קצר. עוד חיים וקיימים בינינו יוצאיהן של ערים אלה. בעוד עשר-עשרים שנה יהיו שמות אלה זרים לבני הדור ורק ההיסטוריונים יתענינו לבוא לחקר תולדותיהן — כאל חקר תולדות קורדובה, טולדו, קירואן ושאר קהילות ישראל העתיקות שצללו בנבכי ההיסטוריה היהודית העתיקה.

סטאוויש'ה

ספר סטאוויש'ה, שיצא לאור לפני כשנתיים ימים*, שונה משאר ספרי הזכרונות גשים שמספר הוא על קהילה קטנה שנחרבה בשנות הפרעות האיומות באוקראינה בשנות 1919—1920.

הספר כולל בעיקרו זכרונות של בני העיריה המתגוררים רובם בארצות-הברית (למאתיים משפחות) ומעוטס בארץ-ישראל. הזכרונות, הכתובים לרוב באידיש, מוסרים על דמותה של העיריה בראשית המאה ה-19 ואת ימי החורבן שבאו לה בשנות מלחמת האזרחים באוקראינה.

סטאוויש'ה שכונת בלב ארץ ההידמקים המסורתית, בין אומאן לשדה-לבן (בילאיה צירקוב) רחוק מתחנת מסילת-ברזל בין כפרים אוקראינים גדולים. העיריה עצמה היתה עד ימי המהפכה נחלתו של הפרין הפולני גראף ברניצקי. סמוך לעיריה נצבו ארמונותי ומשרדיו של הגראף, בהם התגוררו פקידיו הפולנים. בעירה היו כ-4000 יהודים, שהיו כמחצית תושביה. היהודים עסקו במסחר עם האכרים בסביבה ובמלאכה. אנשיה היו יהודים פשוטים, אדוקים בדתם, שחייהם הרוחניים סבבו סביב חמשת בתיה-התפילה, מהם אחד כללי וארבעה לארבעת כיתות החסידים שהיו קשורים ל„רביים“ מסקוירה, טולנה, מקרוב וסוקוליבקה. קומץ המשכילים, חלק מבעלי הבתים המתקדמים וחלק מן הנוער דבקו בציונות, שנחשבה לדבר מינות בעיני בני העיריה, ואף הם התרכזו סביב „הקלויז הציוני“ ותלמוד-התורה שעליה.

מנהיגה של העדה היה הרב יצחק אברהם הייסינסקי, שכהן ברבנות בעיר כ-40 שנה, והיה דברה כלפי פנים וכלפי חוץ.

בנחת ובשלוח התנהלו חיי היהודים בסטאוויש'ה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אף הפרעות שהתחוללו באזור זה בשנת 1881 ובשנת 1905 פסחו על העיריה. אך הגה באו ימי המלחמה, ולפנינו התמונה של עיריה שלמה שבניה משתמטים מלצאת לצבא (עמ' 71). בודא שהיתה הצדקה מוסרית ליהודים לא ללכת לצבא הצאר. אבל יש לחשוב כי תופעה זו עוררה רוגז וקנאה בין הגויים שבסביבה. והנה באים ימי המהפכה, שוד ארמונו של הפרין (עמ' 114), ולאחר מכן — תקופת שלטון של כנופיות האכרים השונות, שהטילו מצור על העיריה, גבו ממנה קונטרבוציות, פרצו מפעם לפעם

* סטאוויש'ה, רעדאקטאר: אהרן ווייסמאן, תל-אביב 1961, 252 טורים (2 טורים בכל עמוד).

אליה, שדרו, אנסו נשים, פצעו ורצחו. גם בעת שבערים הסמוכות היה השלטון נתון ביד ממשלות וכוחות צבא סדירים (הגרמנים, הקומוניסטים) השתוללו בפרובינציה הנדחה כוחותיהם הפרועים לשמצה של האכזרים המחקוממים.

תקופה זו מוצאת לה ביטוי מוזעזע בזכרונות רבים: ווסר האונים של היהודים, השתדלנות בפני ראשי המרצחים (עמ' 58 ומקומות אחרים), נסיונות הכשל של בני הנוער להקים הגנה עצמית. רושם קשה עושה תאורי הפגישה של הרב עם ראש ההגנה העצמית ותביעתו שימסרו את נשקם למשטרה המקומית, משום שהגויים אינם יכולים להשלים עם מציאות נשק ביד יהודים (עמ' 175). הנשק נמסר ולאחר מכן די היה בכנופיה של 10–20 איש מווינים להפיל פחד ואימה על מאות משפחות יהודיות חסרות מגן... תמונתו המרוכזת והיבשה של הפוגרום המתמיד שהתחולל בעיר במשך חדשים ארוכים אלה באה בד"ח המסכם שהובא מתוך אוסף אליהו צ'ריקובר (חוקר הפרעות באוקראינה) בעמ' 222–234 בספר, אבל בפרקי הזכרונות מוצאים להם ביטוי חוסר הישע והרגשת אפסות הכוח של היהודים. בשנת 1921 נותרו רק 400 יהודים בעירה, רבים מהם נהרגו, ומרביתם ברחו לערים הסמוכות — עד אודיסה, ומשם נמלטו גם לחצי-לארץ.

הספר נושא אופי של סיפורים משפחתיים-עממיים ובכך כוחו, מצוים בו אוצרות פולקלור, טיפוסים עממיים וכד'. ראו ציין את מאמרו הגדול של יוסל גאלוב „פון מיין קינדהייט“ (עמ' 95–118), שבו ניתנה תמונה שלמה של סטאוישצ'ה לפני חורבנה ובשעת חורבנה.

כעין השלמה ל„ספר סטאוישצ'ה“ יש למצוא בספר המקודש ליובלו של אברהם הרצפלד, הוא הספר „שדות ולב“. אברהם בן משה פוסטרלוקו, ששינה שמו בהיותו איש התנועה המהפכנית המחתרתית להרצפלד ובשמו זה עלה ארצה בערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה ומילא תפקיד מרכזי בתולדות ההתיישבות העובדת בארץ-ישראל, נולד בסטאוישצ'ה בשנת 1888. רוב שנות חייו עברו עליו תחילה בבתי-הכלא ובגירוש הצאריסטי, ולאחר מכן — בארץ ישראל, אבל שרשיו היו בעירה האוקראינית הקטנה. רק עמודים ספורים הוקדשו בספר לסטאוישצ'ה, הם זכרונות שרשם עורך הספר מפי הרצפלד, אבל יש בהן תמונה של העיירה לפני כשבעים שנה, ובמרכזה — דמות בית-אביו של הרצפלד ובית המלאכה לניקוי צמר שהיה שייך לאביו.

* „שדות ולב“ בעריכת שמעון קושניר, ת"א 1962.

ד"ר צבי הרכבי

יהודה סולודוחה ז"ל

בסוף 1963 נפטר בלנינגרד בגיל 85 הסופר העברי יהודה סולודוחה (קרי: סולודוחה) ז"ל.

סולודוחה נולד בעיר אושמיאני, פלך וילנה. למד עד שנת תר"ס בישיבת חלווין, בעת שעמד בראשה ר' רפאל שפירא ז"ל. בהיותו עוד תלמיד הישיבה פרסם ב"המליץ" (שנת 1900, גל' 15—17) מאמר של סדרי הלימוד בישיבה — „חזרה עטרה ליושנה” — בהתייחס: „יהודה אהרנזאהן” (שם אביו היה אהרן). כשבע שנים ישב בליבו כ„אכסטרן”, מורה לעברית ועתונאי. ב־1907 עבר לפטרבורג, נשא לאשה את תלמידתו לעברית, פסנתרנית ואמנית ידועה (מתה עליו ב־1961) ועמה חי חיי אושר ושלום. שני בניו נפלו עליו, האחד כחייל בצבא האדום ב־1939, השני — בימי המצור בלנינגרד.

סולודוחה היה מן המשתתפים ב„הזמן” וב„הצפירה”. השתתף בקונגרס הציוני החמישי (1901). היה המזכיר הכללי של ועד „חובבי שפת עבר” ברוסיה. התרועע עם החוקר והמלומד א. א. הרכבי. הוא עסק בתרגומי פרץ ושלום עליכם לרוסית, ובארכיונו היו שמורים מכתבים שלא פורסמו עדיין מביאליק, פרץ וגורקי, וכן מכתבי שלום עליכם לגורקי. זכרונותיו על פגישותיו עם שלום עליכם פורסמו בדורשבעון הספרותי הרוסי

„רוץ“ (לנינגראד 1939, גל' 6, 8). צורך מכתביו לקרוב-אחינו (מר זאב בקשם בירושלים) הוא תעודה נאמנה לתולדות יהודי רוסיה, ומן הראוי לפרסמם. בתקופה הסובייטית היה מעובדיו המדעים של המכון למורחנות באקדמיה למדעים של ברית המועצות בלנינגרד. כאן הגיש את הדיסרטציה שלו על הנושא: „העבדות בחברה היהודית בבבל ובטוריה בתקופת התלמוד“. בספרו הרוסי של מ. י. ארטאמינוב „תולדות הכוזרים“ (לנינגראד 1962) בעמוד 265 נזכר מחקרו של סולדוחה ב. ווסטניק דרווניי איסטורי, 1940, (חוב' ג'ד', עמ' 131—145) „תנועת מאודאק ומרד האוכלוסיה היהודית בעיראק במחצית הראשונה של המאה הששית“.

בעשרה מחקרים שפרסם סולדוחה בעתונות המדעית ברוסית טובבים על תולדות החברה והכלכלה בבבל בתקופת התלמוד על פי מקורות תלמודים. זהו גם נושא ספרו המקיף הנמצא עתה בדפוס. בניגוד לנוסח הסובייטי נוהג סולדוחה כבוד בתלמוד, אם כי הוא משלם מס שפתיים לסביבתו, וזן בתלמוד מבחינה „מרכסיסטית-לניניסטית“. וגם מסקנותיו אינן מדויקות לפעמים (כמו רצונו להוכיח קיומם של „עבדים עברים“ בבבל בתקופת התלמוד). כן מתווכח הוא עם „המדענים הבורגניים“ וכד'.

גם הוא ימנה בין שרידי הדור הישן, שהחזיקו מעמד בתהפוכות גורלם של היהודים ברוסיה וירדו מן הבמה מבלי שיבוא יורש להם.

זו ט ו ת

לגורלו של היסטוריון יהודי-רוסי

אחד מן הבולטים בחבורת ההיסטוריונים שטיפלו בתולדות היהודים ברוסיה בראשית המאה הזאת היה יוליוס הסן, יליד אודיסה, כתב עשרות מחקרים בתולדות יהודי רוסיה, שהופיעו בעתונות היהודית-רוסית, הכללית וההיסטורית. הוא היה מוכירה הכללי של האנציקלופדיה היהודית-רוסית, ערך בה את המדור לתולדות היהודים ברוסיה בעת החדשה וכתב בה ערכים חשובים. שהיו מיוסדים רובם על חומר ארכיוני. שלא התפרסם עד אז. כו הוציא לאור ברוסית את „תולדות היהודים ברוסיה“ (פטרבורג, 1914). בעשור הראשון לשלטון הסובייטי המשיך הסן בפעולתו המדעית בחקר תולדות יהודי רוסיה. השתתף בהוצאות המדעיות שיצאו בשנים ההן והוציא לאור מהדורה מורחבת בשני כרכים של ספרו בשם „תולדות העם היהודי ברוסיה“ (לנינגראד 1925—1927). ב־1928 התפרסם ב„ייבויסקי וסטניק“, שיצא בלנינגראד בעריכת ש. ניגזבורג, מחקרו האחרון של הסן בתולדות היהודים ברוסיה („פורים רע־מזל“, בענין קבוצת יהודים שנידונו מאה שנה לפניכן לעבודת פרך בסיביר על שפגעו, ככיכול, בעת שהיו מבוססים בהג הפורים, בכבוד הדת הנוצרית). מאז לא נודע דבר על גורלו.

הנהגה בכרך הרביעי של „האנציקלופדיה ההיסטורית הסובייטית“, שיצא השנה לאור במוסקבה, מוצאים אנו ערך בן 23 שורות המוקדש להסן, ואנו מביאים בזאת את תרגומו: גסן, יול' בן איזידור (8 במארס 1871 — 22 באוגוסט 1939) — היסטוריון סובייטי, מחברן של למעלה מ־300 עבודות היסטוריות. עד למהפכת אוקטובר עסק בעיקר בתולדות היהודים ברוסיה, אחד מיוזמי הוצאתה של „האנציקלופדיה היהודית-רוסית“, בשורת מאמרים על המאבק התברתי-כלכלי בין יהודי רוסיה (1911, 1916, 1926) ציין ג. את

ניצולם של העמלים היהודים עליידי הבורגנות היהודית. לאחר מהפכת אוקטובר עבד ג. בעיקר בחקר בעיות תולדות הפרולטריון ברוסיה. מאז 1921 יצאו בעריכתו „ארכיון תולדות העבודה ברוסיה“, „עברה של רוסיה“, ב־1925 — „כריסטומטיה לתולדות מעמד הפועלים ברוסיה“. בשנות 1930—1935 היה עורך „ידעות האקדמיה למדעים של ברית המועצות“, מזכיר אחראי ואחד מעורכי הקובץ הראשון של „בתי־החרושת למחכת בשטחי ברית־המועצות מן המאה הי"ז עד 1917" (מוסקבה 1937). בשנותי האחרונות היה ג. מנהל המחלקה הארכיונית של הנהלת משרד הפנים בחבל לנינגראד. מאז 1935 עסק גסן בחקר המשלחות הארקטיות, ויהד עם י. י. ויזה הכין את פרסומם של „יומני הספינות של המשלחת הצפונית הגדולה בשנות 1730—1840“. חיבוריו: „הגיסו ברוסיה“, „ליברייסקי מיר" 1910, גל' 11, 13; „תולדות העם היהודי ברוסיה“, מהדורה ב', כרכים א"ב, לנינגראד 1925—1927; „תולדות פועלי המכרות בברית־המועצות“, כרכים א"ב 1926—1929.

העורך נכתב על ידי נ. י. גסן (כנראה בנו של ההיסטוריון) שמקום מושבו צוין בסיקסיבקאר — היא בירתה החדשה של הריפובליקה הסובייטית האוטונומית של קוסי. השונות צפונית־מערבית להרי אורל, ובה סניף של האקדמיה למדעים. יש לשער כי בנו של גסן משמש עובד מדעי בסניף זה.

כך סיים את הייו כ„מומחה" סובייטי ההיסטוריון היהודי יוליוס גסן. קשה לשער שהוא מצא ענין רב בחקר „תולדות מעמד הפועלים ברוסיה“, ואין להניח כי „יומני הספינות של המשלחת הצפונית" הממו את נשמתו. הוא נאלץ להוניה את שדה המחקר, שלו הקדיש את מיטב שנותיו, ולעבור בגיל 50 לעבודת מחקר יבשה בשדות זרים. אף הוא היה אחד מקרבנות הכליה הרוחנית שנכפתה מבונה על יתדות רוסיה מסעם השלטון הסובייטי.

יהי זכרו ברוך.

ב י

אגרות מ. פרוז לי. ל. גורדון*

הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן

(1910)

11

קאנווא, 6 מייא 1860.

אדוני הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י לעד!

הספרים, אשר שלחת לי לחלק בין מירדעין ומכירין הגיעו לידי בזמנם, אך אנכי נהייתי ונהליתי בעת הזאת במחלת ההעמארידען¹⁴⁸, אשר לא ינקה ממנה כל היושב על המשבר כמנני, וכל היום קודר הלכתי בלחץ המחלה הזאת, וע"כ אחרת תשובתי עד היום. לאחדים מהנקובים בשמותם במכתבך מסרתי את הספרים ביד, לא ע"י מלאך ולא ע"י שליח, ולאחדים שלהתי ע"י איש עתי, ובידו נתתי גם דברים אחדים, כתובים על פיסת נייר, אשר אנכי שולח לך העתקה מהם, ושלושתם הלכו בדרך למרחוק לרגל מסחרם וספריהם מונחים ת"י¹⁴⁹ עד אשר ישובו לביתם. ה' באכראך דועל, אפאטה [עקער] שאפיר¹⁵⁰, אשר שמחו מאד נגד ספרך, אמרו לי, כי הם בעצמם יכתבו לך ויודוך על הסדר וטובך, אלכסנדר שאשקאלסקי נתן לי א' ר"ב לשלח אליך, הכילי הנודע לכל מכיריו דוד קלאצקא נתן לי רק את מחירו הקצוב על שער הספר (60 ק"פ). אחדים השיבו, כי ישלחו לי את המחיר בעוד ימים אחדים. ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי אדע איך לכלכל דברי במשפט, כי יושב לך מחיר הספרים, כי אתר השבת הבע"ל¹⁵¹ אחיה תפשי שלשה ימים ועתותי תהיינה בידי לראות את פני המכובדים בספרך.

אנטיק ובנו גרים בלייקשאק, ולא אדע איך אניע הספרים אליהם. כן ה' אדאלף מאנאשעוויטש איננו בקאנווא מכל וכל, ומה אעשה בהעק' שלו? ב. מ. מאנעשעוויץ עתה כפ"ב¹⁵², כן ה' פיינבערג, מינקאווסקי אינם בביתם עתה.

מהספרים המונחים ת"י לממכר מכרתי 5 עק' עד היום, ואקוה כי לאט לאט יצאו מהם כעשרים עק' פה. הנני משיב לך תודה וברכה על ספרך היקר והמהולל, בשם כל יודעי שמו, ועל תמונתך, אשר כבדתני בהם. אוסיף לדבר אליך, אדוני, ולהודיעך מגולל ספרך, בעוד ימים אחדים, כאשר אספך מעט שבלים בעמק הרפאים, למען לא אבוא לפניך ריקם. לרומש¹⁵³ שלחתי עק' אחד כמצותך עלי, לב. שטערן בפאניעוועז לא תשלח עק' (לפי עצתי) כאשר אמרת לי, כי מלבד אשר הוא עני גדול מורה מאד איננו בביתו עתה, כי סובב סובב הוא לבקש לו מוצא ללחם ומדוע נאבד ספרך בענין רע?

הנני יידיד ומכבדך, הדורש שלומך מלב ונפש.

משה הכהן פראוער

* המשך מחוברת ט', עמ' 176—193.

148) המחזירים. (149) תחת ידי.

150) הרוקה שאפיר, ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 180, הערה 42.

151) הבא עלינו לטובה. (152) בפסטרבורג.

153) יצחק רומש (1823—1890), סופר ומורה "עברי".

העתקת דברי אשר שלחתי נ"י איש הנתי

אדונים בדים !

המשורר הנפלא ה' לעזר גאראן, פקיד ב"ס העברים בטעלה, שלח לי מספר עקומה פלארען מספרו החדש "שירי יהודה", כתובים והתומים בכתב ידו, להגיש לפניכם למנוחה ומזכרת; ומאשר כי אין עותותי בידי ללכת בנפשי לחלקם ולהפיצם — הנני שולח אליכם, אדונים נכבדים, ע"י המוכ"ז, משרת בית התפלה "אהל יעקב", ומי החפץ להעניק את המשורר הנכבד מהוגו וכבד עליו ללכת על הפאסט — יוכל לשלח מסת נדבת ידו אלי, ואנכי אשא עלי את הטרח להגיע למחבר.

הסוכן לספרים האלה בקאזוא

כ.ה.פ.

12

Kowno, d. 20. Mai 1868

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גאראן נ"י !

מכתבך האחרון⁽¹⁵⁴⁾ הגיע לידי במועדו, ואנכי ממחר להשיבך עליו דברים, כי אולי נחוצה לך תשובתי ואשיבך על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. מכתבך לדודך הג' ⁽¹⁵⁵⁾ שטערן ע"י יחזקאל בערמאנן לא הגיע לידם — ולירי, כאשר חקרתי ודרכתי. ואנכי לא הגדתי להם מאומה את תוכן המכתב, וע"כ דרשו מאתי להודיע בשמם: כי אם היה בו דבר נחוץ אוי תיטיב לכתוב אליהם ע"י פאסט; ולך, אדוני, לדעת, כי גיטל שטערן תסע בעוד ימים עשרה למעיונות הישועה בקארלסבאד, ואם באמת דבר נחוץ הוא הנכבדות אשר אמרת, או עליך למהר לכתוב אליהם, בעוד היות עקרת הבית, אם הבת, בביתך.

בדבר התמורה עם א. קאוונער אגיד לך את כל לבי (אחרי אשר עונתך תרכגי לשמוע מה בפי), כי לא מצאה התמורה הזאת חן בעיני, אחרי אשר השפ מו"ל "המליץ" שולי קאוונער על פניו וישפיל כבודו וכבוד ספרו עד לעפר ⁽¹⁵⁶⁾. והנה זה בא גם "המגיד" ויגד דברים קשים כגידים עליו ⁽¹⁵⁷⁾, ואחריו גאסטלאבער יתקע בשופר גדול, כי נהיליסט הוא, כאשר תראינה עיניך במאמרו "אגרת צבע"ח" ⁽¹⁵⁸⁾, השלוחה אליך מאתי היום ע"י קרייזר באנד ⁽¹⁵⁹⁾, סוף דבר כולם יקראו אחרי מלא וישליכו עליו שקוצים כאות נפשם; ויכל היות, כי הפריזו כולם על המדה ויחפאו עליו דברים אשר לא כן באפם וחרונם, אך אחרי כל אלה נפל אור פני קאוונער מאד גם בעיני מכבדיו לפנים, וספרו החדש, צורו פרחים" לא ינחל כבוד ותהלה בארץ. וע"כ לא לפי כבודו וכבוד ספרך היקר, "שירי יהודה", אשר שמו מרומם בפי כל מביני דבר, לא לפי כבודכם הוא להמיר זה בזה! גם שמעתי, כי נמצא הס' הזה לקנות אצל ה' יצחק מיכאלאווסקי בוויילנא, ולא רבים קופצים עליו, כך היא דעתי ועצתי, ואולי שנית במשפטי זה, אך אדמה, כי בקראך את דברי ה' צעדעברוים ביום' 17 ⁽¹⁶⁰⁾ מ-המליץ" ממעשי קאוונער ותהילכתו, אז תנער גם אתה את חצנך מלעשות עמו חווה.

(154) מכתב זה לא נשתמר. (155) הגביר.

(156) במאמרו "מעשה נערות" ב"המליץ" 1868, גל' 16, עמ' 117-120.

(157) הזכונה, ודאי, להערכה השלילית הקיצונית על קובנר בסקירה, במדור, בשורת ספרים, על חוברתו של גוטלבר (ראה להלן הערה 158) ב"המגיד" 1868, גל' 19, עמ' 151, 159; ופרוור לא דייק אפוא בלשונו, בציגו, שהתקפת "המגיד" קדמה לפרסום ההזכרת הנ"ל. עמדתו העוינת של כתב-עת זה כלפי קובנר באה על ביטוי — בין השאר — ברצוניה על "שרש דבר" לצד"ה (ראה, העבר, חוב' ט', עמ' 189, הערה 38), "המגיד" 1866, גל' 24, עמ' 191.

(158) החוברת, אגרת צער בעלי חיים" (זוטומיר 1868).

(159) Kreuzband 159 — בתרגומו של גורדון, ע"י שתי וערב, אגרות יל"ג ו, 131. המובן

הוא: משלוח דברי-דפוס בדואר, כשהם מהודקים בסרטי-נייר מצטלבים.

(160) צריך להיות: 16. ראה למעלה הערה 156.

את צבי בנריונות¹⁶¹ ידעתי גם אני למאריך לשון ולמתהלל במתח שקר, ואת המדה לארסותה הזאת ידע הבן מאזיו, ודרך אחד להם כפרוש כנפיהם הקצוצים ולדאות על כנפי רוח. וכבר הגיד לי ה' יחזקאל בערמאנן, כי י"ז¹⁶² עושה מעשים אינם רצוים גם בעיניו, בלקחו את בנות קאנל תחת כנפיו ועור ועור. וי"ז כתב אלי מכתבים אחדים מטעלו ויתחנן לפני, כי אשיב אותו דבר עליהם. אך אנכי שמתי מחסום לפי, יען אין את נפשי לדבר אתו אודות מעשיו נגדך, ופקודתך תשמור רוחי: כי כבודך הוא הסתר דבר זה מעיני רואים. — להערליכסטנא¹⁶³ שלחתי 5 עקו' משירי יהודה למכרם, ועוד לא השיב לי את מחירם, ובלי ספק לא מכר עוד את כולם בגיא צלמות אשר הוא יושב.

אנכי סברתי 10 עקו' בכסף מזומן ומלבד זאת יש אתי 1 ר"כ מה' אלכסנדר שאס' קאלסקי וגם א' ר"כ מהד"ר שאפיר, 60 ק' מד' קלאצקא ומתנותרים עוד לא השיגה ידי לקבל; כי הייתי בימי הדרור שלי. לפני חג השבועות, בעיר יאנאווע בדבר מכתב תעודה מבני קהלי, ואת יום השישי הבעל קדשתיו כולו לסבב על פתחי הנדבים, אשר שלחת אליהם את ספרך, לאסוף מחירם.

ר' הושעל ווישניאנסקי קבל את הספר ע"י הפאסט, כאשר הגיד לי אחד מבני ביתו. אך 4 עקו' הרשומים בכתב יד מוהלים אתי (לה' ש. פיינבערג ולעווין מינקאווסקי, אשר נסעו בדרך, ולאב ובנו אנטיק) ואת הנותרים שלחתי ומסרתי ליד כולם, ה' דילקאן יושב בעיר מצער ראקישא¹⁶⁴ במחוז גאואאלעקסאנדראווסקי, והאדרעסאט אליו ככה — — — כן הגידה לי פריעדריקא שטערן.

לדינאבורג עוד לא נשלחו הספרים, כי ה' שטערן הגיד לי שהאחים פרידליאנ' ויזשביט עתה בפ"ב ומאסקווא, והספרים הנשלחים אליהם יעלו בתהו ויאבדו, וע"כ משכתי את ידי עתה מלשלוח אליהם.

דעת הקהל (קהל הגבונים) בקאונא על אודות ספרך, "שירי יהודה" תפאר ותרומם את שמך וזכרך, וכולם מודים ומהללים אותך, כי יצאת לישע בני עמך, להפחית רוח חיים בעצמות היבשות ולהקים אותם על רגליהם ללכת בנחל החיים העולה למעלה למשכיל, ומה אומר לך אני, ידידך? דמעות עיני, אשר ירדו בקראי את השירים המהוללים, בין שיני אריות, במצולות ים, בית מועד לכל חי, יעידו, כי מיתתי כנורך יעירו ויעוררו גם לביאבן כמוני, אשר עבודתו הקשה המיתת כל רוח חיים בקרבן וחשד את לשד חיי, אם יהיה אליהם עמדי — או אקוה לכתוב בהמליץ מאמר אודות ספרך זה, אשר רוב שירי שגורים על שפתי, ובלבתי לשוח על ההרים הגבוהים אשר מחזן לעיר המה שיחתי ונגיחתי.

טרם אהתום את מכתבי אודיעך, כי לפני ימים אחדים קבלתי מכתב עם המאמר, "אגרת צער בעה" ¹⁶⁴ מאחד מידידי בויטאמיר, תלמיד ב"ס הרבנים בלשכה השביעית, ושמו ח. ז. מרגליות¹⁶⁵, ויודיע אותי, כי ראה את ס' שירי יהודה אצל ה' לערנער¹⁶⁶ וצווייפל¹⁶⁷, והמה שמחים ומתענגים עליו, ומרגליות זה שאל את האינספיקטאר¹⁶⁸ סלאנימסקי¹⁶⁹, אם הניע גם לידו — "שירי יהודה", ויען ס' אותו כדברים האלה: "מיר שיקט ער קיין מאל. אבדאך איך האב איהם מיינע ווערקע יא געשיקט. נור איך האב געשיקט אין פאניעוועזן און ער איז אין שאוועל. איך ליעבע איהו זעהר אונד האלט פאן איהם זעהר, דוא זאלסט

161) יאנאטהאנזאן. 162) יאנאטהאנזאן. 163) למשה לייב ליליינבלום, בשם המשפחה, "הערליכסטנאזאן" תחום מל" על מאמרו החשוב הראשון, "ארחות התלמוד", שנדפס ב"המליץ" 1868, גל' 13, 16, 18, 21, 24, 25, 27-29. אך בלחץ האדוקים בקידאן היה אנוס להסתלק משם זה, והוא בחל במקומו ב"ליליינבלום", שבו חתם על מאמרו השני, "נוספות להמאמר ארחות התלמוד", "המליץ" 1868, גל' 8-12. ראה פרטים על כך באגרתו לי. ל. גורדון מיום 19 ביוני 1868. "העולם" תרצ"ט, גל' א-ב, עמ' 36. כאן נזכר לגנאי הרב א. ש. טרויב, ראה להלן הערה 172. 164) ראה למעלה עמ' 132 והערה 158. 165) ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 182. הערה 92. 166) חיים צבי לרנר (1815-1889), סופר עברי, מחבר "מורה הלשון" ועוד ספרי דקדוק. 167) אליעזר צבי צווייפל (1815-1868), סופר ומורה עברי, חיבוריו החשוב ביותר הוא "שלום על ישראל" (ארבעה חלקים, זיטומיר 1868-1873), המוקדש לחקר החסידות. 168) המפקח בבית המדרש לרבנים בויטומיר. 169) חיים זליג סלוימסקי (1810-1904), מייסד "הצפירה" (ב' 1862) ועורכה במשך שנים מרובות, פרסם ספרים ומאמרים מרובים במתמטיקה, באסטרונומיה ובפיסיקה.

ויססען גארדאן אינס א גרויסער מאן¹⁷⁰... אדמה, כי השיחה הזאת, אשר ה' מרגילות מספר לי לפי תומו (כדברו אתי במכתבו אלי על אודות ספרך), תעורר אותך לשלח גם עקי אחד לה' סלאנימסקי.

הצער בע"ח יגיע אליך ביחד את מכתבי זה ע"י קאנווערס¹⁷¹ שתי וערב, ואתה, אדוני, שים לבך עליו וראה, כי השנאה עורה את עיני ה' גאטסלאבער וישים את ה' קאנווערס ליוצא מהכלל ולהרפת מין האדם, ומה נחיל עוד מאנשים (כגל), אשר קצונתם תביש את נערוֹתם, כי שתי ידם את רב הגליל בקידאן ואת צוררי דוד החדש¹⁷² (גיל) ירומם את דוד הקטן¹⁷³, אשר קאנווערס קלעהו בתוך כך הקלע¹⁷⁴. הנני מחכה לס', צדור פרחים, אשר אמרת לשלחו אלי, בכליון עינים, אחרי אשר רבים המה צוררי, ובלי ספק לא כחד תחת לשונו את כל אשר בחרירי לבבו.

תבך נא בשמי את רעיֹתך הכבודה ואת כל גפשות ביתך, והיה שלום וברכה לעד, כחפץ ידיך ומכבדך כערבך הרם.

משה הכהן פראווער

בימים אלה שלחתי להמליץ מאמר נקוב בשם „מכתבים מעיר קטנה בליטא“¹⁷⁵, ואם יבוא המאמר הזה לגנך עיניך אז תדע, כי אנכי הוא בעל המאמר. ואנכי חתמתי את שמי תחתיו: בן עמרם הפרזי.

170. „הוא [גורדון] אינו שולח לי מעולם [מחיבוריו], אף-על-פי שאני שלחתי לו את חיבורי. אולם אני שלחתי לו לפונייביו, ואילו הוא נמצא בשאול. אני אוהבו מאוד ומקיריזו מאוד. עיני לדעת, שגורדון הוא אדם גדול“... (171) מעטפת.

172. א. ש. טרוב, דבר של קידאן, פרסם מאמר בשם „קול דוד דופק, קול לגנדים נחבאר ב.המליץ“ 1867, גל' 6, עמ' 44—46, שבו הוא מצביע על המקום המרכזי, שחיבים הרבנים לתפוס בהנהגה הרוחנית של הדור, טרוב מגנה את הסופרים הצעירים, המקטרגים בעתונות על בערות העם, סודייהקהל הלוקיים וחומרות הרבנים, והמציגם גם להטיל דופי באמונות ודעות מקובלות, ואפילו בתלמוד, שהוא יצירה אלוהית, בדומה לתורה שבכתב. לדעתו, אין סופרים אלה אלא „משכילי עירות קטנות“, הרחוקים בחכמית מהשכלה אמיתית, ואסון הוא, שהם דוחק מכוונים את דעת־הקהל. היתה זו, לדבריו, שגיאה חמורה מצד הרבנים, שלא נענו עד עשיו — אם מתוך חולשה ואם מתוך לזלזול — להזמנת עורכי העתונים לצאת, לעזר דתנו ואמונתנו, אשר תתרופף יום יום, שומע על הרבנים לקבל לידיהם את הנהגה של „האגדה הסוערה“, היא הציבור היהודי השרוי במטוכה, להשתלט על העתונות העברית ולהכריז מלחמת־גירה על הסופרים הקרתנים המופקרים, שאין כל שייכות ביניהם לבין „חכמי ומשכילי ומנו“, השומרים אמונים לדתם, טרוב אף מרחיק לכת ותובע מעורכי כתביהעצ העבריים לגעול דלת לחלוטין בפני אותם „גרגנים“ — הצעותיו של טרוב נתקבלו בהתלהבות על-ידי א. ב. גוטלובר במאמרו „קול דוד ימכתב גלוי“ ב.המליץ“ 1867, גל' 11, עמ' 81—84. אף הוא עומד על הנוק שבאי-השתתפותם של הרבנים בעתונות, בעוד שהם לבדם ראויים, לאמתו של דבר, להיות „עיני העדה“, בזכות מידותיהם המוסריות ובקיאותם בספרות העברית, הדתית והעיונית, של כל הדורות. גוטלובר מביע את בדתו, שחזית מאחדות בעתונות בין הרבנים לבין הסופרים העבריים הוותיקים והעתונים תסייע להתגשמות החזון של מיוג האמונה וההשכלה, „שחלכנה שתיקה שלובות יד כאהיות אוהבות ולא כצרות ומצרות זו לזו“, ולהרחקת „השעללים הקטנים“, הם הסופרים הצעירים שטיפוסו של א. א. קובנר, מכרם הספרות העברית. — נגד מסקנותיו של גוטלובר יצא י. חר"ש, פובליציסטן צעיר, במאמרו „תשובה לאב“ ב.המליץ“ 1867, גל' 12, עמ' 89—91. הוא מטעים, שתעודתה של העתונות לשמש שופר להבדלות־העדה; והרי רוח־הזמן הוא, לפי טבע הדברים, „מחאה גמורה וחלוטה נגד שיטת הרבנים ותופשי הישנות“, ולא תתכן שוב פשרה ביניהם. ליהודים בדורנו יש לא רק צרכים דתיים, אלא גם חילוניים, כגון התקרבות לעם השכן והשתלבות בחיים הכלליים של המדינה, שאין הרבנים, מחמת הניכוס אידאולוגיהם, מסוגלים להבטיח את סיפוקם. אין רשות לסלק את הצעירים, או איזה חוג אחר שהוא, מן הספרות: זו צריכה להשאר בבחינת בימה חפשיית, שמעליה יחרצו משפטים על הנאמר ולא על האומר.

173. הכוונה לדוד משה מיצקון (1836—1887), מחבר ספר־השירים „כנור דוד“ (וילנה 1863), גוטלובר מפליג בשבחיו של מיצקון, כמשורר עברי, בהזכרתו „אגרת צער בעלי חיים“, עמ' 18 (בהערה).

174. בקרית הקטלנית של קובנר על „כנור דוד“ נתפרסמה ב.הקר דבר, עמ' 5—25.

175. כוונתו זו נתפרסמה ב.המליץ“ 1868, גל' 18, 22, 26 (עמ' 133—136, 159—161, 191—192) סדרת מאמרים על דמותה התרבותית של יהדות ליטא בשנות השישים. פרוור מוקיע כאן בצבעים בהירים, ותוך הסתמכות על התרחשויות קונקריות בעירות ליטא, את נחשלותו המחירית של הקיבוץ היהודי בהן, שמחמת קהות־הרושם אף אינו מרגיש בשפל מצבו, העומד בסתירה גמורה להתקדמות המהירה בכל סטחיה־חיים באירופה, ועל רקע זה מבליט הוא בעיקר את מאבקם הנואש של המשכילים המציעים והחלשים עם ההמון

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

תקבל בזה עשרת רוי"כ ראשית מחיר ספרך ש"י¹⁷⁰ אשר אספתי מעט מעט, ובעוד ימים אחדים אשלח לך עוד כסף, אשר אקבל מאלה אשר שלחת אליהם ספרך בכתב ידך. כי עד היום לא זוגיע לידי כ"א 1 רוי"כ מאלעקס' שאשקאלסקי 1 רוי"כ מד"ר שאפיר, 1 רוי"כ מווישניאנסקי (אשר נתן לי ה' בערמאנן). 75 ק"פ מש"כ בנימין גארדאן, 1 רוי"כ מנסע הורוויטץ, 60 ק"פ מגב' קלאצקא, 60 ק"פ מח"ה זאקס, ס"ה 5.95 רוי"כ, והנותר עד עשרה רוי"כ זוגי שולח לך בעד הספרים, אשר מכרתי אני במחיר של 60 ק"פ לעקו, עד היום מכרתי 13 עקו, לבד הארבעה עקו אשר מכר ה' הערליכטנאוואן¹⁷¹ בוילקאמיר, אשר עוד לא קבלתי מחירם.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב קטן מהר"ר צעדערבוים, ויחל את פני, כי אצדיק אותו לפניך על אשר לא מלא עד כה הפער, ואלה דבריו: „הואל נא לכתוב למעני להמסורר החכם הר"ר גארדאן נ"י ולהצדיקני לפניו, אם לא אוכל עד כה למלאות כל חפצו, והגד לו, כי מאמרו „עולם כמנהגו נוהג“¹⁷² יגמר בקרוב, ומשיריו בשפת יהודית יודפס בקרוב האחד בתקומ"מ¹⁷³. ספרו החדש „ש"י“ קבלתי ממש, ועוד לא עינתו בו. בשבוע הבא אודיעהו ברבים, ואם אצלה להתבודד ולעיין בו אדבר עליו כראוי לו.“ את הדברים האחרים האלה כתב בשבחו משמים על הארץ, במות עליו אשתו האהובה לו כנפשו, כאשר הודיע אותו, וע"כ היו דבריו מעטים ובלו סדרים.

את מכתבי ע"י פאסט וגם „אגרת צער ב"ח“, השלוחים אליך ביום 20 מאי העבר, בלי ספק קבלת. ואנכי עוד לא ויתתי לקבל את „הצור פרחים“¹⁸⁰, אשר אמרת לשלח לי. הודיעני נא שמות האנשים מקאנוא, אשר שלחו אליך מחירי ס' ש"י בעצמם, ולא אזכירם עוד על אורות זה. לעזוי ודועל אמרו לי, כי כבר השיבו לך דברים, באכראך ישיב לך בקרב הימים, פיינבערג יושב כל ימי הקיץ בקאניגסבערג, ב"מ מאנאשעוויטש בפ"ב, מינקאווסקי קבל את המחבת בפנים מאירות ביום ע"ש העבר, ויבשש אותי, כי אבא אלי

החשוד, המודרך עליידי מנהיגות קנאות, שהמסרה מקדשת אצלה את כל האמצעים, החצאות של אותה התנועות הן רדיפות אכזריות, ללא רתיעה, של הצעירים, שנתפסו להשכלה בהשפעת הספרות העברית החדשה, ואף הרס של חיי משפחות, אם הללו נושאים גם; ואין ספק בדבר, שלנגד עיניו של פרוור ריהפה, בראש וראשונה, הטראגדיה האישית של ליליינבלום בוילקאמיר, הזונה גם בכמה ממכתביו של פרוור (ראה להלן עמ' 139). אחת הפיסקות רבות-הרושם שבסדרה שלפנינו היא זעקת-החמס של הכותב על התכחשותם של האדוקים לעקרונות הצדק והאנושיות ולרגש הרחמים ביחסם לאחיהם האומללים, שכל הטאם הוא נאמנותם להכרתם הפנימית. — בדומה לקובנר, גורדון ולייליינבלום, קובל פרוור על הזלזול הנמרץ של הציבור היהודי, רובו ככולו, בהישגי-המדע, שהכליתם היא העלאת רמת-החיו של האדם, האיל ואין כל חשינות בעיניו של ציבור זה — שדבק בתפיסת-החיים הסגפנית, מורשת ימי-הביניים, שהשירשו בו מוריו הרוחניים — להנאותו הטבעיות של בשר ודם בעולם הזה, שאינו אלא, לדעתו, פרוודור לטרקלין העולם הבא. במרירות יתירה תוקף פרוור, כסופרי-ההשכלה אחרים בדורו, את ה„מגידים“, אלה הדרשנים הפופולאריים מטיפוסו של המגיד מקאלם, שהיה מפורסם מאוד בזמנו, שבדרשותיהם תהלהבות והציציות בבתי-הכנסיות על זועות-היהונשים, הצפיות לעבריינים, ובייחוד למשכילים, באשם של גיהנום, מכבים הם באמון-העם כל זיק של המדתיים לשמה ומשחקים בו כל גילוי של צמאון לדעת חילונית, ואם היה, מטעים פרוור, צידוק בעבר, כשהתוודים נודפו על-יד צוריהם, לתעמולה בשבט ההתבוללות והתתנועות מתרבות הסכיבה הזרה, הרי בטל טעמה להלוטץ בימינו, ימי „התקומים הגדולים“ של הקיסר אלכסנדר II, שבהם חל מפנה לטובה בגישתה של הממשלה הרוסית ליהודים. לפיכך ראוי להם למריר הציבור להפית דוחת-החיים בעמם, לשקוד על הקמת חינוכו ולהניעו להסתגלות לרוח הזמן והמקום.

(176) „שירי יהודה“ (177) ראה למעלה הערה 163.

(178) הדברים אצורים ב„עולם כמנהגו, סיפרי ראשון: שני ימים ולילה אחד בבית מלון אירחים“ שדפס באודיסה בחר"כ, בסדרת החובות הספרותיות, שהוציא צדורבים במחיר נמוך לחותמי „המליץ“ בסדרה זו נתפרסמו גם „בקורת תהיה“ של סמולנסקי (ראה „העבר“, חוב' ס', עמ' 187, 188). והערמה בכלל והעברית בפרט (אודיסה תרכ"ח) לא י. פאפירנה.

(179) השיר „דער קהלישער איינדיג אדער די דארמאיעדיגקייט“ נדפס ב„קול מבשר“ 1868, גל' 27, עמ' 198—200, בחתימת י.ל.ג... השיר נכנס גם לקובץ „שיח' חולין“ (וארשה 1886), עמ' 51—58. (180) מאת א. א. קובנר.

בשבו זה להשיב מחירו לידי. ומיד יתר המכובדים בספרך אקה להוציא מידם לאחד אחד. אתה, אדוני, אמרת אלי באחד ממכתביך, כי נכונים לך ימי בקרת על אשר פגעת בכבוד הקדושים (בעלי התלמוד) אשר בארץ המה¹⁸¹). ואנכי לא שמעתי עד היום אף תלונה קלה מפי הקוראים הרבים, אשר קראו את ספרך פה. לא כדרכי יושבי חשך וצלמות בערים הקטנות דרכי אהינו בערים הגדולות כקאזאנא. המה הסכן הסכינו לשמוע גם דברים בוטים כמדקרות חרב, ולא יתאוננו רע.

דרך בשמי את אשתך היקרה ואת בנותיך המשכילות והיפות ואת בנך יחידיך את סקאקא.

ואתה היה שלום וחיה בטיב, כחפץ ידיך ומכבדך, שוחר שלומך ודורש טובתך כל ימיו לעולם.

משה הכהן פראווער

P. S. שכחתי לשאול את פיר, אם מצא חן בעיניך מכתבי הראשון מ...מכתבים בעיר קסנה וכו' הנדפס ביום 18 מממליץ? בקרוב יבואו עוד שני מכתבים, אשר סגנון אחד להמה. לגלות מעט את גולת בית ישראל בערים הקטנות¹⁸²).

אדוני היקר!

אשתך היקרה נכונה לנסוע אליך בקרב הימים. ועל ידה אשלח אליך מכתב ואשיבך על כל דבריך במכתבך האחרון¹⁸³ ע"י צ"ח יאנאטהאנאקה, ועתה לא באתי אליך כ"א בשביל דבר אחד. ע"פ בקשת האשה המשכלת מרים מארקעל¹⁸⁴).

חנה היא שלחה אליך ע"י פאסט ביום 18 יולי העבר את החלק הראשון מהעתקת הספר. דיא יודען אונד דיא קרייטצפאהרער לשים עיניך עליו ולבקריו כיד חכמתך הטובה עליך; ומאשר כי לא הודעת אותה, אם הגיע הס' אליך, חרד לבה עליו אולי נאבד הס' הזה בדרך מהלכו אליך, וע"כ היא מפלת תהנתה ובקשתה לפניך, כי תיטיב נא לתודיע אותה ע"י פאסט ראשון, אם לא קרהו אסון בדרך, כי אין לה קאפיט ממנו, ואחרי אשר ילדה אותו בעצב וחקש בלדתה יקר הוא בעיניה מאד מאד, וע"כ תהדר עליו את כל החרדה הזאת. ואנכי דברתי על לבה להרגיע את רוחה והגדתי לה, כי ימי עבודה רבה לך עתה, ואין לאל ידך לשים עיניך אל פרי בטנה, מחמל נפשה, עד אחרית ההדש הזה; אבל דרך נשים לה, והיא מתגעגעת עליו מאד, ע"כ תניח נא את דעתה ותודיע אותה מקבלת הספר, ואחרי אשר יצא מתחת ידך תשיבו לידה ע"י פאסט והוצאות הפארטא¹⁸⁵ השלם לי פה.

בלי ספק קראת את, "המכתב מכנף זאמט" מאיש צב"א¹⁸⁶), אשר ידעתי אותו, וגם - אם סגנון לשונו וניב שפתו לא מצאו חן בעיני רבים, בכל זאת לא החטיא המטרה, ודבריו היו-כמדקרות חרב בלב הרב הצעיר והקנא. וכאשר שמענו נסע אש"ט¹⁸⁷ לווליאנא להביא

(181) אגרות י"ג, א, 118. (182) ראה למעלה הערה 175.

(183) מכתב זה לא נשתמר.

(184) מרים מארקעל-מוסזון (תר"א-תרפ"א). תרגמה לעברית את הסיפור ההיסטורי "Die Juden u. die Kreuzfahrer unter Richard Löwenherz", Leipzig 1842. שהוא פסבדונים של יצחק אשר פראנקלם (Franckelm) (1788-1849), בשם "היהודים באנגליא או היהודים ונוסעי הצלב במלוד ריכארד לב החרב", חלקו הראשון של התרגום נדפס בווארשה בתרכ"ט, וחלקו השני - שם בהר"ה. ראה פרטים על המתרגמת במבוא של א. יערי ל"צדור אגרות יל"ג אל מרים מארקעל-מוסזון", ירושלים תרצ"ז, עמ' 1-4. אגרותיה אל יל"ג (בכתב-יד) שמורות באוסף-גורדון שבגניו בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. (185) דמי משלוח בדואר.

(186) "המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 208-209. בחתימת "ב"א (נין ונוד להגאון אייבשיץ ז"ל). כאן מסופר על הרדיפות, שנודף לליינבלום עלידי קאי וילקומר, ועל הלחץ שהופעל עליו עלידי בית-הקהל בקיידיאן, בהשפעת מוקיירי הרב א. ש. טרויב, להחליף את שם-משפחתו הראשון. הערליכטזאהן" באחר. הכותב מגנה את צביעותו של טרויב, המעיד על עצמו שהוא אדם מתקדם ושוחר השכלה. ראה למעלה הערה 172.

(187) א. ש. טרויב.

עצה ולעשות פלילה את פין¹⁸⁸) למען כחום פיות משטיניו ומקסרגיו: מי יודע, אם יצלה חפצו זה בידו, כי העזי פנים שבדור, אשר נתרבו בעזה"ר, לא יחתו מקולם ומהחנם לא יענו. הגידה נא לי, אדוני, אם מצאו דברי ידידי וש"ב ת. ז. מרגליות ב"המליץ" נומ' 28¹⁸⁹) תן בעיניך, ואתה תדע, כי זה האיש מרגליות הוא יליד יאנאווע, הסמוכה לקאזוא, ואנכי הייתי חבר לו בלימודי התלמוד חמש שנים, ועתה הוא תלמיד במה"ר¹⁹⁰) בוטאמיר בלשכה השביעית, איש אשר שאר רוח לו ומשכיל להיטיב.

בקצה מכתבי אדיינך, כי קבלתי 2 ר"כ מאת משה יעקב קליוואנסקי בעד החוברת ש"י. מלעזי קבלת בלי ספק את הטלשה ר"כ, בצרוף מכתבו, אשר קרא לפני ביום ב' העבר, דועל הגיד לי, כי גם הוא ישיב לך דבר בימים האלה, כן גם ג' באכראך. מהספרים המונחים ת"י לא הצליחה לי למכור יותר מט"ו עקז, כי נתייחי ונחליתי בימים האלה, ועד היום עוד לא שבתי לקדמותי. לאשתך נתתי שמונה ר"כ מהכסף אשר ת"י, ועתה יהיה כס"ה 18 ר"כ. מאמר "דורש אל המתיט"¹⁹¹) לא הגיע לידי; כפי הנראה, נאבד בדרך בירי יאנאווע[אחן], או נתנו לאיש אחר. עקז אחד מצורו פרחים מכרתי בעד 75 ק"פ. ואולי אוכל למכור עוד 1 עקז, אך לא יותר, כי מעטים המה הקונים ספרים כאלה.

בדבר הספרים, אשר דרשת ובקשת ממני במכתב אשתך תח"י, אתאמץ ואשתדל בכל עז למלא בקשתך, אך לא אדע מי ומי המה הספרים החדשים בעיניך; אתי אין כמעט כל ספר עברי חדש, אך ברא המשכלת מרים¹⁹²) נמצאים ספרי עבר רבים, ובלי ספק תתן על ידי להגיע לך. לפני שנתים ימים בקשת להשיג עבורך ס' תחכמוני מהדורא חדשה, ואנכי ראיתי ועתה ביר המשכלת הנ"ל. אם עודנו דרוש לך אשלחו אליך.

לא אוכל כעת לכתוב יותר מרוב עבודה, ואוסיף לדבר אתך במכתב שני ע"י רעיתך. ואתה התי שלום וברכה לער, חזיונות איומים לא יבעיתך, וכל יגון ואנחה יגיוס מפניך, והיית שמה וטוב לב. אכול משמנים ושחה ממתקים, והיית בריא וחסון כאלון, כתפץ ידיד ומוקירך באמת ותמים עדי עד.

משה הכהן פראווער

15

קאזוא, 18 אויגוסט 1866.

אדוני היקר, ה"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

אתמול קבלתי מכתבך¹⁹³) והנחתי בו דעת מרים מארקעל, אשר יחלה לתשובתך ככליון עינים. ואנכי נעצבתי מאד לשמוע ממך, כי אין שלום בעצמך וכואב אתה כל היום. זה פרי עובד עבודתו על הרי ישראל, וזה חלק סופרינו ומשוררינו, ההולכים קודר בלחץ עבודתם העמוסה עליהם משא לעיפה! גם אנכי, אשר לא זכיתי להמנות בקהל הסופרים, ובמספר גבוי דעת לא באתי, כי השה איתי אלהים חכמה ולא חלק לי בבינה, גם אנכי גבוע כל היום וכואב על שבירי בצדי הימני, זה שנים ארבע, כמוך אתה, ראש משוררינו, על צדך השמאלי, כאלו בהר בנו ה' לשאת את עון בית ישראל ויהודה, ולא נהפך מצדנו אל צדנו. ומי יודע, אם לא גם לנו יבוא דבר ה' לעשות עונת שעורים וכו', כלכן בווי הכהן¹⁹⁴) ימי התשובה ממשמשים לבוא, ופני השמים יתקדדו בעבים על ראשי בני ברייתנו, אבן מקיר חזק: "והנה תקף", וכפים מעץ יענה: "לאל עורך דין", ובני אדם יתפון להוריק את כליהם על כתלי בהמ"ד בקול דממה דקה ולשוב אל רבצם, לקרץ בעיניהם ולמלל בגיליהם ולדקד כעגלים בני שנה. ואחרי ידעתי, כי המראה הזאת תפיל אימתה ופחד גם

188 ש.י. פין, עורך "הכרמל".

189 הכוונה למאמר "חועלת ספרי שפת עבר ושיירה", "המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 209-210. חלק ניכר ממאמר זה מוקדש להערכת יצירותיו של י.ל. גורדון, שכונסו בקובץ "שירי יהודה", - מרגליות נזכר במכתב קודם. ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 186, הערה 92. (190) בית-מדרש הרבנים.

191 ההוכחה, "דורש אל המתיט" (אודיסה הר"ח) היא תגובה שלילית של יוסף יהודה לגר (1847-1907) על "אגרת צער בעלי חיים" לגוסלובר.

192 מרים מארקעל-מוזסון. ראה למעלה הערה 184.

193 מכתב זה לא נשתמר. (194) ראה: יחזקאל ד', 4-9.

עליך, והיית כחולם בהקץ; אי לזאת הגני שולח לך „מגורת זהב“ (הוא ס' דעת ה' בארץ¹⁹⁵), אשר ממנה תצא אור על כל סביבך ולא יבהלך פחד פתאם, והיה לך „החלוק“¹⁹⁶ לעמוד האש ותולד לפני מחנה ה' להתאיר במושבנות ב"י.

לפי השערתו יהיה לך החלק השביעי מהחלוק וס' „דעת אלקים בארץ“ גם „שדת צופים“¹⁹⁷ דברים חדשים אשר לא שזפתם עוד עינך, ובכל העיר הגדולה קאזנא לא נמצא כ"א עקי אחד מהם, והיה אם תמצא בספרים האלה חפץ, וינעמו להלך — וברכת את מרים ואת בעלה המשכיל ה' אנשיל מארקעל, כי פתחו את אוצרים הטוב לפני לקחת מכל אשר אבחר, „עלי הדס“¹⁹⁸ כמעט אינם ראויים לטלטול דרך רחוקה, אך אולי עוד לא ראיתם בעיניך — הגני שולח לך גם ארבעה חוברות מהם. ככלותך לקרא במ תשיבם ליד ה' אנשיל מארקעל ביחד את הכתב יד של אשתו, ע"י בטוח.

אנכי אשאר פה עד אחרי ר"ה (ואולי גם עד אחר יו"כ) להשלים החסרון במעמדי, כי שנים מתלמידי באו לבית הגימנאזיום, ועלי לחפש בנרות טרם יצלה בידי להשיג שני תלמידים טובים, בני בעלי כיש ומדור החדש; כי רובי הנערים מבני מרים העיר יבקרו את הגימנאזיום, וכאשר אשלים את החסרון אדאה כעל כנפי נשרים לפקוד את נוי בפאניציוען ולהנפש מעמלי מעט.

החכם, המליץ, רודף אחו, אשר יש לאל ידו לכתוב בשפת רוסיא בכתבי העתים, ה' היינריך — 1—199 גוסע לוויילנא למכור את העק' מספר „כלי שיר“, הנותנים אחרי מות אביו כשש מאות עקי, הנדתי לו בעל פה, כי כתבת על אביו ניקרולוג בהמליץ²⁰⁰ וישמח מאד. הגני ממחר לחתום את מכתבי למען אוכל לשלח את אשתך ואת בתך המשכלת כבדת ארץ, וכבר הגני שומע נחת הסוסים הצדיקים, אשר מעולם לא הפסיעו פסיעה גסה גם בחול, העומדים הכן לשאת את מהמדי נפשך אליך.

היה ברור ומברך בבני חיי ומזוני, והתענג על רב טוב ושלום, כחפץ ידיך ומכבדך, אחוהך אהבה בלי מצרים

משה הכהן פראווער

P. S. מעולם לא ראיתי מכתב איש יהודי בלא P. S., אחיה נא גם אנכי כאחד מהם ואוסיף על דברי, כי המשכלת מרים מברכת אותך בשלום רב היא ובעלה, היא מהבה, כי תתן עזותך בראש ספרה²⁰¹, למען תחסה בסתר כנפך מפח המבקרים, מאמר „תוכחתי לבקר דים“²⁰² יגיע לי כימים האלה מזוילנא ואמהר לשלחו אליך, מתבררת „צורו פרחים“, אשר היה בידי המנוח יאנאטאנאק, הגיע לידי.

16

קאזנא, 21 אקטאבער 1868.

אדוני חיקר, הר"ר יהודה לייב גארדאן נ"י!

כל ימי שבתי בפאניציוען עיר ההרס לא יכלתי לקחת לי מועד לכתוב אליך שתיים שלוש דלתות, ובכואי פה זוז שבועים קדמוני ימי עבודה רבה את תלמידי החדשים והקשים, עד כי שכחתי מאכל לחמי; וע"כ אחרתי עד היום מהודיע אותך דבר, כאשר הסכנתי לעשות

195. „דעת אלהים בארץ“ (לבוש תרכ"ג) מאת אברהם קרוכמאל (1817—1888).
196. מאסף להכמת-ישראל, שנסד ב"1851 בברודי על-ידי יהושע תשיל שור (ית"ש) (1814—1895) ויצחק ארטור (1791—1851) ויצא בהפסקות גדולות, בעריכתו של יה"ש, עד 1889. בשנות החמישים והשישים הקדיש „החלוק“ כר נרחב גם לשאלות-החיים של היהודים, ובמיוחד לביסוסה של התביעה לתיקונים בת-ישראל, לפי צרכי המקום והזמן.
197. „שדת צופים“ (לבוש 1860), קובץ מאמרים בהכמת-ישראל, שהחשוב שבהם הוא מחקרו של א. קרוכמאל „ירידת האומה התעלות האמונה“.
198. „עלי הדס“ (אודיסה תרכ"ה), ארבע חוברות של דברי-ספורות מאת מחברים שונים, שלוקטו והובאו לדפוס על-ידי משה אליעזר בלינסון (מאב"ן) (1835—1908).
199. יונתנון.
200. „ר' אהרן בן צבי בנו — יונתנון“, „המליץ“ 1868, גל' 34, עמ' 257.
201. גורדון נענה לת. ראה „צורו אנרות“ וכו', עמ' 11—13. — כן כתב לה גורדון מכתב, בושפוס, בהשפוט, בראש החלק השני של חרגום „היהודים באנגליה“, ראה שם, עמ' 35—36.

202. „תוכחתי לבקרים“ (וילנא 1868), המכוננת נגד המבקר א. י. פאפרינה, מאת שלום בהר"ר שלמה פרידמאן. חוברת זו נכתבה בהשראתו של אד"ם הכותן לבנון, כהודאתו במאמרו „משיב טעם“ ב„הכרמל“ 1868/69 (שנה VII), גל' 19, עמ' 148.

עד כה, ואתה בטובך תסלח לעבדך, הנקרא בספר „התמים“ (במכתבך להמשכיל מרים) ⁽²⁰³⁾ קבלתי את הספרים מיד ה' בערמאנו והנעתים ליד המחברת מרים. את העשר עקרי „שירי יהודה“ מכרה בסובאלק, ועוד נוסף עליהם אחד, אשר לקחה מידי פה, בשובה לביתה. תשובתה על מכתבך האחרונים, גם המחיר כעד הספרים, תגיע אליך ע"י פאסט שני (ביום ה' תבע"ד), לא יאוחר, כי היום אחרה את מועד צאת הפאסט. לכן היום, אשר כתבת אליך ע"י אשתך הכבודה, עד עתה לא עלתה בידי למכור כ"ש"י, כ"א עקרי אחד, כי ידי היו מלאות עבודה באחרית ימי הקץ לקומם את הריסות מעברי פה, למצוא תלמידים חדשים, תחת אלה אשר יצאו ממני לגימנאזיום. מהחמשה עקרי „צירור פרחים“ לא מכרתי ג"כ כ"א עקרי אחד במחיר 75 ק"פ, והנותרים שוכבים למעצבה באחלי באין דורש ומבקש. את יתר מחברות ש"י אקוה למכור בהמשך הימים, ואז אבוא עמך בחשבון ואשיב לך עד קשיטה אחת. הירליכסטון מכר בוויילק [אמיר] 3 עקרי, וכסף מחירים יגיע לידי אחר השבת.

מדי זכרי את האיש היקר והתמים הזה אודיעך, כי ע"פ עצתי בא מוילקאמיר הגה בחצי חדש אלול למצוא מקום מוצא למחית, אחרי אשר נשא חרפת רעב הוא ובני ביתו כל ימי הקץ. אף הייתי בסומכי נפשו והבאתי בצל קורתי ואכל על שלחני כשלשה שבועות, ובכל הימים האלה לא נחתתי ולא שקטתי, עד כי הצליח הפצי בידי ומצאתי בעדו מנוחה בבית אחד מפסיירי, נכבד ונשוא פנים, אשר לו שלשה בנים, ויתן אותם על ידי ⁽²⁰⁴⁾ לאמנם ולתנכם, ויהי בהודע הדבר הזה לראשי היעוצאייסם בעירנו (אשר גם היא לא אלמן מהם) — וישלחו איש אחד מקציהם להגיד להנכד הנ"ל בשם הרב וראשי העדה, כי כל יויד לאטוף את „האפיקורס“ ועובר ישראל בעל „ארחות התלמוד“ בביטו; ובשמעו כדברים האלה נפלו פניו וינער את חצו ממנו, והאומלל, העני ונכה הרוח שב בפחי נפש לחילקאמיר ממחרת יו"כ ⁽²⁰⁵⁾, היאבן כי יסופר, אשר בעיר גדולה ורונית העמים כקאונא יקרה כדברים האלה! — היום הרגיע האובד הזה את רוחו, בהודיע אותו, כי צלחת בידו למצוא טרף לביתו גם בוויילק [אמיר].

הימים, אשר ישתבי בסאניעויעו, נדמו בעיני כשנים, כי בימים האחרונים נהיתה העיר הזאת לעמק רפאים שוכבי קבר; דומית מות שוררת בחוצותיה, כמו בעיר הגדולה לאלהים רעמגאלע; וכל מי אשר לו שלשים שקל כסף בכיסו יחשב בין עשירי העיר וגדוליה, עד כי הייתי גם אני לאחד מוגבריה; ועל כל צרה חבאת עליה יערינו ראשי העיר אותי ערך כסף לא־מעט. רומש רובץ תחת משאו מעלות השחר עד תצי חלילה, וככל עבודתו ימצא להמו בצמצום ולא בריח. יתר בעלי ההשכלה בעיר כהרב פ"פ ⁽²⁰⁶⁾ ומשגיה בה"ס נרדמים כעצלתים בירכתי בתייהם באין מקץ ומעורר.

אורך ואברכן, אדוני, כי פקדתי לשלום במכתבך האחרון למרים וכנית אותי בשם טוב. משמן; ואם תמים אנכי בעיניך, אולם בעיני היראים והחרדים לדבר ה' לא כן אנכי, לי הם אומרים, כי מרבה אנכי מינים ואפיקורסים בישראל, ויתנו אות לדבריהם, כי כל התלמידים, אשר יצאו מתחת ידי כל ימי שבת פה, כולם באו בגימנאזיום, גם בני תופשי התורה!

בעוד ימים אחדים יגיע לידי ס' „שלום על ישראל“ ⁽²⁰⁷⁾ מהמשוגע ואיש תרוח צווייפעל. ואחרי קראי בו אניעו גם לידך, אולי יתעורר והפץ בך להשיב לו על חלומותיו ועל דבריו, אשר יתאמץ להפיץ דעת הבעש"ט בקרב ישראל. כי מי כמוך לוחם מלחמת הדעת בימינו!

שמחתי מאד לראות את פני ידידנו היקר ואיש תמודות הר"ר סירקין ג"י, ובכל יום מחדה אנכי בשמחה את פניו. ואתה — ראש שיחתנו, ויחד עשינו חזות לכתוב אליך ביום אחד וע"י איש אחד, להזכיר ימים מקדם, ימי שבתנו יחד בגאניעויעו. גם את ספרך הקטן „עולם כמנהגו“ אתאמץ להפיץ פה ובערים הקרובות, ככל אשר תהיה לאל ידי; וה' יצוה אתך את הברכה, ויברך את כל מעשי ידיך, והיית כריא אולם ותתענג על נעימות התיים, כחפץ ידידך ואהבך הנאמן עדי עד

משה הכהן פראו

(203) ראה „צירור אגרות יל"ג אל מרים מארקל־מאזסזאהן“, עמ' 8.

(204) הערליכסטאן (הוא מ. ל. לילייבלום).

(205) השוה: „חשאות נעורים“, כל כתבי מ"ל, 11, 261.

(206) פומפיאנסקי. ראה „העבר“, חוב' ט', עמ' 183, הערה 72.

(207) יצא בניסומיר ב־1868.

אדוני היקר!

ידידנו ה' סירקין נתן על ידי, טרם נסעו מפה (ביום ד' הערב), מכתב להגיעו אליך ע"י הזמנות ראשונה, ה' לא חקרה לפני ציר נאמן עד היום, ואולי נחזק לך המכתב הזה, ע"כ הנני ממחר לשלוח ע"י פאסט. — ס' "שלום על ישראל", אשר שלחתי לך ביום 5 מחודש זה ע"י ענלון צעיר ושמו אברהם, בל"ס הגיע לידך, ה"ס 'תניא' (207) מהרב השגתי ג"כ ואשלחו ע"י הזמנות בטוחה בזו השבוע, ואולי יצליח בידי להשיג גם ס' "נועם אלימלך" (207) וקהל חסידים (207).

מהק"מ (208) מס' 10 נודע לנו, כי ה' צעדעברויס יצא על פני ארץ לבקר את קהלות אחינו לדעת מעמדם בהשכלה, ואזכי קבלתי מכתב ממנו ביום 9 הזה, ומודיע אותי בו, כי לראשונה נוסע הוא לפ"כ דרך קורסק ומאסקווא, לבצע שם עניינים אחדים, הנחוצים לו כעין הכנות למסעותיו, ובטרם תקרב השנה החזשה יסור גם אל קאזנא. הוא מבקש ממני ומכל ידידיו וסופריו לתמוך את מה"ע היוצאים על ידו במאמרים מוזקקים, שלא יצטרכו המפקחים על הרעדאקציע להקטנם. לא אוכל כעת לכתוב יותר משום סרדותי בבית ובחזק, ה' ישטח שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. הנני מברכך ומוקירך

משה הכהן פראווער

P. S. ה' סירקין הגיד לי, כי כותב הוא לך ע"ד ס' "העלד וקאזווין" (209), אשר בנפשו לקנות ממנו, ואם תמצא את המחיר, אשר יציב עליו, כשר לפנק, אז תודיעני נא במכתב ואשלחו אליך.

Kowno, d. 16. December 1868

אדון יקר!

ביחד את מכתבי זה יגיע לך מכתב גם מה' שאפיר אפאטהקער, מענה על דברייך אליו אודות העלמה עהרליך, ודברי בזה יהיו אך למותר, ואותי בקש ה' שאפיר, כי אתור בעדך אומות פדגוג אחרת אשר תהיה לך לרצון, אבל לא אדע, אם יצליח הפניג זה בידי, כי לא איש כמותי מלאכה כזאת.

לו לא הודיעני ה' הירליכסזאנן במכתב, כי פגע המקנא ההבל אלקיענעצקי בכבוד ספרך, "שירי יהודה" בכרמל ז"מ' 27 (210), כי אז לא ידעתי אל מי ירומזן מליך במכתבך אליי (211), יען אין להכרמל מהלכים בקאזנא, וחזק עקו' אחד אין בכל העיר, ואין אתנו יודע מכל הכתוב בו, ואם יש את נפשך לשים דברים בפי להשיב לאלקיענעצקי כאולתו, אז עליך לשלוח גם את הכרמל מס' 27, 28 לידי לבל אכשל בלשוני, אך לא אדע באיזה מ"ע אוכל להדפיס את הדברים, אשר תשים בפי. הכרמל לא ידפיס את היוצא מה"י, כי עוין הוא אותי על אשר פגעתי בכבודו בהמליץ שנה עברה (212), והמליץ"י מי יודע אם יקבל דברים נגד

(207) הוא הספר, "ליקוטי מאמרים מאת ר' שניאור זלמן מלאדי (1747—1812).
(207*) חיברו של ר' אלימלך מליז'נסק (1717—1786), מספריהיסוד של החסידות.
(207**) קובץ סיפורי נפלאות על הבעש"ט, תלמידיו ותלמידיו תלמידיו, שלוקטו מתוך סיפורים ביוזים, המהדורה הראשונה של הספר, שיצאה ללא ציון שנתהדפוס ומקום הדפוס, נדפסה, לפי השערת ש. דובנוב (תולדות החסידות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 385) בלבוך בתרכ"י.

(208) מה"קול מבר"י.

(209) הכוונה לספר "Illustrierte Weltgeschichte", מאת פ. ו. א. הלד (Held) וא. פון קורווין (Corvin).

(210) ש. פ. אלקיענצקי, "לא זה הדרך", "הכרמל" 1868/69 (שנה VII), גל' 27, עמ' 204.
(211) ראה, "אגרות יל"ג", I, 140.
(212) הכוונה לדברי פרוור ב"מכתב להמר"ל", "המליץ" 1867, גל' 49, עמ' 368—369: "ושובים טובים המה [מאמרי, "המליץ"] אלף פעמים ממאמרים רבים הנאים בכה"ע לבי", אשר אין שות בם להדפיסם". בשולי מאמר זה (שם, עמ' 369) באה הערה ארוכה של צירבויים, שבה תוקף הוא בחריפות את "הכרמל" ואת קיבוץ, בעקבות מאמרו בעתון זה (ראה "העבר", חוב' ס', עמ' 190, הערה 123). מאמרו הגדול של פרוור נגד "הכרמל" וקובנו לא נדפס ב"המליץ" מטעם שצוין במכתבו של פרוור 8 ביאנואר 1868 (ר' "העבר", חוב' ס', עמ' 190).

סופר מ"ע אחר. הלא נזכחנו לדעת זה כמה, כי קנוניא עשו המור"מ לבי לבל קבל רברי בקרת איש על מלאכת רעהו, ואולי באשר יהיה הר"ר אר"ן פה בעוד ימים אחדים — אצרכה לפניו הדבר הזה. אולי יצא מגדרו הפעם ויקבל דברי.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, היושב כעת במאנדבורג, ויבקש אותי לכתוב אליו בשמו. כי תבוא נא בדברים עם בעלי דפוס בית ראם בוויילנא, אולי יהיה את לבם להוציא את ספרו, שלושה פרקים ממערכת הדומם²¹³ (הושב על ידי מהרצדאקציאן של המליץ, ע"פ בקשתו) על אופנים ידועים. ואנכי שלחתי את הס' הזה אליו למגיב ע"פ בקשתו, ליפחו ולהיטיבו. לפי ראות עיני ומעוט בינות, ימצא ספרו חן בעיני נבוני דבר, כי הענינים הנקבעים בו נכוחים למבין וישרים למוציא דעת, וכתוב הדר הוא בשפת צהה וקלת.

אחשב לא למותר להעתיק לפניך כזה דברים אחדים ממכתב ה' סירקין אלי ע"ד הדר פהילפפואן²¹⁴, ואלה דבריו: "...בטח תשתומם גם אתה כמוני לשמוע, כי ה' פהילפפואן אשר גר פה בשלשים שנה, מעולם לא היה פה רב, כ"א מורה בבה"ס לבי ואן להנס קרא את שמו רב, עד אשר נתנה הממשלה צו לבל לזיד לעשות כן, ואן לפעמים נשא מדברו בביהכ"נ ברשות ראשי העדה. הוא האיש ע"ה²¹⁵ גמור, אשר כמעט לא ידע קרוא עברית, ואך הוקירו פה את תכונתו וכשרונותיו להיות רידקטור, אך כל העדה שמהה כי נסע מזה. כל אלה הודיע לי הרב ד"ר ראהמער²¹⁶, ואחדים מאחינו פה, אשר דברתי עמם, העירו, כי כן הוא. ואנכי לא אבין, אם אמת בפי השמועה הזאת, כי לא ידע קרוא עברית, איך העתיק ויבאר מפרש ושים שכל את כתבי הקדש מתחלתם ועד סופם? בלי ספק הפריז הממלא מקומו ד"ר ראהמער על המדה בדבר הזה.

בשבוע העבר היה פה מוכר ספרים אחד מאיידטקוהנען הנקרא בשם "עלזאס", אשר בל"ס קראת גם אתה את הודעותיו בנומ' האחרונים מ"המגיד", ועשיתי עמו חנות, כי יקבל ממחבורתיך ש"י ומי סך 20 עקו, ע"פ המחיר אשר תקציב אתה, ותחתם יתן לך ספרי אשכנז או צרפת (ע"פ המחיר הקצוב בהקאטאלאג שלו), את כל אשר ייסב בעיניך. והיה אם כשר הדבר הזה לפניך, אז הנאל נא לשלוח לי 10 עקו, משלי יהודה ועשרה עקו ש"י אקח מאלה הנמצאים ת"י ואשלחם אליו ע"י הזמנות בטוחה לאיידטקוהנען, וכימים אחרים אשיב לידך את הספרים אשר תקב בשם. אולי תמצא חפץ בספרי היינע או בארנע, נאטנע ועוד ועוד. גם ספרי צרפת, כל אלה נמצאים ת"י בכל עת. ס' בארנע בייב חלקים על גייר לבן וחוק מחירים 6 טהאלער, היינע 9 ר"כ. ואתה תדע, כי ה' עלזאס הנ"ל עושה זאת רק למען, כי יקור ספרי בעיניו, והוא ישלחם לאמשרדס, כי האללאנדי הוא. בשלחך את הספרים — תשלח ג"כ מכתב קטן אליו למען ידע, כי עושה אנכי זאת ברשותך ורציני.

עד היום לא נקרה לפני איש עתי לשלוח על ידו ס' התנאי, אך לכך יהיה במוח. כי בשבוע הזה אגיע אליו את הס' הנ"ל. ס' קהל חסידים לא אוכל להשיג, כי נמצא הוא בידי אחד מהחסידים הזקנים, אשר לא יתן אותו לעבור מסף ביתו וחוצה.

במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי עד היום עוד לא נתן דודר ה' שטערן מאומה בעד הס' ש"י, אך אשתו אמרה אלי לא אחת ושתיים (גם אם לא הזכרתי לה מאומה), כי תתן לי בקרב הימים משאת כסף להשיב לידך.

כותב אנכי בחפזן ובבהלה לבל אאחר את מועד הפאסט, והיה זה שלום לך ולכל מרבית ביתך עד העולם, כחפץ ידידי מוקייד ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראנצער

P.S. שכחתי להודיעך, כי המשכלת מרים נסעה ביום ה' העבר לחארשווא להביא את ספרה תחת תבקרת (צענזור) ולהדפיסו אח"כ גם כן בעיר הזאת, אם יצא נקי בהשפטה.

213 השם המדויק של הספר בדפוס הוא: "שלושה פרקים מידיעת מערכת הדומם" (ליפסיה 1869).

214 לודוויג פיליפסון (Phillipsen) (1811—1889), סופר יהודי-גרמני ועסקן ציבורי. יסד ב'1837 את כתב-העת Allgemeine Zeitung des Judenthums והיה עורכו במשך כ"50 שנה. עם הארץ.

216 מוריץ ראמר (Rahmer) (1837—1904), רב וסופר יהודי-גרמני.

עודנו היקר, הר"ר י"ל גארדאן נ"י, שלום לך :

על מכתבי, השלוח אליך ביום 16 דעצעמבער העבר, ביחד את מכתב ה' שאסיר עוד לא ענייני דבר, ולא הודעתני מאומה, אם כשר בעיניך הדבר להחליף ספרים, מ"י ושי"י על ספרי אשכנז וצרפת הנמצאים תחת יד המו"ס ה' עלזאס באיידטקונגען, ואחרי קבלתי מאתו מכתב זה שני שבועות, והוא מבקש, כי אחיש ואמהר לשלוח לו עתה 10 עקי, כאשר עיניך תראינה במכתבו הקטן הרצוף פה, ובלי רשותך ודעתך לא אוכל למלאה חצו, ע"כ יחיה נא מטובך להודיעני, אם להימין או להשמאל. מידינו ה' סירקין קבלתי מכתב שני, והוא מצפה ג"כ לתשובתך בדבר ספרו, "שלשה פרקים ממערכת הדומם", אשר הודעתך אידותיו במכתבי העבר. — בימים האלה הגיע לידי ס', "תפארת לבני בינה" (217) מאת ה' נאטטלאבער, אם עוד לא ראית אותו — אוכל לשלוח אליך על ימים אחדים.

בלי ספק קראת גם אתה את התשובה, הערוכה נגדי מאת גער אחד בהמליץ ג' 49, על הדברים המעטים, אשר יצאו מפי אודות הביבליאטעקא (218). הלא תשתומם לשמע מפי, כי הנער לי פרידעלאנד, החתום על המאמר הנ"ל, לא ידע ולא יבין אף קרוא עברית כהלכה, והוא תלמיד בראוניאד (219) הראשון בבית"ס פה, אך מוריו נדיבי העם ושלומי אמוני ישראל (כאשר יכנס במאמרו) השתמשו בשמו שלא מדעתו ורשותו וידברו דבר בשמו שקר, אך אנכי גיליתי שוליהם על פניהם ונענתי לנוכלים כאלה כאלוהם, ואקוה, כי בגומ' 2 מהמליץ יודפס מאמרי זה (220). והאמת אני לך, כי מטאניח ביה"ס גרשטיין ועוד מנהל אחד הרסו את הביבלי [אטעקא] בידים, ויפזרו את הספרים, אשר אספנו בזיעת אפיים, לארבע רוחות השמים באין אומר השב, וימשלו ממסלה בלתי מוגבלת בבית העקד עד אשר הרסו אותו עד היסוד.

ה' צדעערברום עוד לא בא לעירנו, וכפי הנראה עודנו הוא בפעטערסבורג, וכאשר הודיע ה' יומאטאוו במ"ע, "נאזאע ודעמא" (220). בא ה' צ"ב לפ"ב להשיג רשיון להוצאת מ"ע לבי בשפת רוסית, על ידו.

שאל נא ארזנו את פי המשכלת מרים, היושבת כעת בווארשויא, אולי תואיל לחלק עשרה (או יותר) עקי' מספרך, "שירי יהודה" בין מכיריה שמה, ואז אשלח לה מאלה הנמצאים עוד ת"י, ע"י הודמנות בטוהה מפנה — מתי הוסיף מחברתך, "עולם כמנהגו", הנדפסת ע"י, "המליץ", לאור? (221) האם עוד כה לא מצא ה' צ"ב את ידו לשלוח אליך ? אתי אין כל חדש להודיעך, ומחלת הטיפפוס הפילה חללים רבים בעירנו, יום יום רפתה ידנו ותמוגג לבבנו, כי תרדת מות תבעתנו תמיד, מאין עוד פנות אל כל החזקות הנשמעות בארץ.

ואתה, היה שלום וברוך לעד, כברכת ידידך מיקריך ומכבדך כערכך הרם, המצפה לתשובתך

משה הכהן פראווער

P. S. העניתי דבר לאלקינעצקי כאלותה, או עוד תשים בפי דברים לענותה, כאשר היה עם לבבך ? את עלי הכרמל לא ראיתי עד היום.

(217) יצא בויטומיר ב"1867.

(218) ב"המליץ" 1868, גל' 45, עמ' 331, פרסם פרוור רשימה בשם "בעצלות ימך המקהל" בעניין מעמדה העגום של הספרייה ליד בית-הספר הממשלתי בקובנה, על כך באה תגובה ל פרידלנד, שם, גל' 49, עמ' 364—365, ב"מכתב להמליץ", שמטרתו היתה להפריך את דבריה הביקורת של פרוור. (219) המליץ כאן: דרגה, שלב.

(220) המאמר, "אולת כסילים — מרמה", "המליץ" 1869, גל' 2, עמ' 12—13.

(221) "זבית רומיה" עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1869—1917, עד 1877 עתון ליבראלי; משנה זו ואילך נעשתה כמה זו, בעריכתו של א. ס. סובורין, בטאון רוסני שוביניסטי ואנטישמי קיצוני.

(221) ראה למעלה הערה 178. — אמנם בהודעתו, "ללוקח" החוברות המיוחדות, "המליץ" 1868, גל' 34, עמ' 259, מבשר צדיברים, שהסיפור "עולם כמנהגו", יצא מתחת מכש הדפוס; אך משום-מה נשתנתה הפצתו ברבים, כנראה, עד סוף 1870. ראה: "צורר אגרות של פרץ סמולנסקי אל יהודה ליב גורדון", בעריכת ג. אלקוש, ירושלים 1959, עמ' 12; אגרות י"ג, א. 167—168. במכתבו של גורדון למ. מארקל-מוסזון מיום כ"ב באייר תר"ל [11 במאי 1870] מבקש הוא ממנה להחזיר לו את הטופס של "עולם כמנהגו", ששלח לה, "כי העקב הזה יחיד ומיוחד הוא לי, ואין לי אחר בלעדי". ("צורר אגרות" וכו', עמ' 23).

אדוני חיקר !

הפעם יהיו דברי אליך מעטים, כי יושב אנכי משמים על הארץ, במות עלי אבי חיקר ביום ה' העבר בעיר יאנאווע, איש, שהוברו בו יחד תורה ודרך ארץ, עונה וצדקה, תם וישר²²², ויעזב אחריו לאנחות (מלבד אותי ועוד בן ובת ונשואים) שלשה ילדים קטנים ואשה חולה, היא אמי השוכנת על ערש דוי, ובביתו אין מאום, כי כל ימיו התעסק באומנות המלכדות, המקפחת שכן כל העוסקים בה, — סוף דבר הנני עתה כנבד עברו יין, מבלי דעת לבקר דבר במשפט ובסדרים, וע"כ תסלח לי בטובך, אם דברי לעו.

אתמול קבלתי מכתב מידידתי המשכלת מרים, ותדרש ממני, כי אשלח לה 10 עקר מס', שירי יהודה למכתב בווארשויא, ואנכי שלחתי בשבוע העבר סכום כזה לה' עלזאס, ולא נשארו בידי כ"א שני עקר, ע"כ הנני ממחר להודיעך, כי תשלח לה אתה ממקום שבתך ישר לוחארשויא על שמה וכתבתה הנודעת לך את העשרה עקר, אשר היא דורשת.

מה' עלזאס קבלתי ג"כ מכתב, ויודיעני, כי קבל את העשרה עקר, שירי יהודה, וגם שלח מעט מהספרים, אשר דרשת, ע"י ספדיטער²²³ אחד ויגיעו לידי בשבוע זה, יאת הנותרים ישלח לי בשבוע הבא, ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי לא אתן לה' עלזאס לקפח שכןך אף קשיטת אחת, כי איש מרוב, ה' אנשיל מארקעל, עומד לימיני בדבר הזה, וע"פ דברו עשיתי מסחר את ה' עלזאס, והוא ערב בדבר, ומלבד הספרים אשר דרשת עוד אקבל כסף מומן מה' עלזאס, אשר יעלה מחיר ספריך יותר על מחיר הספרים אשר דרשת. אתמול בבקר באתי מיאנאווע, ועד יום הרביעי שבוע זה לא אוכל צאת החוצה, ואיני יודע אם הביא ה' קאנצעל את העשרה עקר, משלי יהודה, ואם עוד לא שלחת עד היום, אז תמחר נא לשלחם אלי.

לידידנו ה' סירקין עוד לא השיבותי דבר מהטעם הנזכר בראשית מכתבי, וזה כשני שבועות אשר לא ידעתי מנוחה ויגעתי באנחותי.

אוסף לכתוב אליך כאשר אנוח מעט מעצבי רגזי, והיה זה שלום לך ולביתך עד העולם, כהפץ ידיך מקירך ומכרך כערכך חרם

משה הכהן פראווער

21

קאָווא, 24 פעברואר 1869.

אדוני חיקר !

בזו השבוע קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, ויודיעני, כי מדפיס הוא בלייפציג ספרו ג', פרקים ממערכת הדומס, אחרי אשר חברת "מרבית ההשכלה" בס"ס פ"ב תומכת ידו כמשען כסף סך 75 ר"כ, וה' האראץ גינצבורג²²³ בסך 20 ר"כ, ל' ראזענטהאל²²⁴ 10 ר"כ, ע"פ הצעת ה' זייבערלינג²²⁵, על ידי ה' צערבובים נ"י. — במכתב הזה מצאתי דברים אחרים אידותיך, והנני מעתיקם לפניך מה בקצור נמרץ, כי בעוד חצי שעה והמאסט לא תקבל עוד מכתבים לשלוח היום, ואלה דבריו: "מה' גארדאן לא קבלתי כל תמונת אות עד הנה, ואתה מחר לכתוב לו, אולי יש את לבבו עתה להרפס איזה מספוריו. אני נכון לקחת עלי את הקארעקטורע של הנצרך להוצאת ספר בלייפציג (מלבד ההוצאות!) והמשלוח לרוסא יחד עם ספרי, אך באופן שלא יגדל יותר מבאנען²²⁶ אחדים, כי ימי שבתי פה בלייפציג לא יארכו יותר מששה שבועות, ובחדש מאי אשוב לנגב רוסיא, וככל אשר יאמר אעשה כספרי". והוא מבקש ממני ג"כ להודיע לך ארעסא שלו החדשה, אשר אנכי מעתיקה לפניך בשולי המכתב.

222 דמותו הרחוקה תוארה עליידי פרוזר ברשימתו האוטוביוגרפית, שנתפרסמה ב.המליץ" 1895, גל' 81, עמ' 2, 223 — spediteur — אקספדיטור, שגרן.
223 הוראץ (נפתלי הרץ) גינצבורג (1833—1909), עסקן ציבורי ונדבן.
224 לאון (יהודה לייב) רוזנשאל (1817—1887), עסקן ציבורי ונדבן.
225 יוסף זייבערלינג (? — 1882), צנוור ועסקן ציבורי. 226 גליונות.

ה' בערמאנן היה בעופרי, כי לא הגיעו הספרים הנשלחים לי מה' עלזאס אליך עד היום; הוא הגיד לי בבואו, כי לא יתאחר פה רק ב' או ג' ימים, וע"כ לא חפשתי ודרשתי כל הודמנות טובות או רעה להגיע הספרים אליך; והנה זה עשרת ימים כאשר נסע לחילונא ועוד לא שב, ובזו הרגע דרשתי אהריו במשכנו, ויגידו לי, כי בל"ס יבוא ביום מחר. ואלה הספרים, הנמצאים אתי בעדך: 10 העפסע (227) איזאבעללא (11 228), 18 העפסע, אונסער דעם שלייער עט"צ, 2 העפסע העסליין (228), ספרי שעקספיר ויתר החובות מאיזאבעללא יגיעו ג"כ פה, כאלה חיים ע"ש בעל ידידתו מארקעל. מן העשרים עק' שירי יהודה, הנשלחים ע"י ה' בערמאנן, נתתי לה' עלזאס 15 עק', והמחיר ספריד, העודף על מחיר הספרים השלוחים מה' עלזאס, קבלתי במומנים ממש, ע"ז הדרך אשר אכתוב לך בארוכה ע"י ה' בערמאנן. והנה נמצא אתי כעת סך עשרה ר"כ בעדך (עם השלשה ר"כ מדודתך הג' שטערן), וע"י ה' בערמאנן תקבלם ביחד את הספרים.

ס' פויל עט ווירגיניע (320), איללוסטרירט אינו נמצא כעת ת"י ה' עלזאס ולהוציא מן פאריז יקר מחירו עד לחמשה ר"ט (231) (מכורד), וע"כ משכתי את ידי ממנו. ידידתו מארקעל בוא תבוא היום לביתה מאורשא, ויחד נכתוב אליך מכל וכל. הגני יושב בבית אחד מאהבי אצל בית הפאסט וכותב אלה הדברים בזעת אפים, ולא אוכל לכתוב יותר.

ע"ד אשר שאלת, אם תוכל לסור אל בית ה' שטערן בבואך פה, יפלא בעיני מאד, לשאלה זו מהעושה? כבודך חדש עמהם כמאז, והמה דורשים שלומך בלב ונפש, ובכל עת יוכירו שמך לתהלה ולתפארת. ע"ד הנכבדות לא עלתה בידי לקחת דברים עם בעלת הבית, כמסית לפי תומא, כי בכל עת כואי שמה אמצא אספת אנשים ונשים. בבואי עתה בבית הפאסט לקחת קאנווערט (232) ראיתי תחת היבית הזכוכית מכתב שלוח אליך בחותם R.R., ופקיד הפאסט הגיד לי, כי לא יושלח מפה, יען כי משקלו יכבד מלאטו. ע"כ הוספתי עליו שלומים עוד 10 ק"פ, וביחד את מכתבי זה ילך גם הוא היום. בקבלך אותו תודיעני, אם שוה הוא השלומים הנה, ואם ראוי הוא לחדר עליו כל החרדה הזאת, וסמי הוא?

שלום לך כל הימים! ידיך ומכבדך

משה הכהן פראווער

22

קאונא, 13 אפריל 1869.

אדוני היקר!

עד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך דברים אהדים מרוב עמל וטרח; תלמיד הישנים יצאני לבוא בנימנאזיום, ומה רבה היתה העבודה כעת לרפא את מעמדי החרוס עד היסוד בו! ובכל עמלי שעמלתי לא עלתה בידי לקומם סוכתי הנופלת, כי ת"ל יושבי קאונא רואים את הנולד, ויחישו מעשיהם ללמד לבניהם לשון וספר מבני נכר הארץ, ומלמודי שפ"ע יעלימו עיניהם, ובכן מלמדי בני ישראל כמוני ימעטו וישחזו מיום ליום. משכרתי בקיץ הזה עולה רק למאה וששים ר"כ, תחת אשר בשנה העברה עלתה ליותר ממאתים ר"כ; ולו בא הקץ על המלמדים פעם אחת, כי או נערתו גם אנכי את חצני מהעבודה הכבדה הזאת, וביקשתי לי משמרת עבודה אחרת, או שלחתי במסחר ידי, והייתי גם אנכי ככל האדם בריא ושלם בכל איברי, תחת אשר עתה ארד מטה מטה מאין פנות אל עולם המפעל והמעשה, כי יד ההרגל עלי חזקה.

(227) חוברות.

(228) הספר "Isabella II", נזכר במודעה של מוכרי-הספרים א. אלוזס מאיידיסקונן ב.המגיד, 1868, גל' 51, עמ' 408, וב.אגרות יל"ג, 1, 135, ללא ציון שם מחברו. (229) ברשימות ב.המגיד וב.אגרות יל"ג (ראה למעלה הערה 228) ציינו בין השאר: Hesselstein: Die gnädige Frau, unter dem Schleier der Nacht, 1882-1818), מספר גרמני. — "עט"צ" = "et cetera", היינו, וכולי.

(230) "Paul et Virginie" (1788), הוא סיפור, המצוד בשיטת החינוך הטבעי, ברוחו של י"י רוסו, מאת הסופר הצרפתי י. ה. ב. דה סן-פייר (Saint-Pierre). (1737-1814).

(231) Reichsthal, מטבע גרמני.

(232) מעטפות.

מכתבך ע"י חתן ה' קאנצטל גם הכריז הספרים באו לידי, ומסרתי את הציטמער מאגן²³³ לאיוזאק שטערן, כמזוהר עלי. הספרים, אשר לך אצל אשת ה' סירקין, הקבל בקרב הימים ע"י ה' קאנצטל. דודך ה' שטערן יושב כעת בבדלין לרפא את עינו, ובקרב ימים אחרים ישוב לביתו, ועמו יבוא גם ידידנו ה' סירקין, ומפה יעשה (זה האחרון) ידידו לקיעו להשיג משמרת כהונה באחד מבתי הפאכריקען מצוקער²³⁴. — פריעדעריקא עורנה יושבת בבית אביה ומצטט להנשא, כי עד היום לא הוכיח לה ה' איש כלבבה לראות חיים עמו עד העולם.

השיבוהיך דבר על כל אשר שאלת ממני, וגם אשר לא שאלת אניד לך, כי העיר קאָנאָנא תרחיץ עתה כמצולה בלב ים, או כקדרה העומדת על גחלים בוערות, לרגל חופסת המאמר „נוספות לארחות התלמוד“²³⁵ מהעני והאביון ה' ליליענבלום, הקורא לריב את השרע וגושאי כליו ואת החרש והמסגר ההולכים בעקבותיו. כל אשר לו פה ולשון ישיח בבעל המאמר, אשר ידה אכן בנדולי ישראל מאורי הגולה. הרב דפה (הוא בן לארחם) מתאנה בשברון מתניים על כבוד השרע כי גלה ועל קדושתו כי גטלה ממנו, וכאשר שמענו הוא מיסד פה אגודה אחת מעגלי מרבק להשיב דבר להמחרף את מערכות אלהים היים. סוף דבר: מיום אשר החלו סופרי „המליץ“ לצאת ביד רמה נגד כל ישן נושן עוד לא נודעה רעש כזה בתוספות ישראל. יושבי ווילקאמיר ישתכחו בעינינו, כי יגרשוהו מעירם, אף יכחו מכות זאמנות ליסרו שבע על עז מצחו וזרין לבו, אבל ידענו את הנבזרים האלה ואת שיחם, כי אין כוחם אלא בפה. — לו ידעת את ה' ליליענבלום פנים בפנים וראית את דרכו, ערך בנדיז הארוכים, זקנו הארוך ויראת ה' אשר על פניו, כי אז השתוממת גם אתה לשמוע קול חוצב להבות אשר מפיו, כקולו אשר שמענו במאמרו „נוספות“. ולו ידעו אייביו בנפש, עדת החשוכים וכל מירדי אור, את צדקתו ותם לבבו, ענותו וסתר ידיו, כי אז השיבו מחרון אפם, ולא התנפלו עליו כזאבי ערב; אז נוכחו לדעת, כי רק רוח הזמן דובר בו, ומלתו על לשונו, וכל צמלם ויגיעם לשים מתג ורסן בפיו יהיה לריק, כי יד העת החיה רוממה!

צ' לי מאד כי לא אוכל למלא חפצך להשיג אומנת ומורה לבית ספר; חקרתי ודרשתי בשבע חקירות ודרישות זה כמשלש ירחים בכל קצות העיר, וכל עמלי היה לריק, כי מעטות ורעות הנה בקאָנאָנא אומנות, אשר כלו חק למודן באחד מבתי הספר לגשים. אין דרך אחת לפניה כ"א לכתוב למיודעך בוילנא, כי ימציאו המה לך את אשר אתה מבקש. הגני מסגיר פה השבון מהספרים, אשר שלה לך ה' עלזאס, העולים למחיר 8.23 ר"כ. ע"פ החשבון הזה נותרו בידי 3.23 מהעשרה ר"כ, אשר שלחתי לך ע"י ה' בצרמאנא, לחשבון אשר ביני ובינך. במכתב שני אבוא גם אנכי עמך בהשבון מפרש ממכר ספרך על ידי. עוד לך לקבל עשר חבורות חאיזאבעללא מיד ה' עלזאס, אשר יגיע ליד ה' מארקעל בקרוב, וכעת תקבל 10 שעקספיר, 4 באַנדע, 10 עקו משלי יהודה, ועליהם שתי ידידתנו מרים נוספות 10 עקו „היהודים באנגליא“ לחלקם בין מכירים במחירים הקצוב של 75 ק"פ. תברך נא את אשתך הכבודה ואת בנותיך המשכילות גם את בנך בשלום, טובה ורב ענג. ושלום לך כל זמנים. כחפץ ידיך מברכך ומוקיר שמך ודרכך

משה חכהן פראוער

14 אפריל,

מוסגר פה מכתב לה' יחזקאל בערמאנא. המציאהו נא לידו טמש שחרה, כי רב נחוצן הוא לטובתו.

ידידך הג'ל.

(233) הכרונה, כנראה, לאחד משני ספריו של הסופר הגרמני ב. פ. ו. צימרמאן (1878—1807) [Zimmermann];

1) Geschichte der prosaischen und poetischen Nationalliteratur, 1846;

2) Geschichte der Poesie aller Völker, 1847.

(234) בית-חרושת לסוכר.

(235) „המליץ“ 1869, גל' 8—12 (עמ' 61—63, 67—69, 76—77, 86—87, 91—92).

אדוני חיקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י שלום!

מכתבך ⁽²³⁶⁾ עם ס' החלוק ע"י ה' עליאשאוו קבלתי, ויפלא בעיני חדברי, כי קבלת רק י' חוברות מאיאבעללא וי. הן אנכי שלחתי, כמדומה לי (קרב לודא), ט"ו חוברות, צוררים וחומים בתכריך אחד לבדו, כפי אשר קבלתי מיד ה' עלזאס, ולא אאמין, כי חלו בהם ידיים, בהיותם ת"י ה' בערמאנן, או נאבדו בדרך, כי בל"ס הגיע התכריך אליך חתום בחותמי כאשר יצא מת"י; אבל בשבוע זה יבוא ה' עלזאס הנה, ונדע אל נכון פשר דבר, ואולי משגה הוא אתי.

הנני שולח לך בזה ע"י חתן ה' קאנצעל הספרים, אשר היו ת"י אשת ידידנו ה' סירקין, גם מכתב מידידנו זה עם ר"כ אחד, את המכתב הזה כתב ביום ה' העבר, ולפנות ערב ראיתי את פניו כיום ביום, ויגד לי, כי עוד יתמהמה פה שבוע תמים, וביום הששי בבקר בקרתי אותו שנית, ותגד לי אשתו, כי בבקר השכם נסע לשעטערסבורג, כי באה אליו טעלעגראממא בלילה לשים לדרך פעמיו. וטרם נסעו שם דברים אחרים בסי אשתו להגיד לי, יגם צות עלי לכתוב אליך בשמו מנסיעתו זאת, וכי יודיע אותנו במכתב שרש דבר הנסיעה בפעם פתאום. בל"ס באה אליו בשורה לקחת משמרת כהונה באחד מבתי חרשת המעשה, אשר אמר אלי ימים אחדים לפני זה. יהי ה' אלהיו עמו!

ע"י ה' עליאשאוו הנני שולח לך ג"כ 4 כרכים (8 טהיילע) מיעאן פויל ⁽²³⁷⁾, אשר לקחתי אצל ידידתנו מרים, וככלותך לקרא במ אשוב ושלחתי אליך את החלקים הגוהרים, אולי תמצא חפץ בספרי היינע, בארנע, זאפהיר ⁽²³⁸⁾, אוכל ג"כ להגיע אליך מאוצר ספרי ידידתנו הנ"ל.

קול מר צורח נשמע מוילקאמיר ע"ד מאמר „נוספות לארחות התלמוד" מה' ליליענצ' בלום. ביום ב' דגג השבעות נאספו אספה גדולה מיושבי העיר בבית הרב (שור אוכל בש"י), התונה שם, ויגורו אמר לשלח את ה' ליליענצ' מן העיר ע"י פריגאדאור ⁽²³⁹⁾, כדרך אחינו ב"י, עם חכם ונבון, בכל מקומות מושבותיהם בארץ רוסיא, וימהר ה' ליליענצ' להודיע אותי זאת במכתב, ואנכי עם עוד אחד מידידי פה, ה' סענדער פארט ⁽²⁴⁰⁾, מהרנו להודיע זאת לבעלי הקאפיטעט ⁽²⁴¹⁾, למען יחישו עזרה להאומלל האובד הנדח, ובן ביום שלח הדי"ר שאפיר (כי האפסטהעקער ה' שאפיר כעת בוויילנא) טעלעגראממא לאחד מיושבי ווילקאמיר, כי ישקט את רוח ה' ליליענצ' לבל יירא רע, אף יסוככו עליו מכל אויב ושטן. בערב יום ההוא (יום ד' העבר) הלך ד"ר שאפיר ⁽²⁴²⁾ וה' אבעלסאהן ⁽²⁴³⁾ לתרב הג' דפח ויגלו את אונן מכל הנעשה, ויגידו לו, כי אם לא ימשכו יושבי ווילקאמיר, והרב בראשם, את ידיהם מה' ליליענצ'לום, אז עוד בלילה הזה ילכו להוויצע גובערנער ⁽²⁴⁴⁾ להודיע מכל הנעשה, והרב התחלחל מאד (כדברי רב שמואל) ויערוך תיכף דבריו ע"י טעלעגראממא להרב דוילקאמיר גם לטאראפני, כי ישמרו נא לנפשותם, ולא ינידו לשלוח יד בליליענצ'לום, ואנכי ערכתי שני מכתבים לשני הרבנים (כי גם זה האיש טאראפאני רך לב הוא, ולא יוכל להתנגד אל מעשי מנהיגי העיר) להזהיר אותם לבלי יתגוללו ויתנפלו על ליליענצ'לום פן מרה תהי אחריתם; ועל שני המכתבים האלה באו עז"ח הדי"ר שאפיר, ה' אבעלסאהן, הבאנקער גוסטאו טיקטין ⁽²⁴⁵⁾, הוגא באברילאוויץ אפאטהעקער ⁽²⁴⁶⁾, המכתבים האלה יצאו מפה ע"י רצי המלך ביום ה', וביום הששי לפנות ערב קבלתי טעלעגראממא

(236) מכתב זה לא נשתמר.

(237) „Jean Paul", הוא שמו הספרותי של יוהאן פאול פרידריך ריכטר (Richter).

(1763—1825), סופר גרמני. סאטיריקן.

(238) מוריץ גוטליב (משה) סאפיר (Saphir) (1795—1858), סופר הומוריסטן גרמני (ממוצא יהודי). (239) פסקידן.

(240) אלכסנדר פורט, ממשיכילי קובנה, ראה פרטים עליו ב„חטאות נעורים", כל

כתבי מ"ל, 11, 261, וכן ברשימתו של ליליענצ'לום „לזכרון" בירחון „אספת חכמים" (תרל"ח), חוברת 4, עמ' 52—53.

(241) תועד של „חברת מרבי השכלה".

(242) הוא הדי"ר טבריאלי שרף ב„חטאות נעורים", כל כתבי מ"ל, 11, 271.

(243) „שמואל האבלוני", שם.

(243*) סגן המושל.

(244) אבגוסט די גידין, „חטאות נעורים", כל כתבי מ"ל, 11, 271.

(245) „רוקח גואה הגרבוני", שם.

מלילענבלום, כי ה' סאראפאני משתדל ומתאמץ להשיב הכת יושבי העיר מעליו, אך היראים והמקנאים עודם עומדים על עמדם בקשיות ערף, יושבי עיר ויילקאמיר חפצים לתת לו חמשים ר"כ למען יצא מאת פני העיר, ולא ירבה בה כופרים, וכן היה גם דבר ה' סאראפאני אליו, אך אנכי כחבתי לו, בשם בעלי הקאמיטעט²⁴⁸, כי לא יאבה ולא ישמע להם גם אם ישקלו על ידו שלש מאות כסף, ואם מצבו שמה ברע הוא יודיע אותם במכתב, והמה יתמוכו בידו, ככל אשר תהיה לאל ידם. — מהכתב אנכי למכתב ה' ליליענבלום ביום ג' תבא, לדעת אחרית דבר; וכפי הנשמע, היתה אתמול אספה גדולה בוויילק [אמיר] עוד הפעם אודות הדבר הגדול הזה. פרטי הדבר הזה אודיעך במכתב שני, כי לא אוכל כעת לכתוב יותר. בקבלי מכתב מלילענבלום, ויודע הכל על נכון, אמתר להודיע מזה בהמליץ. בכתבי הדברים האלה באו לידי מכתב מה' עלזאס, ויודיע אותי, כי יתר החוברות מאיזאבעללא ישלח בקרוב. ע"ד ה' האשכנזי²⁴⁷, אשר אמרת במכתבך למרים, לא הגיעה עוד תשובה נכונה מה' עלזאס. הנני ממחר לחתום את מכתבי לבל אאחר את ה' עליאשאו, ושולם לך ולביתך, כחפץ מכבדך ידידך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

24

קאָנוא, 23 יוני 1869.

שלום וברכה לך, אדוני היקר, חר"ר יהודה ליב גאָרדאָן נ"י!

באין כל חדש אתי להודיעך, שמתי יד לפה ואדום זה יותר מירח ימים, עד כוא דבריך המעטים אלי במכתבך לידידתנו מרים²⁴⁸, שמעתי את קולך מדבר אלי לשלום, והשיבותי אל לבבי, כי לא כן עשיתי עמך, והנני שב לפניך היום בתשובה שלמה, ואתה כרחוקם שלח לי!

מכתב ה' מארקעל איש-מרים, הסגול בזה, רדע, כי המו"ס ה' עלזאס, אשר הרעיש את הארץ בהודעותיו מבית מסחרו בהמגיד, פרש כנפיו לעוף לארץ אחרת, ולא נודע מקומ איה; ובכן תקותך למצא על ידו כפר ופדיון, למשפחת חובליהם²⁴⁹, חלוא בארגון זה כמת, נשארה מעל. בעד החוברות האחרונים מאיזאבעללא II אקבל מיד ה' מארקעל בחורה עק' אחרים מס', "שירי יהודה", המוצלים על ידו כאד משרתה. מידידנו ה' סירקין קבלתי מכתב ביום ע"ש העבר, כעת הוא עודנו יושב בס"ס פ"ב, ובעוד ימים אחדים יסע לקיעו בהור פקיד על נכסי הג' גינצבורג בג' ערניא [הזאת, פרטי המשמרת, אופיה ותנאיה, גם משכורת ה' סירקין לא אוכל לדעת כעת אל נכון, כי סתומים והתומים המה כל דבריו, במכתבו זה הוא מברך גם אותך בשלום, ושואל אותי, אם שלחתי את מכתבו אליך (אשר בל"ס קבלת אותו אז ע"י ה' עליאשאו), כן הוא מבקש ממך, כי כעת תשלח לו מכתבך ע"י אשתו בקאָנוא עד אשר יביא אל המנוחה ואל הנהלה, או אז יודיעך כתבתו. ואתה תוכל להגיע מכתבך אליו ג"כ על ידי, כי גם אנכי שולח מכתבי אליו סגודים במכתבי אשתו.

במכתבו הנזכר הוא מכפר לי, כי המאגיסטער הגדול החי"י²⁵⁰ בעולם התהו כתב ספר קטן בלשון עברית ורוסית, המדבר כולו בשבח ותהלת החיים הנודע לשם ע"י עשרו

(246) הודיע של "חברת מרבי השכלה" בקובנה.

(247) הדברים אמורים בכתב-היד, הנזכר להלן בהערה 249.

(248) ראה, "צור אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעטזאה", עמ' 18.

(249) במכתבו לס. מארקל-מוזסון ("צור אגרות", וכו', עמ' 16-17) ביקש גורדון ממנה, שבעלה, אנשיל מ-מ, יביא בדברים עם מוכרי-הספרים א. אלזאס מאיזאכקון בענין הוצאת התרגום הגרמני, פרי עטו של גורדון, של הסיפור, "מגורת דירוש" מאת הסיפור היהודי-רוסי הידוע יוסף (אטיס) רבינוביץ (1817-1869), עורכו של ה"ראסווייט" הראשון (1860/61). במכתב זה מודיע גורדון: "אנכי שינית את שם הספר וקראתי לו בליא [בלשון אשכנז] "Die Matrosenfamilie". מתוך מכתב מאוחר יותר של גורדון למ. מארקל (שם, עמ' 18) ניתן אולי להסיק, שאלזאס נענה בחיוב לפניה.

(250) הכוונה ל. י. גורלאנד, הנזכר בהעבר, חוב' ט', עמ' 180. הערה 45, שהיה נוהג לחתום על מאמריו בכתובות העברית, אני איש ח"י גורלאנד בס"ס פ"ב. א. א. קובנר גלגל על חתימה זו בספרו, "צור פרחים", עמ' 90-91.

פנחס רָאָענבֿער²⁵¹). ה'ס' הוּה נדפס באותיות גדולות ועל נייר יקר. שם נמצאו כל האמרים, אשר כתבו איילי אדם בכסף חלף בס"ע המגיד, המליץ הלבונו. אוי לאתה בוש! צחוק עשו לנו שני המבקרים ההדשים ה' קאוונער וה' פאפרינה²⁵², אשר יצאו שניהם כאחד לבקר את ס'. "האבות והבנים"²⁵³ לאברמאויטש; ה' פאפרינה מכרז את המחבר ואת ספרו בקול גדול בהמליץ²⁵⁴ ואומר, כי עוד לא בא כשם הזה בליטטרטור העברית, עד כי גם ה'עצ'²⁵⁵ לה' מאפ' ז"ל לא יגיע לקרוליו. וה' קאוונער משפיל את כבוד ה'ס' הוּה עד לעפר, במה"ע²⁵⁶ Дебл, נומער 2, ואומר, כי עומד הוא למטה מכל בקרת²⁵⁷! אנכי הצעיר באלפי, אשר קראתי זה לא כבר את ס'. "האבות והבנים" בל"ע, אנכי לא מצאתי טוב טעם ורעיה בס' הזה, וכל התהלות והתשבחות הנגלות והנסתרות, אשר פורו סופרי "המליץ" להמחבר, לא הטו את לבבי אליו. והנני קורא בקול גדול: "ישר כחך קאוונער ותנח דעתך שהנחת את דעתי!"

כמדומה לי, שהודעתך במכתבי העבר (אחר חג השבועות) ע"ד הרדיפות אשר ירדפו הנוכלים והצובעים בוילקאמיר את ה' ליליענבלום בעד מאמרו. נוספות לארחות התלמוד. האומלל הזה יושב אל עקרבים בעיר ההרס הזאת, ולא יאמין בחייו, כי הרב המריץ וכל ההולכים על ארבע, הסרים למשמעתו, התירו את דמו, ובכל יום ויום יתקלטו בו נפלים בהוצאות וברכוחו בברכת המינים, מלבד כל כתבי חרפות הנדבקים למאות בכל פנות העיר ועל כותלי ביהמ"ד ובית המרחץ ובבתי המהראות, המרתחים את העיר כמרקחה. — יושבי העיר כתבו עליו כתב שטנה, כי מסית הוא ומדיח את בני העיר לבחש באלהים זכר וכו', ויתתמו עליו אנשים רבים, וישלחו את כתב השטנה הזה להג"ג²⁵⁸ ברילנא. גם הושענדראר מסקי מאיאר²⁵⁹ בוילקאמיר יודע מכל הנעשה, אף שלח לקרא את ה' ליליענבלום [לום] אליו, וישאלהו להגיד לו פשר דבר על מה חרי האף הגדול הזה, וישיבנהו ה' ליליענבלום דברים כנים ואמתים על כל שאלותיו, אשר שאל על הסדר, והושענדראר[סקי] מאיאר כתב את כל דבריו על ספר, ויבטיחהו, כי יודיע מכל הנעשה לו לשרים הגבוהים והנכבדים, ואת ה' טארפאני בקש, כי יעתיק לו את מאמר ה' ליליענבלום בל"ע²⁶⁰, למען יוכל להודיע את חנן המאמר להג"ג. אך לפי מכתב ה' ל"ב אלי, משך ה' טארפאני את ידו מהעתיק, כי ידא הוא את המקנאים הנבחרים בעירו.

ע"פ בקשתי נתנו לי בעלי הקאמיטעט פה סך 25 ר"כ לשלח לה' ליליענבלום. כי עניו ומצוקתו עלתה עד מרום קצה, ובהודע הדבר הזה להחרדים צעקו חסם ושד על מנהלי הקאמיט[עט]! אך נתנה המתם עלי ועל כל העוזרים את האפיקורס הזה, אבל מקולם לא אחת ומפניהם לא אחתה אני!

את כל המכתבים, אשר הגיעו לי מידידי ה' ליליענבלום ע"ד רדיפותיו, גם הסעלענר ראממען והמכתבים, הנשלחים מקאוונא לוילקאמיר, ועוד מכתבים מאנשים פרטים אודות זה, הכל כאשר לכל, שלחתי לה' צעדערבוים לעשות מהם מרקחה במ"ע "המליץ" למען כסות קלון פני הצובעים והחשוכים, או אז ישימו יד לפה וידומו גם רבני ארצנו, אשר פרשו מוטות כנפיהם במ"ע הלבנון²⁶¹ לחרף ולגדף את ה' ל"ב וחביריו, אבל מי יודע אם ישמע ה' צ"ב בקולנו.

הקראת את המאמרים במ"ע "הלבנון" ע"ד הנביא מתימן²⁶², המבשר על ביאת המשיח במהרה בקרוב? הוּם במקום מושבך ישתו וישכרו אחינו מרוב ששון ושמחה, כאשר

251) ספר זה אינו נזכר ברשימת פרסומי גורלאנד ב"ספר זכרון" (אורשה 1889).
עמ' 137, ואף אינו נמצא בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
251*) אברהם יעקב (1840—1919), מבקר, כותב זכרונות ומורה עברי.
251**) הספר הנדון יצא באודיסה ב-1868.
252) "מאמרי בקרת", "המליץ" 1869, גל' 16, עמ' 116. 253) הסיפור, ע"ט צביע".
254) שבעות יהודי בלשון הרוסית, שיצא באודיסה בשנים 1869—1871, בעריכתו של ס. אורושטיין.
255) "דיין", גל' 2, עמ' 29—31. 256) לגוראל-גויבראכור.
257) ראש האנדארמים. השווה "הטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 280—281.
258) בלשון רוסית.
259) "הלבנון", כתביעת, שנוסד ב-1863 עליידי יהיאל בריל (1836—1886) בירושלים.
משנת 1865 ואילך יצא בפאריס ובמיינץ. הוצאתו נפסקה ב-1881.
260) "חדש מתימן יבא", "הלבנון" 1869, גל' 12, 24, 26, 28, 29.

ישתו אחינו היושבים בסביבות קאזונא? דמי ירתח בקרבי בהזכירי את „הלבנון“ ואת כל הגוהשים השרפים, גם יתושים ופרעושים וכל שרץ העוף אשר קננו בו! שלום לך, אדוני, ושלום לאשתך ולבנוהיך ולבנך ולכל הקרב אליך, כחפץ ידידך ומכבדך, אהבך מקרב ולב עמוק

משה הכהן פראזער.

25

קאזונא, 14 יולי 1869.

שלום לך אדוני יקר ונכבד!

מכתבך ⁽²⁶¹⁾ עם ספרי יעאן פויל, אשר השיבות ע"י הד"ר מאפו, הגיעו לידי אחרי שנים עשר יום לכואם פה, כי ה' מאפו הניחם בבית שטערן, ואנכי לא נקריתי לבוא שמה כשני שבועות. וע"כ אל יפלא בעיניך, אם במכתבי השלוח אליך ביום 23 יוני העבר לא זכרתי מקבלת המכתב והספרים.

הנני לבשרך, כי פריעדעריקא שטערן באה במסרת חברית ונתארסה לה' זאלקינד, סעקרעטאר בהסענאט, במוצש"ק העבר (12 יולי). מידידנו ה' סירקין בא מכתב מקיעו לפני שמונה ימים. בו הוא מודיע, כי מקום משמרת כהונתו יהיה סמוך לעיר באלטע, ומבטיח לאשתו להודיע לה במכתב שני באר היטב פרטי משמרתו זאת. לה' צעדערכוים כתבתי זה כשלשה שבועות ע"ד ספורך „עולם כמנהגו“, ככל הדברים אשר שמת אחה בפני להגיד לה, וחליתי את פניו, כי ישיב דבר, אם לך או לי. עתה זה בא לידי המליץ נומ' 26 ושמוחי למצא בתוכו מאמר גדול מאת הצעדערכוים ⁽²⁶²⁾, המדבר משפטים את רודפי האומלל ה' ליליענבלום ומוכיחם בשבט פיו, ככל הדברים אשר הודעתי אני לה' צעדערכוים. לא אוכל כעת לכתוב יותר, כי כאב ראש נורא מאד יכביד עלי אכפו זה שלשת ימים, ידי רפו ועצמותי נבהלו.

שלום לך כל הימים ושלום לנות ביתך ולכל בני ביתך הקטנים עם הגדולים, כחפץ ידידך ומכבדך כערבך הרב.

משה הכהן פראזער.

בהיות הד"ר רילף ⁽²⁶³⁾, פרעדיגער ⁽²⁶⁴⁾ במעמל, פה קאזונע, לקח אצלי ספרים אחדים למקרא גם חמשה נומ' מ"ע המליץ, ויוליכם אתו למעמל. ואנכי כתבתי לו כשבוע העבר, כי ייטיב נא להשיבם לידי, אם בדרך ישר לקאזונא, או אם יכבד עליו הדבר יוכל לשלחם אליך לסעלו, כי קרובה עיר מגורך אליו. אם יגיעו הנ"ל אליך — תיטיב נא להגיעם אלי ע"י הזדמנות בטוחה.

הנ"ל.

26

קאזונא, 18 אויגוסט 1869.

אדוני היקר!

אנכי ערני עצור פה לעשות סדרים במעמדי ולבנות חדרי התרוס על תלו ועל משפט, אם יצלח חפצי בידי, וכפי הנראה אתמהמה פה עד ית"כ. בימים האלה הגיעני מכתב מה' סירקין ידידנו, והוא מברך אותך ואת ביתך בשלום, טובה וברכה לשנה החדשה הבע"ל. האדירעסטא אליו תמצא בשולי המכתב. מכתבך לה' שטערן, אשר היה סגור במכתב ידידתנו מרים, מסרתי בידי לפרידעריקא, אשר שמתה עליו כעל שכל רב.

ידי מלאות היום עכורה רבה, ואין עתותי בידי לדבר אליך ברחבה כאות נפשי, יאתה וסתפק נא היום בדברים האחדים האלה, ואת החסרון אמלא במכתב שני מביתי ספאנציערעו. הנני גותן לך חודה וברכה על טרחך להגיע לידי מאמר הד"ר רילף אשר כבדני בו.

(261) מכתב זה לא נשתמר.

(262) „קנאת השוכים עמל ואון“, „המליץ“ 1869, עמ' 177—178.

(263) יצחק רילף (1834—1902), רב ועסקן ציבורי, בספרות הציונית נתפרסם במיוחד

חיבורו „Aruchai Bai Ammi“, שיצא בפראנקפורט ע"י מיין ב' 1883.

(264) מסיף.

ו'ח' יחדש עליך שנה טובה, וברך את כל מעשה ידיך, והצליח את דרכך, אשר אתה הולך עתה עליה, וימציא לך אשה כשרה ומהוגנת כלבבך לאמן ולהנך את בנותיך, כחפצך וכחפץ ידירך ומכבדך דורש טובתך כל הימים

משה הכהן פראנצער.

ספרו של מ' מרגליות⁽²⁶⁵⁾ בל"ד⁽²⁶⁶⁾, השלוח לך למנוחה ממרים, הנני שולחו לך ע"י סאָסט בקאנוערס שתי וערב⁽²⁶⁷⁾.
אדרעסא לסירקין — — —

27

פאניעוועזע, 16 אקטאבער 1869.

אדוניי החכם היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן ז"ל⁽²⁶⁸⁾, שלום!

בשיכך עין על הותם הפאסט ועל ראש מכתבי זה הראה לדעת, כי יושב אנכי בעת פאניעוועזע וכי העתקתי את אהלי מקאונא העיר, אשר חיתת לי למחיה ששת שנים וחצי, בלא-המדה ובמגנת לב יצאתי את העיר הזאת, אשר נקשרתי בה בשירידי בטני, הנותנת חיים לאדם רב, לשבת בעיר שוממה ובזויה, העומדת על גחליה ריקה, אשר מספר יושביה קבירה; אבל רוח הזמן, המספר חרי אולת ומשבר סלעי סדרי קדומים, עורר את לבב אחינו בערים הגדולות לשים עין על דרכי בניהם לתת להם אתרית ותקוה טובה לימים יבואו, והנה כל הקהל כאחד שולחים את עויליהם לבתי-ספר ללמדם לשון וספר, ובחדרי המלמדים והמורים הפרטיים נשאר שמה ושאת, אין משים לב כהיום הזה לשפ"ע ותורה מונחת בקרן זוית, גם עלי, הראש למלמדי ב"י בקאונא, אשר כל יודעי שמי הגידו תהלתי במלאכת המלמדות, גם עלי עבר הכוס. חמשת תלמידי, אשר היו באמנה אתי ימים רבים, יצאוני ביום אחד לבוא בגימנאזיום, ובכל עמלי שעמלתי כל ימי ירח תשרי להקים את סוכת חדרי הנפולת, העליתי חרס בירי, כי העוללות, אשר נשארו מבציר הגימנאזיום, אך אספי קיץ ועוללות בציר המה, ורע היה עלי המעשה להוריד את כבודי לעפר ולאסף עוללים ויונקי שדים ולפצץ אתם ראשית למודים כסוס עגור, ובכן עזבתי את העיר ובאתי פאניעוועזע זה כעשרים יום, בתקותי לשלח ידי במסחר קטן להיות עור לאשתי במסחרת, אבל רואה אנכי היום בעיניי פקחות, כי תקותי זאת תשאר מעל; הן ארר ה' את פאניעוועזע מכל הערים הנחרסות והנשמות, אין אות חיים על פניה, דממת מות בכל מושלת, אין קונה ואין מוכר, אין עובר ואין סוחר. כל העיר כקעפה מלאה רפש וטיט, ויושביה בקרבה בעצמות היבשות אשר החיה יחזקאל ברוח ה'.

אשב לי מה ירחי מספר עד יעבר זעם תחרף ומטרת גשם, אחרי כן אשים פני לרוסיא החדשה לשים שם קני, או, אם יצלח חפצי בירי, אעביר גם את בני ביתי לקאונא, ואנכי אשלח במסחר ידי.

בין כה וכה הנני יושב מה כערער בערבה, אין איש רעים להתרועע ולמתיק אתו סוד; נבזים ושפלים מלפני; לבושי קרעים ובלויי סהבות מאחרי; מתיסריחים מימיני ושמאלי; אין עוף שמים מוליך אלי קול ואין בעל כנפים מגיד לי דבר מכל הנעשה בארץ רבת. אין סה לא מ"ע עברים ולא רוסיים, ולא כל ספר חדש מקרוב בא. בלתי אם המליץ וקו"מ⁽²⁶⁹⁾, אשר אנכי מקבל בכל שבוע בחמלת ה' צ"ב עלי. עמודי ההשכלה בפאניעוועזע קנים רצוצים המה, רומש עובר עבודת סרך מאז הבקר ועד השעת העשירית בלילה. ומרב עבודה הנהו כחרס הנשבר וכעלה נבלת. הרב פומפיאנסקי הוזה שוכב בירכתי ביתו כצב בקליפתו. המשגיח בביה"ס, הכילי הגדול מאין כמוהו בכל גושכי נשך ולוקחי תרביית, מונח מספר לגודרי תרגולוי, וכל מעינו אך להשיך נשך אכל ונשך כסף. אלה המה העמזיים, אשר כל כבוד ההשכלה בפאניעוועזע נשען אליהם.

(265) הכוונה, כנראה, לחיבורו של הסופר, המשפטן והעסקן הציבורי מנשה מרגליות (1837-1913) בשפה הרוסית: „קובץ מאמרים בבעיה היהודית“ (קרימינצ'ג, 1869).
(266) בלשון רוסיית, 267 ראה למעלה הערה 159.
(268) גרו יאיר, 269 וקול מבשר.
(269) רומש עובר עבודת סרך מאז הבקר ועד השעת העשירית בלילה. ומרב עבודה הנהו כחרס הנשבר וכעלה נבלת.

שמה לבי, כי טרם צאתי את העיר קאזונא עלתה בידי לעשות דבר לטובת החכם הנדרף, ה' משה ליב ליליענבלום מוילקאמיר. ע"פ דברי בא ה' ליב לקאזונא לפני ר"ה וישב אתי כעשרים יום, ובימים האלה אספתי כסף בעדו ערך מאה רוי"כ (בתוכם ארבעים רוי"כ מהקאמיטעס). לאשתו שלחתי ארבעים רוי"כ וארבעים נתתי בידו להוצאות הדרך עד אדעססא, ובעד עשרים רוי"כ עשיתי לו שני מלבושי כבוד. בעזרת בעלי הקאמיטעס, ובראשם ה"ר שאפיר, אוהבי נאמני, השגתי מכתב-מסע בעדו מבני קהל עדתו (קייידאן) לשגור תמימה; ביום י"ג תשרי נסע מקאזונא לגראדנא לחג שמח את הימים הראשונים מחג הסוכות, ומשכילי גראדנא תמכוהו במשען כסף גם המה, כי נתתי בידו מכתב אליהם. מווארשא הודיעני, כי ראה שם את ה' צעדערבוים ויבטיהו לעמוד לימינו בבואו לאדעססא⁽²⁷⁰⁾.

ע"פ מכתב ה' צ"ב להקאמיטעס בקאזונא נכון הוא לבוא בימים האלה בעיר הזאת. כל ימי ירח האיתנים חכינו, אני וידידתי מרים מארקעל, כי נזכה לראות הוד פניך בקאזונא, כהבטחתך שהבטחתנו במכתבך. אף לא הודעתנו מאומה, אם הוכיח לך ה' אשה אמנת פדיוג לילדיך. ספרי גאטעל קבלה מרים ע"י ה' קאנצעל, בעוד היותו בקאזונא, ותמשת עלי, המליץ, אשר נעצרו ג"כ בבית המכס יחד את ס' גאטעל, לא קבלתי. האם נשאר בבינת או עלו בתו ויאבדו?

מצדך אנכי בוח חשבון ממכסת הספרים מ"שירי יהודה" אשר מכרתי, ומכסת הכסף אשר קבצתי⁽²⁷¹⁾. תחת ידי נשאר סך 1.45 רוי"כ וע"ז מגיע לי ממך 3 רוי"כ חוב ישן, והיותך עד 3 רוי"כ אקבל ממך בפעם אחרת. — 8 עק' מס', "שירי יהודה" גם 4 עק' מס', "צור פרחים" הנחתי בידי ידידתי מרים, מלבד עוד 8 עק' "שירי יהודה", אשר הצילי ה' אנשיל מארקעל איש-מרים מהמ"ס⁽²⁷²⁾ הבורח ה' עלזאס בעד החבורות מהאינאבעללא הנשארות ת"י; וא"כ נמצאים כעת אצל ה' מארקעל 16 עק' "שירי יהודה", 4 עק' "צור פרחים", אחמול כתבתי מכתב לירידינו ה' סירקין וחליתי את פניו, כי יואל נא לתור בעדי מקום משמרת ועבודה אצל אחד ממכירי החדשים במקום אשר הוא שם. אשמע דבר מה ישיבני ואדע איזה דרך אלך.

אותך, אדוני, אבקש, כי כל תמשך את ידך ממני גם בימי שבתי בודד לי בעיר ההרס האניעוועז ותכבדני במכתבך, כאשר עשית לי בשבתי בקאזונא. הן רחוק אנכי מאדם העיר וממים קרים נוזלים, היה נא אתה לי מבשר טוב, ששמיע חדשות בכל עת, ותברכך נפשי הצמאה והעייפה.

שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כהפץ ידיך. מכבדך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראווער.

28

פאניעוועז, י"ב טבת תר"ל [4 בדצמבר, 1869].

שלום לך, אדוני היקר!

מכתבך היקר מן 4 נאוועמבער⁽²⁷³⁾ בא לידי אחרי חמשה עשר יום, כי שבוע תמים סבב הלך טרם בא לפה, ויום אחד לפני בואו נסעתי לקאזונא לראות את פני ה' צעדערבוים, אשר קרא אותי אליו ע"י שני סעלעגראממען זה אחר זה, ובקאזונא אחרתי ששת ימים, בשני הסעלעגראממען, אשר שלח ה' צעדערבוים לקרא אותי, אמר, כי דבר נחוק לו אלי לטובתי, וע"כ מהרתי לנסע אליו בעגלת רתומה לשני סוסי פאסט, עם אחד הסוחרים מעירי; ובדברי אחו פנים אל פנים ראיתי והתבוננתי, כי אך לשקר הוצאתי מכיסי עשרה רוי"כ להוצאות הדרך. הן זה היום, אשר אמר ה' צעדערבוים לקחת אותי אליו באדעססא ולתור בעדי מקום משמרת ועבודה, היום ההוא עוד ירחק חק, וגם הוא בעצמו איננו יודע!

(270) השווה: א. דרייאנוב, מ"ספר הוכרונות" של ליליענבלום, רשומות, 11, 390—392.

(271) כאן הושמט ההשגה של מכירת ספרי גורדון, הנזכר במכתב 21 למעלה בעמ' 144.

שאלו בו עניין מיוחד לקוראים.

(272) מהמוכר ספרים.

(273) מכתב זה לא נשתמר.

אם ישאר באודעססא לארך ימים. כי בדעתו להעתיק את אהלו מהעיר הזאת ולהשתקע בפי"ב או בווארשויא. כי צר לו המקום לשבת באדעססא בגלל שונאיו ואויביו בנפש, אשר יכתירוהו וירדפוהו מנוחה המיד.

בליס תאנה נפיש לדעת מה משפט האיש הזה ומה מעשהו, והנני להגיד לך משפטי עליו, כפי אשר התבוננתי אליו בימים המעטים אשר הייתי בחברתו יומם ולילה (כי הייתי אתו בפנידק אחד בהאטעל אייראפא על הוצאותיו). האיש הזה גדול הוא בתורה וחכמה, קרא ושנה הרבה, לו לב להבין ועינים לראות כל דבר ולבוא עד תכליתם, שפתי ברור ימללו שפת אשכנז צחה ונעימה) בשפ"ר ²⁷⁴ יש מפקקים עליו, מדבריו נאות וממשיך את הלב. אבל המבין דבר לאשורו ידע ויבין, כי פיר ולבו אינם שוים, ורגיל הוא על לשונו לדבר תעה על אנשים גדולים בחכמה, אשר לא יסכימו לדעותיו. מתפאר ומתהלל במעשיו וצדקותיו. חפשי הוא בדעותיו, כאחד מבני חורין הגדולים, וכשמדבר את אחד הרבנים ותופשי התורה — ישים א"ע לירא והרד לדבר ה'; ובתוך דבריו הוא מטיח דעתו ומדבר גבהה גבהה על ה' ועל משיחו ועל התלמוד ועל כל הקדוש בעיני החרדים.

בימי שבתו בקאונא באו אליו רבים מנכבדי העיר וגדוליה לבקרו, וגם הוא בקר אותם, ואנשי הייתי נלוה אתו ללכת אל גדולי העיר, גם את הגוברנאטאר בקר בביתו, וידבר אתו כשלוש רבע שעה. גם רבנים מערים הקרובות, אשר היו בעת הזאת בקאונא, באו אליו להתנחל אתו על אשר יתן מקום בהמליץ למאמרים חפשים, כמו מאמרי ה' ליליענבלום. גם הרב האביר והצביע מקיידאן ²⁷⁵ מלא פיו תוכחות על אשר הרפס את הנוספות לארחות התלמוד, אבל הוא לא נשא פניו לו הפעם, וישפך מררתו עליו ועל כל הרבנים בני גילו, על אכזריותם, מרים וקשי ערפם, ויצא הרב אבל וחפוי ראש מביתו.

עמל הוא בעיני לדעת לאיזה מטרה הוא נוסע במחזורותיו ואיזה מקום מוצא לו לסוף ההוצאות הרבות, אשר הוא מוציא בדרכו זה. כפי הנראה, איננו עשיר כר' אלעזר בן הרסום, ובכ"ז בכל מקום כבואו ישכור לו דירה נאה ומבודדת באחד ההאטעלען הגדולים, אוכל משמנים ושותה ממתיקים, כאחד הסוחרים הגדולים אשר בארץ. לא אפריו על המדת, אם אמר, כי נסיעתו הראשונה בחצר העבר ונסיעתו השניה בעת הזאת ושיבתו בפי"ב שלשה ירחים בשנה העברה וחודש ימים כעת (כאשר הגיד לי, כי יתעכב עתה ירח ימים בפי"ב) יעלו לו הוצאות יותר מאלפים ר"כ! אנכי שאלתי לתומי פשר דבר, ויעננו ע"ז תשובה שאינה מספקת, כפי הנראה, נוסע הוא במלאכות אחד משרי המלך לבקר את מושבות ב"י על הוצאות המלך.

אותי צוה ה' צעדערכובים לברכך בשלום בשמו באהבה רבה (כי יקרת ונכבדת בעיניו מאד (באמת ותמים) ולהגיד לך שמאד יצר לו, כי לא יוכל למלאות חפצו לעשות דרכו לפי"ב דרך ריגא ולסור גם אל עיר מושבך לבקרך ולהתורע אליך פנים אל פנים, כי אין עליו הדרך, והוא נחשו לבוא בעוד מועד לפי"ב לגמור ענינים נחוצים לו ולשוב לביתו לפני ראש השנה (1870). שאלתי את פיו על אודות מתברתך „עולם כמנהגו", וישיבני דבר, כי גם הוא איננו יודע הסבה מדוע לא שלחו מהרעדאקציע את מאת העק' אליך עד עתה, ויבטיח לי נאמנה, כי מפי"ב יכתוב לביתו אודות הדבר הזה. מי יודע, אם יש ממש להבטחותיו!...

7 דעצעמבער.

טורדות שונות הפריעו אותי מלגמור את מכתבי זה אליך ביום ה' העבר, והנני משיח עליו כעת נוספות החדשות, אשר הודיע אותי ה' ליליענבלום מאדעססא במכתבו אלי ביום ה' העבר.

המגיד מסלוצק ה' ויינאו ²⁷⁶, היושב כעת באדעססא, בשמעו כי השר קרעמיע ²⁷⁵ נכון לגסע מברלין לפי"ב, ובשמעו את חלונת המ"ל מ"ע „גאלאס" ²⁷⁷ על מסעו זה, העני פניו לשלוח טעלעגראמא לזילבערמאנן, מ"ל „המגיד", לעצור בעד ה' קרעמיע לבל יסע לפי"ב, כי רעה גבר פניו!! השמעת צוות ושגוען כזה מימין? ! כן שלח הצע פנים הזה בראשיא ²⁷⁸ ב"י לחברת „כל ישראל חברים" לפאריז, תכן הכראשיא הוא: כי כל האסון אשר בא על

(274) בשפת רוסייה, 275 א. ש. טרייב. ראה למעלה הערה 172.

(276) ראה „העבר", חוב' ט', עמ' 184, הערה 117.

(277) יצחק אדולף כרמיה (Crémieux) (1796—1880), מדינאי צרפתי ועסקן ציבורי יהודי.

(278) עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1863—1884.

אחינו במחנות המערב יסודו בהנעלותם⁽²⁷⁹⁾. לא זולת זה, וכי 66 פ"צ ממאה בין אחינו חיים על חשבון הנשאים 34 ממאה; וכי צדקה הממשלה במה שתמנע זכיות המדינה מהיהודים, וכי צדק המו"ל מ"ע גאלאס בתלונתו על קרעמיע; וכי שלח טעלעגראמא ל"המדינה" לעצור בעד קרעמיע לבל יסע לפ"ב וכו' וכו'. בראש הבראשית נמצאת תמונת דיינאו, עטור בטלית ותפילין, ותחת התמונה כתוב לאמר: "תמונת הרב הדרשן הגדול המפורסם בכל קצוי תבל וכו'" בעד התמונה שלם 7 ר"כ, בעד פרטים הבראשית 8 ר"כ. מה תאמר לשבענו, פתוחות ורום לבו! האיש הזה, הפוסח על שתי הסעיפים, החפץ לראות טוב ואהב חיים חששים כעפיקור וירא מיום הדין כרב בעיר קטנה בליטא; האיש הזה עוד יכסה כלמה פנינו באחרית הימים. יבוא יום והוא ישוב אל קיאו: לריב את כל המשכילים באש עברה, נקם וזעם ויתחבר להורדים ותופשי התורה לעשות מעשה זמרי ולבקש שכר כפחוס...⁽²⁸⁰⁾

המחלקה מחברת "מפיצי ההשכלה" באדעסטא הואילא לתת עזר לפי שעה לה' ליליענבלום סך 25 ר"כ, וגם כתבה על אודותיו לראשי ההברה בס"ט פ"ב, כי יהיו גם הםה בעזרו. גם אנכי, בהיותי זה לא כביר בקאזנא, השגתי עוד 32 ר"כ מהקאמיטעט בעד אשתו, אשר חזק עלי תלאותיה ודברי צדיותיה על אשר הסבותי במסע ה' ליליענבלום בעלה.

התכם הנודע ה' אברהם קארמאל⁽²⁸¹⁾ יושב באדעסטא זה כשנה. כאשר הודיע אותי ה' ליב, האיש הנעלה הזה בודד הוא בעיר הזאת. כי לא ימצא איש, אשר ידע להעריך אותו כערכו ולהשתעשע בחברתו! יפה כתב ה' ליב אודות העיר אדעסטא: "כאניצחודיטאט נממתה לי העיר הזאת ממרחק, קרבותי אליה מלא תקוה. באתי בה והנה בית-מרכלת (מאגאזין) גדול! הספרות העברית מתה היא באדעסטא וכל שונה בה נבוה. נמאס הוא. רבים משכילי אדעסטא, אך מה השכלתם? שארלאטאניזם בכל פרטים ודקדוקים. בראשיתם היו חסידים גמורים. לא ידעו מאומה גם לא הגו בכל דבר הנוגע להספרות, ועתה לרגלי המסחר ולרוב התענוגות, אשר תמצאנה בה לכל דורשיתן, הם שארלאטאניזם, וזה כל פרי השכלתם! לפעמים לא-רחוקות תפגע איש, אשר יכבה ביום השבת את הסיגארע אשר בפיו סמוך לביהכנים של הבראדים⁽²⁸²⁾ ברחוב העיר, והנה הוא בא לביהכנים לאמר קדיש על אביו!"

כלו דברי והידיעות מחזק לעיר מושבי — כלוב, אשר אנכי סגור בו על מסגר — ועמהם יחד גם הידיעות מעיר מושבי, כי אין לי כל מאומה להודיע מקרבה. המ"ע Денъ לא ראיתי בעיני סיום עובי את העיר קאזנא, כי פה לא נמצא אף עקף אחד ממנו, ובכן לא אזכה לקרא את מאמרך — תוכחתך וריבות שפתך עם בראפמאנן, עד אשר יקרה לי לנסע לקאזנא. לבך יהיה נכון במוח, כי איש לא ידע מהסוד הזה, אשר הודעתי כסובך. ואנכי מגלה את אונן, כי הרב פומפיאנסקי מעירי שלח ג"כ מאמר להמ"ע Денъ נגד בראפמאנן, כאשר הודיע לי הוא בעצמו, ע"כ יהיה נא משובך. אדוני, להודיעני בבוא מאמרך אתה נדפס במ"ע זה.

כמדומה לי, שכבר הודעתך במכתבי העבר, כי ה' רומש שלח מאמר להכרימל להשיב על דברי אלקעניעצקי⁽²⁸³⁾, וה' פין הבטיח לו נאמנה. בהיותו בחילנא בחג הסוכות העבר, כי ידפיסו במהרה בקרוב, והנה עברו זה שלשת ירחים, ואין קול ואין עונה! לשוא מרבה ה' רומש לשלוח מכתבים לפין בתחנות ובקשות, באזהרות ונערות, כי ידפיס את מאמרו, הוא באחת — ולא ישיבו מאומה על כל דבריו. אך לבן רומש הצעיר, תלמיד ביסח"ר בחילנא, אמר פין בפני מלא, כי לא ידפיס את המאמר על אשר הקל מאד בכבוד אלקעניעצקי אהוב נפשו. אנכי יעצתי לה' רומש למלא פיו תוכחות על ה' פין במאמר קטן בהמלין, באשר עשה אלקעניעצקי ג"כ לצעדערכובים במ"ע "הכרמל", אך הוא ירא ורך לבב משמוע

(279) אנשים, שלא נרשמו בין הנולדים, מחוץ כוונה להשתמש מהשירות בצבא הרוסי.
(280) אפיניות היא תגובה גורדון על פיסקה זו במכתבו של פרוור: "צדקת דבוביך על אודות דיינאו". גם אנכי גליתי דעתי מכבר, שאינני מאמין בתומתו עם הפראגרעסט וכי כל זה איננו עושה, אלא בשביל שיצרו תקף עליו; גם אצלי אין ספק, שהוא יעשה בעל תשובה באחרית הימים. אבל רק אחרי אשר תמוטינה תאותיו ויגוסו לחו וכתו' (אגרות ל"ג, ו, 145).

(281) ראה למעלה הערה 195.

(282) בית-כנסת מפואר באודיסה, שנוסד על-ידי יוצאי ברודי.

(283) ראה למעלה הערה 210.

לעצתי. ערץ נא אתה, אדוני, עצה מה לעשות לפני על עשותו המזומתה ולגדור גדר בעד רעדקטוריונה, ההולכים אחר רוחם, המקרבים ומרחיקים כחפץ לבם!²⁸⁴

ממני אין לי להודיעך מאומה. עוד לא גמרתי אמר בלבבי מה לעשות לימים יבואו; כפי הנראה, אשאר בביתי עד עת האביב, או אז אדור כנפי לעוף במרחבי ארץ להכנין בקיץ לחמי ולחם ביתי, בין כה וכה הנני יושב משמים בביתי, כבד להשיג בכל העיר אף עלה אחת כתובה רוסיש, מלבד מ"ע בירזעוויץ וויעדאמאסטי²⁸⁵, הנשלח חנם אין כסף לביה"ס פה. עשתך להשיג מכתבי מליצה להאנשים העוסקים בבנין מסלת הברזל במקומותינו טובה מאד, וגם אנכי דברתי עם ה' ו"ס שטערן אודות זה בהיותי בקאזונא. אבל עד ימי הקיץ הבאים בנין מסלת הברזל מקאזונא לליבויה מתנהלת לאט, וכל משמרת ועבודה לאיש כסוני אין בלתי אם לסולח ובוקע בארץ.

כמדומה לי, שבחודש הזה תחג את חג יום הולדתך לפי מלאת לך שלשים ושמונה שנה. חואל נא, אדוני, וקח ברכה גם מפי עבדך הנאמן אתך, בין כל הברכות הנשואות לך מקרוב ומרחוק. יתן ה' לך חיים ארוכים וטובים, חיי שלום ונחת, חיים של עשר וכבוד, וסימנא מילתא היא! לך, הגה שנותיך עברו לאות, כי עד עולם לא תכהינה ענייך ולא ינוס רחץ, וטל אורות ילך בלציריך גם לימים הבאים. ושניהם כי יתלכרו ויתחברו, ימיה ע' בימינך, עשר וגם כבוד בשמאלך, עד עולם!!!

שלום לך ושלום לכל נפשות ביתך עד העולם, כחפץ ירדך ומקירך ההוגח לך ברכה ושלום

משח הכהן פראוור.

29

סאניצוויץ, 15 דעצעמבער 1869.

אדון יקר!

טרם קראת אלי במכתבך השני²⁸⁶ ואנכי עניתיך ביום 8 טען הזה במכתב גדול ורחב ידיים, אשר עליו אין להוסיף כעת מאומה בלתי אם להשיבך על שאלותיך במכתבך האחרון ולברכך על טובך וחסדך לפקדני תמיד בדברייך היקרים.

עלי המליץ יגיעו לי מדי שבוע בשבוע כסדרם וכהלכתם, וביום הששי העבר (12 דעצ.) הגיע ירד' 1' 48 ק"מ ונ' 47 ק"מ, אשר בו נדפס בפנים מאמרך הנחמד והנעים, "בזכותן של הרבנים"²⁸⁷ ובנומר שלפניו (46) בא מאמרך "פחד בלילה" בעלה נדף, ובל"ס יבוא מאמרך השלישי, "ציץ גובל"²⁸⁸ וכו' "ג"כ באחד מנ' הבאים, לא אאמין, כי חדל מר"ל המליץ מלשלח אליך את העלים עתה כאחרית השנה, אחרי אשר שלח לך אותם זה שנתים ימים בלא כסף בלא מחיר; אם לא כי נעצרו (או אולי נאבדו!) העלים בדרך באחד המקומות, כאשר קרה זה רבות פעמים. בתיבת נח של נומער 47 מהמליץ נמצאת תשובה אליך כדברים האלה: "לחז' דניאל באג'ר. הכה עוד מעט והבטחתנו תמלא, סבות צדדיות עומדות לעצ' לשטן לנו ובקרב תוסרנות" לפי בינתי הדלה, התשובה הקצרה הזאת סובבת ע"ד העולם כמנהגו", אשר הבטיח אותך לא אחת ושתיים להגיע לידך את מאת המכתבות.

מאמרך "בזכותן של הרבנים" לקח לבי עד מאד, כי כולו יפה אף נעים, ובלי שפתי חנף אנכי לך, כי לא בא כבשם הנה במ"ע המליץ זה כמה, וכטוח אנכי, כי קוץ הסאטירא התחוב בחובי יכאיב את לבות הרבנים יותר מאלפי מאמרים אחרים, הערוכים נגדם ברעש

284 בתשובתו על מכתב זה קובע גורדון: "הסכה הראשית, שגורמת שה' פין אינו מקבל לדפוס מאמרו של ידידנו רומש, הוא מהמת שפין כועס עלי מפני שפניתי ערף לו ולכרמלו, ואינני עובד בו — ולא עניתי על כמה מכתבים, מפני שאין זפשי אל תאיש הוה בעל דו פרצורסין, ההפך בעל כרחנו להיות רידקטור, ואין בו אחת מן הסגולות הנדרשות לזה; אין בו לא אהבת האמת ולא שגאת הכצע, לא אומץ הלב ולא רוף הלשון; אין מלח במאמריו ולא טעם בחכו לבחור המתוק לנפש קוראיו מדברי אחרים — ואיש כזה חפץ למשול עלינו ביד חזקה!" (אגרות יל"ג, א, 145).

285 עתון יומי לענייני מסחר ומניות.

286 מכתב זה לא נשתמר.

287 "המליץ" 1869, עמ' 328—329.

288 מאמר זה נזכר, ראה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב"בהינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 46, וכן מכתבו של גורדון למ. מארקל-מחוסן ב"צורר אגרות" וכו', עמ' 21.

וסופו. הגאון ההאומיאט²⁸⁰ יקלל את יום הולדו והשב כבשת פנים ממאסקיא כנפלין יעסה על שפט, ושאר כנותהון הרב משאוועל ומטעלו (הרב בוויק [אמיר] שבק חיים לכל חי זה כשני ירחים) יבואו בצור ויטמנו בעפר ביום תוכחה זה. לך ככהך זה, אדון יקר, להלחם את הרבנים היושבים כסאות למשפט, העוכרים את ישראל והמביאים בברזל נפשם! כי עז בידך וגבורה בימינך לעשות אתם כלה. ואחר כך יתור הסופרים, לפשט את החללים ולקחת את חליצותם.

ביום ג' העבר (9 דעצ') קבלתי מכתב מה' צעדערבוים ב"י מפ"כ. בו הוא מתאונן באוני על קשי יומו, כי רבים עומדים לו לשטנה מלהוציא את מחשבתו וחפצו להעתיק את מושבו בפ"ב לאור. ממכתבו נראה, כי עוד יתמהמה בפ"ב עד אחר ראש השנה. עד אשר ידע ברור מה יעשה ה' אתו, ולפני נסעו מפ"ב יודיעני במכתב תוצאות הדבר. אם גם כעת לא יגיעו אליך עלי המליץ וקו"מ או תודיעני במכתבך, ואנכי אשלח לך את העלים שלי לשים עיניך בהם, כי בנומערין האחרונים כא מאמר נכבד מאת ה' ליליענר בלום²⁸⁰ נגד איש ריבו בעל "מעוז התלמוד"²⁸¹ ועוד מאמרים נכבדים. יודינו ה' סירקין לא השיבני דבר על מכתבי, אשר שלחתי לו זה כשני ירחים, ואיני יודע מה היה לו ואיפה הוא כעת. אולי ידעת אתה והודעתני. אשת יבנה עודנה יושבת פה בבית אביה וכן גם יתר בנות ה' אהרנשטאט עודן יושבות בענוריהן בבית אביהן. ממני אין לי כל מאומה להודיעך. עוד לא שלח ה' פדות נפשתי ולא פתח את ארבוות השמים להוריד את המן על פתח ביתי. שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך. כחפץ ידיךד מוקירך ומכבדך כערכך הרם, המיחל לדברין כצמא אל מים

משה הכהן פראווער

30

פאנעוועיז, 2 פערברואר 1870.

עם לבני היה לכתוב אליך היום מכתב גדול, מלא חדשות גדולות וקטנות, אשר צמחו בימים האלה מיום הגיעו דברי אליך במכתבי האחרון עד היום; אבל כל היום הזה הייתי סרווד גדול בביתי, וע"כ אכתוב אליך ביחוד ביום ה' הב"על. וכעת אדברה רק שלום בך ובאשתך הכבודה ובכל יושבות ביתך. הנני ידיךד ומכבדך, דורש טובתך כל הימים

משה הכהן פראווער

במכתבי הבא ישית גם ידינו ה' רומש נוספות על דבריו היום, כי גם הוא כתב בחפזו גדול את מכתבו, בשעה שאינה לא יום ולא לילה.

הנ"ל.

31

פאנעוועיז, 5 פערברואר 1870.

אדון יקר!

ראשית דברי תהיה על דבר מה"ע. "סיר רחץ" (הלבנון), אשר עלה באשו וחצל צחנתו באפנו בימים האחרונים, מבלי כלכל. ע"פ ידיעות נאמנות, אשר הגיעו אלי מערים שונות, אדע אל נכון, כי עשו גאונינו המפורסמים, היושבים במחשכי ארצנו, וסיעתם חוזה

(289) במאמרו. בזכותן של הרבנים" (שם, עמ' 328) מתקיף גורדון את א.ש. טרביג, רבה של קידיא, בלא לנקוב בשמו: "גלוי וידוע ג"כ אומץ לבו וגבורתו של הגאון ההומיאוטס, אשר עמד על דעתו ומסר נפשו לטובת הכלל ואסר לבני עירו מיני קטניות בפסח בשנת בצורת. אע"פ שכל שאר הרבנים לא עמדו בנסיון והתירום, ובגדל חכמתו הביא סמן לדבריו לא לבד מן הפוסקים, כי אם גם מחכמה היצונית, הנקראת הומיאופטיאה — האם לא הציל כזה את כל ישראל מרעה ומצרה גדולה?" ראה גם מכתבו של ליליינבלום לגורדון, שנתפרסם ב"בחינת", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 41.

(290) במאמר "מגלה עפח", "המליץ" 1869, גל' 46—48, 50. "המליץ" 1870, גל' 2, 4. (291) חוברת מאת יצחק מרגליות (1842—1887). שנדפסה בווארשה ב"1869, המכוונת נגד מקרי התלמוד והשוואן ערוך. בין השאר מתפלמס הוא עם ליליינבלום על דעותיו במאמרו. "ארחות התלמוד" ו"נוספות להמאמר, ארחות התלמוד".

את המרל מ"ע זה, כי ישים אל חכו שופר לקדש מלחמה על, "המליץ" וסופריו ועל כל דורשי דעת, ובשכר זה יפצו המה (הרבנים) את הלבנון בכל מושבות ב"י עד מקום שידם מגעת²⁹², ע"כ לא יפלא עוד בעינינו, אם בימים האחרונים לקח לו בעל הלבנון קרנים לנגח יחידיו את כל איש, אשר שאר רוח לו וברכה בקרבו, ולא יפלא אי"כ גם בעיניך, אם פגע בך מגול אחד במ"ע זה ג' 5.4 משה דוד וואלפואהן, איש ווילנא ליד שאוועלך, ויחפץ ויגדף אותך בתרופות וגדופים. כאחת הנבלות מרחוב היהודים בוויילנא²⁹³, הן רוח הרבנים והגאונים דורכ בו ומלחם על לשונם. והיה הדבר הזה לך לאות ולעז, כי חציך תשונים אשר יקית נגדם לא נסוגו אחור, כ"א ירדו עמך עמך בחדרי לבם הערל, והרבו כם פצעים ומכות חדרי כטן. בכל מקום, אשר דבר המליץ 47 יגיע, אבל גדול להרבנים וסיעתם, חרדות ילבשו, על הארץ ישוב, וכמר נפשם יאנחו: גלה כבוד מהרבנים ותופשי התורה!

אדמה, כי לא לכבוד יהיה לך, אם נשיב דבר להמגול והנגל בהלבנון, להשיב שבעתים אל חיקו חרפתו, אשר חרפך וירחיב פה והאריך לשונו ככלב שוטף, כי מי יקום עם סכלים ונבלים כאלה לבוא עמם בריב דברים? אבל על כל איש, אשר נתן לו ה' לשון למורים וידו משכת בשבט סופרים בשפת ארצו, על כל הלוחם מלחמה האור בגבורים, המצוה לדורוך חציו נגר, "הלבנון", אשר פרש מוטות כנפיו על מהשכי ארץ, להכרית מארץ רוסיה וזכרו: עליהם המצוה לגלות שוליו על פניו, וראו שרי הממשלה, כי אך רוח קטב וזלעפות, רוח משחית ומחבל צורר בכנפיו, רוח מלא הבלי שוא, תעה ומדומים, להשיב גזחי האולת ונפוצות הסכלות לקבץ מארבע כנפות הארץ; וסגרו שערי ארץ רוסיה לפניו, ולא יוסיפו עוד חנוכי לב הולכי חשכים לבוא בנבולו להביא שואה ואמש על העם²⁹⁴.

אם את הדבר הזה תעשה אתה, גבור מלחמה! ורעיק עמך, והייתם לישועה גם לצעירי ב"י, האבדים והנדהים בצרי מושבות ב"י, השותים חמת צריצים ואבירי לב, הרחוקים מישועה; ושבו לראות אור יקרות, ועב הענן לא יקדיר עוד שמי חיים, ותבוא עליכם, קצני גילי מלחמה, ברכת כל אובר וקשה יום!

עד כמה גדלה שונאת החשוכים לצעדערבויים, הקוץ המכאיב להם! לא ייעפו ולא יגעו לתת מכשלים ואבני נגף על דרכו; יבדו מלבם שקרים וכזבים למען העציב רוח מידעיו ומתי סודו, במאסקורא שלח אחד החשוכים מכתב משמיע ישועה מבשר טוב לשומרי נשך בקאזונא, כי צ"ב מת ל ש ח ת ביום כואו לאדעסטא מפ"כ! והמנועה האשר עשתה לה כנפים בכל קצות העיר, ואחינו מולי הבשר וערלי הלב שמחו בכל לבם ונפשם, כי שבר ה' מהר רשעים, שבת הנגש כם, ולא יוסיפו עוד בני פריצי עמם לענותם, ואימת המליץ וקול המבשר לא תבעתם, אך שמחתם היתה עדי רגע וששונם נרמה כקצף על פני מים; כי אחד מאוהבי בקאזונא, ה' פאָרט²⁹⁵, אשר הצגתיו לפני ה' צ"ב בחינתו כקאזונא ויבא בברית אהבה אתו, שלח טעלעגראמא לרעדאקציאן של "המליץ" לדעת אל נכון, אם אמת הדבר, וכעבור שני ימים השיב לו בן ה' צ"ב ע"י טעלעגראמא (אשר שלם ג"כ ידיו ה' פאָרט בעדה), כי אביו חי, ועודנו הוא בפ"ב, ובקרב הימים ישוב בשלום לביתו, והמשיחם אלי גיל בקאזונא הכלמו וחפו ראשם.

292) ראה פרטים על ההסכם לשיחוף פעולה בין האדוקים ברוסיה לבין "הלבנון" בספרו של יעקב ליפשיץ (ראה להלן הערה 293), זכרון יעקב, 11 (קובנה, 1927), עמ' 99-102.

293) אף מאמר זה, שנדפס ב"הלבנון" 1870, עמ' 25-28, 33-36, נקרא "בזכותן של הרבנים", ומחברו הוא יעקב ליפשיץ (1838-1922), מעסקני היהדות החרדית ברוסיה במשך שנים מרובות. ראה ספרו "זכרון יעקב", 11, 103, וכן מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 46. במאמרו הנ"ל מגלה ליפשיץ, ש"דניאל באג"ר הוא פסגדונים של "ליב גארדאן", והוא רואה בהתקפות של גורדון על א. ש. טרובי פועלת "תגמול נגר רב זה על מאמרו. קול דוד דופק, קול לנגידים נחבאי", שנסקק למעלה בהערה 172. המסיקה הבאה מתוך דברי ליפשיץ עשויה להמחיש את רמת כותבה: "אנחנו בשם ה' נתעורר לעסוק בהיות דאבי ורבא, ואתה באג"ר כלך לך לדרוש בפרשת עריות ובהלכות נגעים התלויות בה; יהי חלקנו עם חובשי בהמ"ד, ואתה דניאל לך לגורלך ונחל נחלתך, אשר שפורה עליך להתעלס באהבים" ("הלבנון" 1870, עמ' 35). עיין "אגרות יל"ג", 1, 149-147.

294) 6 ביולי 1870 — כלומר, כחצי שנה לאחר פנייתו זו של פרוור — מבקש גורדון את י. ה. סירקין להניע את "חברת מרבי השכלה" בפטבורג, שתשתל אצל הממשלה בעניין איסור הפצת "הלבנון" ברוסיה. ראה: אגרות יל"ג, 1, 159. — מן הראוי לציין, שבמכתבו לגורדון מ-20 ביולי 1870 ("בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 53) מסתייג ליליינבלום מנישה זו: "אין דעתי מסכמת להלשין לפני שרי המלוכה על הלבנון". 295) ראה למעלה הערה 240.

עלה הכזרת על צווייפעל וספרו שעי"296! הוא ה' גאטטלאבער בספרו, תולדות הקבלה והחסידות"297, אשר יצא לפני ימים אחדים לאור עולם להאיר לארץ ולבני הדורים עליה. את הס' הזה שלח לי אחד מידידי בויטאמיר למנחה, ביום צאתו מהדפוס, ורבות שבתי ענו בקראי בו ועיר שם; כי בכשיל וכליפות ינפץ לרסיסים את כל הבנין, אשר בנה ה' צווייפעל. ואם גם ה' ב'ל לא יגיד לנו בריש גלי, כי כתב את ספרו נגד ס' שערי אדן ענינו ירמזון אלינו להבין חקרי לבו ומחשבותיו. בסוף הקדמת הספר הוא כותב בדברים האלה: "קצור הדברים: מטרת ספרי זה היא לפרש אור על אמונתנו העיקרית ושלום על ישראל" (מפתחות). ובפנים הספר הוא כותב ג"כ: "...ואי אפשר לי לבלי העתיק הנה, לפי שהם ראויים לפרסום גדול, ביוחד בזמננו, כאשר יצאו אנשים מקרבנו, אשר בשם ההשכלה יתמרו, להפוך בזכותם של מבלי עולם בדברי הבל וריק ולכנותם בשמות צדיקים וקדושים וכו'". — אם תחפץ אשלה לך את הס' היקר הזה ע"י פאסט לקרא בו, כן קבלתי בימים האלה ס', "כתר כהונה"298) לצ"ב, אשר חלק גדול ממנו בא בהמליץ שנה ששית. גם את ס', "דאס פוילישע ייגעל" חלק א' וב'299, את "הקוסם"300) לה' אייכנבוים301) ז"ל.

אחר מידידי, תלמיד לשכה השמינית בבמה"ר בויטאמיר, כותב אלי בדברים האלה: "מתלוקות גדולות פה בין הדירעקטאר ובין המורים העברים, וביוחד עם האינספ[קטאר], איש רע והפכך בכל מעלליו, שוטה גדול ועלול לעשות כל גבלה. הדיר[קטאר] יבקש בכל מאמצי כחו להעביר את המורים הישנים ולמלאות מקומם בחדשים וכו'". השמעת תארים כאלה מימך על האיש המצוין ה' סלאנימסקי? וידידי זה הכותב הוא איש משכיל, רחום ומקיר רבנו, היודע להקיר איש איש כערכו!

אולי לא נמצא "הלבנון" בגבולך ולא ראית את העלים, אשר באו בס דברי הכסיל והנבל ואלפסאן, הודיעני ואשלה לך את העלים האלה.

בכל לבי אודר ואברכך, אדון יקר, על טובך והסדר לקרא אותי אלך לשבת בביתך ימים מספר לשבע שבע שמחות את פניך302); אבל חס אנכי על הוצאות הדרך בימים הרעים האלה, אשר לא השתכרתי בכל ימי שבתי פה אף קשיטה אחת, ועיני נשואות רק אל המסחר הקטן אשר לאשתי בתנוחה, וכספי המעט, אשר קבצתי לי על יד בשכתי בקאנוא, ילך חס מיום ליום.

כל עצה רחקה ממני מה לעשות בימים יבאו ואנה לפנות למצא לחמי ולחם ביתי מבלי לשוב אל קיאי להיות מלמד לנערי ב". הנחני גא בעצתך הטובה והורני נא דרך זו אלך; וכבר קצתה נפשי לשבת בחבוק ידיים בביתי ולהיות חיים שוממים בין פגרים מחים, גלאיתי כלכל ולא אוכל! אולי תוכל להיות לי לפה לאחד ממכירך בשאועל וסביבותיה; אשר יד לו בבנין מסלת הברזל העולה מקאנוא לליביא דרך העיר הזאת, כמו ה' קאפעלאנסקי ואחיות מרעיו303). ה' צ"ב הבטיחני, כי יקחני אליו לפ"ב, אם יצחח חפצו בידו להעתיק את אהלו בעיר הזאת, וימלא את ידי להיות עוזרו בעבודת הרעדאקצאן; אבל מלבד כי לא מצא תדבר הזה חן בעיני, עוד תוחלת ממושכת היא, כאשר הודיע בהמליץ ג'304), כי עד חודש יולי ישרא באדעסטאס.

במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי בין הגדולות, אשר עשה הגאון ההומפיאטס305) לטובת הכלל, און ותקן בעדו לאמר בכל יום אחר תפלת שחרית, "אני מאמין" בקול רם, הש"ץ ותקול יחד, מיום שיצא האפיקורוס ליליענבלום לקעקע את בנין השרע, אף ידיו יסרו "חברת שריע" בק"ק על אף האפיקורוס הזה306)!

(296) "שלום על ישראל". ראה למעלה הערה 143.

(297) נדפס בויטומיר ב'1869.

(298) יצא באודיסה בתרכ"ז.

(299) מאת המספר האירי יצחק יואל ליניצקי (1839—1915). הספר יצא באודיסה

ב'1869.

(300) יצא באודיסה ב'1863.

(301) יעקב אייכנבוים (1796—1861), משורר ומורה עברי.

(302) ראה, "אגרות יג", א, 146.

(303) ראה להלן מכתב 32.

(304) במאמר, "בשורה מוצאת", "המליץ" 1870, עמ' 18.

(305) א. ש. טרובי.

(306) השווה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשרי), עמ' 41.

אחרי אשר הריקתי לפניך את אוצר החדשות אשר היה אחי, אצא מאת פניך. ואומר שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. היה בטוב ובנעימים, כחפץ אוהבך ומכבדך כערכך הרם, המיחל לדברך

משה הכהן פראוור

פאָנעוועזע, 23 פעברואַר 1870.

אדוני היקר!

שולח אנכי לך חיום ע"י פאָסט את עלי הלבנון 4, 307⁵, גם הנומר הראשון מהמליץ, אשר בו בא גוספוט למאמר המהולל בנשה"ר³⁰⁸ מה' ליליענבלום³⁰⁹, וס' תולדות הקבלה והחסידות". את כלם יחד אנכי שולח בתכריך אחד סטראאוווע³¹⁰, כי פקיד הפאָסט דחה לא קבל את עלי הלבנון לשלחם ע"י קרויזבאָנד, את ס' תולדות וכו' גם את הנומר 1 מהמליץ תשיבים נא לי אחרי קראך בם, ואת עלי הלבנון תעבך תחת ידך, כי לא אמצא בם חפץ. וז' הטוב יכפר בעדי על החמס הזה אשר בכפי! —

ממכתב ירידתנו מרים מארקעל, אשר שלחה אליך בשבוע העבר, ידעת, כי הייתי בקאָוונא לפני ימים אחדים, בלכתי שמה לקנות מעט סחורה לצרכי חנותי — ולבקש לי משמרת כחונה אצל בוני המסילה, העולה מליק גבול רוסיא לביאליסט[אק] ולבריסק דליטא; אבל לא מצאתי בקאָוונא את האנשים, אשר בקשתי לי, ותקותי נשארה כעת מעל, ועלי לקצות רגלי עוד הפעם לעשות דרכי לקאָוונא לפני חג המצות הבע"ל אודות הדבר הזה, האיש, אשר הוקם על להיות המוציא והמביא במסלה הנ"ל, הוא ה' גוסטאו טיקטין מקאָוונא, אלוף ומדע לה' קאפּעלאנסקי משאוועל, ידיך אחת; ואם זה האחרון ידבר עלי טוב (ע"פ בקשתך) לפני ה' טיקטין, או יתן על ידי מכתב אליו, בטח לבי, כי יצלו הפצי בידי ועל נקלה אשיג משמרת כחונה במסלה הנ"ל. שים נא לבך, אדון יקר, לדברי אלה, ובחיתך בשאוועל לחתונת בחו של ה' ק"פ, כאשר אמרת במכתבך האחרון אלי³¹¹, או סקודם לכן, אם יעלה בידך לכתוב אליה, אַל נא יטוש זכרוני מקרב לבבך, והיה לי למבטח עז ביום רעה; כי ה' קאפּעלאנסקי הוא האיש האחד והמיוחד, אשר דבריו נשמעים אל ה' טיקטין, וזה האחרון היה הסוכן על נכסי ה' ק"פ בצאתו מקאָוונא וברית מלח ביניהם; ואם אליו אשא עין — נכון לבי בטוח, כי לא אבוש. גם את יאָנאטאָנאָתן הבטיח ה' קאפּעלאנסקי, כי יהיה לו לפה ולמליץ לפני ה' טיקטין וישתדל להשיג בעדו משמרת רצוונה. שמרה נא את הדברים האלה בלבבך, כי תוצאות חיים המה!

אחד ממורי ביה"ס בקאָוונא, ה' ראפאלאוויטש, התפטר ממשרתו בבה"ס וילוח אל ה' טיקטין הנ"ל, ושכרו נתן לו שמונה מאות רוב"כ לשנה.

בקראך את דברי חורפך בהלבנון³¹² הלא תשם ותשרק על תנבלה הזאת! כי מיום גוסדו מ"ע לבי עוד לא פגשנו קאמר מלא נאצות וגדופי אשה זונה שלטת כזה, ומאשר לא ירא הכותב, המחורף ומגדף, על נפשו וכתב את שמו מפרש תחת גרפותיו, אין ספק אצלי, כי יד הרבנים ושאר כנותהון היו כאמנה אתו, והמה חוקי את ידי למלא פיו נאצות גנודך. אבל לבי יגיד לי, כי לא יצא נקי, בהביאך אותו במשפט על פרשו את שמך גלוי לעין השמש, וכן לא יעשה ע"פ חוקי הצענזורא. ואתה לא תוכל לחשות הפעם הזאת, לבד יעלו הצנזרדעים עלינו להבאיש את הארץ!

צר לי מאד, כי לא נמצא מ"ע הלבנון משנים עברו תחת ידי להראות לך את המקומות היותר מלאים סכלות והבלי שוא. המורים על סכלות המו"ל ועל הדרך המשחת, אשר הוא הולך עליה, למטמם את לב ב"י, וזכורני, כי כמעט כל עזה ועלה, אשר קראתי ממ"ע הזה,

307) כאן גרסם מאמרו של י. ליפשיץ. בזכותן של הרבנים". ראה למעלה הערה 293.

308) "בזכותן של הרבנים" הנ"ל.

309) הכוונה לפליטון של ליליענבלום, "אל המהפך בזכות הרבנים" ב"המליץ" 1870, גל' 1, עמ' 2-3, בחתימת "עלי משלים בן לייב הלוי", שנכתב בעקבות מאמרו של גורדון "בזכותן של הרבנים" וכמתכותו.

310) מבוסת.

311) מכתב זה לא נשתמר.

312) ראה למעלה עמ' 156 והערה 293.

היה מלא משאות שוא ומדוחים, ולכי התחמץ בקרבי מדי קראי בם. כהיותי עתה בקאזנא נודע לי אל נכון, כי קשר אמיץ מאד בין תופשי התורה והחרדים בגלילותינו ובין מיל הלכונן בפאריז. ואגרות רצוא ושוב ביניהם תמיד⁽³¹³⁾, ור' ישראל סאלאנטער⁽³¹³⁾ עובר ושב מעיר לעיר להתחיק בירי למדי התורה להערים ולעוררים, כי יתחזקו ויעמדו הכן במלחמה ה' עם המשכילים ואותבי דעת. את ידי אחד מקציהם. שמו "יצחק מרגליות"⁽³¹⁴⁾ (בעה"ם "מעוז התלמוד", נגד ה' ל"ב), מלאו היראים בקאזנא לכתוב ס' נגד מחרפי התלמוד ולומדי להראות כמופתים חותכים⁽²⁾, כי כל דברי התלמוד קדושים ועומדים לעד, ומפי ה' יצאו כלם זכר וכו', הס' הזה יקרא בשם "תשועת עולמים"⁽³¹⁵⁾. סוף דבר: ידי אנשי מצותנו מלאות בעבודה להחשיך לארץ ביום אור ולגדור גדר לבית ישראל, להכביד אונם ולהשע עיניהם!

כל יושבי העיר קאזנא ישיחו במאמרך המחוכם בזשה"ר! כרעב הוא בעצמות הרבנים ותופשי התורה, וסם חיים לכל שוחרי טוב וחשייה בעמם. ה' ליליענבלום מאדעסאט מודיע אותי במכתבו האחרון, כי הגאון משה אליעזר הורוויץ מפנינסק שרף את המליץ גלין 47 בגלל מאמרך.

האיש בן עזניאל⁽³¹⁶⁾ מפ"ב, המתפלא עליך על כי משכת ירך את לוצצים, בל"ס הוא אחד מהמנצחים על תקנות כלל ישראל, כמו ר' חנה סלאנטער ומרעני, אשר עינם רעה בכל היוצא חלוצ למלחמת האור עם הולכי חשך, ואם נבון דבר הוא, הלא ידע ויבין, כי קוצ הסאטירא תפעול יותר מאלפי ספרים כתובים בעט סופר מהיר, וכי ספרי ערטר ו"ל הכניסו נפשות רבות תחת כנפי ההשכלה ברוח הסאטירא אשר בהם.

"המליץ" יעבט את ארחו גם אצלנו. בקאזנא ראיתי את הנומער הרביעי זה עשרת ימים ואצלנו עוד לא בא. נומר 2 לא בא כלל. אנכי קבלתי רק את הנומער הראשון (אשר אנכי שלחתי אליך היום), ויתרם לא הגיעו לידי, אם גם ה' ל"ב מודיע אותי, כי העלים נשלחים אלי מדי שבוע בשבוע. יוכל היות, כי מהרעדאקציאן של המליץ נשלחים העלים לכל החתומים בסדרם וכהלכתם, ואך בפיקדי הפאסט דשם האשם, כי לא יגיעו לידי החתומים, כאשר התאונן גם מו"ל מ"ש *День* בנומרי 5 מ"ע שלו.

המכתב בלי שם חתום תחתיו מפאגיעוויצו בדבר שידוך אחד שלחתי אליך מר' שמואל יצחק דווארקאוויטץ, כאשר דרשתי וחקרתי, וחיים יעקב ליאקוב הכותב שכח בחפזו לחתום את שם דווארקאוויץ תחתיו. ורש"ד זה מבקש ממך עתה על ידי להשיבו דבר על מכתבו הנ"ל. התונתה של פריעדעריקא שטערן הונבלה על ל"ג בעומר, כאשר הגיד לי דודך ופ"ש⁽³¹⁷⁾.

לסירקין כתבתי זה שני מכתבים מפה, ועד היום לא זכיתי להשיג מעזה ממנו. אולי תדע אתה דבר ממנו והודעתני. את הס' "דאס פוילישע יונגעל" הנחתי בידי ידידתנו מרים בחיותי בקאזנא, וכאשר ישוב לידי — אמהר לשלחו אליך.

ה' ליליענבלום מדפיס כעת באדעסאט את ספרו "קהל רפאים" בעזרת משכילי אדעסאט, וביום הששי העבר שלח לי את הבאנצן הראשון. אתמול נתחתי על ידי ה' רומש לקרא בו, והבטיח לי להשיבו לידי עד מועד צאת הפאסט מפה למען אוכל לשלחו אליך, אבל לא שמר מצא שפתיו, ורגעי נעילת הפאסט ספורות, וחפצי בדבר חות לא נמלא הפעם. בפ"ב באה פקודה להצטנאן הרוסי באדעסאט (ע"פ דברי ה' ל"ב) לקצר במאמרי *День* בכל מה דאפשר.

313) ראה ספרו של י. ליפשיץ. "זכרון יעקב", 11, 99—102.
313*) ישראל סאלאנטער (ליפקין) (1810—1883), מטיף והוגה דעות, מייסד תנועת "המוסר" הדתית-מוסרית בקרב יהדות ליטא.

314) ראה למעלה הערה 291.
315) ספר בשם זה לא ראה אור.

316) הוא מ. א. בלינסקי [בעליזאן] (ראה למעלה הערה 198), כעדותו של ליליענבלום במכתבו לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 50. — במכתבו ליליענבלום על חרי המאמר "זכויות של הרבנים" מספר גורדון, בין השאר: "בשכח העבר קבלתי מכתב בן בלי שם, אשר יובחני על מאמרי ההוא. המכתב בא מפעטערסבורג וחתום תחתיו. בן עזניאל", וכתובת הוא איש מכין בספרות ישראל העתיקה והחדשה. יודע הוא כמעט כל ספרי ומאמרי אשר כתבתי, וסגנון לשונו כסגנון סופר מהיר. לא ראיתי סגנון נבחר וצורף כזה בין כל סופרי מכתבי העתים לבני ישראל" (אגרות י"ג, 11, 436).
317) ולמן פנחס שטרן.

אחלה את פניך, אדוני, כי בהשיבך לידי את ס', תולדות הקבלה והחסידות" תצריך
אתו את ספרך היקר, "משלי יהודה" בעדי, למען יהיו שלשת ספריו תמים בידי, ותברכך נפשי.
ובכו אכלה דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל תלמידי אלתי. הנני ידיך מברך
ומקריך כערכך הרם

משנה הכהן פראווער

פאניעוויצע, 2 אפריל 1870.

אדוני ההכם היקר, הר"ר יהודה לייב גארדאן נ"י, שלום.

היום בבקר קבלתי מכתבך האחרון³¹⁸, והנני ממחר להשיב לך בדברים אחדים עליו
למען השקט רוחך אודות ידידו היקר ה' סירקין ולהודיעך, כי שקר טפלו בודים עליו.
אמת נכון הדבר, כי ה' סירקין עוזב את מקומו אצל הגביר גינצבורג לתור לו מקום אחר
טוב מזה; אבל הוא עושה את הדבר הזה מרצונו הטוב, כאשר הודיעני בשני מכתביו אשר
קבלתי בריח אחר (מאָרץ); כעת הוא עודנו בשדה אחוזתו של ה' גינצבורג (לא במאָסקווא),
ואחר תפסח ישים לדרך פעטערסבורג פעמיו, כי יש לו תקות רבות להשיג משמרת ועבודה
אחרת יותר טובה מהראשונה.

אתה, אדוני, שואל אותי, מה אעשה עתה ואנה פני מועדות, ומה אשיבך? לא אדע
נפשי איה הדרך יתחני אליהם בימים הבאים, ידידו ה' סירקין הודיעני במכתב מקיעו
ביום 24 שעברואר, כי יוכל להשיג בעדי משמרת כהונה בגוב[ערניא] טשערניגאָו בשדה
אחוזתו של האדון האופראווליאיושטשי³¹⁹ שעל נכסי גינצבורג, אם אאות לקבל עלי
עבודת גזבר (קאסיר) לכתוב ולרשום בספר בשפ"ר החוצאות וההכנסות מהשדות, מהחייים
ומבתי היין, ושכרי יתכן לי 150 ר"כ לשנה, מלבד מעון וארוחה וכל צרכי; ואנכי השיבתי
לו אמרים ביום 1 מארץ, כי המחיר הזה מצער הוא מאד להחיות את נפשות ביתי, ואם יאות
האופראווליאיושטשי לתת לי לא פחות משתי מאות ר"כ, אז הנני לבוא אל המקום אשר
אמר לי, ומה רב שברון לבי בקבלי שלשום מכתב שני מה' סירקין, המתפלל עלי, כי לא
השיבתי לו דבר על מכתבו מקיעו ודואג הוא מאד פן בין כה וכה יקדמי אחר, רואה
אנכי, כי מכתבי הראשון עלה בתחו ויאבד, והשיבתי לו עוד הפעם אתמול ע"י פאָסט
סטראוואני³²⁰ כדבר הראשון, אבל מי יודע, אם לא אחרתי את המועד! בעינים כלות
אחכה מיום ליום ומרוב לרוב עד בוא תשובת ה' סירקין אלי.

גם ה' צעדערכים כתב אלי מאדעסאא לפני ימים אחדים, כי בבואו לפ"ב אחר הסתא,
ועשה הכנות לדפוס ולרעדאקציען, יוכל היות, כי יהיה לאל ידו לספחני אל אחת הכהונות
ברעדאקציען לאלל פת להם; אך טוב לפני שבת את האיש, אשר אמר לי ה' סירקין (אם)
אך יאות לקצוב לי שכר 200 ר"כ) ולעבוד בשדי חמד ולכנות שקלי כסף משבת את ה'
צעדערכים ולספור ולמנות חטאי בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם. ה' צ"ב מגיד לי
במכתבו האחרון את כל התלאת, אשר מצאתהו בפ"ב, טרם השיג ה' סירקין להוציא בעיר
המלוכה מ"ע [בלשון] רוסיא ולהשתקע שם. במכתבי, אשר שלחתי אליו בשבתו עוד בפ"ב,
הזכחתי דרכו על פני ע"ד החוכרות מ, עולם כמנהגו המגיעות לך, וכעת הוא כותב אלי, כי
במחר בקרוב יכתוב אליך ביחוד וישיב לך את החוכרות. כן גם ה' צבי הכהן שערעשעווסקי
מפינסק, עוזרו בהרעדאקציען, כותב אלי ג"כ, כי בקרוב יבוא הדבר הזה לידי גמר, כאשר
תקרא בפוסט הנייד הלוטה בזה.

אמת ונכון הדבר, כי בהלפנו נדפסו עוד מאמרים על אודות הענין הירוע לנו, מאמר
אחד מפרידריכשטאדט מאת י, גאלדבערג³²¹, אשר המליץ לא הרפים בדבריו, ועוד ועוד,
אבל קצר קצרה ידי היום להגיע לך את העלים האלה, והיה נכון בזה, כי אם אך אוכל
להשיגם אמהר לשלחם אליך.

(318) מכתב זה לא נשמר.

(319) מנהל.

(320) מבוטא.

(321) גאלדבערג, וסלחת לעולם כי רבנים המה, "הלבנון" 1870, ג' 9.

אֶתְמַל קְבִלְתִּי מוֹיֶטְאֵמִיר ס'. שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל חֶלֶק שְׁנִי, וְעוֹד לֹא שְׁמַתִּי עֵינֵי עַלִי
מֵאִפֶּס מְקוֹם בְּבִיתִי כֶּתֶת לִכְתוֹב וּלְקַרֵּא בִּסְפֵר, כִּי הִשְׁלַחְנוֹת וּהַכְּסָאוֹת וְכָל כְּלֵי הַבֵּית שְׁלִי
נִשְׁוֹשִׁים עַל פְּנֵי הַחֹצֵר לְהִסְתַּר מִכָּל חֵשֶׁשׁ חֶמֶן, וְגַם אֶת הַטּוֹרִים הָאֵלֶּה כּוֹתֵב אֲנִי לֶךְ מְעוֹמֵד,
נִשְׁעָן עַל טוֹרֵי בָנִים. וְרוֹאֶה אֲנִי בִּאֲצֻטְגִּינִיּוֹת שְׁלִי, כִּי הֵחֶלֶק הַשְּׁנִי מְכִיל בְּקִרְבּוֹ דְּבָרִים
רַבִּים יְקִירֵי עֶרֶךְ, כְּמוֹ מִכְתָּבִים ע"ד מַחְלוקֶת הַגְּרָ"א וְסִיעָתוֹ עִם ר' זִלְמָן לֹאדִי, רֹאשׁ לַחֲסִידִים
וְסִיעָתוֹ, וְעוֹד וְעוֹד. בְּקִרְבִּי הַיָּמִים אֲשַׁלְּחוּ אֵלַיךְ, אֶת ס' "תּוֹלְדוֹת הַקְּבִלָּה וְהַחֲסִידוֹת" תִּשִּׁיב
נָא לִי ע"י מוֹקֵדִם, כִּי דְרוֹשׁ הוּא לִי כֶּתֶת, וְתִצְרֶךְ נָא אֵלַי גַּם סִפְרֵךְ הַיָּקָר "מִשְׁלֵי יְהוּדָה"
לִמְעַן יִהְיֶה שְׁלֹשֶׁת סִפְרֶיךָ תָּמִיד בְּיָדִי.

מֵאֵד דֹּאבָה נִפְשִׁי לְשִׁמּוֹעַ, כִּי הִחֲלִית וּשְׁכַתָּה עַל עֵרֶשׁ דְּוִי כִּשְׁנֵי שָׁבוּעוֹת, וְאַתָּה תִּלַּשׁ
וְרַפָּה כֹּה חֲמִיד. מְדוּעַ לֹא תִּבְשֵׁק לֶךְ מִשְׁמֶרֶת כְּהוֹנָה אַחֶרֶת, כְּמוֹ אֲצֵל תְּבוּנִים בְּמִסְלַת הַבְּרוּל,
אוּ בְּמִקּוֹם אַחֵר, אֲשֶׁר יִיטֵב לֶךְ לְגוֹפֶן לְהוֹק אֶת עֲצָמוֹתֶיךָ וְלִהְיוֹת רוּחַן בְּקִרְבֶּךָ ? הֲלֹא אִישׁ
אַתָּה, וְשֹׁמֵךְ בָּם כִּשְׁרוֹנוֹתֶיךָ נוֹדְעִים לְכָל וְכַמְדוּמָה לִי, שֶׁעַל נִקְלָה תוֹכֵל לְהַשִּׁיג מִשְׁמֶרֶת
נִכְבְּדָה, אֲשֶׁר אֵלֶיהָ תִּעְרֹג נִשְׁפָּךְ.

ה' רֹמֵשׁ נִסֵּי בְּשִׁבוּעַ הָעֵבֶר לְקִאֲוֹנָא וְלוֹוִילֹנָא לְרֹאשׁוֹת אֶת פְּנֵי הַדִּירֶעֶקְטָטֶר בְּקִאֲוֹנָא
וּבְהֶאֱקִירֹג⁽³²²⁾ בּוֹוִילֹנָא. כִּפִּי הַנְּרָאָה, שִׁמַּע ה' רֹמֵשׁ דְּבָרִים מֵאֲחֹרֵי הַפְּרִיגוֹד, כִּי דַעַת
הַדִּירֶעֶקְטָטֶר^[א] אֵינְנָה נֹתָה מִחֻקְטוֹת וְחִמְרִיבוֹת אֲשֶׁר לוֹ אֶת מַחְזָקַת הַפִּעֲנִסְיָאן הַנְּגוֹצִיָּה,
וְע"כ נִסֵּי לְהַנְגִּצַּל וְלְהַצְטָק לִפְנֵיו, מִחַר יוֹשֵׁב לְבֵיתוֹ מִדְּרָכּוֹ, וְאֵם תְּהִיבָה אֹתוֹ הַדְּשׁוֹת
בַּל אַחֲמִיץ לְהוֹדִיעֶךָ.

בְּשׁוּלֵי מִכְתָּבִי אֲבִיר אֹתְךָ בְּשְׁלוֹם, בְּשֵׁם יִידִידֵנוּ ה' סִירְקִין, כֹּאשֶׁר פִּקֵּד עָלֵי בִּפְתָחוֹ
מִקִּיעוֹ, גַּם לִשְׁאֹל אֶת פִּיד מְדוּעַ לֹא כָתַבְתָּ לוֹ זֶה יָמִים רַבִּים ?
יֹתֵר אֵין אֲתִי כֶּתֶת לְהוֹדִיעֶךָ, וְאַתָּה טִלַּח נָא לִי עַל מִכְתָּבִי זֶה, הֵנִכְתֵּב בְּלִי סְדִירִים.
לֹא בִּאֲשַׁמְתִּי. הִיָּה זֶה שְׁלוֹם לֶךְ וְלִכְלֵל נִפְשׁוֹת בֵּיתְךָ וְלִאֲשַׁתְּךָ הַחוּלָה (יִקְסִמְנָה ה' מְעַרֵשׁ דְּוִי),
וְלֹא הוֹסִיף לְרֹאבָה עוֹד, וְשִׁמַּחַת בַּחֲנֹךְ אַתָּה וּבֵיתְךָ וְכָל הַנְּלוּיִם אֵלַיךְ.
הַגְּנִי יִידֶיךָ מִכְּבִדֵּד וּמוֹקִירֵד כַּעֲרֹכֶךָ הָרִם

משה פראווער

בַּחֲתָמִי אֶת מִכְתָּבִי נֹזְכַתִּי עוֹד נֶאֱסִיצֶען⁽³²³⁾ אַחֲדִים, וְהַגְּנִי מִשִּׁית פֹּה נֹוֹסוֹת לְמִכְתָּבִי.
ה' סִירְקִין רֹאֵה אֶת פְּנֵי צַעֲדֵרְכִּי בְּקִיעוֹ בְּשׁוּבוֹ לְבִיתוֹ, דְּרֹךְ חֲצִיר הָאָהָה, אֵין לֹא
מִצָּא זֶה הָאֲחֵרוֹךְ חֵן בְּעֵינָיו... גַּם בֹּא בְּבֵרִית אֶת ה' גֶּאֱטֶלֶבֶר, אֲשֶׁר הָיָה גִּיכ בְּקִיעוֹ בַּת
תְּקֶאֱנִסְטֶאקְטֶען⁽³²⁴⁾ לְדְרוֹשׁ בְּרוּפֵאִים (כִּי נֹוֹטֵל מֵאוֹר עֵינָיו וְחֵשֶׁשׁ כְּחוֹ כְּנֻקְבָּה) וְהַחֲזוֹר עַל
פְּתָחֵי גִידִים עִם סִפְרֵי הַחֲדָשׁ, תּוֹלְדוֹת הַקְּבִלָּה וְהַחֲסִידוֹת". פִּי סִירְקִין מֵלֵא תִּתְּלֵה ה' גִּיל,
וְלִפִּי דְּבָרָיו מִצָּא בּוֹ יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר קוֹה, כִּי עוֹד כֹּחַ עֲלוּמִים לוֹ לְכַתּוֹב סִפְרִים מְחֻכְמָסִים, וְנִכּוֹן
הוּא לְכַתּוֹב מֵאֲמָרִים לִיבְעֹרָאִלִּים, אִם אֵךְ יִנְסֵד מ"ע הַמִּקְבֵּלִם. בִּם ה' גִּיל גַּם צִיב קִרְאוּ אֶת
שִׁירֵךְ הַנִּפְלֵא, "בְּרִבּוּרִים אֲבוּסִים"⁽³²⁵⁾ (אֲשֶׁר אֲנִי שְׁלַחְתִּי הֶעֱתֵקָה מִמֶּנּוּ לְסִירְקִין ע"פ
הַהֶעֱתֵקָה, אֲשֶׁר הָיָה לִי מִלִּילֵעֲנֵבְלֹוֹם), וְיַחַד כּוֹלֵם תִּתְּפִלֵּאוּ עַל מִלִּיצַתְךָ הַנְּעִימָה, וְיִאֲמָרוּ, כִּי
עוֹד לֹא בֹא כְּבֶשֶׁם הוּזָה בְּשִׁירֵי שִׁפָּע.

מְדוּעַ לֹא תִּדְבֵּר עַל לֵב אֶחָד מִמְּכִירֶיךָ בְּטַעְלוֹ עֵיד מוֹשְׁבֶךָ לֵאסֹף אֶת מ"ע. הַלְּבִנּוֹן?
אֵל בֵּיתוֹ הָיָה לֶךְ לְמַקְרָא ? כִּי עַל אִישׁ כְּמוֹךָ הַמִּצְוָה לְקַרֵּא בְּמ"ע הוּזָה מְדִי שְׁבוּעַ בְּשִׁבוּעַ.
וְאַתָּה חוֹצִיא יָקָר מְזוּלָל, כִּי חֲמָצָא בּוֹ בְּכָל עֵלָה וְעֵלָה דְּבָרִים אֲשֶׁר מֵהֶם יִתֵּד וּפְנָה לְשִׁירִים
אֲטִירִים וּלְמֵאֲמָרִים טוֹבִים וְסוּעִילִים כְּמֵאֲמָר "בְּשִׁירֶיךָ"⁽³²⁶⁾.

אִם חֶפֶץ אַתָּה לְהַתְּחַמֵּם כְּנֹגֵד אוֹרוֹ שֶׁל הָרֵב הַגָּאוֹן הָאֲמִתִּי מֵרֵאשִׁיץ וְלִהְיוֹת פְּנוֹי
תּוֹרִיתוֹ וְחִמְכָּתּוֹ, אֲזַי שִׁמַּע נָא בְּקוֹלִי וְקַרֵּא מֵאֲמָרוֹ בְּהַלְבִּנוֹן בְּשֵׁם "מִשְׁלֹחַ מִנוֹחַ" (לֹא אוֹכּוֹד

(322) בליל.

(323) הערות.

(324) בתקופת היריד השנתי הגדול בקיבו, שנערך בימים 5-26 בפברואר. בפרק"מן
זו בוצעו כאן קניות ומכירות של קרקעות, תבואה, סוכר וכו' וכן נחתמו חוזים ("קוג'
קראקטיס") בעניין אספקת סחורות שונות.

(325) נוסף לראשונה ב"השחר", 11 (תרלא), 412-414.

(326) "בזכותן של הרבנים".

כעת באיזה גומל, אם 8, 9³²⁷, ודעת לנפשו ינעם. ושוממת ושרקה ונתת צו לאסור את הנאון הזה בחבלים חדשים ולהביאו בבית החפשיית במחלקת המשוגעים, כי ראוי הוא לך. התאונים האלה המה רעים אותנו ומורים לנו הדרך גלך בה! אל אלהים!!!
אם יעלה בידי אשלה לך גם את הגומר הזה ותשב לי תודות אלה על חסדי זה אתך. בזאת אני בטוח!

כלו דברי ידידך ומוקירך

פראזער

34

פאנציוצו, כ"ז ניסן תר"ל [16 באפריל 1870].

אדוני היקר הר"ר יהודה לייב בארדאן נ"י!
היום קבלתי מכתבך³²⁸, והנני ממחר להשיבך דברים אחדים בקצור נמרץ, מאין עותלי בירי היום הזה לאחז בעט סופר.
ראשית דבר אשמח את לבך בבשרה טובה, כי בא דבר ה' סירקין ידידנו אלי ביום ג' שבו זה, כי נאות ה' רעגיערער (הוא הסוכן שעל נכסי הג' גינצבורג) לתת לי שתי מאות ר"כ לשנה הראשונה כהפצי, אף שלח לי סך חמשת ועשרים ר"כ על חשבוני להוצאות הדרך; והנני נכון לצאת מפה ביום א' הבא, ואעבור דרך קאונא (אולי אתמהמה בעיר הזאת כיום תמים לקנית חפצים קטנים הדרושים לי. אראה גם את פני אשתך) לדינאבורג, לחיטעבסק, סמאלענסק, אראל, קורסק עד העיר הקטנה קאנאטאם במסילת הברזל, ומשם עוד לי 50 וייערסט³²⁹ לעשות דרכי בעגלה עד המקום אשר אתה ידידנו היקר סירקין למושב לי, הוא הכפר רודניא. ה' סירקין מבטיחני, כי יוטב לי לשבת במקום הזה מבכל חבל וילנא ובגותיה וקאונא ופרנריה, כי אנשי המקום טובי לבב ויודעי דעת וברכת ה' תופפת עליהם כל היום, ויקבלוני בספי³³⁰ ויתנהגו עמי במדת החסד והרחמים. מי יתן ויבואו דבריו!

מאד יצר גם לי, כי נטה ה' צעדעריבום מן המסלה, אשר דרך בה עד כה, והנה הוא נתן יד לרבנים הסכלים והקנאים, אשר כשואה יעלו עלינו וכאלבה להשחית יכול הארץ. וביחוד מלאתי חמה על דבריו במאמרו „אשיב מלחמה שעה“³³¹ אחרות מאמר כוזשילר, והנני נכון להשיב לו על דבריו אלה בלוי בהמליץ ולהוכיח שגגתו על פניו. —

327) המאמר גרסם ב„כבוד הלבנון“ (המזרח המדעי של „הלבנון“) לשנת 1870, גל' 10, עמ' 75—76. מעניין לציין, שמחברו של המאמר, ר' אלכסנדר משה לפידות (1819—1906) — רבה של קהילת ראסיין, שנמנה גם עם ראשוני חובבי ציון — זכה להערכה חיובית וזקק מצד לייבניבלום, המפלה אותו לטובה, בהבדל חותך משאר הרבנים, שהתפלמטו עמו, עם לייבניבלום, מעל דפי „הלבנון“: „הרהג [הרב הגאון] הזה [לפידות] לא ברעש ידבר ולא בחרפות וגדופים ישמע קולו; לא יתהדר בפלפול האל ארוכים, ולא יצאה להקרא לעין באלפי מקומות, וביחוד בספרו, רק ברוח טהור ובהם לב ידבר דבריו“. ראת: „על דבר התקונים בדת“, כל כתבי מל"ל, I (קראקוב תר"ע), עמ' 108. על אישיות זה, שותבע מהרבינים יחס של סובלנות והכנה כלפי דורשי התקונים בדת. כדי להבטיח את אחרותו של העם, מרמז ר. א. ברודט בספרו „הדת והחיים“ (למברג תרמ"ה), 111, 60—61, 76. 328) מכתב זה לא נשתמר. 329) ואריסטטה=1.06 קילומטר. 330) בספר פנים יפות. 331) „המליץ“, 1870, גל' 12, עמ' 88. והרי קטע מתוך מאמרו של צדדביום בעניין הנדון: „בין יתר הדברים, אשר היה לנו למורת רוח לפגוש במהי"ע הנקראים על שמו, היה המאמר „בזכותן של הרבנים“. לא לאשר המאמר בפני עצמו איננו שווה לבוא במ"ע, או לאשר נפל עלינו פחד הפגעים בו והנלוים אליהם, או כי נהפך רוחנו בקרבנו לעשות חנף; ולא נאשים גם את באי-כתנו [כלומר, את ממלאי-מקומו במערכת „המליץ“ בתקופת מסעו של צדדביום ביישובי היהודים ברוסיה], כי סמנו ראו מנהגו מאז וכן עשו בלי משוא פנים, אם כאשר ראינו רבים מהרבנים בליטא פנים אל פנים, ונשתעשע אתם וגמתיק עוד יחיד, והם הראו לנו נכון רוחם ורוחם בינתם לדעת מה הזמן שואל מעמנו ויבטיחונו מצדם לתת יד לנו לעשות תקונים נחוצים, ולא תלכו עמנו בעקבה לתודות לנו בלב ולב טרם ערכו לרבות נדבנו בהרב פניית הגיון ישר עד אשר, אחרי שקלא וטריא ופלפולים עצומים, הצלחנו לתבינם, כי כמנו כמותם מחו חפץ אחד לנו לבצר עמודי דתנו, ולא ירופפו מספרת העת והשתנות תנאי החיים בימינו, ורק בסגנון מבטנו על מצב הענינים ובדרך אשר נבחר לתקן המעוות נפרדנו — בהשקפה ראשונה — —

אנחיד ממך אדוני, כי במכתבו האחרון אלי מאדעססא (הנזכר במכתבי העבר), כתב גם לי כדברים, אשר דבר גלוי בהמליץ נ' 12, ואנכי הכהתי הדברים תחת לשוני, ולא גליתי את אונן מזה, לכלי הפריד בינך וביני, אבל הרע מאד לעשות, באמרו קבל עם לבאמא ולא בצדקה ולא כישר לבב?). כי למרת רוח היה לו המאמר היקר בזאת, ובוה הוא גותן יד לרובנים פושעים נוקשי לב להרים נסם ולפרוש ממכרתם בערי ישראל, כראותם, כי גם גלית הפלשתי הזה, אשר מצחת נחשת על רגליו וכידון נחשת בין כתפיו וגרמיו כמסילי ברזל, גם הוא היה כאחד האדם לפל מלוא קומתו ארצה מאבן חלק אחד, אשר הסביע (משה) דוד הקטן³³² במצחו!

ואלה דבריו אלי במכתבו הנזכר אית באות: „המאמר „בזכותן של הרבנים“ מדידנו המצויין, מליץ אמתי ה' גארדאן, מצא חן גם בעיני כבעיניך ובעיני כל קוראיו, כי ראוי הוא לכך, אך האמת אניך: לו הייתי בבית — מטופס אנכי אם אספתיו, לא לאשר יראתי מפני הרבנים, אלא לאשר בעברי בערים האלה התראיתי פנים את הרבנים האלה (ז), והמה הכסיוני לשנות דרכיהם, אף כי ידעתי, כי לא ימלאו מוצא שפתיים, בכל זאת לא עלי לצאת נגדם ולהוכיח עונם טרם בואי אליהם, כל עוד לא הראו בפועל קנאותם מחדש, ולמה אתחזה בם להכאיש ריחם ולעורר חמתם עלי, ולא יבושו עוד מפני, אם אענה כחשם בפניהם. אולם בדיעבד ובפרט שלא נכחד חמת, כי לא הייתי אז בבית, נחמה נפשי. — בקרוב אשלח לה' גארדאן את ההוכחות המגיעות לו, ואז אציע לפניו להיות לי עוזר תמיד בשפת רוסא ועברית כרום כשרונותיו,“ — אלה הם דבריו, והאמת אגדך, כי דבריו האחרונים, אשר נטיתי קו תחתם, לא ישרו בעיני יותר מדבריו הראשונים, כי בזה הוא מראה באצבע את רפיון רוחו ואת ארנוכיותו, כי לא יעמוד במלחמת ה' בנבחרים עם ארזי הלבנון, אדירי התורה, אשר חציר יבש משגבם ומעיוסם.

בהיותי בדרך מסעי, או לכשאפנה בכואי למחוז חפצי, אוכיח שגת ה' צ"ב על פניו גם במכתב מיוחד אליו בעצמו (מלבד אשר אערכה דבר נגדו גם גלוי בהמליץ במחרה כקרוב).

אם תהיגה עתוהי בידי אערכה מכתב לה' שערעשעווסקי לפני נסעי מפה, או מקאזנא, ואט ידי עליו להדפיס את מאמרך הנפלא והמחכם, אשר לו דומיה תהלה, „ודוי הגדול“³³³ גם את השיר „אשאק דריספק“³³⁴, אף אם לא קראתיו, וכן אהלה גם את פני ה' ליליענבלום, כי בל ידף ידו משערעשעווסקי עד הדפיסו את מאמריו היקרים. הנני משיב לך בזה את הקאנצעפט³³⁵ מודרי הגדול, אחרי העתיקי אותו אלי כאותיות ברורות ומחכימות.

אקוה לראות את פני ה' סירקין במקום אשר אבוא שמה, כי נכון הוא לבקר את בית ה' רעניערער בנסעו למסעו לפ"ב, ובבואי אל המנוחה ואל הנהלה בבית ה' רעניערער אודיעך מכל אשר אתי, ומראש אהלה את פניך, אדון יקר, כי לא תשני ולא תעזבני גם במקום אשר אבוא שמה, ותפקדני במכתביך לעתים מזומנות, כאשר עשית לי עד כה כטובך, בענותך וכישר לבבך.

והיה זה שלום לך ולכל הנלוים אליך, ושמחת עולם תהיה על ראשך מעתה ועד עולם, והיית בריא ושלם בכל עצמך, ולא תוסיף לדאבה עוד, ושמה מרחוק גם לבב ידיך, אשר נפשו קשורה בפשך עד עולם

משה הכהן פראזער

ס' הקבלה והחסידות, אשר יושב לפה משאוועל, יגיע ליד אשתי, והיא תשלחני אלי עם עוד חפצים אחרים בקרב הימים. — ה' רומש מתאונן עליך, כי לא דרשת שלומי במכתבך, אף לא השיבות לו דבר על מכתבו האחרון.

332) משה דוד חלפסון, ראה למעלה עמ' 156.

333) מאמר זה לא נדפס.

334) שיר זה נדפס לראשונה ב„השחר“, 11, 164—168.

335) תקציר (קונספקט) או טיוטה.

ועוסקת בעניני חכמת הרפואה, אשר יש ברצונה להשלים חוקה, אם תגור בעיר שיש בה אוניוורסיטאט³³⁷. לו ידעה ידידתנו מרס מכל אלה, כי או נפלו פניה מאד, ותקנא באמותה זו, אשר לפניה תקוה משחקת לקחת שכם אחד על הגברים גם בחכמת הרפואה, גם מו' לילענבלום באני מכתב ביום אתמול, ואהרי אשר הרזני עצבון כנפשי שבעי, הוא מודיע אותי, כי ספרו „קהל רפאים" יגמר בדפוס ובקרב ימים אחדים יפצו חוצה אחרי צאתו מיד הכורך והצננארי. לו הייתי בקאזנא, או באחת הערים הנדולות, כי או לקחתי עלי להפיץ שלשים או ארבעים עק' מספרו זה בכסף וכמחיר; ועתה בשבתי במדבר שדה הרחק מאדם העיר ובארץ חשך וצלמות — לא אוכל לעזר לו במאומה. בל"ס תקח גם אתה, אדון יקר, חלק במצוה זו להיות לו לעזר ולהפיץ מספר עק' בין מכיריך ומיודעיך, גם ידידנו ה' סירקין הבטיח לו למכור 10 עק' בס"ב בכאן שמה. וכן כתבתי גם אני לאחדים מידידי בקאזנא ובערים אחרות ובקשתים, כי יספלו לעושי מצוה בעמם ויעמיסו עליהם הטרת לתמך בידי הנדרף והנאכל בכל פה.

במכתב לה: ל"ב, בהיותי עוד בביתי, בקשתיו ע"ד ה"ודוי" והשיר „אשקא דריספא", כי ישתדל גם הוא גם ה' שערשעווסקי להדפיס בהמליץ, ועתה השיב לי דבר, כי כבר כתב לך תשובה ארוכה ביום 21 אפריל העבר³³⁸.

בעברי דרך קאזנא וחילנא הגידו לי, כי יצא בוילנא מגלה עפה בשם „מלחמה בשלום"³³⁹, צללה תוכחות ונאצות חריפים וגדופים עליך ועל ה' ל"ב ועל כל מהרשי הדת (ז), ובהפזי למסעי לא עלתה בירי להשיג את המגלה הזאת; ואולי היא תחת ידך — אנה, שלחה נא אלי לשים עיני עליה; ואם אראה, כי ראויה היא לענות לדברי המתרפים והמגדשים, אקח לי מועד להשיב דבר בהמליץ. כן אחלה את פניך, אדון יקר, להודיעני לעתים מזומנות מכל דבר חדש נפל בספרות העברית, ושמחתי נא בדבריך בכל עת, כבימי שבתי בקאזנא. אל תשכחני ואל העזבני לארך ימים. וידעת, כי ביום יגיעו מכתביך אלי אלבש עז ורוח נכון יתחדש בקרבי, ושכחתי את עצמי ורגזי, ואשבע שבע שמחות, ונפשי תשוב למנוחתה.

במכתבים הבאים אדבר אתך ברחבה ע"ד אחינו יושבי רוסיה הקסנה, אדות דרכם ומנהגם, אופני מסחריהם וכל אשר אתם, הרחוקים מאחיהם יושבי ליטא כרחוק מזרח ממערב. —

וכזה אכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידידך, מוקירך ומכבדך כצרכך הרב.

משה הכהן פראווער

ס' „תולדות הקבלה והחסידות", הנמצא בשאועל בבית ה' אליעזר אפרתי, כאשר הגיד לי בפיו בחייתי בקאזנא, תקחהו מידו ויהיה אתך עד אשר ישיבנו ה' בשלום לביתי או לליטא. ואתה תשלח נא לי את ספרך „משלי יהודה", הדרוש והנחזק כי בזה מאד, ואל תשב נא את פני ריקם גם בדבר הזה, ותכרכך נפש ידידך אדרעמא אלי: — — —

תנ"ל.

אדון יקר ונכבד, הר"ר יהודה ליב גאָרדאָן נ"י, שלום.

ארבעה ירחים עברו מיום קבלי את מכתבך האחרון³⁴⁰ בכפר ורודניא, אשר ישבתי בו שלשה ירחים, ועד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך ולהודיעך מכל אשר אתי,

(337) גורדון, שרחש חיבה מיוחדת לבנות ישראל היודעות עברית, ביקש מסידיקין את כתיבתה של אֶלְצִין, כדי שיוכל לשלוח לה במחנה טופס של ספרו „שירי יהודה", אם אמנם ברור לו, לסידיקין, כי יעלה (הספר) לרצון לפניה" (אגרות יל"ג, ז', 157—158). כחודש לאחר כתיבת מכתב זה מודיע גורדון לסידיקין: „להאשה שפרה אייגעס [אֶלְצִין] לא אשלח ספרי אחרי אשר לפי דבריך השליכה אחרי גזה את הליטסור העברית, ומה תמצא בשירי דברים יונעמו לה עתה, בשימה פניה לשפות ולידיעות אחרות?" (שם, עמ' 160).

(338) ראה „בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 47—49. (339) מאמר מלחמה בשלום — חוברת השלישית, היוצאת לאור בהשתדלות הנאצות החברים מצדיקי הרבים", וילנא 1870. (340) אגרות יל"ג, ז', 154—156.

כי הייתי כשוכב בראש חבל, ולא ידעתי נפשי אם חי או מת הנני, רבו מאד תלאותי בכל ימי הקיץ העבר, ובכל מקום בואי לא מצאתי מנוח לכף רגלי. המקום, אשר אנה יידינו ה' סירקין למושב לי, היה בעיני כבית הסהר ואנכי כאסיר, עד כי מאסתי חי, ועזבת את המקום הזה ואבוא לעיר המלוכה ביום 12 אויגוסט, למצוא רוח והצללה פה, בעזרת ידידי ומכירי הרבים היושבים בזה, שני ירחים שלמים שוטטתי בשוקים וברחובות למצא מקום מוצא למחיה — ואין, קראתי למאהבי להיות בסומכי נפשי, ויקרבוני במו פיהם ושפתיהם, ובלבם היה הקרח הנורא, עד כי כמעט נואשתי למצא פה מעמד, ואקלל את יום בואי בפ"ב ואת יום תולדי גם יחד, אך כאשר הגיעה מצוקת לבבי למרום קצה האיר ה' פניו אלי, ויתן לי שאלתי למצא פה לחם לי ולנפשות ביתי.

בעזרת ה' ואלקינד, חתן ז"ל שטערן דודך, הייתי למורה בהת"ת אשר בפת (אשר היא גם אחת מהמחלקות של ביה"ס אשר לה' בעהרמאנן³⁴¹), ושכרי יתן לי חמשה ושלשים ר"כ לתרש בעד שבט שעות עבודה ביום, ועוד לי הוראת שעה אחת אצל איש פרטי, אשר תביא לי שבעה ר"כ בחדש, ועוד ושארו לי שלש שעות פנויות לקבל עוד תלמידים מהוגנים לכשיודענו לי, ואם גם עבודתי בהת"ת רבה מאד עלי, ככ"ז שסת אנכי בחלקי זה כעת, אחרי עבוד שנה תמימה עלי בלהץ ומצוקת נפש כל היום ורבים אומרים לי, כי יש תקוה לאחריתי פה וכי ברבות הימים אמצא מעמד נכון ונשא, מי יתן ויאמנו דבריהם אלה!

גודעתי פה לגדולי העיר והכמיה מבני ישראל, כמו לתד"ר זייבערלינג³⁴² ולהד"ר ניימאן³⁴³, אשר מצאו בי ברכה (לפי דבריהם), ולעוד אנשים נכבדים, קרואי העדה ואנשי שם, ע"ד עדת ישראל פה ומנהיגיה אודיעך במכתבי הבאים, אם תרצה, וידעת, כי „לא כל הנוצץ זהב מרוקע הוא", ובכלל, אגיד לך כעת, חלק לב אחינו יושבי פ"ב, וכל אחד לבצעו ולחאות נפשו מקצתו, ואיש את אחיו יצודו הרם.

אתמול שלחתי לך ע"י סטראחאדאע ג' חלקי ספר „שלום על ישראל", אשר נתן לי ה' צווייפעל, בהיותו פה אחר הסוכות, להגיעם אליך, ואותי צוה לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך: כי מאד יקרה אף נכבדת בעיני ומשך מרומם על שפתיו, ואחת חזק, כי לא כצפקתה הבאה עליו במ"ע לב"י עשה, כי כפיו לא נגאלו בשחר, ומתן בסתר מידי רבי החסידים לא לקח, ובטוח הוא בך ובעוד חכמים כגילך, כי תבינו דבר לאשורו, כי כתב את ספרו זה לא מאהבתו את הבעש"ט ותלמידיו, אך משנאתו את המתנגדים עקשי הלב, אשר שמו את התלמיד ואת השו"ע ואת נושאי כליהם אלופים לראשם, ולא יטו מן המסלה, אשר סללו הפוסקים להם אף כמלא השערה, בעוד אשר גדולי החסידים באמת יעלימו את עיניהם מהם ואינם חוששים לכבודם... אלה המה דבריו בקצור, — עוד מבטיחני ה' צווייפעל, כי ביתר החלקים מספרו — עוד ג' או ד' חוברות, אשר יוציאו במהרה בקרוב — יגלה חדשות ונבזרות, אשר לא עלה על לב כל משכיל, ואז שלום יעשו לו כל החכמים והמחכמים (רעפארמער), ופני דוברי סרה עליו יחפרו, — בכלל מצאתי בה' צווייפעל רב יתר מאשר קייתי, כי לב חכם לו רוח אמיץ ולשון למודים, וכל דבריו בהשכל ודעת, — הוא בא לפה לכונן את עמדת בני"ס הרבנים, כי ה' אבראמאזיטץ, היושב בויטאמיר, וכת דליה הפצים להרס ממעמדו, רב כבוד נחל פה ה' צווייפעל, כי באו כל גדולי העיר ועשיריה והכמיה לבקרו.

ה' צעדערהבים עושה הכנות למ"ע שלו ולבית דפוסו אשר יפתח בעוד שני ירחים, בשבוע זה ידפיס צירקולארע³⁴⁴ ע"ד מ"ע הרוסי³⁴⁵ והמליני, אשר יחלו לצאת מפה מראשית שנת 71. גם הוא צנני לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך, כי מאריך „בינה לתועי רוחה"³⁴⁶ מצא חן בעיניו מאד מאד, ובקרוב יכתוב אליך ביוחד, בשלחו אליך צירקולאר, ויתחלה את פניך, כי תחיה סופרו במ"ע הרוסי שלו ויכבדך (האנאירען) באופן נעלה, —

(341) אלעזר (לאזאר) ברמאן (1830—1893), עסקן ציבורי ומחנך.
 (342) ראה למעלה הערה 225.
 (343) אברהם ניימאן (1809—1875), רב ועסקן בשדה החינוך היהודי. היה חבר הוועד של „חברת מרבי השכלה".
 (344) חזורים.
 (345) חייטשניק רוסקין ייברייב" — „שבועון יהודי-רוסי", שיצא בפטרבורג, בהפסקות, בשנים 1871—1873, בעריכת א. צדרבוים.
 (346) דפוס ב„המליץ" 1870, גל' 30—33, 35—36, 39, 41—42.

הגביר גינצבורג נתן לו נדבתו למ"ע הרוסי סך 3000 ר"ב ופאליאקאן³⁴⁷ 1500 ר"ב, ראזענמאל 500 ר"ב, וכפי הנשמע יהיה בידו כסף צור לעשרת אלפים ר"ב. מה תאמרו לנו ? —

גם חתנו הד"ר גאלדענבלום³⁴⁸ וביתו יבואו לגור פה בעוד שני ירחים, וכבר שכיר לו ולחתנו מצון גדול בעד 1500 ר"ב לשנה.

מאמר היקר והמחובב „בינה לתועי רוח" עשה לו שם גדול ויקר בין כל משכילי פ"ב, וכלם מודים ומשבחים ומפארים את שמך. גם בקאונא עשה מאמר זה רושם גדול בלבב כל מפלגות העיר, כפי הידיעות אשר באו לי במכתבי ידידי משם, ובלי שפתי חנוך אגיד לך אף אני, כי עוד לא כבשם הזה בכל המאמרים וההוצרות, אשר נדפסו וחוררו ונודפסו במה"ע לב"י ע"ד אחינו יושבי רוסיא. כי כל דבריק אמת וצדק וחודרים קרב ולב איש, גם אם יקשה את לבו כפרעה ויאטם אזנו משמוע לקול מלחשים כפתן חרש.

ה' קאלמאנן איש טעלז אמר לי, כי אם תאות לו לשלח את השיר „אשקא דדיספס חריב ביתר" למי"ל השחר בויען מיודעו להדפיסו — אז ישלח לך ה' סמאלענסקין בעדו את „השחר" חנם אין כסף. אם ישיר נפשו בדבר הזה, ואם תרשני, אז אתן העתקה מהשיר הזה הנמצא אתי על יד ה' קלטן לעשות בו כאשר אמר ובתנאי בני גד ובני ראובן³⁴⁹. מה נשמע אתך אדוני? השלום לך ולביתך? נכספה וגם כלחה נפשי לדעת את כל החדשות, הקורות והעתים, אשר עברו עליך בארבעת הירחים האחרונים מיום נפסק מרוץ המכתבים בינינו; ובטוח אנכי בך, כי תשוב לכבדני ותפקדני במכתביך לעתים מוזמנות, כאשר הסכנת לעשות לי עד כה.

במכתבי הבאים אדבר אתך ברחבה מכל דבר, אשר אדע כי תמצא בו חפץ, וכעת תסתפק בדברים המעטים, היוצאים מבהלים ורחופים מאת ידידך ואוהבך הנאמן הסר אל משמעתך ודריש וטובתך כל הימים

משה הכהן פראזער

הבה נא ברכה בשמי לאשתך ולבניך היקרים, הנמצאים אתך ואשר שלחת בריגא ללמד תורה (כאשר שמעת). שלום לך ושלום לביתך.

אדעמא אלי: — — —

26 אקט[אבער]. אחרתי אתמול את מועד צאת הפאסט מפה לעירך דרך קאונא והגני שולח את המכתב דרך ריגא.

37

ס"ט פטערסבורג, 13 פעברואר 1871.

אדוני היקר !

אין בפי מלים להצטדק לפניך על דומיית זה ימים רבים, בכל ההבטחות, שהבטחתיך במכתבי הראשון מפה, להריץ דברי אליך לעתים מוזמנות. לבי נגפני בכל עת ושעה על הדבר הזה, אבל מרובים המה מאד עבודתי ופזור נפשי בעיר המלוכה, ולא יכלתי לקחת לי מאד³⁵⁰ להשיב דבר למאהבי רצתה נפשי, עד אשר הוכיחני ה' במחלת-לב בימים האלה, ופקודת הרופאים עלי חזקה לשבת בביתי ולנוח על ערשי כעשרת ימים, והגני משתמש במקרה הזה להסיר מעלי תלונות ידידי ומכבדי, אשר כבדוני במכתביהם, ולא השיגו תשובתי עליהם.

מיום שהבאתי צוארי בעול המלמדות והעבודה לכלכל את הנפשות, התלויות לי מאחורי, עוד לא עבדתי עבודת עבד כבדים שבתי פה, יען מרובים המה מאד צרכי יושבי עיר גדולה, איש איש לפי ערכו; ואנכי, אשר הלפס עלי שנה תמימה מבלי השתכר אף קשיטה אחת, הגני עמל ביותר לבקש לי שכר משנה להשלים את החסרון, אשר יחסר לי בבגדי וכלי, אשר אבד עליהם כלה, ובכן עובד אנכי ששה שעות וחצי בכל יום בבית ספרי

347) כנראה, שמואל פוליאקוב (1836—1888), בונה מסילות-ברזל ברוסיה ועסקן ציבורי יהודי.

348) אהרון יצחק גולדנבלום (1827—1913), שותפו (בעיקר הנומינאלי) של חתנו צדכיים בעריכת העיתונים „המליץ", „קול מבשר" ו„וסטניק רוסקיי יבריבי" (ברוסית) וכן עסקן בשדה החינוך היהודי.

349) ראה „צדור אגרות של פרץ סמולנסקין אל יהודה ליב גורדון", עמ' 9.

350) פליטת-קולמוס; צריך להיות: מועד.

בעד שכר 35 ר"כ בחודש. שעה וחצי בעד ארוחת צהרים, וכחמש שעות בהרעדאקציאן של „המליץ“ בעד עשרים ר"כ בחודש. כשתצרך את כל אלה ביהד תצאנה לך שעות העבודה שלי בכל יום קרוב לארבע עשרה; וע"כ תוכל לשער בנפשוך, כי גם בשבתי במקום מלא חיים וששון לא אדע תענוגי החיים בלתי אם ביום הש"ס, אשר בו רץ אנכי ברחובות קריה פנה והנהגה. או יושב אנכי בבתי התיאטריות. מבקר את מכירי ומיודעי, נועד ועוד. ובעת אשר אתה שומע בעירך את הקול, תחודר לב וכליות והמפיל אימה חשכה ועלטה, הוא קול „הוא רחום“, היצא מפי „איציל דעם טויכען“ במרצאי יום מנוחה; בעת הזאת הנני שב גם אני למלאכתי ועבודתי, גם אם אינני שומע את הקול המחריד לב הוזה. מיום 15 דעצעמבער עובד אנכי בהרעדאקציאן של „המליץ“ עבודת סופר, מגיה ועורך להמול, ועל פי לבדי ישק המ"ע הוזה. כעת עוד מעפר תשח אמרתו וכאוב מארץ קולו, אך בקרב הימים יופה בו רוח חיים, כאשר הבטיחו רבים מהסופרים המצוינים כאב"ג, אבראמאזיטש ודומיהם לשלוח מאמרים טובים להמליץ. וגם עתה משתדל אנכי בכל עוז להפיה רוח חיים בקארעספאנדענצען, הנשלחים להמליץ, ולשתי עליהם נוספות. או להעביר את הפראזען⁽³⁵¹⁾ בקולמוס למען יהיו נמצאים ונמצאים, וכמעט עוד לא יצאה קארעספאנדענצן אחת, אשר לא שתי עליה נופך משלי ושגיתי את תבניתה למען ירדך כל קורא בה. אין ה' צ"ב רואה אתי מאומה, בלתי אם את המאמרים שלו, אשר יתן על ידי לקרותם ולמסור להוצעצער⁽³⁵¹⁾.

ה' צ"ב שם דברים במי לשאל אותך: מדוע הסתרת פניך ממנו וממת"ע, היוצאים על ידו בשפ"ר ועברית, ותמשך את ידך מהיות לו סופר ועורך? האומנם לא יוכל כבודך (האגאירען) כמו לכל העוורים על ידו? הוא מבטיחך, ולא על שקר, לשלם לך בעד המאמרים, אשר תשלח להוועסטניק, כמו למבחרי הסופרים שלו, כמו לה' קארנאזיטש⁽³⁵²⁾ (בעל המאמרים הראשיים והשקופות בעניני פאליטיק) ולגירס⁽³⁵³⁾ היינו 5—6 ק"פ בעד כל שורה ושורה נדפסת. — אם יש את נפשו לבוא עמו בברית אוכל להבטיחך מצדי גם אני, כי לא תגרע אף קשיטה אחת מהשכר, אשר יבטיחך ה' צ"ב; ואם חפץ אתה — תוכל לתת ספר על ידי לקבל מידו שכר בכל עת, ולבך יהיה נכון בטוח, כי אבוא על שכרך זה יותר מעל שכרי אנכי. — רבים המה הסופרים, הבאים אליו יום יום למנות אותם במספר סופרים, ורבים מהם אלה, השולחים אליו מכתבי בקשה מרחוק ומקרוב להפקיד אותם לסופרים תמידים, אך אין את נפשו לבוא בברית את אנשים לא נודעים לו מתמול שלשום, וכל מגמתו לבחור לו סופרים מהירים, היודעים ספרות העברית וחכמת ישראל, כמות אתה. — אם יש דברים בפניך להגיד לי אודות הדבר הזה — תוכל לדבר ככל אשר בלבבך, והיה בטוח, כי אדע להסתיר הדברים, הראויים להיות כמוסים עמדי, ולבלי גלות סוד...

הלא קראת אדוני בהמליץ נו' 1856⁽³⁵⁴⁾ את ההצעה אשר הציע הג' לעצן ראזענטהאל לפני ועד חברת מפצי השכלה לתת 500 ר"כ לסופר, אשר יכתוב מחברת ע"ד תועלת שפ"ע ותועלתה על העברים בכל מקומות מושבותיהם; אדמה, כי וקל לך לכתוב ספר כזה בימים מעטים. אחרי אשר אספת כעמיר גורנה את כל ספרי שפ"ע וסופריה והעתים אשר עברו עליה, במאמרך הגדול, אשר אתה מדפיס בקהלת של ה' לאנדא⁽³⁵⁵⁾, כאשר שמעתי, ופליך רק לעשות חלוא"ט, לפי חפץ הועד, ולשנות את טעם הספר, ואז הלא שכרך עמך 500 ר"כ ושני מאות עקד נדפסים. ומי כמוך ראוי לדבר הגדול הזה? — שים לבך לדבר הזה וקרבנה אל המלאכה, וה' יהיה עמך להוציא הפצן אל הפועל במהרה בקרוב, וישמח לבי גם אני. אם יש את נפשך אדבר עם ה' הרבני אודותך בדבר הזה, כי שפר מרומם מאד בפיו, ולא אחת ושתיים בקש אותי לדרש בשלומך בשמו לכשאכתוב אליך. לפני ימים מעטים היה פה ה' ש"י אבראמאזיטש מויעטמיר עם תחלת השלישי מספרו „תולדות הסב"ע“ ובקש מאת חברת מפצי ההשכלה לתמוך בידו בהדפסת הס' הזה, בימי שבתו ונודעתי אליו, אך לא מצאתי קורת רוח בדברי אתה, כי גאה הוא מאד האש

(351) המליצות.

(351*) סדר (בבית־הדפוס).

(352) י.פ. קארנאזיטש (1823—1885), מובליציסטן והיסטוריון רוסי. כתב — בין השאר — חיבור על „השאלה היהודית ברוסיה“ (1863).

(353) ד. ק. גירס (1836—1886), סופר רוסי. (354) „המליץ“ 1871, עמ' 42.

(355) הדברים אמורים בסקירה על הספרות העברית בזמננו, שפרסם גורדון בקובץ „יביריסקאיה ביבליותיקה“ בעריכת א. לנדא, כרך ו' (1871), עמ' 342—373.

הזה, וכל חכמי הדור כקליפת השום נגדו, ובכלל אסף האיש הזה בקרבן חסרונות משכילי לישא וחסרונות משכילי וזאלין וכללם יחד. — אך לעמית זה מצאתי בו גם דברים טובים, כי ידע האיש הזה למשוך אליו רבים במדבריו הנאות ובתהלוכותו, במלושיו וכליו כאחד הפראנטיס³⁵⁵.

בקסחני במכתבך העבר להודיעך מתהלוכות ודרכי ביה"ס לעברים, הנוסד פה ע"ש ה' בערמאנן. ומה אודיעך? האיש הזה איננו מלומד כראוי, וידעתו כלל מעטה מאד גם בשפ"צ גם בשפות אחרות, וע"כ תוכל לשער בעצמך מעמד ביה"ס שלו. ובכלל ימשלו המורים המופקדים בבית ספרו בו ויטוהו לחפצם, והוא לא ימשול בו. רוב המשכילים החדשים לא יאהבו את האיש הזה, וגם הישנים לא יחפצו קרבתו, ובכל זאת הוא יודע להלך נגד הפצי האנשים, אשר עתותי ביה"ס בידם, יחניפם, יבקש רחמים, ידבר נבחה נבחה וכו' וכו'. רבים מגדולי ועד העדה הגידו לי, כי מספר ימי בערמאנן חוצצו בביה"ס, וחמה מבקשים להם איש כלבבם, אשר ידע לכלכל את ביה"ס במועצות ודעת. —

מדוע לא תקח לך מועד לבוא בעיר המלוכה לשבת בה ימים אחדים? הנה מלבד אשר לא יעלו לך הוצאות רבות, בשבתך את אחיך המרוסם והמתנשא בפי כל, עוד יש עניינים רבים, אשר ראוי לך לשים עין עליהם, ולהתוודע ולהגלות לאנשים בעלי בינה ואשר כח בידם לעשות דברים טובים בעדך, כמו הד"ר זייבערלינג, פראץ³⁵⁶ הוואלסאן³⁵⁷ ורזענסהאל³⁵⁸ ועוד כאלה. אולי יצלה חפצך בידך לעזוב את הערים הקטנות, אשר בליט בזק מבחר שנותיך בקטנות ופגעים רבים, ולשים קנך בעיר המלוכה לטוב לך ולהשכלת יוצאי הלצין.

אחתום את מכתבי, גם אם עוד דברים רבים בפי להגיד לך, כי עיפה נפשי, ופקודת הרופא עלי חזקה לבלי כתוב חרבה. בסחתי בך, אדון נכבד, כי לא תשלם לי כמעשי אתך, ותשיבני דבר על כל דברי מכתבי הנה, ותורייני משלומך ושלום נפשות ביתך, ומכל אשר אתה עושה ואשר עשית בחורף זה בחכמת ישראל, ומכל אשר אתך, לשמח לבב ידלדך אוהבך בכל לבבו ונפשו, העומד הכן לשרתך בכל עת.

משה הכהן פראווער

את פני ידידנו ה' סירקין לא ראיתי זה כעשרת ימים, ואינני יודע מה לכתוב אליך אודותי, אם מצא בימים אלה את אשר ביקש — מקום באחד מבתי המסחר פה — או לא.

38

ס"ט פיטרבורג, מוצש"ק, 3 אפריל 1871.

אדוני וידידי היקר ורב הפעלים, הר"ר יהודה ליב גאָרדאָן נ"י,

שלום לך עד העולם.

צר לי מאד, כי מדת אדוני פעולתי אל חקי, ועל מכתבי, אשר הריצותי אליך ביחס 13 פעברואר העבר והרבייתי לבקש סליחה ומחילה מלפניך על שתיקתי ודומיתי ימים רבים, לא השיבותני דבר, ולא סליחת לעון ידידך ועבדך, הנושא אליך נפשו ולבבו כל הימים! לבי ימאן להאמין, כי תשמור עברתך לי ולא תנקי מעוני ימים רבים; הן רחום חונן אתה ותשוב תרחמי ותרחני, כבימי עולם ושנים קדמוניות, וגם אנכי אודך ואכירך בכל לבבי על חסדך ועל אמתך.

לפני רגעים אחדים הגיד לי ה' צעדעברויס, כי אחיך אברהם היה היום אצלו לשאול את פיו אודותך: אם נכון הדבר לפניך לקחת את מפתח בית הת"ת אשר באַדעססא על שכמו, ולחיות המוציא והמביא בבית הזה כחתנו הד"ר ג"ב, אשר התפטר מכהונתו בימים האלה. אבל אחיך לא מצא אותו בביתו, ויקח דברים עם בניו הנערים אודות הדבר הזה, וכאשר יודע אנכי את בני ה' צ"ב, כי דעתם עוד לא התבשלה כראוי, אצתי בצ"ב, כי ילך הוא בעצמו לאחריך ויגד לו את כל אשר עם לבבו, למען תדע אם להימין או להשמאל, והוא שמע בקולי (כי דברי נשמעים אצלו תמיד). וברגע זו יצא מביתו ללכת לאחריך. לי לא הספיקה עוד השעה לדבר עם ה' צ"ב אודות זה, כי לא חפצתי לבוא אתו בדברים עתה.

³⁵⁵ טרין, גנדרין.

³⁵⁶ דניאל חבולסון (1819—1911), מזרחן בעל"שם בומנו, התנצר בשנת 1855. נמנה על עסקניה הפעיליו של "הברת מרבי השכלה ברוסיה".

לכל יאחר אחיך מהשיב לך דבר חזר בבקר השכם, מועד צאת הפאסט מפת; וזית בשוב
 ה' צ"ב לביתו ואשמע מפיו דבר — ואשית נוספות למכתבי.

מאד אתפלא על אחיך, כי יתן אותך להרחיק גודו ממקום מכורתך ולשובו נדודים
 במקום אשר לא נבראת — ולהיות גם שמה מורה ומלמד לנערי ב"י. הקצור קצרה ידו
 לבקש לך מנוח, אשר ייטב לך ולצאצאיו פה בעיר המלוכה בצל אדוני הכסף כגינצבורג.
 פאליאקאן, ראזעטשאל, וארשאוסקי³⁵⁵ ודומיהם למכיר, הנותנים היים טובים ומחיה
 לאדם רב, אשר כולם יחד לא יגיעו לקרסולין? וגם אם לא תנח ירך מהמלמדות — ייחיה שמן
 הלוקן בפ"ב מבאדעסא. ואין כל ספק אצלי, כי לו תשים קנן פה, או חתיה אתה פקיד
 נגיד בבית הספר לנערי ב"י, העומד עתה תחת השגחת העני ברדת התורה וחכמה ה' בעתה
 מאנן, הממלא אמתחתו כסף וזהב גם עתה, אשר רבים ישנאוהו, גם במלכתי העבר דברתי
 ברימיה אודות הדבר הזה ועוררתיך לשים לבך לגהרית הימים ולתור לך מקום נכון
 בעוד מועד, בעזרת אחי וידידיך ומכביד הרבים, אשר כח להם לעשות דבר בעדך.

בימי תג הפסח השגתי את „השחר" חוברת ה' לקרות את השיר „ושמחת בחנך"³⁵⁶,
 אשר אין ערוך לו בכל השירים המובחרים אשר קראתי מעודי ועד היום הזה. גם כל קורא
 יודע ומבין יתפלא וישתומם על עצמת הזמרה והסאטירה. אשר נתן לך ה' שכס אחד על
 משוררי ישראל. — את הפרק מבינה לח"ד³⁵⁷, אשר השמים ה' צ"ב ואשר נרפס
 בחשור³⁵⁸, צדק את קראתי, אך שמעתי אומרים, כי זייבערלינג אמר, שאם היה הוא
 המבקר את השחר, אז מחק הרבה דברים מהפרק הזה.

מה זאת כי משכת את ירך כלה מהמליץ ותעלים עיניך ממנו? הן אם סגר ה' צ"ב
 דלתי כעד מאמרים הנוגעים בדת וזין³⁵⁹, הלא בנפש הפצה יאסוף מאמרים משאלות
 הזמן, גם אם ידקרו כמדקרות חרב בלב ההנפים והצבועים. ולו תצא אתה לראשונה
 במאמר שנון כמאמר „בלי"ר"³⁶⁰, כי אז ימלאו סופרים אחרים אחרי דבריך, ושב
 „המליץ" לדבר גבוהה גבוהה בבשנה העברה, והחיות בזה נפשות רבות ועוררת ישנים
 והקיצו נרדמים; תחת אשר עתה ישרך „המליץ" דרכו בעצלתים, ואין מקיץ לנערי ב"י,
 הנרדמים איש איש בסתר אהליו. —

מלילינבלום לא שמעתי דבר זה ימים רבים, אף אם שנינו סרים למשמעת איש
 אחר, אני בפ"ב והוא באדעסא³⁶¹. —

עתה זה שב ה' צ"ב לביתו ויגד לי, כי לדאבון נפשו לא מצא את אחיך בביתו,
 וישם דברים בפי משתת אחיך להגיד לו בשמו. בכלל לא ישרה הכהונה והמשמרת בת"ת
 אשר אתה הפץ לשרת בו, בעיני ה' צ"ב, באמרו: כי מלכד אשר רבה שם העבודה כל היום
 החשך מועד (600 ר"ח לשנו), גם היוקר הגדול אשר באדעסא, מלבד זאת תהיה ככדור
 בין שתי המפלגות אשר בעיר הזאת, העויות ויריבות זו את זו, ואם תטה לצד דורשי
 שלום שפת הארץ ודורשית (פרעדיגער), או תעלה חמת הר"ר שוואבאכער³⁶² הנוטים
 אחריז עליך, ואם תכרות ברית את זה האחרון, אז יריבו בך שוטניו וכו', כאשר נשא
 וסבל גם הד"ר ג"ב, אם יש ממש בדברים האלה — לא אוכל לדעת, כי נסתרו ממני דרכי
 יושבי אדעסא ומשפט המשמרת בת"ת ודרכי מנהיגי ומנהלי הבית. — אם אקום ממשתי
 מחז בבקר השכם — אז אמור ללכת לאחיך ולהגיד לו את הדברים, אשר שם צ"ב בפי,
 למען ידע מה להשיבך דבר.

לא אוכל לכתוב יותר, כי הבחור הזעזעזע עומד מאחורי ומאיץ בי, כי אמור להגיה
 את הקונטרסים הנמצאים ת"י לדפוס, כי בא מועד העבודה.

³⁵⁵ אברהם וארשאוסקי (1821—1888), עסקן ציבורי ונדין.
³⁵⁶ „השחר", 11 (תרי"א), 197—202. (357) מהמאמר „בינה לתועי רוח".
³⁵⁸ „השמטה", „השחר", 11, 154—156. כאן מביע גורדון את אמונתו בתגשמות
 חזון שיבת ציון, אם תקדם לכל התחישות בהיי ישראל בגולה ברוח ההשכלה.
³⁵⁹ בתחילת שנת 1871, עם הצברת „המליץ" מאודיסה לפטרבורג, תפסיק צדרכובים —
 בלחץ השמרנים, שמהם קיווה לתמיכה חמרית בעתונו — את פרסום המאמרים בשאלת
 התקיונים בדת. ראה: מ. ל. לילינבלום, כל כתבי, 1 (קראקוב תר"ע), 139.
³⁶⁰ „בינה לתועי רוח".
³⁶¹ בפרקי"ן זה עבד לילינבלום במערכת השבועון האידי „קול מבשר" באודיסה,
 שעורכו הפורמאלי היה צדרכובים (למעשה היה אז העורך מ. א. בלינסון).
³⁶² שמעון אריה שוואבאכר (1820—1888), רב, מטיף ועסקן ציבורי. היה פעיל בסנפי
 האודיסאי של „הברת מרבי השכלה", שבו להם על הפצת ההשכלה בישראל בלשון הגרמנית.

אנכי שלום ומוצא לחמי בועת אפים, בעמל נפש ויגיעת בשר, מאז הבקר עד
הצי הלילה.
שלום לך ולביתך ולכל אשר אחר, כחפץ ידיך, המיחל לדבריד כאל מלוש, מוקיד
שמך וזכרך

משה הכהן פראזער

אדרעסאט אלי ע"ש הרעדאקציא של המליץ, הידועה לך, בתוספת מלים:
М. Писоера יגיע מכתבך לידי חתום.
מאדעסאט שלחו הנה את ספורך. "עולם כמנהגו", המלא שבועים, עם לוח הטעות
כתביידך. תודיעני נא, אם עוד נחוץ לך להדפיס לוח הטעות ואמלא חפצך במהרה בקרוב. —
השיבני נא דבר על הדבריים. אשר כתבתי לך במכתבי העבר, אם יש את נפשך לתת מאמרים
להודעסטניק בעד שזכר טוב.
בכתבך אלי תודיעני מכל אשר אתך ומשלומך ושלום אשתך ובנותיך ובנך ויחיד.
אשר תברכם בשמי באהבה רבה. — הנ"ל
4 אפריל. הנני הולך לאחיד להגיד לך, כי ה' צ"ב יתראה אתו פנים היום או מחר
ויבאר לו ויטב את כל פרטי הדברים.

39

St. Petersburg, den 19. März 1872.

אדון יקר!

קללת אלהים רובצת עלי מיום בואי הנה! אנכי, אשר הייתי תמיד באסנה את מאהבי
ומיודעי, ואגרות היו רצוא ושוב ממני אליהם ומהם אלי, נהפכתי לאיש אחר מיום באתי
לעיר המלוכה לשבת בה, כי באלמתי ולא אפתח את פי לדבר את מאהבי היושבים בערי
השדה, מצולות ורפיון ידים. עד כמה פעמים יסרוני כליותי על מנעי מכתוב אליך לעתים
מומנות כבשנים קדמוניות, ובכל פעם בושתי ונכלמתי להרים ראשי לפניך אחרי דומית
מפשכה, עד כי עברו ימים רבים ואתה לא ידעת את אשר היה לי.
תודה רבה לך על מכתבך היקר³⁶³, אשר קבלתי לפני שלשה ימים, אשר בו פתחת
את פי לדבר ולא אאלם עוד. אולם הפעם יהיו דברי מעטים, ואשיבך על מכתבך בקצרה,
יען כי הוגד לי, שלפני ימים אחדים שלחת את אשתך ובני ביתך לעיר ריגא לשבת בה,
ואתה נכון הנך לבוא הנה בשבוע זה, ולא אדע אם יגיעו דברי אליך בטעלו.
חסבה, אשר גרמה לו לה' צ"ב לסגור את בית דפוסו ולמשוך את ידו משני מ"ע שלו,
היא, כי השוטור אשר על עניני הדפוס מצא דין ערוך בספר החוקים, כי אסור ליהדול
להחזיק ביד"פ עברי ורוסי יחד בבית אחד, אח"כ התירו לו להדפיס את מ"ע הרוסי (ולא
את המליץ), אבל אז קצרה ידו להוציא עוד את המ"ע הזה אשר ירד מטה מטה, כפי אשר
הגיד לי ה' צ"ב אח"כ, הותרה לו להוציא את "המליץ" כבתחלה, אך זה יותר מירח ימים
כאשר נסע לקיעוץ ולאדעסאט ועוד לא שב הביתה, ולפי דבריו במאמרו בקוד מבשר
עלה 10, יקוה להוציא עוד הפעם את המליץ והודעסטניק, אך לבי גיד לי, כי לא יחיו עוד
העלים (ביחוד הודעסטניק) אחרי גפלים.
באמונתי הנני נשבע לך כי לא שמעתי דבר רע עליך מפי הצ"ב (יוכל היות, כי
נוהר הוא בלשונו לפני), ולא אדע, אם היה גם הוא בקושרים עליך; אך יודע אנכי אנשים
אחרים, אשר גברו שארית כחם נגדך, אלה אשר יראו פן תגזל כבודם המדומה, בבואך
לשבת פה, ולא יהיו מראשי המדברים, ואלה פן יכרת אכל מפיהם... אבל לא יכלו לעשות
תושיה, וראשי ונדיבי העדה כתבו וחתמו על הספר, השלוח אליך, זה ששה עשר יום, כי
תמחר לבוא הנה לקחת המשורה על שכתך. כאשר נראה איש את אחיה, או כאשר אדע
כי יגיעו דברי אליך, אכתוב לך בפרט מכל אשר ידעתי ושמעתי. —
בקשתך ע"ד הכ"י³⁶⁴, הנמצא ביד ה' דיללן, אעשה בשבוע זה.

(363) מכתב זה לא נשתמר.

(364) הכותב, כנראה, לכתב-היד של הסיפור, "עולם כמנהגו", סיפור שני: "אחרית
שמחה תגונה". שיצא בוילנה ב"1873. תחילה היחה מחשבה להדפיסו ב"פטרבורג בבית-דפוסו
של צדרבוים, אך הוא נסגר, ראה, "אגרות יל"ג", ו, 178.

עד עתה לא נגע בי לרעה ודבר שחלל "המליץ" לצאת, כי מצאתי שכר עשרים ר"כ בחודש במקום אחר, אבל ירא אנכי, כי בימי הקיץ, אשר אז יצאו יושבי עיר המלוכה לשבת בשדה וללון בכפרים, לא יהיה לי כל שכר מבלעדי השלשים וחמשה ר"כ אשר משתכר אנכי בהח"ה.

בתי יושבת עמדי יחד בבית אחד ואוכלת אתי בבית-משתה וטבקרת את ביה"ס אשר לה' בעהרמאנן, אך אחר החג אקח לה מורה להכין אותה בלמודי הנעאגראפיע וידעיות הטבע, החסרים לה ללשכה הרביעית בגימנאזיום לנשים. כשרוגותיה נעלים ושמח יצא לתהלה בין בני יושבי עיר המלוכה, ואקוה, כי בימים הבאים תהיה לתפארת אביה ולכבוד לבנות ישראל.

אם לא ראית את הקר"מ משנת 72 אוכל להודיעך, כי נדפס במ"ע הזה ספורך הנחמד, עולם כמנהגו' בלשון המדוברת מאת איש החותם א"ע X. II. מאד מאד תאבה נפשי לדעת איך נפל דבר ואם גמרת אמר לבוא לשבת מה, ואקוה, כי לא יארכו הימים ואשמע את קולך מדבר אלי בעיר המלוכה.

שלום לך ולכל אשר אתך, כחפץ אוהבך באמת ותמים, הדו"ש וטובתך כל הימים, הארדעסא אלי ע"ש הרעדאקציע כבירחי קדם או על שמי ככה: — — —

משה כהן פראזער

סיט פ"ב 28 מארץ 1872.

אודני תיקר!

הנני עורך אליך את הטורים האלה בשעה השניה אחר חצות-הלילה, בשבועי עתה לביתי מה מייזעל, שמש ביה"ת, אשר הלכתי אליו לשאול את פני אודותיך, כי הוא הוא האיש, אשר הגיד לי לפני ארבעה שבועות, ביום 2 מארץ, כי ביום הזה שלחו אליך ה' גינצבורג ויהר קרואי העדה ספר, כי תמהר לבוא למשמרתך, ואחריו החזיק הדבר הזה גם הש"ח ה' שטינצערנ' ידידי, ושמעתי כדבר הזה גם מעוד אנשים אחרים, וה' מייזעל עוד התפלא זה פעמים אחדות, כי נסתם כל חזון ממך: וע"כ מהרתי אליו, אחרי קבלי את מכתבך היום, לדעת פשר דבר; אבל מאומה לא נשאתי בעמלי זה שעמלתי, כי ה' מייזעל התאחר בנוסף אצל אחד ממכירי, ועוד לא שב הביתה, וע"כ שבתי בפחי נפש לביתי טרם ראיתי את פניו, ולא אדע מה להשיבך, אולם צויתי את המשרתת בביתי, כי תעוררני משנתי בבקר השכם ואמחר לה' מייזעל עוד הפעם, ואת אשר אשמע מפיו אשית גוטפוט למכתבי זה, כי הוא יודע את כל הנעשה בחדר הקהל ולא יכחד ממני דבר, כן אראה את פני ה' דיללאן בבקר, ואם תספיק לי העת — אקח מאתו את הכ"י ואשלח אליך ע"י הרצים מחר בבקר ביחד את מכתבי זה, ואנכי הייתי אצלו שתי פעמים ביום הששי וביום השבת העבר ולא מצאתי בביתו, וע"כ לא מלאתי חפצך עד כה.

אף אם קשה עלי הדבר לכתוב אליך שמות האנשים העונים אותך, אך לא אוכל להשיב את פניך ואניד לך דברים ברורים, כי הראשון, אשר נתל להשטין עליך, הוא הדי"ר זייבערלינג, אשר הביא דבתך רעה לפני ראשי העדה, כי איש נרגז הנך ואפיקורוס גדול!!! (כדברים האלה שמעתי מפיו אנכי בעצמי), ויתן עדותו, כי שטינצערנ' מוילינגא ספר לו, שבימי היותך בביתו בשנה העברה הבאת רוח רעה בינו ובין אשתו וכו', ועליו נלוו ה' בעהרמאנן מחזיק ביה"ס, הירא על נפשו פן ימנו אותך ראשי העדה לראש ביה"ס במקומו, מצא גם הוא לטוב לדבר תועה עליך בשם זייבערלינג (כי הוא בעצמו אינו יודע מאומה להגיד דבר רע עליך), וכ"ז נעשה בעצת הנבל הידוע אלחנן כהן ומתי סרוד כאהרן נאוויאקוי סקאונא, היושב פה זה ימים רבים. אלה המה הדברים הנלוים ויודעים לי לדברים ברורים, מלבד אשר שמעתי מאהורי הפרגוד מאנשים אחרים, אך אין את נפשי לבוא בהשערות ובדברים לא חסכון בט. גם זאת ידעתי אל זכון, כי שטינצערנ' ⁽³⁶⁵⁾ דבר תועה עליך לפני זייבער[לינג] בשנה העברה, וע"כ חדע להזהר מהאיש הנה בביתך בקרוב בוויילאנא.

(365) כנראה, יהושע שטיינברג (1830—1908), מחנך, בלשן וצנוור של ספרים עבריים.

העוסק בצרכי הצבור לפי שעה הוא הד"ר קאדאן. הממלא מקום מיום נסעת מסת —
 ה' דוד פיינברג³⁶⁶ עוד לא שב לפ"ב, ומפי ה' הורוויץ (גיסו של ה' ראזענטהאל) שמעתי
 אחרת, כי מחכים עליו בהקאנטור בכל יום שיבוא.
 יש לי מכיר ומודע בין ראשי הקהל, איש תמים דרך וסר מרע, הוא ה' קארצקאוו.
 והוא מאוהבי דוברי נשמתים אצל. אראה את פניו ביום הששי הבא, ואת אקר אשמע
 מפיו אודותיך — אמר להודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
 על אדות ידידנו סירקין לא שמעתי דבר זה ימים רבים, כי לא הייתי אצל פרידעריקא
 זאלקינד זה שלש ירחים, ואינני יודע מכל אשר אתך.
 אחר השבת יקרא לי דודר מעבודתי בביה"ס ותהיינה עתותי בידי לדעת, לחקור
 ולדרוש אחרי כל דבר הנוגע לך, וכצופה אהיה להודיעך את כל אשר תשמענה אזני.
 אנכי נשאר פה גם לימי התג, וע"כ תוכל לערוך דבריך אלי מן המקום אשר תהיה שם,
 מטעלו ומחילנא ומכל מקומות אשר תדורך כף רגלך שמה.
 שלח נא לי עקו' אחד מספר, גם אלה משלי יהודה³⁶⁷, הנמצא אתך כאשר שמעתי.
 ותברכן נפשי. —
 ה' רומש בפאנעוועזען חפץ גם הוא לנסע בימים האלה לחילנא להדפיס את הבקרת
 שלו, אשר כתב בימים האלה על העתקתו של ה' מ"ש³⁶⁸ (לספר תהלים וחו"ת³⁶⁹).
 אם תעבור לחילנא דרך שאוועל, אז תחק נא מידי ה' אפרתי את ס' "הולדות הקבלת
 ההסידות" שלי הנמצא בידו, כאשר הודעתי באחד מסכתבך.

29 במרץ בבקר בשעה התשיעית.

זה עתה באתי מה' מיזעל. בהגיד לי את הדברים, אשר כתבת אלי, השתומם מאד
 על הדבר הזה, אחרי אשר הד"ר סאלאוויטשיג³⁷⁰ (אחד ממכבדיך ומוקיריך) הגיד לי
 כפה מלא, כי ביום 2 מארץ שלח הוא בעצמו ספר אליך, בשם נכבדי וראשי העדה, כי
 תבוא לפת. גם אחיך אברהם הגיד למיזעל, כי נכון אתה לבוא בעוד ימים אחדים הנה,
 ובשר ה' מיזעל זאת להד"ר סאלאוויטשיג בשבוע זה, שמת זה האחרון על הדבר הזה,
 ויאמר: "מי יתן ויבוא גארדאן במהרה בקרוב לעשות סדרים בעניני העדה..." ע"פ דברי
 ובקשתי הלך ה' מיזעל בזה הרגע לה' סאלאוויטשיג להגיד לו את הדברים, אשר שמע
 מפיו ויקרא בספר (כי הראיתי לו את הטורים האחרים הנוגעים לדבר הזה), אף נחתו לו
 את האדורעסעס שלך, כי אולי שגו בהאדורעסעס. כן יוסיף ה' מיזעל לבקש את הד"ר הגיל,
 כי יושם קץ לדבר הזה, כי גם ה' מיזעל חפץ מאד, כי תמהר לבוא הנה, ורבים המה ממכבדיך
 ומוקיריך בין ראשי העדה (כאשר הגיד לי), המיחלים אליך בכליון עינים. היום אשמע
 הדברים, אשר השיב ה' סאלאוויטשיג לו, ואודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
 גם אצל ה' ייל דיללאן הייתי לפני רבעים אחדים ולא מצאתי גם בפעם הזאת, כי
 נסע למאסקווא ובנו מארק ובתו פילינא עודם ישיגים, וע"כ לא יכלתי למלא את חפצך
 גם בבקר הזה. המשרתת שלו הגידה לי, כי ישוב לביתו ביום הששי, וכיום הזה אהיה עוד
 הפעם אצלו, ואם אשיג את הכ"י מידו או מיד בנו מארק אשלח אליך ג"כ ביום א' (מועד)
 צאת הפאסט לעירך). ואולי לא יעלה הלילה הדבר הזה בידי גם ביום הזה, אז תודיעני נא
 את האדורעסעס אליך לחילנא ואשלחו אליך לעיר הזאת.
 לכך יהיה נכון בטוח, כי אנכי מצדי אעשה את כל אשר יהיה לאל ידי תרומה.
 ואמחר להודיעך דברים ברורים ביום א' הבא.
 הנני ידיד ואוהבך, מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראווער

366 דוד פיינברג (1840—1916), עסקן ציבורי חשוב. ב"ת 1870 נתמנה כמזכיר הקהילה
 הפטרבורגית.
 367 ב.ה.שחר, 11 (עמ' 353—360, 377—384, 409—416, 444—447), נחפרטת סדרת
 שירים בשם, גם אלה משלי יהודה, משלים קטנים לילדים גדולים. תפיס של פזורה זו
 יצא גם כתובת מיוחדת בווינה בתרל"א. ראה: אגרות י"ג, א, 170.
 368 אהיה לייב (ליאון) מאנדלשטאם (1819—1889), סופר ועסקן ציבורי, בשנה
 ההשכלה של יהודי רוסיה.
 369 וחמשה חומשי תורה.
 370 צמנאל סולובייצ'יק (1832—1875), רומא. פובליציסטן ועסקן ציבורי, נמנה עם
 עורכי השבועון היהודי-רוסי "סיון" ב"ת 1861/62.

סיט בעטערסבורג, 9 אפריל 1872.

אדון יקר !

הגני כותב אליך בפעם השלישית עוד טרם עניתי דבר על שני מכתבי הראשונים, להודיעך, כי ר' י"ל דיללמן נסע ביום אתמול לחיילנא ויקח איתו את הכ"י שלך באמרו, כי בוא תבוא אהא בעצמך לחיילנא, ומדוע תשלם כסף הפארטא חנם? ואהא, אם עוד לא שמת לדרך פעמיק ומחכה אתה על הכ"י, תדע כי נכון הוא לפניך בחיילנא, וה' דיללמן יושב בביתו כשני שבועות.

כעת אין לי מאומה להוסיף על שני מכתבי הקודמים, כי לא נודע לי דבר אודותך. ואתמול הייתי אצל הרב ד"ר גיימאן, וסבתי פני הדברים אודותך לשמוע מה בפיו, ולא יכולתי להציל דבר מאתו. אך זאת הגיד לי, כי עד עתה עוד לא היתה אסיפה כראוי, ולא נתגלגלו הדברים לדבר באסיפותיהם אודותך. —

כאשר שמעתי, ראה אחיך הנכבד אברהם את פני אחדים מראשי העדה בשבוע שעבר, ובל"ס הודיעך את אשר שמע מפיהם, מאד כלתה נפשי לשמוע ממך דבר ברור את אשר נודע לך מאחריך בימים האלה ומה גמרת אומר לעשות.

אם תסע בימים האלה לחיילנא — אז הודיעני נא בטובך כמה ימים תאמר להתאחר בחיילנא, ואיך היא האדרעסעט שלך בעיר הזאת, כי אולי יהיו דברים עמדי בימים האלה להודיעך.

ה' צעדערכיום שב לפני ימים שלשה ממסעו, ולפי דבריו יחל להוציא לאור הפעם את „הוועטסטיק“ ו„המליץ“ מראשית ירח מאי הבא.

באין כל חדשות אתי להודיעך הגני מכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך עד העולם, ואברכך בשמחת יו"ט, אנכי אהבך מקרב ולב עמוק, המחכה לך בכליון עינים.

משה הכהן פראזער

אדוני וירידי היקר !

בשובי לביתי בשעה השלישית אחר חצות הלילה מצאתי את מכתבך⁽³⁷¹⁾ על השלחן אשר לפני, והגני ממחר להשיבך עליך טרם יפלו חבלי שנה על עיני: — בנו של הצ"ב הבטיח לי נאמנה, כי היום בבקר יגיע לידך את הקארעקטור, וכדרכו לא שמר מוצא שפתיו, וע"כ אשלח את בתי מחר בבקר לבית הדפוס לקחת את מאמרך ולמסרו לידך, כי לי לא תספיק השעה להיות בבית הדפוס ביום מחר: ומטעם זה בל אוכל ג"כ לקחת את „המליץ“ לשנת תרכ"ב בו באו מאמריו „מעל השלחן“ וכו'⁽³⁷²⁾.

הגני שולח לך בזה עלי המליץ משנת תרכ"ה מפורסם. בגיליון 23⁽³⁷³⁾ תמצא תשובת האדם⁽³⁷⁴⁾ ו"ל על בקורתך לספרו או"א⁽³⁷⁵⁾, אשר מתוכה נראה, כי מאמרך נגר ספרו בא בגליונות 15—16. אבל אנכי לא מצאתי אף זכר ממאמרך בגליונות הנזכרים, ובל"ס טעות הדפוס הוא.

אם יש את נפשך הוכל לערוך דברים אחדים במכתב להצ"ב ולבקשו, כי יתן על ידך את המליץ לשנת תרכ"ה לימים מספר, ואת המכתב תמסר להמוכ"ו, ואשלחו ביד בתי לצ"ב. ואם תמצאנו בביתו — תביא בתי לך את „המליץ“ הנדון לך. —

(371) מכתב זה לא נשתמר.

(372) ב. „המליץ“ 1868, ג' 15, 16 פרסם גורדון (בפסבדונים אבנ"ל, שושבתש בעמ' 115 ל„אלב"ג) מאמר בשם „מעל השלחן אשר לפני ה'“, שהוקדש למחזהו האלגורי של אד"ם הכהן לבנון „אמת ואמונה“. — גורדון התעניין בחומר זה, כנראה, בקשר לכתיבת מאמרו על אד"ם, שדפס ב„ייבויסקאיה ביבליאטיקה“, כרך VIII (1880), עמ' 160—177.

(373) „המליץ“ 1868, עמ' 168—171.

(374) אד"ם הכהן לבנון.

(375) „אמת ואמונה“ (וילנא 1867).

היום התאספו שלש נשים, המפקחות על בית היתומים, לאספה רבה, **הדירעקטאר** הפץ לקרא באזניהן את פרשת בקשתי, אך הנה לא חטו את אנזון, ואחת מהן אמרה, כי די לי כ"ה ר"כ להדש, אך ביום מחר תתאספה כל המפקחות על הבית יחד או לא **יעמד** הדיר[עקטאר] על דעתו (כאשר הבטיח לי) ויקרא לפניו את דברי בקשתי, ואת תשובתו יודיעני ביום א' הבא, ואז אמהר להודיעה גם לך. את הצ"ב לא ראיתי ביום אתמול, כי היתה אספה של עוזרי מה"ע. **ראונוועט** 376 בביהו, ולא הפצתי להפריע את האספה בגואי. — והנני יודרך בכל לב נאמן לך כל הימים

מ. פראווער

15 נאוועמבער [ער] 377 בשעת הרביעית אחר חצות הלילה.

43

אדוני ידידי!

אתמול שאל הצ"ב את פי, אם אמת בפי השמועה, כי ה' יל"ג נכון להיות בקרב היתים מר"ל מ"ע בשש"ע פה, וגם יכונן בית־דפוס להדפסת ספרים בשש"ע? אנכי השיבתי, כי אנני לא לקחו שמץ דבר מזה, אך יש לי אותות ומופתים, כי שקר בפי השמועה. — מהרתי להודיעך למען תהיה זהיר וזריז במעשיך, כי יגלו לך דרכי הצ"ב, וכי עלול תוא לעשות מעשים, אשר לא יעשו ישרי לב.

אם תספיק לי השעה — אבוא אליך ביום מחר, בשעה החמישית אחר הצהריים. בין כה וכה הנני מברך אותך ואת אשתך בשנה טובה, שנת חיים, שלום, פרנסה טובה בנחת ולא בצער, ובכל השנה, אשר ייטיב לך ה', ישמח לבב מוקירך ומברכך כל הימים מ. פראווער

ער"ת תרמ"ב [11 בדצמבר 1881] בשעה החמישית לפנות ערב.

44

גבר רב פעלים ומשורר מהולל בתשבחות!

בין רבים נבבדים הבאים לברכך היום הזה — יום בו החלות לפני עשרים וחמש שנה לשיר לנו משירי ציון וירושלים — הנני בא גם אני, כלם יקדמו פניך בתרועה, בתורה ובזמירות, ואשכך לך יקריבו, ואנכי — אך הגות לבי אשר לפניך, הן לא נכחד עצמן ממני, כי כגדל חכמתך ורחב לבך, כן גדלה ענותנותך, וקטרת־חנופה תעבה היא לך. רחשי אותך נאמן הולך לתומו יקרו לך מלשון מדברת גדולות ושפתי חלקות, ואומר: זה היום שקיחתי מצאתי וראיתי, בו תשמע קולי מדבר אתך, כאשר ידבר איש אל רעהו, כי אנכי הוא תאיש, אשר זה עשרים ושנים שנה הנני יודע מוצאך ומבאך, ואת כל הקרות והעתים אשר עברו עליך; אנכי הוא היודע ועד, כי כאשר עלית על בני גילך הסופרים בחכמתך הרבה, כן הגדלת חסדך על כל דורשי דעת, גאות לא לבשת נגד צעירי המשכילים, ותקרבם כמו נגיד, אגרותיך הנחמדות מונחות באמתחות אלפי צעירי בני עמך, אשר עוד טרם קראו לך ותשב להם דברי חן ורחמים, וקוי אורך האירו לקטן וגדול. כעמוד ברזל וחומת נחשת היית לנחשלים, ומליך הקימו כושל, ואם סופרים רבים בנו התנודדו כמלונה לכל רוח, אתה עמדת הכן כסלע בלב ימים, ותדבר אל אחיך בני עמך בלא לב ולב, נפתולי אלהים נפתלת עם עקשי לב ותשר אל רועי רוח ורודפי קדים ותוכל להם. — עתה רבים המה אשר אתך, הגלויים אליך ועל דגלך, עליהם אהבה, ויודוך יהודה! כל בני יהודה הישרים בלבותם, היודעים מה רב טובך, אשר צפנת בספריך היקרים והנחמדים, לתפארת ישראל ולתהלה נגד כל הגוים.

(376) הוצאת השבועון היהודי־רוסי, "ראונווויט", שנפסקה ב" 1861, נחחדשה בפטרבורג בספטמבר 1879, בעריכתם הנומינאליה של צדריכים וגולדנבלום.
(377) כנראה, בסוף מאמרו הרוסי של גורדון, הנזכר למעלה בהערה 372, רשום: נובמבר 1879.

עמם, ביום שמחות זה, הואל נא לקחת גם ברכתי אני, אוהבך הנאמן, בעד כל חסוב, אשר המלאה לעשות עמדי, לקרבני כמו נגיד, עת עוד ישבתי בסתר אהלי, וחסך עלי באברתך; ויזעת היום, גבר חסך בעני, כי קולי, המדבר אליך היום, הוא הד קול אלפי בחורי עמך, הנפוצים בארבע כנפות ארצנו, אשר נפחת חיים בעצמותיהם היבשות, ויקומו על רגליהם להתהלך לפני אליהם, יוצר אור בארצות החיים!

(אני תפלה, כי יאריך ה' [את ימך] ויתן לך עו ועצמה לחוסוף ולעשות חיל בספרתנו, להחיות רבבות אלפי ישראל — גם אם חכמת ישראל לא תסיה את בעליה — ורוח ממרום יערה עליך עד זקנה ושיבה; ונתן ה' לך רחמים ורחמן. אויביך ישלימו לך, ועיניך רואות בשוב אליהם שבות עמו, אשר למענו הקדשת כל ימך על אדמתך ותחסר נפשך מטובה, ואנחנו כלנו נבוא לברכך עוד הפעם ביום ימלאו לך יובל שנים לפעולתך בספרתנו! — אנכי, המברכך במעל לפים, בשם ה' אשר צוני בחוך בני אהרן לברך את בחירי עמו ישראל באהבה

משה הכהן פראווער

פ"ב, ח"י מרחשוון תרמ"ב
ולמספרם: 29 אקטאבער 1881.

45

ס"ט פ"ב 30/18 יולי 1883.

אדוני וידידי היקר!

מפני סבות שונות לא הספיקה לי השעה להודיעך דבר אודות הדפסת שיריך עד בוא דבר מעמך להוכיח לי, אבל חדשות נצורות אין אתי להודיעך גם היום, כי שבתה המלאכה בבידוריים מיום שעזבת אותנו, ומכל השבילים הבודדות שאגדת אותן, לאמת קדש³⁷⁸, אין זרע אמת וצדקה. — זה כשבועים דפקתי על דלתות קויפמאן³⁷⁹, וז"ק³⁸⁰ וקאנטאר³⁸¹ והגדתי לאדונים בלא"כסף האלה³⁸², כי מסדרי האותיות חדלו ממלאכתם, ואם יעברו עוד ימים אחדים עליהם בלי עבודה — אז יתפורו לכל רוח, ותכבד העבודה אח"כ למצוא מסדרי אותיות אחרים; אבל, כפי הנראה, לא סעלו דברי מאומה, ה' ק"מ³⁸³ הגיד אז, כי יתראה היום עם הבארען דוד ג"ב³⁸⁴, ושניהם יחד יביאו עצב ויעשו פלילה; והנה הבארען נסע אח"כ לחו"ל ומאומה לא עשו, וז"ק ענני, כי בעוד ימים אחדים תחל המלאכה בבידוריים כבתחלה, וקאנטאר — כי ה' ברלין הבטיח למצוא מוצא לבסוף, ועד היום אין קול ואין עונה ואין כסף!

כפי הנראה, תשבת המלאכה עד שובך בשלום לביתך, כי קאנטאר נסע ביום א' 10 יולי לחילנא, וכמדומה לי, שגם ז"ק איננו עתה פה, ומי זולתם ישתול בדבר הזה? — ממסדרי האותיות לע"ע לא נפקד איש, ועלעקש גם קנארינג הגידו לי, כי יחכו כלם עד שובך לביתך. —

(378) רמז לדברי גורדון בשירו, "ברכת ישרים", שנכתב ב"ח שבט תרמ"ג. ראה: כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל"אביב תרפ"ט), עמ' 111-112. XV.

(379) אהרן קויפמאן, מעשירי ישראל בפטרבורג ומחובבי הספרות העברית. הוא עמד בראש משלחת של נגבדי העדה היהודית, שהודיעה לגורדון על הכוונה להוציא בדפוס את כל שיריו וסיפוריו. ראה: אגרות י"ל, I, 311.

(380) ישראל ז"ק (1831-1904), חוקר הדת היהודית.

(381) יהודה לייב קאנטאר (1849-1915), סופר, רב ועסקן ציבורי, מייסד העתון העברי היומי הראשון, "היום" (1886).

(382) שלוש אלה היו חברים בוועד, שנכתב באביב 1881. באסיפה של חובבי שפת עבר בפטרבורג, לשם ביצוע ההחלטה על הוצאת שירי גורדון, למלאות עשרים וחמש שנים לעברתו הספרותית. קויפמן שימש כיושב ראש הוועד; ז"ק — כנובר; וקאנטאר — כאתראי לביצוע ("המוציא והמביא"). ראה הקדמת "המוציאים לאור" למחזורה הראשונה של שירי י"ל ("בארבעה חלקים") משנת תרמ"ד, כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל"אביב תרפ"ט), עמ' VI-IX.

(383) קויפמאן

(384) דוד גינצבורג (1857-1910), מורחן, סופר ועסקן ציבורי.

אמת הדבר, כי בואסאקאד³⁸⁵ גליון 25 או 26³⁸⁶ נדפסה הודעה, כי לרגלי צאתה לחו"ל להתרפאות נפסקה הדפסת ספריך לפי שעה, ובגליון השני או השלישי³⁸⁷ שאחריה באה ההודעה הישנה (אשר אנכי שולח לך רצופה בזה, כי כל שיריך יצאו מביה"ד ב"מ בימים האחרונים לירוח יוני או בימים הראשונים ליוני) (בל"ס כונתם של המודיעים היא ליוני ויולי הבע"ל בשנתר"מ!!).

את נוד ואהלך הנני פוקד לעתים מזומנות, וגם ביום השבת העבר ישבתי ושווחתי את רעיתך הכבודה כשלוש שעות, והיא ברכה אותי בברכה משלשת על "הטובה הזאת", כי כלואה היא בתדרה כל היום, עתה, בהנתן לי חופש מעבודתי בבית היתומים, אוכל להשפיע עליה רוב טובה שתיים שלש פעמים בשבוע.

חדשות ונצורות בעירנו פה אין, אך דבר אחד אודיעך, השקול כנגד מאה, והוא: כי אדוננו הרעדאקטאר ה' צ"ב זכה בימים האלה למעלת אזרח וכבוד לדורותיו, ע"פ הצעת שר ההשכלה! בעוד ימים אחדים ינדע הדבר הזה גם בכחבי העתים. — למותר יחשב לי להודיעך, כי הדבר הזה נתן קטורה באפו, והוא מתנשא לכל ראש, ולו לא בא הנער היונגאטש³⁸⁸ דוד פרישמאנן בספרו "תהו ובהו"³⁸⁹ לזרות פרש על פניו, כי אז עשה לו קרינים, כצדקתו בן כנענה, ויגנה אותנו יחדו עד אפסי ארץ, אבל היונגאטש הזה ימ"ש הביא בני אשפתו בכליות מו"לנו האזרח הנכבד לדורותיו, ושבע פעמים ביום יצק מרה: כי האמת נעדרת וסדר מרע משתולל ואין עוזר ואין תומך! כי גם ה' ד. גאדראן³⁹⁰ "מ"ל "המגיד", בבקרו את ס' "תהו ובהו"³⁹⁰, בידו האחת ייסר את המחבר לאש לאט וכידו השניה יתבקו וירוממוהו!

מספר החותמים על "המליץ" לחדש זה עולה רק לאלפים, תחת אשר ביולי ש"ע³⁹¹ היה מספרם שלשת אלפים וארבע מאות, צ"ב אומר, כי פרישמאנן במתברתו הסב לו נזק רב, ומי לא יבין, כי פ"מ³⁹² הוא לו רק לכסות עינים, והוא בעצמו יודע ומרגיש אז הסבה האמיתית מדוע עזבוהו רבים...

הנני משיב לך תודה על האות לטובה, שעשית עמי לבקר את יוצאי חלצי בחילנא. כי תראה את תלמידי הקדשים, בוגי הבאראן גינצבורג, וברכת נא אותם בשמי, אם התיינה חדשות אמי להודיעך — כל אמצע את הטוב הזה ממך, וגם אתה, ידיד יקר, אל נא תמצע מהודיע את כל אשר אתך, ואם מצאת תרופה למחלתך, ויודך בכל לב מוקירך ומכבדך, אשר נפשו קשורה בנפשך,

משה הכהן פראוקר

אדוני וידידי היקר!

בהגיתי היום לה' ספעקטאר³⁹³, מחבר ס' "דער ייד[ישער] מוזישק"³⁹⁴ גם "ראמאן וכו'"³⁹⁵, כי מחר אשלח אליך את ספריו אלה לקרות בהם, חזקו עלי דבריו לכלי לשלח אליך את העק' שנתן לי, כ"א הוא בעצמו ישלחם אליך מחר למנהג, כי כבד יכבדך מאד

385) הכוונה ל"ווסאקאד" השבועי, ששימש כהוספה לירחון "ווסאדור". השבועון נוסד ב־1882 עלידי א. לנדאו ויצא עד 1906.

386) ה"ווסאדור" השבועי (ברוסית) לשנת 1883, גל' 26, עמ' 696.

387) שם, גל' 27, עמ' 728. (388) צעיר גס־רוח, חצוף.

389) חזברת זו יצאה בווארשה ב־1883.

390) דוד גורדון (1826–1886), פובליציסטן עברי זעסקן בתנועת חיבת־ציון.

391) ב"המגיד" 1883, גל' 28.

392) שנה עברה. 392. פרישמאן.

393) מרדכי ספקטור (1858–1925), מספר אידי.

394) רומאן זה נדפס לראשונה כהוספה ל"יודישעס פאלקס־בלאט" לשנת 1884.

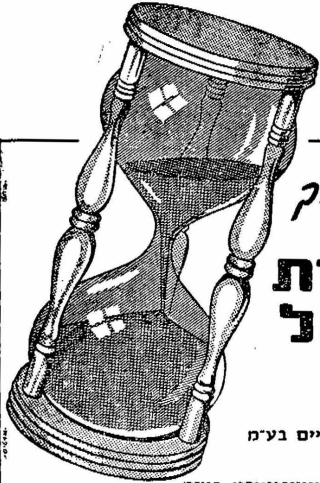
395) הספר "א. ראמאן און א נאמען", יצירתו הגדולה הראשונה של ספקטור, נדפס לראשונה כהוספה ל"יודישעס פאלקס־בלאט" לשנת 1883; מהדורה שנייה שלו, מתוקנת ומורחבת, יצאה בפטרבורג ב־1884.

כגדל ערכך. ואתה, אם יש אתך איזה עקל מספוריך או מטולם כמנהגו חלק א' וב', שלהם
 אליך ויכיר לך טובה בעד זאת. — את עלי „המגיד“ הנחוצים לך אחפש מחר בבית
 זרעך [אקציון], ואם אמצאם אשלחם אליך.
 ידיך ומקירך

מ. פראנער

25 סעפט[עמבער] [1884] 896 בלילה.

396 בהתאם לתאריך בחותמת הדואר, שהוטבעה על הגלויה.

**לרשותך
שירות**

**קופות
הגמול**

לעצמאי -
 תגמולים לעצמאיים בע"מ
 למעביד -
 קרו מרכזית לפיצויי פיטורין בע"מ
 לקרנות תגמולים, פנסיה ופיצויים -
 ייעוץ, הדרכה, השקעות ופיקוח ע"י חברת הנאמנות

שאל פרטים על יתר שירותינו ופועלויותינו

בנק הבועלים

סניפים בכל רחבי הארץ

ש מ ח ה ג ו ל ן ז"ר

נולד בשנת 1899 בבריסק דליטא, ובנעוריו היה נאלץ לנדוד לרגל הכבוש הגרמני באזור מגוריו. בנדודיו הגיע לאוקראינה (זלסופול ואודיסה) ושם נרתם בעל הפעולה הציונית-הסוציאליסטית. היה פעיל בתנועת צעירי ציון וב"החלוץ" והיה נאלץ לעבור בדרך בלתי-לגלית לפולניה על מנת לעלות ארצה בשנת 1922.

בארץ התחיל בעבודתו כפועל בנין בחיפה ובתל-אביב והשתתף בבנין דפוס המפעל הצעיר. בשנת 1927 עבר לחיפה כטייח מומחה, עבד במקצועו והיה פעיל במועצת הפרעלים ובאיגוד המקצועי. התמנה זמן מה למזכיר פועלי נשר, היה פעיל בהנהלת קופת מלוה וחסכון, והיה בין מיסדי המשרד הקבלני הקואופרטיבי של מועצת פועלי חיפה וחבר הנהלתו. עם פרישתו של י. צ. מילסון נתמנה למנהל משרד זה וכהן בתפקיד זה עד למוזגו של המשרד עם סולל בונה בע"מ בשנת 1937. מאז היה חבר הנהלת סולל בונה והשקיע מאמצים רבים לפתוח המוסד וליצירת יחסים תקינים בקרב המוסד.

עקב פעילותו הענפה יצר קשרים ויחסי גומלין פורים וטובים עם כל הגורמים מבין מוסדות המדינה, ההסתדרות, העיר, מוסדות פיננסיים.

פעילותו הצבורית התבטאה בכל שטחי החיים החשובים:

היה חבר הועד הפועל של ההסתדרות, חבר מועצת המנהלים של בנק הפועלים, חבר המוסדות העליונים של מפא"י, חבר מועצת פועלי חיפה, וחבר בהנהלותיהן של חברות משקיות וכלכליות רבות. לבקשתו של שר האוצר כהן זמן מה כמנהלו הכללי של משרד האוצר, ועם התארגנותו המחודשת של סולל בונה בשנת 1958 — נתמנה מנהל כללי של התברת לעבודות חוץ ונמלים.

במשך תקופת כהונתו התפתחה פעילות חברת זו באסיה ובאפריקה ובבקוריו הרבים בכל הארצות המתפתחות הצליח ליצור קשרים אישיים טובים אשר סייעו לקידום היחסים עם ארצות אלו.

השקיע מאמצים מיוחדים לקידום גמל חיפה ולפתוחה של חברת שירותי גמל מאוחדים המשותפת לסולל בונה ולקבוצת רוקח — ותרם רבות להתפתחותו של ענף חיוני זה.

פשטות הליכותיו, התנהגותו הידידותית ואפיו האציל עשו לו ידידים רבים בכל שכבות הצבור בארץ.

נפטר ב"ב בשבט תשכ"ד.

יהיה זכרו שמור לעולמי עד.

אחים גולדשטיין

חברה לשכון ופתוח בע"מ
החברה הפרטית הותיקה בארץ

מברכת את
מדינת ישראל
למלאת 16 שנה
לעצמאות ישראל

ספרים עתיקים ויקרי המציאות.
מכתבים אוטוגרפיים של אנשי"ש,
כתביעת מתקופת ה"השכלה" ועד
ימינו להשיג ב—

בית מסחר ספרים "זוהר"

תל-אביב, רחוב נחלת בנימין 3
טל. 61106

ליום העצמאות ה"ז
של מדינת ישראל

ברכת
אשראי וחסכון
של הציונים הכלליים
אג' הדדית בע"מ

רח' לילינבלום 32, תל-אביב
טל. 57056

בנק קופת'עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

סניסים:

רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9	תל-אביב
רח' א. בן-יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 225927	
רח' יפו 47, ת.ד. 872, טל' 24409	ירושלים
דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319	
הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241	חיפה
רח' תרשיש 19, ת.ד. 8257, טל' 823427	יפו
רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 720058	רמת-גן
רח' ירושלים 50, טל' 72968	רמת-הצחק
רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 723126	גבעתיים
ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל' 924220	הדר-רמתיים
רח' בן-עמי 23, טל' 910132	עכו
רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 2364	מגדלי-אשקלון
שדרות געתון, טל' 920063	נתניה

ממוסקבה 1849 **עד תל-אביב 1963**

במלאת 175 שנה מאז יסד ק. ז. ויסוצקי דל במוסקבה
את חברתו, שמוניטין יצאו לה ברוסיה ובעולם כולו,
מתגשם חלומו של איש החזון והמעש, חובב ציון
ונאמן תרבות ישראל, וכך רשם האיש בשעת בקורו
בארץ ישראל בשנת 1885:

לא בגדבות יכון ישוב ארץ ישראל ולא
בכסף צדקה תיבנה ארץ, כי אם עלידי
עבודה ומסחר, עלידי חרושת המעשה
אשר תביא שבר טוב לבעליה.

עם חנוכת בית ויסוצקי היום, מתגשמת
גם תכניתו של ש. זידלר ז"ל, מיסד
החברה בישראל ומנהלה הראשון,
הנאמן לרוח אבי החברה ולחזונו.
כ"ז חשוון תשכ"ד - 14.11.1963

בית ויסוצקי **בישראל**

90%

of all conveying requirements
are covered by the **RENOLD**
stock range

שרשרות "רנולד"

- **Widest range of attachments**

3,000 lb to 65,000 lb breaking load (up to 200,000 lb for special requirements)

- **Quickest delivery**

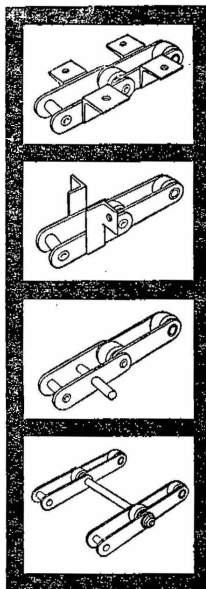
From stock up to 15,000 lb breaking load.

- **Finest quality**

Renold standard—only the best. Sound design ensures minimum weight—maximum strength—longest chain life.

- **Unrivalled "know-how"**

80 years of experience at your service.

only

RENOLD

the pioneers and leaders in chain manufacture have the facilities to offer you ALL these advantages—the result of up-to-the-minute research and continuous development.

מכל המדות

לתעשיה,

חקלאות

ותחבורה

להשיג

מתוך מלאי.

*

הסוכן לישראל:

טכניקה.

יעקב בוקשטיין

רח' רמבים 22, ת"א

טל. 63216

RENOLD CHAINS LIMITED • MANCHESTER

מפלגת פועלי ארץ ישראל

מרכז מפא"י

תל-אביב, רחוב הירקון 110
טל. 221171

לשנת ה'60 של המדינה

ברכת
הועד הפועל
ההסתדרות

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בישראל
קרנות לעזרה הדדית

דוד לדוד

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים
בישראל

תל-אביב, ככר מלכי ישראל 9
(נוסד בשנת 1943). נועד לעזור
לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י
משלומי מענק חדשיים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר
אחרי מותו
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות
למענק ותשלום אימוץ צריכים לקבל
את כל הידיעות הדרושות במועצות
הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות
למוסדות המתיאמים.

אחד הקבוצות והקבוצים

הסוכירות:

קרן אחד הקבוצות והקיבוצים.
משקי אחד הקבוצות והקיבוצים
תל-אביב, רח' הירקון 123,
טלפון 4/—223131, ת.ד. 3213

משקי אחד הקבוצות
והקבוצים:

תל-אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875

המדרשה לחנוך משותף:

בית-ברל, טל. 9333336, כפר-סבא

המחלקה לבניה:

תל-אביב, רח' ברנר 2,
טל. 64668, 65774

ייצור ופתוח בע"מ

מפעל לפיתוח חקלאי במשקי
אחד הקבוצות והקיבוצים

תל-אביב, רח' טימקין 13, טל. 61556/7

ויצ"ו בישראל

מטרות ויצ"ו:

- * ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
- * שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
- * דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
- * הגנה על זכויות האשה בטשפחה ובתחוקת המדינה
- * טיפול וחינוך לילדים ונוער

**ה-ניצ-ו ויצ"ו מונה בארץ
80 אלף חברות ב-172 סניפים**

מרכז ויצ"ו:

תל-אביב, סמטת בית השואבה,
טלפונים 64538, 64551

המשרד בירושלים:

רחוב חבצלת 5, טלפון 23641

המשרד בחיפה:

רחוב החלוץ 47, טלפון 4795

ההסתדרות הכללית של העובדים
העבריים בא"י

אגודת השומרים

**חברה לקבלת עבודות שמירה
בע"מ**

תל-אביב, רח' לילינבלום 29, טל. 55349

אשקלון, רח' הרצל 49

באר-שבע, רח' ההסתדרות 11, טל. 2829

חיפה, רח' העצמאות 33, טל. 56827

האגודה מבצעת שמירת רכוש

ונפש בישראל, מדן ועד אילת,

במפעלים צבוריים ופרטיים

באחריות ויעילות

לאסירי ציון ולנאמני ישראל ברוסיה

ברכת שיבת ציון

הסתדרות העובדים הלאומית

בארץ-ישראל

הועד הפועל

בית העובד תל-אומי

תל-אביב, רח' בכורי העתים 23

טל. 22243 — ת.ד. 618

הסתדרות העובדים הלאומית

קופת חולים לעובדים לאומיים

עזרה רפואית מלאה

100 סניפים ברחבי המדינה

200 אלף מבוטחים

מכל שכבות הישוב

המרכז:

תל-אביב, רח' בכורי העתים 23

טל. 22241-2 — ת.ד. 2209

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל

הסתדרות הפועלים החקלאים המרכז החקלאי

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב אלנבי 126, טלפון 64681, ת.ד. 210
המשרד לנגב: באר-שבע, בית ההסתדרות, טלפון 2361

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

סניפים בכל חלקי הארץ

ההסתדרות הפועלים החקלאים

קרן במוח ובנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועיים

אגודה שיתופית בע"מ

קרן חופשה לעובדים בחקלאות

הנהלה מרכזית:

תל-אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2910, טל. 67437/8

"ניד" בערבון מגבל

מוסד כספי להתישבות העובדת

ההון הנפרע עם רזרבות
2.130.000 ל"י

תל-אביב, שד' רוטשילד 28א'
טל. 64423/24, ת.ד. 1294

ההסתדרות הכללית

של העובדים העברים בארץ ישראל

לשכת המס המרכזית

תל-אביב, רחוב ארלוזורוב 93

ט

טלפון 47121

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 8—824211, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער שלומר, בית המשביר, ת.ד. 295

ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438

באר-שבע, רחוב 13, טל. 2318

אילת — עכו — קרית שמונה

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

תנובה

מאגרת

על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים
חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל
אזורי הארץ, לשווק תוצרת חקלאית

ותעשית מזון,
משווקת

את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מהלכות

ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על
פני המדינה כולה.

טיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת
חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות

לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה
בכל אזורי הארץ.

תעשיית מזון מתוצרת חקלאית.
המשרד הראשי: תנובה, מרכז שיתופי

לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ.

ת"א, בית "תנובה", רח' יהודה הלוי 17.

ת.ד. 265, טל. 59511.

איגוד מושבי עופות לרביה

תל-אביב, רחוב מז"ח 22
ת.ד. 1906, טל. 61684, 65285

מוסד לשווק חומר רביה של
ארגון מגדלי העופות העברים
בישראל

מעמיד לרשותכם על-ידי חומר
הרביה את תוצאות הנסיון ופעולות
ההשכלה הנעשית במשקי הארגון.

★

להקות רביה שלנו נמצאות תחת
פיקוח הוועדה לביקורת להקות הרביה,
המבקרת את רמת התטלה, ההזנה
והשיכון במשקי הארגון המשווקים את
חומר הרביה שלהם באמצעותנו.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הביטוח והפנסיה של פועלי הבנין ושבזכות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי-מחלה	הבראה	הפרשי פיצויי פיסורים
דמי-חופשה	דמי-חגים	תוספת משפחתית
לשיכון הלוואות	הלוואות קטנות	ביטוח הדדי
פנסיה		שיקום
גימלאות מגיל 65 גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60 (מסיבות בריאות) גימלאות לשאירים וגמלאות לנכים מוחלטים		וגימלאות נכות-מקצועית בגיל 55-60

ההנהלה המרכזית:

תל-אביב, רח ארלוזורוב 93 ■ ת.ד. 303 ■ טלפון: 47145

ברזלית

מפעלי מתכת בע"מ

יצרנים של:

חוט ברזל מתוח / חוט ברזל מיושר /
חוט ברזל מלובן / חוט ברזל מגולבן /
חוט להלחמה אוטוגנית / חוט לכריכה
מסמרים לבנין / מסמרים מיוחדים
חוט דוקר

רקמת פלדה / חוטי נחושת

תל-אביב, ת.ד. 56,

מכרקים: ברזלית, ת"א

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' רמ"ל 1,

טל. 61933, 63015

משרד ובית-חרושת:

מתח-תקוה, טל. 911245

«הארגז» בע"מ

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3-2-32251

מחלקת תרכובות ומצרי מתכת
אוטובוסים לשירות התחבורה הציבורית,
אוטובוסים מיוחדים לחיירים, תאגידת,
מכוניות משא וכלי רכב שונים.
מכשירים לבג בישול: תנורים, כיריים
ומיכלים (צילינדרים) לבג, מיכלים לדלק
(גריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת
רחוב זחורש 4 (ע"י גשר ראש פינה)
טל. 32231.

חרושת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961289, 961280.
חיכות מיוחדות מסוג "ברוס", ארגזי
אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין
ורהיטי עץ.

שוותף ל"אמקור" בע"מ, ת"א

מוצרי קרור ומזוג אוויר

א. קריניצי

ביח"ר מכני
לנגרות
ולתעשית
רהיטים

רמת-גן, דרך ז'בוטינסקי
(מול משטרת רמת-גן)
ת.ד. 99 — טל. 722230

צנורות

חברה משותפת לתעשייה בע"מ
JOINT PIPE INDUSTRIES
LTD.

ייצור צנורות פלדה לצרכי מים,
דלק, גז ועוד לפי תקנים בינלאומיים
בקוטרים "120—1/2"

בידוד צנורות חיצוני ופנימי
(כופת או במלט)

חיבור פעמון ושקע:
בלי ריתוך — בלי חיבורים מכניים

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לבונטין 30, טל. 67661

המפעל:

צריפין, ת.ד. 62 — רמלה, טל. 961155

קבלנים לבנין וסלילת כבישים

מ. את.י. ברמן

תל-אביב

רח' נחמני 36, טלפון 62122

אהרון רוזנפלד

סוכן חברות אניות ובתי חרושת

חיפה

דרך העצמאות 104
טל. 53261

ירושלים

בנין המלך דוד
ת.ד. 1357, טל. 23451

תל-אביב

רח' פינסקר 2
ת.ד. 305, טל. 225967, 551578

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקיה

בערמול קר:

- מאלומיניום בקוטרים "1 1/2 ועד 16" באורכים מ"4 1/2 עד 18 מטר אורך
 - מפלדה מגולבנת בקוטרים "2, "3, "4, מ"6 ועד 12 מטר
 - יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — בכל אורך רצוי
- בשיטת הדחיסה (אקסטריזיון):
יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק
לתעשייה, לבנין, לחקלאות

המשרד הטכני: רח' העליה 33, תל-אביב — טלפונים 822048, 824790

טלפון 911170

טלפונים 911794/5/6/7

אזור התעשייה החדש
של פתח תקוה

משרדי החברה
ובית החרושת:

סמל

ערובה לטיב

תוצרת השימורים:
 חשקה הדריס קל.
 מיצים טבעיים וממותקים.
 שמורי פירות וירקות.
 לפתני פירות שונים.
 קליפות הדר מסכרות.
 פקטין.
 בית התרושת בפ"ח טל. 912281

תאונה היא מציאות חיים - ולא תמיד לאחרים...

**היסטונה מגינה עליך מפני כל
על ידי ביטוח זול**

כל סוגי הביטוח:
 ביטוח חיים
 ביטוח נזקי רכוש וגוף
 תגבלה ביבשה. בים ובאוויר

היסטונה
 חברה ישראלית לביטוח בע"מ

חברה לבנין ולעבודות צבוריות מיסודו של סולל בונה בע"מ

גדול קבלני הבנין בארץ לבנינים, כבישים, גשרים, שדות תעופה,
 כיוו ומבנים למטרות מדע מיוחדות, בונה בניני השגב בישראל

משרדים מרכזיים:

▼ משרד ראשי תל-אביב:
 רחוב אלנבי 111, ת.ד. 1267 — טלפון 8-61031

▼ ח.י.פ.ה:
 ככר סולל בונה, ת.ד. 4884 — טלפון 66501

▼ י.ר.ו.ש.ל.י.ם:
 רח' המלך ג'ורג' 47, ת.ד. 1344 — טלפונים 24313, 24566

סניפים בכל הארץ

לשואלים לאסירי ציון בעבר
מי יתן ויראו בגאולתכם בעתיד

"דן" האגף להסברה וליחסי-ציבור

מקורות

חברת מים בערבון מוגבל
MEKOROTH WATER CO. LTD.

המשרד הראשי:
תל-אביב, רחוב לינקולן 9
ת.ד. 20128, טל. 36211

עגור

קואופרטיב לתיקונים ושרותים באניות בע"מ

גרוד חלודה, צביעה, נקוי דוודים שפוליים מבלי דלק ומים,
מחסנים, פירוק ופידור דונגי

טלפון 2—55211

ת.ד. 236

חיסה: דרך העצמאות 1

החברה הא"י
לקירור והספקה בע"מ

5 בתי קרור:

תל-אביב — חולון — חיפה — נשר

נפח הקבול: כ-70.000 מ"י

* שרות מהיר ויעיל, ע"י צוות
מומדי קרור.

* מפרעות נתנות על החסנת סחורות.

תל-אביב, ת.ד. 318
טלפונים: 64316 — 63092

"נור"

חברה לתעשיות גפרורים

חיפה, דרך העצמאות 61 — טל. 51222

המפעל ברח' המסגר — טל. 71501

מרכז עבודה בע"מ

חברה קבלנית של הסתדרות העובדים הלאומית בא"י

תל-אביב

רחוב לבונטין מס' 16 — טלפון 65787

מוציאה לפועל כל מיני עבודות בנין, בתי דיר, סוללת כבישים בעיר ובכפר

ארגמן

מפעלים לצביעת

טקסטיל בע"מ

בני-ברק, טלפון 720146-9

ש. פרידמן ושות' בע"מ

חיפה, דרך העצמאות 43

טל. 2-4671

סוכני מכס
ותחבורה

אקספרטים מוסמכים
לחומרי בנין

רסקו

חברה להתישבות חקלאית ועירונית בע"מ

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' הריסני 1, ת.ד. 1058, טלפון: 67471-2, 67561-8

סניפים:

ירושלים, רח' שמאי 8, ת.ד. 199, טלפון: 27463, 24127

חיפה, רח' הרצל 1, ת.ד. 4946, טלפון: 67901/3

בארשבע, בית רסקו, ת.ד. 19, טלפון: 2459

אילת, מרכז מסחרי

שכון אזרחי בע"מ

(מיסודו של המפרדה האזרחי)

בונה שכונים לעולים חדשים ולותיקים
במקומות שונים בארץ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48 — טלפון 227171

תעשיית אבן וסיד בע"מ

המשרד הראשי: חיפה

רחוב יבנה, בנין סולל בונה —

טל. 66501, ת.ד. 4637

מחצבות אבן ושיש — משרפות משוכי-
ללות וחדישות ביותר במרחק הקרוב —
מנסרות ומלשכות שיש

מספקים

חצץ מכל הגודלים * חצץ מעורבל *
אבני שפה * דבש לכבישים * סיד
רנכים לבנין * סיד לחקלאות * סיד
לבריכות דגים * מימת הסידן * שיש
מלושש בלוחות * שולחנות שיש
למטבחים * ציפוי חזיתות בתים
וחדרי מדרגות * אבני מחצבות *
גבס * לוחות סופגות קול * בלוקי
ולבני סיליקט * מוצרי בטון קל
טרומיים * מחאיקה ואבני בנין.

משרדים:

ירושלים, בית סולל בונה — טל. 25283

תל-אביב, רח' אלנבי 111 — טל. 66898

באר-שבע, טל. 2017

יצוא שיש בגושים

ומחצבות שלמות

עמידר

החברה הלאומית
לשיכון עולים בישראל בע"מ

● עוסקת בניהול ובהחזקת למעלה

מ־208.000 דירות

● מפתחת ומשפרת את השיכונים
הקיימים

● מאפשרת לדייר לרכוש את
דירתו בתנאים נוחים

● מארגנת עבודה קהילתית בתוך
השיכונים.

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון חתיקה והגדולה בארץ

בנתה 70,000 דירות

שיכנה 350,000 נפשות

הקימה 10 קריות ל-100 שכונות

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21 — טל. 228145, ת.ד. 392

סניפים:

באר-שבע * חיפה * ירושלים * תל-אביב והמושבות

חיים אלון בע"מ

ביה"ר למוצרי:

מלט, מוצפות
מדרגות, רעפים

המשרד:

חיפה, רחוב הרצל 63
ת.ד. 5194, טל. 2376

ביהח"ר:

דרך נצרת, ק"מ 4.5, טלפון 67159

אחים גולדשטיין

חברה לשכון ופתוח בע"מ

רמת'גן, רחוב ביאליק 45

טל. 74178—9

בונים ב—

תל-אביב
רמת-גן
ירושלים
אשדוד
באר-שבע

לחברה תעשייה עצמית
למוצרי בנין

ה. ברגר

חברה לבנין בע"מ
הנהלת בתים — משרד לתיווך

★

מכירה — השכרה
דירות — בתים — מגרשים
עסקים — השקעות

★

תל-אביב, רח' ומנהוף 9
טל. 5—223224

"ספן"

בית-חרושת ללוחות בידוד וציפוי
עמק-הירדן

לוחות פלסטיים דקורטיביים

משרד ראשי:

עמק הירדן, טל. כנרת 50053

תל-אביב, רח' לינקולן 17.
טלפון 31263

בדר דוגרי ושות' בע"מ

חברה לקבלנות

ולבתים משותפים בע"מ

במרכו נתניה בחמשה אזורים לפי בחירתכם — דירות מפוארות, דירות עממיות,
חנויות ובתי מלאכה, בתי מלאכה ליהלומים בהתאם לדרישת הקונה.
תנאים נוחים — חלק במשכנתא

טלפון 3487

רחוב הנציב 5

נתניה

בנק ישראל לתעשיה בע"מ

רח' מונטיפיורי 13

תל-אביב,

טלפון: 552359

רחוב הנאמנים 8

חיפה,

ת.ד. 639, טלפון 512289

הלואה וחסכון חיפה

אגודה הדדית בערבון מוגבל

המשרד הראשי: רח' הנביאים 22, ת.ד. 250, טל. 683015

סניפים:

רח' יפו 51	טל. 2-53211	קרית מוצקין, שר' שופטים 38, טל. 71097
רח' העצמאות 68	טל. 3439	קריתיים ג', רח' המרכז 71907
רח' הרצל 81	טל. 69049	קרית טבעון, מרכז מסחרי 931093
שד' תנשיא 129, תיד הכרמל, טל. 84691		סרת הכרמל, מרכז מסחרי 941043
רח' טרומפלדור 56, נח' שאנן, טל. 69048		כפר-אתא, רח' העצמאות 72077

קבלת חברים חדשים, מתן הלואות ונכיון שטרות, קבלת פקדונות
חסכוניות וחשבונות עובר ושב, גובינות והעברת כספים לכל חלקי הארץ

מסד

חברה הדדית

להלואות וחסכוניות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העבריים
בארץ-ישראל)

תל-אביב — ירושלים — חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העבריים בישראל

המרכז: תל-אביב, שד' 79, טל' 62444
סניף ים: בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780

בנק משכנתאות לשיכון בע"מ

מסד

תל-אביב, שדרות רוטשילד 50

טל. 4-67283 ת.ד. 1610

בנק לסחר חוץ בע"מ

שדרות רוטשילד 39, תל-אביב — טלפונים 67298 / 67301

בנקאות על כל ענפיה

סניפים בכל מרכזי הארץ

בנק לאלאכה

בע"מ

החנות המרכזית:
תל-אביב, רח' קרליבך 9, ת.ד. 20078
טלפון 3-2-31491
"המלאכה" — קופת תגמולים
לבציל מלאכה עצמאיים
קרן מרכזית לסצויי פיסורין
סניפים:
תל-אביב סניף ראשי: רח' מרכז בעלי
מלאכה 16, טל. 65632, 66414, 65613
באר-שבע: רח' הרצל פינת אילת,
טל. 2505
חדרה: רח' הרברט סמואל,
פנת חרניא 29, טל. 2512
חיפה: רח' לבונטין 14, טל. 7-51216
חיפה המפרץ: הכביש הראשי,
טל. 71190
ירושלים: רח' בצלאל 26, טל. 25254
פתח-תקוה: רח' מונטיפיורי 13,
טלפון 912303
צפת: רח' ירושלים 59, טל. 30467
רחובות: רח' בנימין 8, טל. 951110
תל-אביב הרצל: רח' הרצל 77,
טל. 83860, 86802

בנק זרובבל

אגודה שתוכית מרכזית בע"מ

כל שירותי בנק

המשרד הראשי:

תל-אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפונים: 67809, 67808, 64427

סניפים:

תל-אביב: רח' הרצל 14
טל. 57222, 57221
רח' אבן גבירול 143
טל. 43411
רח' קפלן 8, בית האברים
טל. 225117
באר-שבע: רח' ההסתדרות 40
טל. 2053
נס-ציונה: רח' רוטשילד 2
טל. 943213
עפולה: שדרות ארלזרוב 32
טל. 2035
עקרון: רחוב הראשונים
מסונפות:
האגודות השתופיות לאשראי בכל הארץ

ציריך

חברה לביטוח בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב אלנבי 120
ת.ד. 1425, טל. 64671, 67701

כל עסקי ביטוח

שירותי בנק

בנקאות

כסאות

ובתנאים נוחים

הנזאה וחטון יכו-תל-אביב

אגודה הדדית בע"מ

תל-אביב-יפו-רמת-גן-חולון-בת-ים-בני-ברק-גבעתיים-רמת-גן-חולון

הוצאת „מסדה“

הופיע ספרו של

יהושע א. גלבוע

לשמור לנצח

פרקי אסיר עברי בברית-המועצות

בחרט אמן מעלה המחבר

מ„חוויותי“ בבתי כלא ומחנות

הריכוז ב„גן העדן“ הסובייטי.

בהוצאת עם עובד הופיע

א. קרנקשו:

דוקרב מוסקבה-פקין

מה הם חילוקי-הדעות המאיימים לקרוע

את הגוש הקומוניסטי? ומה יהיה

סופו של קרב ענקים זה? ספר זה,

מאת אחד מגדולי הפרשנים בעניני

ברית המועצות, מבקש להשיב על

תעלומות אלו אשר בשנים הבאות

תהיה השפעתן גורלית על חיי העולם

כולו. 200 עמוד: 3.80 ל"י

להשיג בכל בימ"ס ספרים בארץ

ובמחסן החוצאה, תל-אביב,

רח' מוא"ה 22, טל. 66482, 67569.

„נשר“

הצמנט הידוע במיבו

בארץ ובעולם כולו

מפעלי מלט פורטלנד ארץ-ישראליים

„נשר“ בע"מ

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ-ישראל

הסתדרות הפועלים החקלאים המרכז החקלאי

המשרד הראשי:
תל-אביב, רחוב אלנבי 126
טלפון 64681, ת.ד. 210

המשרד לנגב:
באר-שבע, בית ההסתדרות
טלפון 2361

שנהב

משחת השיניים הטובה ביותר
מיוצרת מחומרים משובחים
המחיר לצרכן 37 אג'

סוקלמט.
SUCLAMATE

(תחליף לסוכר)

צנצנות בנות 250 טבליות
מחיר הצנצנת 65 אג'

הקונה 6 צנצנות מקבל ללא תמורה
מיכל פלסטי נוח להחזקה בכיס
ל-25-20 טבליות.

להשיג בכל סניפי קופ"ח וסניפי שק"ס
ובכל אגודות הצרכנים

מחלבת טרה

תחנה מריכוזית לשווק חלב

נחלת יצחק

רח' גבורי ישראל 65, טל. 31286/7

אנו מייצרים ומשווקים:

חלב-קקאו, קפה-מזקה מעוקר

בבקבוקים ■ חלב הומוזוני ומפוסטר

בבקבוקים ■ לבן, לבניה, שמנת ■

חמאה ■ גבינות רכות ■ גבינה

קשה, פאר.

רובינשטין ושות'

חברה קבלנית כע"מ

עבודות

בניה וקבלנות

תל-אביב

רח' מקה ישראל 8

טל. 67762, 67761, 62387

"ציים"
 החוליה המקשרת
 את ישראל עם
 רחבי תבל

ציים חברת השיט הישראלית

לבנדור
 משחת
 גלוח
 מבחרת
 ש"כ"ו

Lavendor
 Finest Shaving Cream

**על
 כל
 לשון
 ליבד
 ראשון**

מחפריה העיונית... שעת ציור
 ש"ז שאל הסלך
 טלפון 33215